ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПОЖАРЕВАЦ

Година XIV, број 14, ПОЖАРЕВАЦ, 2025.

ЗАПИСИ

Пожаревац
2025.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Година XIV, број 14
ПОЖАРЕВАЦ, 2025.

ZAPISI

THE HISTORICAL ARCHIVES OF POZAREVAC YEARBOOK

Year XIV, No 14
POŽAREVAC, 2025.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

М 51 – врхунски часопис националног значаја

ИЗДАВАЧ:
Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА:
Др Јасмина Николић, директорка

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК И УРЕДНИК:
Др Јасмина Николић

РЕДАКЦИЈА:
Др Јасмина Николић (Историјски архив Пожаревац)
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд)
Проф. др Александар Растовић (Историјски институт САНУ Београд)
Проф. др Радован Радовановић (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд)
Проф. др Златко Матић (Православни богословски факултет Универзитета у Београду)
Др Мирослав Перишић (Државни архив Србије Београд)
Др Момчило Исић (Институт за новију историју Србије Београд)
Др Маријана Мраовић (Војни архив Министарства одбране РС)
Др Драгана Милорадовић (Историјски архив Пожаревац)
Др Јасмина Живковић (Историјски архив Пожаревац)
Слободанка Цветковић (Историјски архив Пожаревац)

ИНОСТРАНИ ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:
Проф. др Петер Павел Класинц (Република Словенија)
Доц. др Влатка Лемић (Република Хрватска)
Др Грасиа Тато (Република Италија)
Др Димитар Атанасов (Република Бугарска)
Др Живана Хеђбели (Република Хрватска)
Др Јасна Пожган (Република Хрватска)
Др Бојан Стојнић (Босна и Херцеговина/Република Српска)
Мр Данијела Мрда (Босна и Херцеговина)
Мр Димитар Богески (Република Северна Македонија)
Светлана Успрцова (Република Северна Македонија)

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ:
Наташа Милошевић Дулић (Историјски архив Пожаревац)

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ:
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон/факс +381 12 523 082
E-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Александар Растовић
Проф. др Радован Радовановић
Проф. др Златко Матић
Проф. др Петер Павел Класинц
Доц. др Влатка Лемић
Др Маријана Мраовић
Др Александар Стојановић
Др Миле Бакић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ, ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:
Аутори самостално

УДК: Народна библиотека Србије

ПРЕЛОМ И ШТАМПА:
NEWPRESS D.O.O. Смедерево

ТИРАЖ: 350

ISSN 2334-7082

2025. © Историјски архив Пожаревац

Није дозвољено дељење, умножавање и дистрибуција садржаја без изричитог пристанка Историјског архива Пожаревац. Доступне садржаје корисници могу користити искључиво уз поштовање ауторских права и навођење извора података.

Штампање часописа омогућио је Град Пожаревац.

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљења аутора текстова.

Сви чланци објављени у часопису су рецензирани.

Прихваћено за штампу на седници Редакције одржаној у Пожаревцу, 30. јула 2025. године

ZAPISI
THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
M 51 – a top journal of national importance

PUBLISHER:
Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

FOR PUBLISHER:
Ph.D. Jasmina Nikolic, director

EDITOR-IN-CHIEF AND EDITOR:
Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Jasmina Nikolic (Historical Archives of Požarevac)
Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
(Criminal and Police University Belgrade)
Ph.D. Aleksandar Rastovic, prof.
(Historical Institute SANU Belgrade)
Ph.D. Radovan Radovanovic, prof.
(Criminal and Police University Belgrade)
Ph.D. Zlatko Matic, prof.
(Orthodox Theological Faculty of the University of Belgrade)
Ph.D. Miroslav Perisic (State Archives of Serbia, Belgrade)
Ph.D. Momcilo Isic
(Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)
Ph.D. Marijana Mraovic
(Military archive of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia)
Ph.D. Dragana Miloradovic (Historical Archives of Požarevac)
Ph.D. Jasmina Zivkovic (Historical Archives of Požarevac)
Slobodanka Cvetkovic (Historical Archives of Požarevac)

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Peter Pavel Klasinc (Slovenia)
Ph.D.Vlatka Lemic, docent (Croatia)
Ph.D. Grazia Tato (Italy)
Ph.D. Dimitar Atanasov (Bulgaria)
Ph.D. Zivana Hedjbeli (Croatia)
Ph.D. Jasna Pozgan (Croatia)
Ph.D. Bojan Stojnic (Bosnia and Herzegovina/Republic of Srpska)
MSc. Danijela Mrda (Bosnia and Herzegovina)
MSc. Dimitar Bogeski (Northern Macedonia)
Svetlana Usprcova (Northern Macedonia)

SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD:
Natasa Milosevic Dulic (Historical Archives of Pozarevac)

ADDRESS:
ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
Dr Voje Dulic 10, Pozarevac, 12000, Republic of Serbia
Fone/fax +381 12 523 082
E-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

REVIEWERS:
Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
Ph.D.Aleksandar Rastovic, prof.
Ph.D. Radovan Radovanovic, prof.
Ph.D. Zlatko Matic, prof.
Ph.D. Peter Pavel Klasinc, prof.
Ph.D. Vlatka Lemic, docent
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Aleksandar Stojanovic
Ph.D. Mile Bakic

TRANSLATION INTO ENGLISH, PROOFREADING:
The authors themselves

UDK: National Library of Serbia

LAYOUT AND PRESS:
NEWPRESS D.O.O. Smederevo

CIRCULATION: 350

2025. © HistoricalArchivePozarevac
It is not allowed to share, reproduce and distribute the content without the express consent of the Historical Archive of Pozarevac. Users may use the available content only with respect to copyright and indication of data sources.

The printing of the Journal was made possible by the City of Požarevac

The editorial office is not accountable for the views and opinions of the authors of the texts.

All the articles published in annual journal are reviewed.

Accepted for the press at the session of the Editorial Board held in Požarevac on July 30, 2025

САДРЖАЈ CONTENTS

Др Јасмина Николић, главни и одговорни уредник **Четрнаест година пред вама**	7	Ph.D. Jasmina Nikolic, director and editor in chief **Introductory Article: Fourteen years ahead of you**
Dr Jasmina Nikolić, glavni i odgovorni urednik **Četrnaest godina pred vama**	12	

ИСТОРИОГРАФИЈА ISTORIOGRAPHY

Мр Драгана Фрфулановић **Ћилимарска школа у Пожаревцу: иницијатива, настава и јавни одјек (1910-1912)**	19	MSc. Dragana Frfulanovic **The Kilim Weaving School in Požarevac: Initiative, Instruction, and Public Reception (1910–1912)**
Др Невенка Кнежевић Лукић **Музеализација криминалитета у Краљевини Југославији**	30	Ph.D. Nevenka Knezevic Lukic **Musealization of Crime in The Kingdom Of Yugoslavia**
Др Горан Анђелковић **Пожаревачка палата правде**	42	Ph.D. Goran Andjelkovic **Požarevac Palace of Justice**
Др Урош Микетић **Извештавање НИН-а о косовској кризи 1990-1991. године**	52	Ph.D. Uros Miketic **Nin's Reporting on The Kosovo Crisis Of 1990- 1992**
Др Милан Ранђеловић **Аустријска фортификација Ниша 1689-1690. године**	62	Ph.D. Milan Randjelovic **The Austrian Fortification o Niš 1689–1690**
Маја Димић **Прокупље као гарнизон српске војске у Кнежевини Србији (1878-1882)**	68	Maja Dimic **Prokuplje as a garrison of the Serbian army in the Principality of Serbia (1878–1882**
Марија Краљ , мср **Општински кошеви 1861-1912. године**	76	Marija Kralj, msr **Municipal granaries 1861–1912**
Проф. др Жељко Лазић Доц. др Мартин Матијашевић **Друштвене карактеристике и положај јеврејске заједнице у Кнежевини и Краљевини Србији**	84	Ph.D. Zeljko Lazic, prof. Ph.D. Martin Matijasevic, docent **Social characteristics and position of The Jewish Community in The Principality and Kingdom of Serbia**
Бранислав Борић Др Александар Пешић Весна Цветковић **Организација и формација српске артиљерије од 1878. до Првог балканског рата**	96	Branislav Boric PhD. Aleksandar Pesic Vesna Cvetkovic **Organization and formation of Serbian artillery from 1878 to The First Balkan War**
Огњан Петровић **Ваздухопловно једриличарство у Краљевини Југославији Део I (1923-1937)**	105	Ognjan Petrovic **Aviation gliding in the Kingdom of Yugoslavia 1923-1937**
Бранислава Стојковић **Концентрациони логор Црвени крст у Нишу 1941-1944.**	124	Branislava Stojkovic **"Red Cross" Concentration camp in Niš 1941–1944**

Проф. др Радован Радовановић
Мр Небојша Ђокић
Пратећа артиљеријска оруђа Југословенске Народне Армије домаће производње
136
Ph.D.Radovan Radovanovic, prof.
MSc. Nebojsa DJokic
Accompanying artillery weapons of domestic production - The beginnings

Марко Андрун, мср.
Правни и политички положај народних посланика у Републици Србији
160
MA Marko Andrun
Legal and political position of National Deputes in The Republic of Serbia

АРХИВИСТИКА ARCHIVAL

Владимир Дудић
Грађа из поступка реституције као историјски извор
171
Vladimir Dudic
Documents used in the process of Restitution as a source for historical study

Славица Димитријевић
Збирка печата и штамбиља Историјског архива „31. јануар“ у Врању
177
Slavica Dimitrijevic
Collection of Seals and Stamps of the Historical Archive '31st January' in Vranje

ГРАЂА ARCHIVAL MATERIALS

Слободанка Цветковић
Наташа Милошевић Дулић
Рукопис Летописа Друге пожаревачке парохије у чијој је средини и Храм „Светога Оца Николаја“
189
Slobodanka Cvetkovic
Natasa Milosevic Dulic
Manuscript of the Chronicles of the Second Požarevac Parish in the middle of which is the Church of "Holy Father Nicholas"

Нада Љушић
Буџет Начелства Округа Пожаревачког за 1908. годину
215
Nada Ljusic
Budget of The Pozarevac District Head Quarters for 1908

ИЗ РАДА АРХИВА FROM THE ARCHIVES OF

Др Драгана Милорадовић
Др Јасмина Николић
210 година од Првог српског устанка и Боја на Пожаревцу и 77 година од оснивања и рада Историјског архива Пожаревац - Свечаност представљања најновијих бројева часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, у простору Парка Пожаревачког мира и Етно-парка Тулба, Пожаревац, 12. јун 2025.
227
Ph.D. Dragana Miloradovic
Ph.D. Jasmina Nikolic
210 years since the First Serbian Uprising and the Battle of Požarevac and 77 years since the establishment and operation of the Historical Archive of Požarevac - Celebration of the presentation of the latest issues of The Magazine "Zapisi - Yearbook of The Historical Archive of Požarevac", in the area of the Požarevac Peace Park and the Tulba Ethno-Park, Požarevac, June 12, 2025.

Андријана Максимовић
Допринос историји новинарства – осам деценија регионалног недељника „Реч народа“ Пожаревац – Осамдесет година у служби права народа да зна
235
Andrijana Maksimovic
Contribution to the history of journalism – eight decades of the regional weekly "Peč naroda" Požarevac

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА И КУЛТУРНА САРАДЊА — INTERNATION ARHIVAL AND CULTURAL COOPERATIO

Дарко Маринковић **Меморијални музеј Холокауста Сједињених Америчких Држава – Историјат настанка, приказ Музеја, архива и библиотеке и разлози склапања међународног споразума с Војним архивом Министарства одбране Републике Србије**	243	Darko Marinkovic **United States Holocaust Memorial Museum - History of the establishment, overview of the Museum, archives and library and reasons for concluding an international agreement with the Military Archives of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia**
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић **Међународна научна конференција „Религија и савремена фаза глобализације: могућности и изазови“**	250	Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic **Third World Conference for Religious Dialogue and Cooperation „Religion and the Contemporary Phase of Globalization: Possobilities and Challenges**
Др Драгана Милорадовић **Национални научни скуп: Друштвени живот моде у Србији од 19. века до данас**	253	Ph.D. Dragana Miloradovic **National scientific meeting: Social life of fashion in Serbia from the 19th century to the present day**

ПРИКАЗИ — REVIEWS

Мр Данијела Мрда **Приказ монографије „Култура Срба у Сарајеву 1468-1941“**	261	MSc. Danijela Mrda **Review of the Monograph “Culture of Serbs in Sarajevo 1468-1941”**
Маја Димић **О жртвама Првог светског рата у Прокупачком крају 1914–1915 (Саша Д. Станојевић, Жртве Првог светског рата у Прокупачком крају 1914–1915, Косовска Митровица – Прокупље: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици – Историјски архив Топлице Прокупље, 2024, 192 стр.)**	263	Maja Dimic **On The Victims of The First World War ип The Prokuplje Region 1914–1915 (Saša D. Stanojević, Victims Of The First World War ип The Prokuplje Region 1914–1915, Kosovska Mitrovica – Prokuplje: Philosophical Faculty of The University Of Prishtina With a temporary seat ип Kosovska Mitrovica – Historical Archive of The Prokuplje Spa, 2024, 192 Pages)**
Бранислава Стојковић **Изложба „100 година клупског тениса у Врању 1924-2024“**	265	Branislava Stojkovic **Exhibition “100 years of club tennis in Vranje 1924-2024”**
Др Миле Бакић **Izvještaji Mitra Bakića, crnogorskog poslanika u Carigradu 1890-1892, knjiga 2, Zbornik dokumenata, priredili: Vukota Vukotić, Srđan Pejović, Cetinje, 2023.godine**	269	Ph.D. Mile Bakic **REPORTS OF MITAR BAKIC, THE MONTENEGRON ENPASSADOR IN CONSTANTINOPLE 1890-1892. book 2, Collection of documents, prepared by: Vukota Vukotić, Srđan Pejović, Cetinje, 2023**
Др Миле Бакић **Venisamin Šalagimov, suđenje ruskom generalu Andriji Bakiću, 2013 (prikaz)**	271	Ph.D. Mile Bakic **Venisamin Šalagimov, trial of Russian general Andrija Bakić, 2013 (attachment)**

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА — INSTRUCTIONS TO AUTHORS

УПУТСТВА САРАДНИЦИМА И ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ	275	**INSTRUCTIONS TO THE CO-AUTHORS AND CITATION RULES**

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина НИКОЛИЋ, директорка
Историјског архива Пожаревац

ЧЕТРНАЕСТ ГОДИНА ПРЕД ВАМА

Поштовани читаоци, драги сарадници и колеге,

У времену када је истина често релативизована, а прошлост селективно интерпретирана, задатак једног часописа овог типа није само да информише, већ и да подстакне критичко мишљење, дијалог и разумевање сложености историјских процеса. Управо томе тежимо – да будемо пример озбиљне анализе, али и приступачног и подстицајног читања. Кроз прилоге које доносимо настављамо и досадашњу праксу правовременог праћења развоја у одређеној научној области и представљања најновијих садржаја, достигнућа, текућих пројеката и активности из архива и шире културне и научне заједнице, као и стваралаца и њихових ауторских радова.

У доба када информације путују брзином светлости и када се чини да је дигитална реч потиснула ону штампану, можда се са правом поставља питање: зашто и даље штампати стручне и историјске часописе? Да ли се прошлост може сачувати на екранима или је потребно нешто опипљиво и трајно као што је штампана страница – да би заиста преживела? Наша редакција чврсто верује да стручни и историјски часописи у штампаној форми имају незамењиву улогу. Пре свега, они чувају континуитет научне и културне мисли. Сваки број представља својеврсни архив времена – не само због тема које обрађује, већ и због начина на који их третира, језика којим говори и питања која поставља. За разлику од дигиталних садржаја који брзо тону у заборав, штампани часопис захтева

Редакција часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 30.7.2025.

пажњу, време и посвећеност – и управо у томе лежи његова снага. Штампани часопис се не губи у лавини обавештења, не нестаје једним кликом. Он остаје на полици, у библиотеци, у архиви, на столу истраживача, у рукама студента или знатижељног читаоца. Он је мост између генерација – трајно сведочанство о томе како смо разумели прошлост у датом тренутку.

У времену када се све више говори о „кризи историјске свести“, када се историја користи као алат дневне политике, штампани часописи остају чувари академске и интелектуалне одговорности - као темељ памћења. Управо због вас и значаја који историјско памћење има за сваку заједницу, нисмо одустали од штампања. И, наставићемо да штампамо из уверења да писана реч има снагу да премости време.

Наш часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ већ пуних четрнаест година континуирано промовише постулате друштвених и хуманистичких наука и архивску теорију и праксу, окупљајући велики број сарадника из земље и иностранства.

Пред вама је ново издање нашег врхунског часописа националног значаја који, и овог пута, доноси теме из области историографије и архивистике, као живо и непрестано присутно сведочанство прошлих времена које обликује нашу садашњост и будућност. Кроз пажљиво одабране текстове, наши аутори анализирају процесе и личности који су оставили дубок траг у колективном памћењу – од преломних тренутака у политичкој историји, преко заборављених друштвених процеса, до свакодневице обичних људи, чије се судбине често налазе на маргинама великих наратива.

Четрнаести број годишњака који је пред уваженим читаоцима, доноси укупно 27 прилога од 31 аутора из 20 институција из Републике Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине.[1] Поред уводника главног и одговорног уредника часописа и упутстава са правилима за навођење на ћирилици, латиници и енглеском језику за будуће сараднике, овај број часописа садржи шест тематских целина - *Историографија*, *Архивистика*, *Грађа*, *Из рада архива*, *Међународна архивска и културна сарадња* и *Прикази и расправе*.

Прва целина „Историографија“ заступљена је са тринаест оригиналних погледа на теме из овог домена научног истраживања и садржи четири изворна и девет прегледних научних радова. Сви изворни и прегледни научни радови из ове тематске целине одговорили су методолошким, хеуристичким и херменеутичким захтевима историјске науке, писани су на основу релевантне литературе, објављене и необјављене архивске грађе, што целину чини кохерентном и иновативном. У овој тематској целини заступљене су следеће теме: „Ђилимарска школа у Пожаревцу: иницијатива, настава и јавни одјек (1910-1912)“, „Музеализација криминалитета у Краљевини Југославији“, „Пожаревачка палата правде“, „Извештавање НИН-а о косовској кризи 1990-1992. године“, „Аустријска фортификација Ниша 1689-1690. године“, „Прокупље као гарнизон српске војске у Кнежевини Србији (1878-1882)“, „Општински кошеви 1861-1912. године“, „Друштвене карактеристике и положај јеврејске заједнице у Кнежевини и Краљевини Србији“, „Организација и формација српске артиљерије од 1878. до Првог Балканског рата“, „Ваздухопловно једриличарство у Краљевини Југославији Део I 1923-1937“, „Концентрациони логор *Црвени крст* у Нишу 1941-1944“, „Пратећа артиљеријска оруђа Југословенске Народне Армије домаће производње“ и „Правни и политички положај народних посланика у Републици Србији“.

Друга целина „Архивистика“ доноси два претходна саопштења из архивске праксе – „Грађа из поступка реституције као историјски извор“ и „Збирка печата и штамбиља Историјског архива *31. јануар* у Врању“. Прилози су настали у току сређивања и обраде архивске грађе архивских фондова који се чувају у Историјским архивима у Кикинди и Врању.

Трећа тематска целина „Грађа“ доноси два архивска документа у изворном облику у целини, која су из фундуса Историјског архива Пожаревац и Државног архива Србије – „Рукопис Летописа Друге пожаревачке парохије у чијој је средини и Храм *Светога Оца Николаја*“ и „Буџет Начелства Пожаревачког Округа за 1908. годину“.

1 Из: Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије, Универзитета МБ у Београду, Академије за националну безбедност Београд, Иновационог центра Универзитета у Нишу, Филозофског факултета у Приштини са седиштем у Косовској Митровици, Државног архива Србије, Војног архива Министарства одбране Републике Србије, Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву, *Службеног листа Републике Црне Горе* Подгорица, Академије струковних студија Јужна Србија – Одсек Висока технолошко-уметничка школа Лесковац, Историјског архива Пожаревац, Историјског архива Кикинда, Историјског архива *31. јануар* Врање, Народног музеја *Топлице* Прокупље, Економско-трговинске школе и Техничке школе у Врању, Српског научног центра Београд, АГ Архитектура | AG Architecture Београд, Новинско-издавачког предузећа „Реч народа“ а.д. Пожаревац.

Редакција часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 30.7.2025.

Сви радови из ових тематских целина имају по две рецензије.

Четврта целина „Из рада архива“ доноси два чланка који текстом и фотографијама на атрактиван начин, представљају реализоване активности Историјског архива Пожаревац и НИПД „Реч народа“ а.д. Пожаревац – први представља свечаност обележавања 210 година од Другог српског устанка и Боја на Пожаревцу и промовисања тринаестог броја часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, која је одржана у простору *Парка Пожаревачког мира* и *Етно-парка Тулба* у Пожаревцу, док други рад указује на допринос регионалног недељника „Реч народа“ Пожаревац историји новинарства.

У складу са принципом промовисања струке и науке, и овај број часописа, у тематској целини „Међународна архивска и културна сарадња“ доноси три прилога - два приказа одржаних међународних научних конференција у Републици Србији и Републици Северној Македонији током 2025. године – „Друштвени живот моде у Србији од 19. века до данас“ и „Религија и савремена фаза глобализације: могућности и изазови“ - на којима су активно учествовали представници српске архивистике и историографије, док трећи прилог даје драгоцене информације о историјату настанка и раду Меморијалног музеја Холокауста Сједињених Америчких Држава, са посебним освртом на рад његовог музеја, архива и библиотеке и разлозима склапања међународног споразума о сарадњи са Војним архивом Министарства одбране Републике Србије.

Заинтересованом читаоцу биће занимљива шеста тематска целина „Прикази и расправе“, која доноси четири приказа нове литературе из области историје, архивистике и културе и један приказ тематске изложбе.

Редакција часописа (с лева на десно):
др Драгана Милорадовић, проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, др Јасмина Николић, проф. др Радован Радовановић, мр Данијела Мрда, проф. др Златко Матић, др Момчило Исић, др Јасмина Живковић, Мирослав Чолић, проф. др Александар Растовић, др Маријана Мраовић, Наташа Милошевић Дулић
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 30.7.2025.

Часопис од првог броја има свој ISSN број, а Народна библиотека Србије ради CIP чланака у *Узајамном каталогу*, који обухвата и УДК класификацију. Часопис се редовно полаже у Репозиторијум Народне библиотеке Србије. Такође, сви објављени бројеви часописа налазе се и у електронском облику на web-страни Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi и www.arhivpozarevac.org.rs/digitalizovanaizdanja, чиме смо га учинили доступним и дигиталним корисницима.

Подсећамо, у *Регистру научних часописа* Министарства науке Републике Србије, у групи часописа за историју, етнологију и археологију, часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ регистрован је 2021. године у категорији М51 – врхунски часопис националног значаја.

Уређивачки одбор часописа позива досадашње сараднике и потенцијалне ауторе на сарадњу. Електронска адреса на коју аутори могу слати своје прилоге за петнаести број часописа је info@arhivpozarevac.org.rs или natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs, а прилози се могу слати до 1. јуна 2026. године.

Уређивачки одбор овог часописа захваљује свима који су својим залагањима, саветима и коментарима допринели припреми овог броја. Посебну захвалност дугујемо ауторима који су својим знањем, трудом и страшћу дали велики допринос овом годишњаку који је пред вама. Надамо се да смо оправдали њихово поверење и да ће сарадњу са нашим часописом наставити и у будућности. Жеља нам је, свакако, да придобијемо и нове сараднике, како би наредни бројеви часописа били још разноврснији и занимљивији.

Изражавамо захвалност домаћим и иностраним члановима редакције, рецензентима, преводиоцима, сарадницима, који су ту од самог почетка и првог броја, несебично уграђујући свој ауторитет у углед часописа – без вас овај часопис не би имао ни кредибилитет ни душу. Ваша посвећеност и допринос чине га вредним и релевантним извором научних сазнања. У времену брзих информација и изазова за академску етику, наша обавеза је јасна – да негујемо интегритет, квалитет и транспарентност. Наставићемо да тежимо ка интернационализацији, већој видљивости и, наравно, већем утицају, не само кроз факторе цитираности, већ кроз реалне доприносе научној и друштвеној заједници.

На крају, посебну захвалност дугујемо Граду Пожаревцу који од оснивања часописа 2012. године до данашњих дана, пружа материјалну подршку, чиме омогућава његово публиковање и редовно излажење.

Сасвим на крају, посебно се захваљујемо вама, нашим читаоцима, на поверењу и подршци – ваш интерес за историју потврђује да прошлост никада није стварно прошла, већ је трајно присутна у нашем идентитету, свакодневици и изборима које правимо. У име редакције, желим вам пријатно читање и позивам вас да наставимо заједно – да пишемо, промишљамо, критички читамо и доприносимо науци која мења свет набоље.

Нека овај број „Записа“ буде подсетник на значај очувања наше прошлости и на одговорност коју имамо према будућим генерацијама – јер прошлост вреди колико смо спремни да је носимо са собом.

У Пожаревцу, 30. јула 2025. године

Glavni i odgovorni urednik
Dr Jasmina Nikolić, direktorka
Istorijskog arhiva Požarevac

ČETRNAEST GODINA PRED VAMA

Poštovani čitaoci, dragi saradnici i kolege,

U vremenu kada je istina često relativizovana, a prošlost selektivno interpretirana, zadatak jednog časopisa ovog tipa nije samo da informiše, već i da podstakne kritičko mišljenje, dijalog i razumevanje složenosti istorijskih procesa. Upravo tome težimo – da budemo primer ozbiljne analize, ali i pristupačnog i podsticajnog čitanja. Kroz priloge koje donosimo nastavljamo i dosadašnju praksu pravovremenog praćenja razvoja u određenoj naučnoj oblasti i predstavljanja najnovijih sadržaja, dostignuća, tekućih projekata i aktivnosti iz arhiva i šire kulturne i naučne zajednice, kao i stvaralaca i njihovih autorskih radova.

U doba kada informacije putuju brzinom svetlosti i kada se čini da je digitalna reč potisnula onu štampanu, možda se sa pravom postavlja pitanje: zašto i dalje štampati stručne i istorijske časopise? Da li se prošlost može sačuvati na ekranima ili je potrebno nešto opipljivo i trajno kao što je štampana stranica – da bi zaista preživela? Naša redakcija čvrsto veruje da stručni i istorijski časopisi u štampanoj formi imaju nezamenjivu ulogu. Pre svega, oni čuvaju kontinuitet naučne i kulturne misli. Svaki broj predstavlja svojevrsni arhiv vremena – ne samo zbog tema koje obrađuje, već i zbog načina na koji ih tretira, jezika kojim govori i pitanja koja

Redakcija časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“
Istorijski arhiv Požarevac, Požarevac, 30.7.2025.

postavlja. Za razliku od digitalnih sadržaja koji brzo tonu u zaborav, štampani časopis zahteva pažnju, vreme i posvećenost – i upravo u tome leži njegova snaga. Štampani časopis se ne gubi u lavini obaveštenja, ne nestaje jednim klikom. On ostaje na polici, u biblioteci, u arhivi, na stolu istraživača, u rukama studenta ili znatiželjnog čitaoca. On je most između generacija – trajno svedočanstvo o tome kako smo razumeli prošlost u datom trenutku.

U vremenu kada se sve više govori o „krizi istorijske svesti", kada se istorija koristi kao alat dnevne politike, štampani časopisi ostaju čuvari akademske i intelektualne odgovornosti - kao temelj pamćenja. Upravo zbog vas i značaja koji istorijsko pamćenje ima za svaku zajednicu, nismo odustali od štampanja. I, nastavićemo da štampamo iz uverenja da pisana reč ima snagu da premosti vreme.

Naš časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac" već punih četrnaest godina kontinuirano promoviše postulate društvenih i humanističkih nauka i arhivsku teoriju i praksu, okupljajući veliki broj saradnika iz zemlje i inostranstva.

Pred vama je novo izdanje našeg vrhunskog časopisa nacionalnog značaja koji, i ovog puta, donosi teme iz oblasti istoriografije i arhivistike, kao živo i neprestano prisutno svedočanstvo prošlih vremena koje oblikuje našu sadašnjost i budućnost. Kroz pažljivo odabrane tekstove, naši autori analiziraju procese i ličnosti koji su ostavili dubok trag u kolektivnom pamćenju – od prelomnih trenutaka u političkoj istoriji, preko zaboravljenih društvenih procesa, do svakodnevice običnih ljudi čije se sudbine često nalaze na marginama velikih narativa.

Četrnaesti broj godišnjaka koji je pred uvaženim čitaocima, donosi ukupno 27 priloga od 31 autora iz 20 institucija iz Republike Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Pored uvodnika glavnog i odgovornog urednika časopisa i uputstava sa pravilima za navođenje na ćirilici, latinici i engleskom jeziku za buduće saradnike, ovaj broj časopisa sadrži šest tematskih celina - *Istoriografija*, *Arhivistika*, *Građa*, *Iz rada arhiva*, *Međunarodna arhivska i kulturna saradnja* i *Prikazi i rasprave*.

Prva celina „Istoriografija" zastupljena je sa trinaest originalnih pogleda na teme iz ovog domena naučnog istraživanja i sadrži četiri izvorna i devet preglednih naučnih radova. Svi izvorni i pregledni naučni radovi iz ove tematske celine odgovorili su metodološkim, heurističkim i hermeneutičkim zahtevima istorijske nauke, pisani su na osnovu relevantne literature, objavljene i neobjavljene arhivske građe, što celinu čini koherentnom i inovativnom. U ovoj tematskoj celini zastupljene su sledeće teme: „Ćilimarska škola u Požarevcu: inicijativa, nastava i javni odjek (1910-1912)", „Muzealizacija kriminaliteta u Kraljevini Jugoslaviji", „Požarevačka palata pravde", „Izveštavanje NIN-a o kosovskoj krizi 1990-1992. godine", „Austrijska fortifikacija Niša 1689-1690. godine", „Prokuplje kao garnizon srpske vojske u Kneževini Srbiji (1878-1882)", „Opštinski koševi 1861-1912. godine", „Društvene karakteristike i položaj jevrejske zajednice u Kneževini i Kraljevini Srbiji", „Organizacija i formacija srpske artiljerije od 1878. do Prvog Balkanskog rata", „Vazduhoplovno jedriličarstvo u Kraljevini Jugoslaviji Deo I 1923-1937", „Koncentracioni logor Crveni krst u Nišu 1941-1944", „Prateća artiljerijska oruđa Jugoslovenske Narodne Armije domaće proizvodnje" i „Pravni i politički položaj narodnih poslanika u Republici Srbiji".

Druga celina „Arhivistika" donosi dva prethodna saopštenja iz arhivske prakse – „Građa iz postupka restitucije kao istorijski izvor" i „Zbirka pečata i štambilja Istorijskog arhiva *31. januar* u Vranju". Prilozi su nastali u toku sređivanja i obrade arhivske građe arhivskih fondova koji se čuvaju u Istorijskim arhivima u Kikindi i Vranju.

Treća tematska celina „Građa" donosi dva arhivska dokumenta u izvornom obliku u celini, koja su iz fundusa Istorijskog arhiva Požarevac i Državnog arhiva Srbije – „Rukopis Letopisa Druge požarevačke parohije u čijoj je sredini i Hram *Svetoga Oca Nikolaja*" i „Budžet Načelstva Požarevačkog Okruga za 1908. godinu".

Svi radovi iz ovih tematskih celina imaju po dve recenzije.

Četvrta celina „Iz rada arhiva" donosi dva članka koji tekstom i fotografijama na atraktivan način, predstavljaju realizovane aktivnosti Istorijskog arhiva Požarevac i NIPD „Reč naroda" a.d. Požarevac – prvi predstavlja svečanost obeležavanja 210 godina od Drugog srpskog ustanka i Boja na Požarevcu i promovisanja trinaestog broja časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac", koja je održana u prostoru *Parka Požarevačkog mira* i *Etno-parka Tulba* u Požarevcu, dok drugi rad ukazuje na doprinos regionalnog nedeljnika „Reč naroda" Požarevac istoriji novinarstva.

U skladu sa principom promovisanja struke i nauke, i ovaj broj časopisa, u tematskoj celini „Međunarodna arhivska i kulturna saradnja" donosi tri priloga - dva prikaza održanih međunarodnih naučnih konferencija u Republici Srbiji i Republici Severnoj Makedoniji tokom 2025. godine

Redakcija časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“
Istorijski arhiv Požarevac, Požarevac, 30.7.2025.

– „Društveni život mode u Srbiji od 19. veka do danas“ i „Religija i savremena faza globalizacije: mogućnosti i izazovi“ - na kojima su aktivno učestvovali predstavnici srpske arhivistike i istoriografije, dok treći prilog daje dragocene informacije o istorijatu nastanka i radu Memorijalnog muzeja Holokausta Sjedinjenih Američkih Država, sa posebnim osvrtom na rad njegovog muzeja, arhiva i biblioteke i razlozima sklapanja međunarodnog sporazuma o saradnji sa Vojnim arhivom Ministarstva odbrane Republike Srbije.

Zainteresovanom čitaocu biće zanimljiva šesta tematska celina „Prikazi i rasprave“, koja donosi četiri prikaza nove literature iz oblasti istorije, arhivistike i kulture i jedan prikaz tematske izložbe.

Časopis od prvog broja ima svoj ISSN broj, a Narodna biblioteka Srbije radi CIP članaka u Uzajamnom katalogu, koji obuhvata i UDK klasifikaciju. Časopis se redovno polaže u Repozitorijum Narodne biblioteke Srbije. Takođe, svi objavljeni brojevi časopisa nalaze se i u elektronskom obliku na web-strani Istorijskog arhiva Požarevac www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi i www.arhivpozarevac.org.rs/digitalizovanaizdanja , čime smo ga učinili dostupnim i digitalnim korisnicima.

Podsećamo, u *Registru naučnih časopisa* Ministarstva nauke Republike Srbije, u grupi časopisa za istoriju, etnologiju i arheologiju, časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ registrovan je 2021. godine u kategoriji M51 – vrhunski časopis nacionalnog značaja.

Uređivački odbor časopisa poziva dosadašnje saradnike i potencijalne autore na saradnju. Elektronska adresa na koju autori mogu slati svoje priloge za petnaesti broj časopisa je info@arhivpozarevac.org.rs ili natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs , a prilozi se mogu slati do 1. juna 2026. godine.

Redakcija časopisa (s leva na desno): dr Dragana Miloradović, prof. dr Ivana Krstić Mistridželović, dr Jasmina Nikolić, prof. dr Radovan Radovanović, mr Danijela Mrda, prof. dr Zlatko Matić, dr Momčilo Isić, dr Jasmina Živković, Miroslav Čolić, prof. dr Aleksandar Rastović, dr Marijana Mraović, Nataša Milošević Dulić
Istorijski arhiv Požarevac, Požarevac, 30.7.2025.

Uređivački odbor ovog časopisa zahvaljuje svima koji su svojim zalaganjima, savetima i komentarima doprineli pripremi ovog broja. Posebnu zahvalnost dugujemo autorima koji su svojim znanjem, trudom i strašću dali veliki doprinos ovom godišnjaku koji je pred vama. Nadamo se da smo opravdali njihovo poverenje i da će saradnju sa našim časopisom nastaviti i u budućnosti. Želja nam je, svakako, da pridobijemo i nove saradnike, kako bi naredni brojevi časopisa bili još raznovrsniji i zanimljiviji.

Izražavamo zahvalnost domaćim i inostranim članovima redakcije, recenzentima, prevodiocima, saradnicima, koji su tu od samog početka i prvog broja, nesebično ugrađujući svoj autoritet u ugled časopisa – bez vas ovaj časopis ne bi imao ni kredibilitet ni dušu. Vaša posvećenost i doprinos čine ga vrednim i relevantnim izvorom naučnih saznanja. U vremenu brzih informacija i izazova za akademsku etiku, naša obaveza je jasna – da negujemo integritet, kvalitet i transparentnost. Nastavićemo da težimo ka internacionalizaciji, većoj vidljivosti i, naravno, većem uticaju, ne samo kroz faktore citiranosti, već kroz realne doprinose naučnoj i društvenoj zajednici.

Na kraju, posebnu zahvalnost dugujemo Gradu Požarevcu koji od osnivanja časopisa 2012. godine do današnjih dana, pruža materijalnu podršku, čime omogućava njegovo publikovanje i redovno izlaženje.

Sasvim na kraju, posebno se zahvaljujemo vama, našim čitaocima, na poverenju i podršci – vaš interes za istoriju potvrđuje da prošlost nikada nije stvarno prošla, već je trajno prisutna u našem identitetu, svakodnevici i izborima koje pravimo. U ime redakcije, želim vam prijatno čitanje i pozivam vas da nastavimo zajedno – da pišemo, promišljamo, kritički čitamo i doprinosimo nauci koja menja svet nabolje.

Neka ovaj broj „Zapisa“ bude podsetnik na značaj očuvanja naše prošlosti i na odgovornost koju imamo prema budućim generacijama – jer prošlost vredi koliko smo spremni da je nosimo sa sobom.

U Požarevcu, 30. jula 2025. godine

historiography
istoriografija
историографија

историографија

istoriografija

historiography

Мр Драгана ФРФУЛАНОВИЋ[1]
Академија струковних студија Јужна Србија,
Одсек Висока технолошко уметничка школа, Лесковац
Република Србија

UDK: 377.4:[745.52:39(497.11)"1910/1912"
377.4(497.11)"1910/1912"
061.235-055.2(497.11)"1910/1912"

Изворни научни рад

ЋИЛИМАРСКА ШКОЛА У ПОЖАРЕВЦУ: ИНИЦИЈАТИВА, НАСТАВА И ЈАВНИ ОДЈЕК (1910–1912)

Апстракт: Рад се бави оснивањем и развојем Ћилимарске школе у Пожаревцу (1910–1912), као подухватом Пожаревачке подружине Женског друштва, у циљу ширења домаће индустрије ткања пиротских ћилима. На основу периодичне грађе анализирају се почетна организација, сарадња са пиротским ткаљама, педагошки модели и профил ученица, као и шире друштвене и културне импликације рада школе. Посебан нагласак стављен је на јавне наступе, сарадњу са удружењем Народна одбрана и промоцију школе у локалној и широј јавности. Пиротско ћилимарство, као високовреднована и препознатљива грана народне радиности, било је основа за успостављање наставног програма и симболички темељ читаве иницијативе.

Кључне речи: *Пожаревац, Ћилимарска школа, Женско друштво, подружина, пиротски ћилим, домаћа радиност, женско образовање.*

Увод

У другој половини XIX века, пиротско ћилимарство постајало је предмет све израженијег институционалног интересовања. Као израз настојања да се домаћа радиност афирмише у служби културног и привредног напретка Краљевине Србије, ово занимање постепено је прелазило из домена локалне праксе у шири јавни фокус.[2] На подстицај Министарства финансија, а потом народне привреде, Женско друштво и Српско пољопривредно друштво током осамдесетих година преузели су улогу првих заштитника пиротског ћилима, настојећи да очувају његову занатску вредност и подстакну репрезентативност.[3] Иако је државна подршка неретко била скромна, званични кругови придавали су значај јавном представљању пиротских ћилима као симбола националне традиције. Тако су, под званичним покровитељством, пиротски ћилими први пут представљени у оквиру српских поставки на светским изложбама у Анверпену (1885) и Паризу (1889), као и на државној изложби у Будимпешти (1885) и Божићној у Бечу (1886), где су изазвали велико интересовање или били награђени високим одликовањима, потврђујући своју уметничку и занатску вредност, али и развојни потенцијал у будућности.[4]

За разлику од званичних установа, Женско друштво је деловало конкретно и постојано. Ћилиме је продавало у својој трговини Пазару, често добављане или израђиване по наруџбини, а својим ангажманом утврдило се као један од најдоследнијих чувара у неговању народне радиности.[5] После вишегодишњих настојања и уз подршку локалне самоуправе, 1907. године основало је Ћилимарску школу у Пироту, чиме је поставило темељ за

1 Ауторка је предавач на Одсеку Високе технолошко-уметничке школе Академије струковних студија Јужна Србија у Лесковцу; e-mail: dfrfulanovic@gmail.com

2 О околностима настанка интересовања за народно текстилно стваралаштво: Катарина Радисављевић, *Настајање народне уметности. Случај Покрета за истраживање народних текстилних рукотворина код Јужних Словена (1970-1914)*, Нови Сад – Београд, 2017, 19-32.

3 *II Редовна седница Управе Женског друштва Домаћица држана 28. јануара 1884. год*, Домаћица, VI/5 (1884), 165-167; *Државна помоћ за оснивање „фонда за помагање радница ћилимова у Пироту*", Тежак, XVI/8 (1885), 517-518.

4 О изложбама: *САнтверпентске изложбе*, Српске новине, бр. 143, 2. 2. 1885, 712; Српске новине, бр. 226, 12. 12. 1885, 1094; Милош Хаџи-Поповић, *Србија на светској изложби у Паризу*, Српске новине, бр. 10, 12. 12. 1891, 37; Adolf Strauß, *Keleti pavillon*, *Nemzetgazdasági Szemle*, IX/10 (1885), 737-756; *Die serbische Ausstellung im Österreichischen Museum*, Die Presse, no. 354, 24. 12. 1886, 8-9.

5 К. Радисављевић, *нав. дело*, 151, 155; *Домаћица*, VI/5 (1884), 167-168; *Извештај о раду у Пазару за год. 1902*, Домаћица, XXVI/3 (1903), 90.

дугорочни развој заната и дало пример другим срединама које су тек у том правцу кретале.[6]

Пожаревачка подружина и иницијатива за ткачко одељење и изградњу дома

Иако је међу првима основана, Пожаревачка подружина Женског друштва обновила је свој рад тек крајем 1897. године, после вишегодишњег застоја. Већ наредне године поново је почела са радом и њена Раденичка школа, која је постала један од главних ослонаца подружинских активности у заједници. Ново руководство посветило се јачању рада и угледа Подружине, која је била препозната по хуманитарном и патриотском деловању, нарочито у области женског образовања.[7] Ипак, питање простора остало је нерешено; школа је годинама радила у непримереним условима, често се селећи. Идеја о изградњи дома потекла је још 1906. године, али су конкретни кораци уследили тек након одлуке о зидању у априлу 1909.*[8]

У периоду док се чекао план и предрачун трошкова који је требало да изради окружни инжењер Мирослав Павловић, његова супруга и подружинска благајница Лепосава Павловићка покренула је иницијативу за оснивање ткачког одељења.[9] Предложила је да се Министарству народне привреде упути молба за помоћ, како би се,

Лепосава Павловићка, извор: Драгана Милорадовић, Мода у Пожаревцу 1880-1929. – Сусрет истока и запада, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2019, 49.

у зависности од одговора, знало да ли у оквиру нове зграде треба предвидети и просторију за ткачку обуку. Тако је започет двоструки процес који ће обележити наредну годину: паралелно са припремама и почетком градње, водиле су се и активности усмерене на оснивање стручног одељења при Раденичкој школи, у чему је Павловићка имала водећу улогу.

У време када су жене тек почињале да иступају из оквира приватне сфере, Лепосава М. Павловићка се истицала као предузимљива и друштвено ангажована личност, следећи модел грађанске културе у којем су жене вишег сталежа кроз удружења доприносиле напретку заједнице.[10] У раду Пожаревачке подружине помиње се од 1905. године, најпре као редовна чланица, потом као

6 *Ћилимарска школа у Пироту*, Домаћица, XXX/12 (1907), 19-24; *Ћилимарска школа у Пироту*, Женски свет, XXIII/2 (1908), 1-2.

7 О раду Пожаревачке подружине и њене школе: Јасмина Живковић, *Занатска школа Пожаревачког Женског друштва*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, II, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац одржаног 10. октобра 2006. године – У сећање на хероје српске голготе (ур. Јасмина Николић), св. 4, Пожаревац, 2007, 153-166; Драгана Фрфулановић, *Пожаревачка подружина Женског друштва. Раденичка школа (1878-1914) и друштвено деловање*, часопис *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац* (ур. др Јасмина Николић), 13, Пожаревац, 2024, 108-126.

* Сви датуми и временски оквиру су дати по јулијанском календару

8 Још новембра 1906. Лепосава Павловићка предложила је да се од Општине затражи земљиште за школу, али је одбор о томе расправљао тек у октобру 1907, после интервенције управе. – *Пожаревачка подружина за II полугође 1906*, Домаћица, XXIX/3 (1908), 17; *Пожаревачка подружина у 1907 год*, Домаћица, XXIX/6 (1908), 9, 10; *Извештај Пожаревачке подружине Женског друштва*, Домаћица, XXXI/5 (1910), 5.

9 Инжењер Павловић је, на молбу подружине, преко супруге Лепосаве још у јулу 1909. прихватио да изради план и предрачун, али их је, због службених обавеза, предао тек почетком фебруара 1910. – *Домаћица*, XXXI/5 (1910), 6, 7, 13, 14.

10 О приватној сфери живота: Драгана Милорадовић, *Освајање сфере јавног живота. Улога жене у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2019, 54-80.

благајница, а од 1911. и као председница.[11] Посебну пажњу посвећивала је раду Раденичке школе, нарочито у погледу укључивања сиромашних, али надарених ученица.[12] Увођењем почасних звања за заслужне Пожаревљане, учврстила је статус Подружине као установе са локалном подршком, претварајући прикупљање прилога у питање јавног угледа и грађанске одговорности, што је било од кључног значаја за изградњу подружиног дома.[13]

Између краја 1907. и средине 1909. Павловићка боравила је у Пироту, пратећи супруга у државној служби.[14] Иако није познато да ли се укључила у рад тамошње подружине, тај боравак оставио је значајан траг на њено касније деловање. Управо у том периоду, октобра 1907, у Пироту је била отворена Ћилимарска школа под патронатом београдског Женског друштва.[15] Захваљујући честим посетама управних чланица, Павловићка је имала прилику да се сретне са Јеленом Марковићком, управницом школе и најистакнутијом у том раду.[16] То јој је омогућило да се ближе упозна са организацијом школе и значајем пиротског ћилима као културног и занатског добра. Најсвежији и јавно афирмисан пример тог угледа била је Балканска изложба у Лондону (1907), на којој су ћилими излагале и Пиротска ћилимарска задруга и Пазар Женског друштва, што је за Павловићку, без сумње, могао бити снажан подстицај.[17]

Шара корњача са пиротског ћилима, бојени цртеж, извор: Мита Живковић, Албум пиротских ћилима, Тешен, 1901, стр. 19.

Приликом избора управе за 1909. годину, председница Даринка Белосавићка позвала је чланице да при гласању имају у виду повратак Лепосаве Павловићке у Пожаревац, истичући да ће „својим заузимљивим радом користити овом друштву".[18] Већ у новембру, Павловићка је предложила увођење стручног одељења за ткање при Раденичкој школи, наглашавајући да би тиме корист имала и Подружина и „наш малчански женски свет", који би се обучио „у сваковрсној српској тканини, а нарочито пиротској".[19] Потенцирањем пиротске тканине Павловићка је исказала јасно опредељење ка моделу који је у том тренутку важио за најуспешнији облик очувања домаће радиности.

11 *Извештај Пожаревачке Женске Подружине за друго полугође 1905 год*, *Домаћица*, XXIX/4/5 (1906), 140; *Извештај о раду Пожаревачке Подружине Женског Друштва за I полугође 1906. године*, Домаћица, XXIX/10 (1906), 311; *Пожаревачка Подружина Женског Друштва. Извештај рада са управних седница*, Домаћица, XXXIII/10 (1912), 323.

12 *Домаћица*, XXIX/10 (1906), 313, 314-315; *Извештај Одбора Ћилимарске Школе Пожаревачке Подружине*, Домаћица, XXXIII/11 (1912), 360.

13 *Пожаревачка Подружина женског друштва у 1910 год*, Домаћица, XXXII/6 (1911), 205.

14 Павловићка је дала оставку на место благајника 12. новембра 1907. године. – *Домаћица*, XXIX/6 (1908), 10.

15 *Домаћица*, XXX/12 (1907), 19-24; Јасмина Милановић, *Подружина Женског друштва у Пироту и Ћилимарска школа*, Пирот – од турске касабе до модерног града (ур. Милош Јагодић), Пирот, 2018, 257-259.

16 Током 1908. године Марковићка је у Пироту била четири пута. - *Рад управе Женског друштва*, Домаћица, XXIX/7 (1908), 3; *Рад управе Женског друштва*, Домаћица, XXIX/8 (1908), 3; *Рад управе Женског друштва*, Домаћица, XXIX/9 (1908), 2; *Рад управе Женског друштва*, Домаћица, XXIX/10 (1908), 4.

17 Александар Растовић, *Србија на Лондонској изложби 1907. године*, Историјски часопис (ур. Тибор Живковић), књ. LII (2005), Београд, 2005, 332.

18 *Домаћица*, XXXI/5 (1910), 3.

19 *Исто*, 11-12.

Оснивање ткачког одељења и изградња подружиног дома (1910)

Током 1910. године припреме за изградњу дома и оснивање ткачког одељења добиле су организованији ток. Израђен је предрачун, почели су преговори с предузимачима, а Пожаревачка подружина, под вођством Даринке Белосавић, наставила је с обраћањима надлежнима.[20] Пошто одговор у вези са ткачким одељењем из Министарства није стигао, Павловићка је покренула преписку с професором Врсаловићем, инспектором занатских школа. Иако је одговор био одбијајући, остављао је простор: молба ће бити размотрена „кад буде могућности". Тумачећи то као позив на стрпљење, Павловићка је у име управе дипломатски одговорила захвалницом, уз подсећање да Подружина, упркос вишегодишњем раду, никада није добила државну помоћ. Насупрот томе, на састанку одржаном почетком марта 1910, на коме је изложен проблем повећаних трошкова при зидању зграде са просторијом више за ткачко одељење, позвани угледни грађани и добротовори једногласно су подржали иницијативу његовог оснивања.[21]

Свечано освећење темеља, које је Павловићка приредила 3. маја, означило је прелазак иницијативе из оквира приватног подухвата у сферу јавног ангажмана. Уследиле су прве донације и додела почасних звања, чиме су подстицани солидарност и свест о заједничком циљу. Списак утемељача, добротовора и великих добротвора се повећавао, а чинили су га појединци, установе, општински и окружни органи власти.[22] Павловићкина упорност донела је конкретне резултате.

Павловићка је током лета 1910, на путу за Цариград, свратила у Пирот и лично договарала долазак ткаља. По повратку у Пожаревац поднела је извештај подружини, у ком су наведене писмене молбе ткаља, разговори са пуковником Кондићем и њена иницијатива да се једна од најбољих пиротских ткаља доведе у Пожаревац. Свој утисак Павловићка је пренела са одушевљењем, говорећи о ткаљином раду који је „са особитим задовољством и дивљењем гледала на разбоју док је у Пироту живела". Ипак, упркос великом ентузијазму и посвећености

Пиротске ткаље крај разбоја, извор: Владимир Карић, Србија: опис земље, народа и државе, Београд, 1887, 406.

Павловићке, након што је из Министарства недавно стигао одговор да не може пружити финансијску помоћ за оснивање ткачког одељења, уследило је преиспитивање даљих корака. Одговор присутних чланица био је једногласан да се од иницијативе не одустаје. По Павловићкином предлогу, договорено је да се пожаревачком окружном одбору поднесе молба за финансијску помоћ, а Општини захтев за уступање три мања стана за смештај ткаља. Павловићка је додала да са отварањем треба похитати како би се дало охрабрење и другим подружинама.[23]

20 *Исто*, 14; *Домаћица*, XXXII/6 (1911), 203, 204.

21 *Исто*, 15; *Исто*, 203.

22 *Домаћица*, XXXII/6 (1911), 205-206; *Јавна захвалност*, Домаћица, XXXI/8 (1910), 36.

23 *Домаћица*, XXXII/6 (1911), 208-209.

Вероватно подстакнута примером пиротске Ћилимарске школе, која је уживала државну подршку, Павловићка је истрајавала у намери да и за пожаревачко одељење обезбеди средства. У другој половини 1910. године, она је интезивирала контакт са Јеленом Марковићком, управницом београдске Раденичке школе, под чијом управом је била и пиротска Ћилимарска школа, и чланицом Професионалног одбора. Марковићка је посетила Пожаревац и присуствовала седници управе Подружине када је упућена друга молба министру народне привреде за помоћ од 5-6.000 динара и примљено још једно одбијање од стране професора Врсаловића. Под утиском Павловићкиног ангажовања, не само у вези са ткачким одељењем, већ и око изградње дома и текућих послова, Марковићка је, несумњиво, одлучила да пружи подршку.[24]

Неколико дана касније, инспектор Министарства народне привреде Сава Манојловић обишао је нову зграду и оценио рад Подружине као узоран. Саветовао је да се поднесе захтев преко Класне лутрије, што је Павловићка одмах учинила. Убрзо, 10. септембра на седници Подружине, прочитано је писмо Јелена Марковић којим је обавестила чланице да је Професионални одбор одобрио помоћ у износу од 1.500 динара.[25] Под утиском тог охрабрења, управни одбор Подружине истог је дана донео одлуку да се, заједно са свечаним освећењем дома, званично отвори и одељење ткања у коме ће радити досељене пиротске ткаље. Пожаревачка општина је већ, по упућеној молби, одобрила просторије за њихов смештај, а Павловићка је истовремено започела преписку са Министарством грађевине, тражећи да се обезбеде бесплатне железничке карте за пресељење ткаља.[26]

У оквиру припрема за долазак ткаља, Павловићка је примила пиротског учитеља Кукљића, који је са том намером посетио Пожаревац, са њим договорила услове пресељења и поступак око уговора. По повратку у Пирот, Кукљић је обавио разговоре са ткаљама и организовао све потребно, а крајем септембра председница Белосавићка и Лепосава Павловићка отпутовале су у Пирот, где је 1. октобра у Пиротском начелству оверен уговор са четири младе и веште ткаље, међу којима и са Љубом Крстићевом. Уговор је предвиђао двогодишњи рад, плату од 50 динара, смештај, огрев, лекарску негу и по 20 динара за трошкове пресељења. У извештају поднетом управи наведено је да је избор ткаља био „веома повољан".[27]

Свечано отварање подружиног дома одржано је 24. октобра 1910, на дан рођења принцезе Јелене Карађорђевић, покровитељке Подружине.[28] Тим догађајем званично је започело деловање одељења ткања, у коме су рад отпочеле досељене пиротске ткаље. Општина је обезбедила њихов смештај, а радионица се још опремала. Оснивање одељења представљало је први корак ка формирању локалне школе ткања, почетак интеграције пиротских ткаља у занатски и просветни живот Пожаревца и значајан помак у оживљавању домаће радиности у овом крају.

Унутрашња организација и спор око статуса школе

Убрзо по оснивању ткачког одељења, Лепосава Павловићка изнела је предлог да се образује посебан одбор за организацију његовог рада, у којем је и сама учествовала. Одбор је првобитно имао четири чланице и био је задужен за наставу, унутрашње уређење и финансије.[29] Већ на првој седници, одржаној почетком фебруара 1911. године, предложено је да се одељење издвоји од Подружине најпре називом, а затим и посебном благајном. Финансије би се водиле самостално током године, а по коначном обрачуну биле би укључене у главну подружину касу. Иста пракса била је предвиђена и за имовину ткачког одељења, која би чинила засебан фонд, а предложено је да одељење има и своје чланице: почасне, добротворе и утемељаче.[30] Циљ свега био је да се обезбеди већа самосталност у одлучивању и ефикаснији рад.

Из оваквог приступа било је јасно да је Павловићка настојала да одељење организационо обликује по узору на пиротску Ћилимарску школу, која је у том периоду успешно деловала под управом београдског Женског друштва. У том духу предложено је и да се употреби назив „Ћилимар-

24 *Исто*, 209.

25 Новац је подигнут тек половином новембра. – *Исто*, 214.

26 *Исто*, 210-211.

27 *Исто*, 212.

28 *Извештај о освећењу Дома и отварању Ћилимарске школе Пожаревачке Подружине Женског Друштва*, Домаћица, XXXII/1 (1911), 4-9.

29 У ћилимарском одбору биле су Лепосава Павловићка, Олга Манојловићка (деловођа и благајник) и Василија Обрадовићка, а касније су укључене још две чланице. По Павловићкином предлогу касније је основан и одбор за одељење рубља и хаљина. – *Домаћица*, XXXII/6 (1911), 215, 216; *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 325.

30 *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 358-359.

ска школа" као институционална ознака. Управо овај предлог постао је повод за спор унутар Подружине. На главном скупу управе Подружине председница Белосавићка оштро се успротивила таквом решењу, сматрајући да би формирање посебног фонда и применом назива „школа" нарушило јединство и отворило могућност раздвајања. Залагала се да се користи назив „ткачко одељење", без издвајања у засебну институцију. Иако је Павловићка понудила компромис, да се фонд не издваја, али да се задржи нови назив, већина чланица стала је уз председничин став.

Као последица тог неуспелог предлога, Павловићка и Вида Манојловићка, које су и саме биле чланице управе и иницијаторке предлога, поднеле су оставке, као и на функције у новооснованом одбору ткачког одељења. Спор је трајао све до половине априла 1911. године, када је у Пожаревац дошла Јелена Марковићка, у својству изасланице Министарства народне привреде, с намером да посредује у решавању сукоба. Њеним залагањем постигнут је компромис: задржан је назив Ћилимарска школа, али је одлучено да школа настави да делује у оквиру Подружине, без посебног фонда, при чему би се финансијски извештаји подносили квартално, а приходи уводили у главну благајну.[31]

У првој школској 1910/11. години школа је добила по 1500 динара од Министарства народне привреде и Пожаревачког округа.[32] Иако је Јелена Марковићка пренела уверавања да ће државна подршка бити настављена, у наредној години она је смањена на 1000 динара, колико је доделио и окружни одбор.[33] И поред редовних поруџбина, приходи школе нису били довољни да покрију све трошкове, посебно исплате плата ткаљама, те је крајем 1911. Павловићка поново морала да позајми лична средства како би исплате биле извршене на време.[34]

Рад школе: настава, поруџбине и услови рада

Одмах по оснивању, Ћилимарска школа почела је да ради у новим просторијама Пожаревачке подружине, а израда првог ћилима имала је и симболичку вредност. Наручилац, свештеник Ђорђе Протић из Смољинаца, предао је вуну још током припрема за отварање, а након што му је ћилим био уручен, приложио је 50 динара и уписао се за првог добротвора школе.[35] Убрзо су стигле и нове поруџбине, како од Пожаревљана, тако и из околине, од купаца који су већ познавали вредност пиротског ћилимарства и знали да наруче по одређеним моделима и димензијама.[36] За те потребе обезбеђени су већи разбоји Казненог завода.[37]

Ћилимарска школа је отпочела рад са четири уписане ученице, а као примарно за њен рад, Павловићка је израдила и интерни школски правилник по узору на правилник пиротске Ћилимарске школе.[38] Од београдске управе Женског друштва затражен је албум пиротских ћилима који је саставио М. Живковић, а набављени су и ручни радови са узорцима мустри, што је требало да обезбеди сигуран почетак рада.[39] Материјална база школе постепено се развијала са повећањем броја ученица. Наручиване су нове клупе и шамије, а у недостатку финансија чланице су доносиле столице на послугу и позамљивани разбоји из Казненог завода и чланица. Уз постојећи простор, да би се сместило свих шест разбоја и испоштовале наруџбине, искоришћена је просторија у одељењу за рубље. Већ крајем августа 1911. године ћилимарски одбор је био приморан да не прихвата нове поруџбине док се не израде постојеће. Вуна се набављала из околине и предила у школи, чиме се штедело, али се истовремено проверавала и њена погодност за пиротске технике. У међувремену, наручивана је прећа и њено бојење из Пирота, а због обимније поруџбине,

31 *Исто*, 359; *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 323.

32 *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 326.

33 *Исто*, 326; *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 361, 365, 373.

34 *Исто*, 372.

35 Исто толико је коштао ћилим и то је прва зарада Ћилимарске школе. – *Исто*, 258; *Домаћица*, XXXII/6 (1911), 212.

36 Међу првим наруџбинама је био и ћилим „батал" који је великих димензија (4 x 3,5м). – *Исто*, 214, 215; *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 326.

37 Казнени завод у Пожаревцу је имао своје радионице, а београдско Женско друштво је имало дугу традицију сарадње са њим, још од 1886, што се касније пренело и на Пожаревачку подружину. – *Радња управе женског друштва*, Домаћица, VIII/12 (1886), 341; Драгана Милорадовић, *Антрополошко виђење жена са маргина друштва – осуђенице женског затвора у Пожаревачком казненом заводу у 19. веку*, часопис *Записи – Годишњак историјског архива Пожаревац* (ур. др Јасмина Николић), 7, Пожаревац, 2018, 168.

38 По њеном предлогу, ученице су се делиле на редовне, које су плаћале школарину два динара месечно, плаћајуће, са пет динара, и ванредне, са 10 динара школарине и пола похађања, међу којима је била и Павловићка, а постојала је могућност ослобађања од плаћања у случају сиромаштва. – *Исто*, 214; *Исто*, 325; *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 359.

39 *Исто*, 214; – Први албум са цртежима мотива пиротских ћилима израдио је Мита Живковић по налогу краљице Драге Обреновић. – Мита Живковић, *Албум пиротских ћилима*, Тешен, 1901.

ангажоване су и две жене, једна искусна и једна млађа, које су већ радиле у пиротском крају.[40]

Како је школа расла, почело се размишљати и о мотивацији ученица. Једна од идеја била је да оне које се истакну добијају део зараде од продатих ћилима, а за најуспешније се разматрао статус питомица, посебно за девојчице из Пожаревца и околних села, уз могућу подршку среза или округа. Била је то замисао која је требало да подстакне такмичарски дух и привуче нове полазнице.[41] До краја 1911. године школа се већ показала као радно-педагошка целина. Имала је јасно постављене циљеве, али и способност да одговори на поруџбине, што је доприносило и њеној финансијској одрживости и даљој афирмацији.

Промоција и сарадња са Народном одбраном

Још од самог почетка, Подружина је настојала да рад Ћилимарске школе приближи јавности. Прва велика прилика за то указала се на Подружиној забави 19. фебруара 1911. године, када је приређено предавање учитеља Радосава Вукићевића, члана Народне одбране.[42] Говор је одржан у препуној сали, а одјек који је изазвао у штампи и међу грађанством био је снажан. Са патриотским тоном и јасном поруком, Вукићевић је говорио о ткању као занату који чува не само традицију, већ и саму суштину народног идентитета. Ћилимарска школа, по његовим речима, била је више од занатске установе, представљала је „национални подухват".[43]

Неколико виђенијих чланица Пожаревачке подружине прикључило се тек обновљеној Народној одбрани, чиме су се отвориле нове могућности за јавни рад и афирмацију школе. Делујући кроз скупове, предавања и посете селима у пожаревачком округу, чланови овог патриотског удружења јавно су подржавали рад школе, истичући је као пример очувања народне традиције, место где ће се „ширити ткање пиротских ћилима у овдашњем крају, поправљајући шаре и уносиће једновремено народне мотиве и орнаментику у живописној лепоти", а тиме се, како су говорили, потискује страно и чува лепо српско.[44] Како би се подстакао упис ученица из сеоских средина Павловићка је предложила да се старање о тим девојчицама организује у сарадњи обеју организација, па су ученице смештане у куће имућнијих чланица.[45] Одабир сеоских средина није био случајан; за овакву врсту заната девојчицама са села био је ближе познат рад са вуном и прећом, што је требало да њихову обуку у ткању пиротских тканина чини лакшом и са више изгледа на успех. Заузврат, уз похађање наставе, оне су се у домаћинствима упознавале са кућевним пословима и стицале навике реда и хигијене, због чега је Подружина добијала похвале и од локалних грађана и од организација изван Пожаревца.[46]

Овакво повезивање хуманитарне и националне мисије дало је конкретне резултате. Од лета 1911. године, са почетком припрема за нову школску годину,[47] осећао се пораст интересовања, не само у Пожаревцу, већ и у селима Моравског и Млавског среза.[48] Захваљујући агитовању, посредовању чиновника, свештеника и учитеља, али и гласу који се пренео преко Народне одбране, при чему је посебна пажња била усмерена на Хомољски срез, све више девојчица из Жабара, Ливадице, Александровца, Породина и других места долазило је са жељом да се упише у школу.[49]

Ћилимарска школа је тако од прве школске 1910/11. године, у којој је рад започело тек четири ученице, током пролећа бројала већ седам полазница.[50] Наредне школске

40 *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 366, 367, 368, 369, 370.

41 *Исто*, 369.

42 *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 326.

43 Говор је у деловима штампан у пожаревачким новинама Грађанин. – *Јавно Предавање од Рад. Вукићевића, учитеља на забави Пожар. Жен. Подружине, одрж. на дан 19. фебруара о. г.*, Грађанин, бр. 21-23; 25-27, 13/17/20/27/31. март, 3. април, 1911, 1.

44 *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 360-361.

45 *Исто*, 360, 362.

46 Пракса која је постојала и код других хуманитарних друштава у окружењу. – *Савези Српкиња*, Женски свет, XXXVIII/4 (1913), 76. –Захвалност свештеника из Александровца, молба начелника Моравског среза, Ђорђа Матића, похвала Аршинова из Загреба. – *Исто*, 365, 367, 371.

47 Упис у Раденичку школу је трајао од 1. до 15. августа, а конкурс је расписиван током јула. – *Грађанин*, бр. 58, 21. јул 1911, 3; *Грађанин*, бр. 51, 8. авг. 1913, 4.

48 Прву промоцију Ћилимарске школе међу девојчицама и родитељима у Пожаревцу радиле су чланице и ондашње учитељице, а највећу помоћ пружио је начелник моравског среза. – *Пожаревачка Подружина. Извештај са рада управних седница*, Домаћица, XXXIV/9 (1913), 235; *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 365, 359, 370; *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 331.

49 *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 362, 367, 368.

50 Те године није одржан завршни испит, јер је само једна ученица завршила шестомесечни курс и полагала је испит по завршетку самосталне израде ћилима. – *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 325; *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 361.

године, тај број се утростручио: до пролећа 1912. број ученица је порастао на 24, па је управа школе размишљала о проширењу простора и изградњи посебног школског павиљона за ткање. Поводом тога, 4. фебруара 1912. приређена је добротворна забава, на којој су прикупљена прва значајна средства.[51] Иако се са градњом није одмах започело због високих трошкова, жеља за даљим развојем остала је као знак да је школа стекла поверење јавности и подршку за своју мисију.[52]

Јавно признање и афирмација мисије школе

Нарастајући углед Ћилимарске школе огледао се и у знацима јавног признања за њен рад. На главном скупу 1911. године, по предлогу Лепосаве Павловићке, за почасног члана Подружине изабрана је Јелена Марковићка, већ истакнути покровитељ пиротског ћилимарства на пољу просвете и пријатељ Подружине.[53] Наредне, 1912. године, почасно чланство додељено је среском начелнику Ђорђу Матићу, као доказаном добротвору школе.[54] Кандидовање Савке Суботић за почасног члана, која је препозната као најстарија и најпосвећенија заштитница женског ручног рада, а посебно српског ћилимарства, утемељено је читањем похвалног чланка из бечке штампе.[55] У писму које је пратило уручење признања, Савка Суботић је описана као прва покретачица српског ћилимарства, којом се српски народ с поносом дичи. Управа Пожаревачке подружине обратила јој се речима: „Ми данас идемо вашим стопама, гредимо путем који сте нам Ви показали".[56]

Председница Павловићка неговала је личне контакте са обе почасне чланице. Са Јеленом Марковићком се сретала, дописивала и преко ње ступала у везу са другим друштвима, што је имало значаја у прикупљању мустри, техника бојења и у организацији наставе. Приликом једног боравка у Београду посетила је и госпођу Савку Суботић, која је обећала да ће на пролеће (1913) доћи у Пожаревац и одржати предавање у просторијама Подружине.[57]

Јелена Марковић (1906), извор: Жена и свет, бр. 5, Београд 1927,

Савка Суботић, извор: Wiener Mode, no. 9, 1906, 485.

51 *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 367, 372-373.

52 *Домаћица*, XXXIV/9 (1913), 235.

53 *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 322; *Г-ђа Јелена Марковић*, Жена и свет, бр. 5, 1927, 6-7.

54 *Домаћица*, XXXIV/9 (1913), 234.

55 Anne Beranek-Rau, *Frauenchronik*, Wiener Mode, бр. 9, 1906, 485.

56 *Домаћица*, XXXIII/11 (1912), 366.

57 *Исто*, 368.

Избор управе да управо њих две именује за почасне чланице није био случајан, желело се да се рад Ћилимарске школе јасно повеже са угледним именима која су у ширем јавном простору већ представљала симболе заштите женског рукотворства и народне културе.

У том контексту треба тумачити и чланак у пожаревачком Грађанину у коме се рад истиче као највећа вредност савременог друштва и позива на препознавање ћилимарства као дела националне културе. Оснивање Ћилимарске школе представљено је као корак ка очувању народне радиности и оснаживању женског подмлатка кроз рад и самопоуздање.[58] Поред признања, школа је добијала и прилике за јавну презентацију. Прва јавна изложба Ћилимарске школе била је поводом Материца (1910) у школским просторијама,[59] а у јуну наредне године организована је добротворна лутрија с ћилимом „Батал" као главним добитком.[60]

Прве године рада пожаревачке Ћилимарске школе обележене су и садржајном преписком са друштвима из окружења која су препознала значај овог подухвата. Павловићка се дописивала са сарајевском Ћилимарском школом ради добијања ценовника и прегледа шара, са уредништвом *Привредника* у Загребу у вези с педагошким циљевима школе, док су из *Српске задруге* у Бањалуци стигли реферати о бојењу преље и наруџбине. Дубровачко друштво *Српска зора* затражило је податке о настави и мустрама ради оснивања сличног одељења у свом дому. Посебна уважавајући однос је постојао са друштвом Добротоворних задруга Српкиња, које је у свом листу објављивало преписке из којих се могу сазнати детаљи рада.[61] Све ово сведочи о афирмацији и одјеку који је пожаревачка Ћилимарска школа стекла у тако кратком периоду.

Закључак

Иако је Пожаревачка подружина добила свој дом, стекла подршку јавности и институција, и уз постојећу Радничку основала Ћилимарску школу као центар ширења домаће индустрије, за Павловићку то није био крај, већ тек почетак дубље мисије. Неуморна у уверењу да је женски рад кључ обнове и самопоуздања народа, она је желела да ова вештина допре до сваког сеоског дома, да се ткање ћилима пренесе у најудаљеније крајеве пожаревачког округа, и да што више жена постане део тог великог подухвата. Чак и након прекида изазваног ратом, Павловићка се вратила својој мисији, настављајући у Пожаревцу да гради школе, подучава жене и јача темеље једне занатске традиције која није смела бити заборављена.

ЛИТЕРАТУРА

Дневна штампа

- Српске новине, Београд: 143, 226 (1885); 10 (1891)
- Грађанин, Пожаревац: 21, 22, 23, 25, 26, 27, 31, 59 (1911)
- Die Presse: 354 (1886)

Периодика

- Adolf Strauß, *Keleti pavillon*, Nemzetgazdasági Szemle, IX/10 (1885), 737–756.
- Anne Beranek-Rau, *Frauenchronik*, Wiener Mode, бр. 9, 1906, 485.
- *Г-ђа Јелена Марковић*, Жена и свет, бр. 5, 1927, 6-7.
- *Државна помоћ за оснивање „фонда за помагање радница ћилимова у Пироту"*, Тежак, XVI/8 (1885), 517-518.
- *Извештај о раду у Пазару за год. 1902*, Домаћица, XXVI/3 (1903), 89-90.
- *Извештај Пожаревачке Женске Подружине за друго полугође 1905 год, Домаћица*, XXIX/4/5 (1906), 137-141.
- *Извештај о раду Пожаревачке Подружине Женског Друштва за I полугође 1906. године*, Домаћица, XXIX/10 (1906), 309-319.
- *Извештај Пожаревачке подружине Женског друштва*, Домаћица, XXXI/5 (1910), 2-17.

58 J., *Рад*, Грађанин, бр. 59, 24. јун 1911, 1-2.

59 *Домаћица*, XXXII/6 (1911), 215.

60 Предлог је Павловићка изнела још децембра 1910. – *Исто*, 215.; *Домаћица*, XXXIII/10 (1912), 324. – Од 3.000 листића скоро сви су били продати, што је представљало велики успех Подружине, али је необичност да ћилим никада није подигнут.

61 Олга Манојловића, *Извештај Ћилимарске Школе Пожаревачке Подружине Женског Друштва*, Женски свет, XXVII/3 (1912), 53-57; Олга Манојловића, *Народна одбрана*, Женски свет, XXVII/2 (1912), 25-27.

- *Извештај о освећењу Дома и отварању Ћилимарске школе Пожаревачке Подружине Женског Друштва*, Домаћица, XXXII/1 (1911), 4-9.
- *Извештај Одбора Ћилимарске Школе Пожаревачке Подружине*, Домаћица, XXXIII/11 (1912), 358-373.
- *Јавна захвалност*, Домаћица, XXXI/8 (1910), 36.
- Олга Манојловића, *Народна одбрана*, Женски свет, XXVII/2 (1912), 25-27.
- Олга Манојловић, *Извештај Ћилимарске Школе Пожаревачке Подружине Женског Друштва*, Женски свет, XXVII/3 (1912), 53-57.
- *Пожаревачка подружина за II полугође 1906*, Домаћица, XXIX/3 (1908), 14-20.
- *Пожаревачка подружина у 1907 год*, Домаћица, XXIX/6 (1908), 7-11.
- *Пожаревачка Подружина женског друштва у 1910 год*, Домаћица, XXXII/6 (1911), 202-219.
- *Пожаревачка Подружина Женског Друштва. Извештај рада са управних седница*, Домаћица, XXXIII/10 (1912), 321-333.
- *Пожаревачка Подружина. Извештај са рада управних седница*, Домаћица, XXXIV/9 (1913), 234-241.
- *Рад управе Женског друштва*, Домаћица, XXIX/7 (1908), 1-7.
- *Рад управе Женског друштва*, Домаћица, XXIX/8 (1908), 1-8.
- *Рад управе Женског друштва*, Домаћица, XXIX/9 (1908), 1-2.
- *Рад управе Женског друштва*, Домаћица, XXIX/10 (1908), 1-7.
- *Радња управе женског друштва*, Домаћица, VIII/12 (1886), 335-344.
- *II Редовна седница Управе Женског друштва Домаћица држана 28. јануара 1884. год*, Домаћица, VI/5 (1884), 165-169.
- *Савези Српкиња*, Женски свет, XXXVIII/4 (1913), 74-77
- *Ћилимарска школа у Пироту*, Домаћица, XXX/12 (1907), 19-24.
- *Ћилимарска школа у Пироту*, Женски свет, XXIII/2 (1908), 1-2.

Литература

- Мита Живковић, *Албум пиротских ћилима*, Тешен, 1901.
- Јасмина Живковић, *Занатска школа Пожаревачког Женског друштва*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, II, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац одржаног 10. октобра 2006. године – У сећање на хероје српске голготе (ур. Јасмина Николић), св. 4, Пожаревац, 2007, 153-166.
- Јасмина Милановић, *Подружина Женског друштва у Пироту и Ћилимарска школа*, Пирот – од турске касабе до модерног града (ур. Милош Јагодић), Пирот, 2018, 252-269.
- Драгана Милорадовић, *Антрополошко виђење жена са маргина друштва – осуђенице женског затвора у Пожаревачком казненом заводу у 19. веку*, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац" (ур. др Јасмина Николић), бр. 7, Пожаревац 2018, 162-174.
- Драгана Милорадовић, *Освајање сфере јавног живота. Улога жене у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, Посебна издања, књ. 15, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.
- Катарина Радисављевић, *Настајање народне уметности. Случај Покрета за истраживање народних текстилних рукотворина код Јужних Словена (1970-1914)*, Нови Сад – Београд, 2017.
- Александар Растовић, *Србија на Лондонској изложби 1907. године*, Историјски часопис (ур. Тибор Живковић), књ. LII (2005), Београд, 2005, 317-345.
- Драгана Фрфулановић, *Пожаревачка подружина Женског друштва. Раденичка школа (1878-1914) и друштвено деловање*, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац" (ур. др Јасмина Николић), бр. 13, Пожаревац, 2024, 108-126.

Интернет извори

- Wiener Mode (1905-1906), Wien
  https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/periodical/titleinfo/11610126, јун 2025.
- Грађанин, Пожаревац
  https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_DF3CB38723908B193045223B66E2E0D1, јун 2025.
- Die Presse, Wien
  https://adt.arcanum.com/de/collection/DiePresse/, јун 2025.
- Домаћица, Београд https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_99C34FA57A76D8643169039755E83E83, јун 2025.
- Жена и свет, Београд
  https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_40A38CB0F99D1AB65BCA45A437AF7AA4, јун 2025.
- Женски свет, Нови Сад
  https://pretraziva.rs/pregled/zenski-svet, јун 2025.
- Српске новине, Београд
  https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_34A8BB99366B973490F07A22BA4B577B, јун 2025.

The Kilim Weaving School in Požarevac: Initiative, Instruction, and Public Reception (1910–1912)

Abstract: This paper examines the establishment and development of the Pirot Rug Weaving School in Požarevac (1910–1912), initiated by the Požarevac branch of the Women's Society with the aim of promoting domestic industry through the dissemination of the Pirot carpet weaving craft. Based on periodical and archival sources, the study analyzes the initial organization of the school, the recruitment of weavers from Pirot, pedagogical models and the social profile of the pupils, as well as the broader cultural and social implications of the school's activities. Particular attention is given to public engagement, cooperation with the National Defense association, and the school's visibility within the local and wider public. The craft of Pirot rug weaving, widely recognized for its artistic and cultural value, served as both the foundation of the curriculum and the symbolic core of the entire initiative.

Keywords: Požarevac, Kilim Weaving School, Women's Society, Pirot Kilim, domestic industry, women's education, branch organization.

Др Невенка КНЕЖЕВИЋ ЛУКИЋ*
Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду
Република Србија

UDK: 069.5:343.9(497.11)

Изворни научни рад

МУЗЕАЛИЗАЦИЈА КРИМИНАЛИТЕТА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Апстракт: Први музеји са тематском експозицијом о криминалу основани су током XIX века у Европи. Њихов настанак повезан је са настанком и развојем криминологије и криминалистике. Музеализација криминалитета као изразито негативне друштвене појаве била је у функцији практичног образовања припадника полиције, посебно научно-техничке полиције, правосудних органа и других институција којима је спречавање и сузбијање криминалитета била примарна делатност. У раду се истражује музеализација криминалитета кроз приказ историјског развоја музеја са тематском експозицијом о криминалу са посебним освртом на настанак и развој криминалистичких музеја у Краљевини Југославији, од првих збирки при управама полиције до оснивања првих музеја у институцијама полицијског школства.

Кључне речи: криминалистички музеј, полицијско образовање, криминалитет, криминалистика, научно-техничка полиција, Министарство унутрашњих послова.

Уводне напомене

Први музеји о криминалу настали су у државама Западне Европе у другој половини XIX века, паралелно са развојем криминологије и криминалне антропологије. Увођење научних метода и техника у истрази криминалних догађаја крајем XIX века, допринели су настанку криминалистике као научне дисциплине у склопу криминологије. У организационој структури полиције формиране су нове организационе јединице, тзв. научно-техничка полиција (*Police Scientifique/Technique,fr)*. Стручно оспособљавање припадника научно-техничке полиције било је од кључне важности за примену тадашњих нових научних метода и техника у истрази криминалних догађаја. Уз теоријску, практична настава је била обавезна а непосредни увид у расветљене криминалне догађаје и реконструкцију извршених кривичних дела били су од изузетног значаја.

Прве збирке предмета о извршеним кривичним делима формиране су при управама полиције у Београду, Загребу и у Сарајеву. Са развојем полицијског образовања у Краљевини Југославији, основани су први музеји са тематском експозицијом о криминалу при институцијама полицијског школства. С обзиром на своју специфичну педагошку функцију, били су доступни само стручној јавности. Део музејске поставке био је доступан широј јавности на повремено организованим тематским полицијским изложбама.

У раду се истражује музеализација криминалитета од настанка првих збирки до формирања првих музеја о криминалитету, у Краљевини Југославији.

Криминалитет као музеолошка тема у криминолошким и криминалистичким музејима

Први музеји са тематском експозицијом о криминалу били су криминолошки музеји (*Criminal museums*, eng; *Museo criminale,it*), настали у XIX веку паралелно са развојем криминологије.[1] Садржина поставке криминолошких музеја била је заснована на визуализацији криминолошких типова личности са начином извршења кривичних дела.[2] Најзначајнија музејска колекција о криминалу за развој криминологије као науке настала је у Италији, иницијативом и радом истакнутог, лекара и патолога, Чезара Ломброза (*Cesare Lombroso*, 1835-1909). Паралелно са енглеским, француским и немачким позитивизмом, Ломброзо је развио еволуциону теорију физичких и менталних атрибута дегенерације на којој је засновао класификацију криминогених типова личности (*L'uomo*

* Ауторка је научни сарадник, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд-Земун, Република Србија; е-маил: nevenka.kl@kpu.edu.rs

1 Sussane Regener, *Criminological museums and the visualization of evil*, Crime, History & Societes, 7, 1, Geneve, 2003, 44.

2 S. Regener, *Criminological museums*, 51.

delinquente, it, *Criminal man*, en)[3] и саставио је Албум деликвената (*Album dei delinquenti*, it), један од првих експоната касније основаног музеја.[4]

Упоредо са научним истраживањима, Ломброзова колекција имала је и педагошку функцију. Смештена у Институту судске медицине у Торину први пут је виђена 1884. године а међународно је призната након излагања на конгресу Криминалне антропологије у Риму (1885).[5] Уврштена је као стална поставка Музеја психијатрије и криминологије на Универзитету у Торину, (1892) и била је доступна до 1914. године, када је музеј је затворен за јавност.[6] По узору на музеј у Торину, отворени су музеји: у Берлину, Дрездену, Хамбургу, Грацу, Риму, Бечу, Лондону, сличном класификацијом експоната - према врсти извршеног злочина.[7]

Развој технике и технологије утицао је на промену појавних облика криминалитета, и дошло је до промене у приступу проучавања криминалитета као основног предмета криминологије, свукупне науке о злочину кроз више криминолошких научних дисциплина. Криминалистика је уз криминалну социологију била у саставу криминалне феноменологије као посебног учења о појави злочина.[8] Уведене су нове научне методе у расветљавању и доказивању криминалних догађаја, посебно у идентификацији лица (бертијонажа и дактилоскопија).[9]

За примену нових метода и техника у истрази криминалних догађаја, било је потребно спровести стручну обуку припадника полиције и правосуђа. Ради стицања додатних знања заснованих на пракси и непосредном искуству из прошлих случајева, формирани су криминалистички музеји.

Криминолошки и криминалистички музеји имали су заједничку тему – криминал и исту педагошку функцију али је кључна разлика била у интерпретацији теме. У криминолошким музејима, криминални догађај као носилац информација о могућем кривичном делу приказан је као последица деловања личности које су сматране предодређеним да буду злочинци. Изложени експонати имали су сврху да поткрепе тадашње позитивистичке теорије у криминологији.[10] У криминалистичком музеју криминални догађај се интерпретира кроз интеракцију извршилаца и жртава, у одређеном времену, на одређеном простору (месту догађаја).

Тематску структуру и садржај музејске збирке у криминалистичком музеју сачињавали су предмети који су своју музеолошку вредност добијали стручном обрадом само ако су били у функцији интерпретације извршених кривичних дела приказаних кроз збивање криминалних догађаја. Скуп таквих предмета везаних аналогном тематиком чинили су музејску збирку које су класификоване према врстама кривичних дела.

У одређењу криминалистичких музеја врло је важно дефинисати који предмет има музеолошку вредност и која су специфична обележја таквог предмета. У музеолошком значењу предмет у криминалистичком музеју је сваки предмет материјалне природе који је повезан са извршеним кривичним делом односно омогућава посматрачу да дође до спознаје о збивању криминалних догађаја кроз модел извршилац-жртва-простор.[11]

Избор експоната у криминалистичком музеју везан је за тему криминалитета као друштвене појаве ради илустрације криминалног догађаја и интерпретације догађаја кроз реконструкцију истог. Поред оригиналних предмета, изложени су и помоћни материјали као експонати. Уз

3 Cesare Lombroso, *L'uomo delinquente, studiato in rapporto alla antropologia, alla medicina legale ed alle discipline carcerarie*, Milan, Hoeppli, 1876.

4 Албум деликвената је састављен након што је Ломброзо именован за управника психијатријске болнице у Пезару (1871). S. Regener, *Criminological museums*, 45.

5 Поред фотографија, колекцију су сачињавали и други предмети од значаја за проучавање човека злочинца (делови тела, ручно израђени предмети затвореника током боравка у затвору или психијатријским клиникама). Исто.

6 Исто.

7 S. Regener, *Criminological museums*, 50.

8 Појам „криминалистика" увео је др Ханс Грос (dr Hans Gross, 1847-1915) у свом делу *Приручник за истражне судије* (Handbuch für Untersuchungsrichter, 1893, Graz)

9 Прву званично признату методу за утврђивање идентитета и регистрацију лица „бертијонажу" створио је Алфонс Бертијон (*Alphonse Bertillon*, 1853-1914) у Француској (1880). Званично је уведена у полицијској префектури у Паризу (1882). Прихватањем одлуке Интернационалног конгреса против анархизма у Риму (1898) на коме је учествовала Краљевина Србија, покренута је иницијатива (1900) а потом је бертијонажа и званично уведена (1904). Невенка Кнежевић-Лукић, *Настанак и развој научно-техничке полиције у Србији (1904-1941)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Београд, 2019, 42.

10 S. Regener, *Criminological museums*, 50.

11 Криминални догађаје се посматра по моделу криминалистичког троугла у коме постоји међусобна условљеност деловања: извршилац+жртва+простор = кривично дело. Н. Кнежевић-Лукић, *Настанак и развој научно-техничке полиције у Србији* , 31.

предмете музејске експозиције криминалистичких музеја везују се: поседник (власник, корисник) предмета, тј. припадност предмета, време, средина и место настајања (порекла, потицања), начин употребе предмета.

Већина изложених предмета у музеју није имала историјски већ инструктивни значај јер су били тзв. неми сведоци извршења кривичног дела. Посебне и изузетне вредности били су оригинални предмети који су коришћени као материјални докази током судског поступка. Додатни прилог интерпретацији теме биле су фотографије, цртежи и скице, фигуре изливене од воска и сл. Историјску димензију добијали су временом с обзиром на важност криминалних догађаја и њихов утицај на друштвене прилике. Сабирањем и чувањем таквих предмета у музејским колекцијама, припадницима полиције је омогућено да стичу практична сазнања о извршеном кривичном делу.

Криминалистички музеји у Краљевини Југославији

Узор за оснивањем криминалистичког музеја на територији Краљевине Југославије били су европски музеји. С обзиром на своју основну педагошку функцију, формирани су при институцијама у којима је организована настава и стручна обука за припаднике полиције и правосуђа. У периоду пре Првог светског рата први музеји основани су при дирекцијама/управама полиције у већим градовима (у Београду, Загребу и Сарајеву). После Првог светског рата велика пажња посвећена је унапређењу стручног образовања припадника полиције, посебно научно-техничке полиције и жандармерије. Полицијска школа основана у Београду на иницијативу Арчибалда Рајса функционисала је у периоду 1921- 1923. године. У Жандармеријској подофицирској школи у Сремској Каменици (1920) и Централној школи за полицијске извршне службенике у Земуну (1931), формирани су и криминалистички музеји.

Музеји у управама полиције

Музеј у Београду

Иницијатива за оснивањем криминалистичког музеја при Управи града Београда започета је крајем XIX века, по узору на ондашње најпознатије европске музеје о криминалитету. Припадници српске полиције који су службено проучавали организацију и рад страних полиција ради реформе српске полиције, имали су прилику да сагледају делатност криминалистичких музеја. Писар Управе града Београда, Драгутин Стајевић посетио је музеј у Бечу (1899): *„Музеј, који већ првим утисцима својим ствара у нашем полицајцу сасвим шире појмове о струци уопште и о дужностима и деликатности службе полицијске посебице, била је за мене, као новајлију читава једна студија. Неколико сам пута ишао тамо и детаљно га разгледао.То је читава школа своје врсте. У њему је изложено просто све са чим се један полицајац кад тад може срести* [...] *Нешто слично овоме, покушано је и у Управи града Београда. То је за сада почетак, а он је увек тежак. Уместо разних интересантних Corpus-delicti-a, који су се могли лако добавити, први предмет који је метнут у музеј, биле су букагије тешке 25 kg и лисице за везивање руку.“*[12]

Доношењем Закона о мерењу и идентификовању криваца (1904), у саставу Министарства унутрашњих послова краљевине Србије основано је Антропометријско-полицијско одељење као прво одељење научно-техничке полиције у Србији.[13] За обуку припадника овог одељења као и осталих припадника полиције, од великог значаја био је музеј: *„пре извесног времена установљен је при Управи града Београда криминални музеј, у коме се сакупљају и чувају разна оруђа, којима су поједина важнија кривична дела извршена, као и разне справе, у којима су злочинци у разна времена оковани и кажњавани. Да би овај музеј могао послужити као слика постанка и развитка злочина у разним временима и приликама и као згодан практичан пример полицијским органима, потребно је да се по примеру других напредних држава, прошири и уреди.*[14] У том циљу, свим првостепеним судовима издата је наредба министра правде: *„да сва оруђа и справе, што се буду налазила у судским архивама, а могу према изложеноме ући у састав овога музеја, одмах пошаљу управи града београда, а у будуће да их по пресуђењу и окончању кривице или враћају дотичној иследној власти или непосредно шаљу управи београда. Уз сваку послату ствар треба, по могућ-*

12 Архив Србије (АС), Министарство унутрашњих дела (МУД), Полицајно одељење (П), 1900-19-165, Извештај (21.10.1900) в. д. секретара начелства округа Топличког Драгутина Стајевића, министру.

13 Српске новине, 278, 21. децембар 1904, 2.

14 АС, МУД, П, 1904-13-56 Допис (PNO14794 од 25.маја 1904) председника Министарског савета, ђенерала Грујића, Министру правде.

ношњу послати и опис казнимог дела у коме је та ствар употребљена.“[15]

Током Првог светског рата, Антропометријско-полицијско одељење је уништено.[16] У новој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевини Југославији) Одељење је обновило свој рад као Одсек за идентификацију Одељења јавне безбедности, односно Одсек техничке полиције (од децембра 1920).[17] Поред полицијске школе, часописа Полицијски гласник, полицијско-техничке лабораторије, у надлежности Одсека техничке полиције био је и криминалистички музеј.[18] Намењен „практичној обуци криминалних органа у техници вођења кривичних истрага и борби против злочиначког света,“ Криминалистички музеј је основан Решењем министра унутрашњих дела 25. марта 1925. године.[19] Зграда музеја налазила се на Краљевом тргу, поред зграде Управе града Београда.

Слика 1. Зграда Криминалистичког музеја у Београду поред Управе града Београда. Извор: Архива Института за хистологију и ембриологију „Проф. др Александар Ђ. Костић” Медицинског факултета Универзитета у Београду (дигитализована у Аудиовизуелном архиву и центру за дигитализацију САНУ).

По наређењу министра унутрашњих послова, све полицијске власти биле су у обавези да Одсеку техничке полиције шаљу материјал, предмете и средства извршења кривичних дела која су била изложена у музеју. Експонати су класификовани према врстама кривичних дела: оруђа и средства којима су извршена кривична дела против личности – убиства, самоубиства, тешке телесне повреде (све врсте оружја, тупи предмети, отрови, конопци и сл), средства за извршење кривичног дела крађе (оруђа и алати – калаузи, тестере, сврдла, турпије, средства за обијање каса и сл), средства за фалсификовање новца, хартија од вредности, личних исправа и докумената, жигова и печата (калупи, алати, машине, хемијска средства и сл), средства за извршење кривичног дела преваре, средства за извршење злонамерних паљевина, поништаја туђих ствари; фотографије, скице и планови са места извршења кривичних дела; рукописи и писма самоубица, рукописи и писана докумета извршилаца кривичних дела, фалсификована документа и протоколи увиђаја и вештачења на основу којих су донете судске пресуде, сва остала помоћна и специфична средства која су користили извршиоци кривичних дела (рукавице, средства за прерушавање, отисци обуће и сл). У пратећем акту уз сваки послати предмет навођени су подаци о предмету, опис, датум и место проналаска предмета, при ком кривичном делу и начин на који је коришћен, против кога је употребљен, коме је припадао, као и подаци о судској пресуди.[20]

У јуну 1927. године, музеј је био доступан посетиоцима за време одржавања изложбе Техничке полиције.[21]

15 Исто.

16 *Полиција у сликама*, Полиција, XXIII, Београд, 1936.

17 *Уредба о устројству МУПа КСХС* (8. мај 1919); *Уредба о уређењу техничке службе у Одељењу јавне безбедности МУП-а КСХС* (3. децембар 1920). Зборник закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној издатих од 1.12.1918. до 15.06.1924, (ур. Душан Ђ. Алимпић, Коста Јанковић, Ђорђе Љ. Матић), Београд, Просвета 1924, 40-41.

18 Душан Ђ. Алимпић, *Грађа за полицијски речник*, Полиција, VIII, 3-4, Београд, 1921, 203-204.

19 *Криминални музеј у Београду*, Полиција, XII, 9-10, Београд, 1925, 389-390.

20 Исто.

21 Изложба је била приређена у згради Техничке полиције и у Криминалистичком музеју истовремено. Отварању изложбе присуствовале су високе званице. *Јуче је отворена изложба Техничке полиције*, Време, 6. јун 1927. године, 3.

Слика 2. Зграда Техничке полиције у Београду на Краљевом тргу и Александар Андоновић, шеф Техничке полиције (Време, 6. јун 1927. године, 3).

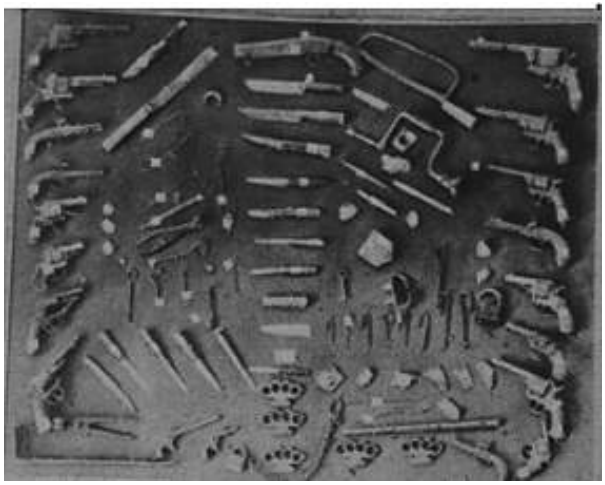

Слика 3. Оружје и оруђе из Криминалистичког музеја у Београду, Са изложбе Техничке полиције у Београду, Илустровани лист VII, 24, Београд, 1927, 15

У збирци музеја било је 300 разних врста ножева и револвера убица и самоубица, затим крст којим је лажни пророк проповедао у Босни, предмети (фигуре) од сажваканог хлеба које су израдили притвореници и осуђеници, сапун у коме је била вешто уметнута цедуља, фотографије тетоважа на телима злочинаца (међу мотивима је истетовиран Краљев лик), фотографија младе жене која је цело тело истетовирала филигрански прецизно. Изложена су писма самоубица, фотографије интересантних успешно разрешених случајева кривичних дела убиства, самоубиства, превара итд. Саставни део изложбе били су апарати и уређаји у атељеу Техничке полиције: микрофотографски апарати за копирање, фотографски апарати, микроскопи, апарати за дактилоскопију, несесери за увијање и сл.[22]

Музеј у Загребу

Један од истакнутих криминалистичких музеја у Краљевини Југославији био је у Загребу, основан 1909. године.[23] Музеј је функционисао при научном/техничком одељењу полиције ради обуке полицијских службеника.[24] Жандармеријски пуковник Милан Мизлер (1868-1944) сматрао је неопходним оснивање криминалистичких музеја при свим жандармеријским школама и дирекцијама полиције у Краљевини СХС и истицао је да збирка криминалних музеја не треба да буде „складиште многобројних и свих могућих предмета (corpora delicti)“ већ збирка предмета и материјала од значаја за практично образовање органа јавне безбедности.[25] Одлуком министра унутрашњих послова (1925), поставка музеја премештена је из Загреба у Жандармеријску подофицирску школу у Сремској Каменици.[26]

22 Исто.

23 Željko Jamičić, *Policijski muzej u osnutku*, Informatica Museologica, 33, 3-4, Zagreb, 2002, 109. (109-111).

24 Милан Мизлер, *Криминални музеј за жандармерију*, Полиција, XIV, 13-14, Београд, 1927, 560.

25 Као иницијатор оснивања музеја у Загребу (1909), Мизлер је као најзначајније експонате музејске поставке истакао предмете: делове људског тела, продукте људског тела (микроскопски препарати), разне врсте отрова, справе и алате којим су извршена кривична дела (оригинали или фотографије), пројектиле (уз опис оружја) и њихове трагове на различитим предметима, збирке трагова крви на различитим подлогама, отиснуте и утиснуте трагове стопала и руку, фалсификате (справе, алати, предмети), фотографије извршилаца кривичних дела и њихових рукописа, кодиране преписке, фотографије, цртеже и скице места извршених кривичних дела, списак знакова споразумевања (језика) извршилаца кривичних дела и обележавања (маркирања) места извршења дела, збирке разних оружја, алата итд. Милан Мизлер, Криминални музеј за жандармерију, Полиција, XIV, 13-14, Београд, 1927, 561-565.

26 Исто; Застава, 180, 9. август 1925. године, 2; Прим. аутора: о поставци музеја у Сремској Каменици видети у даљем тексту.

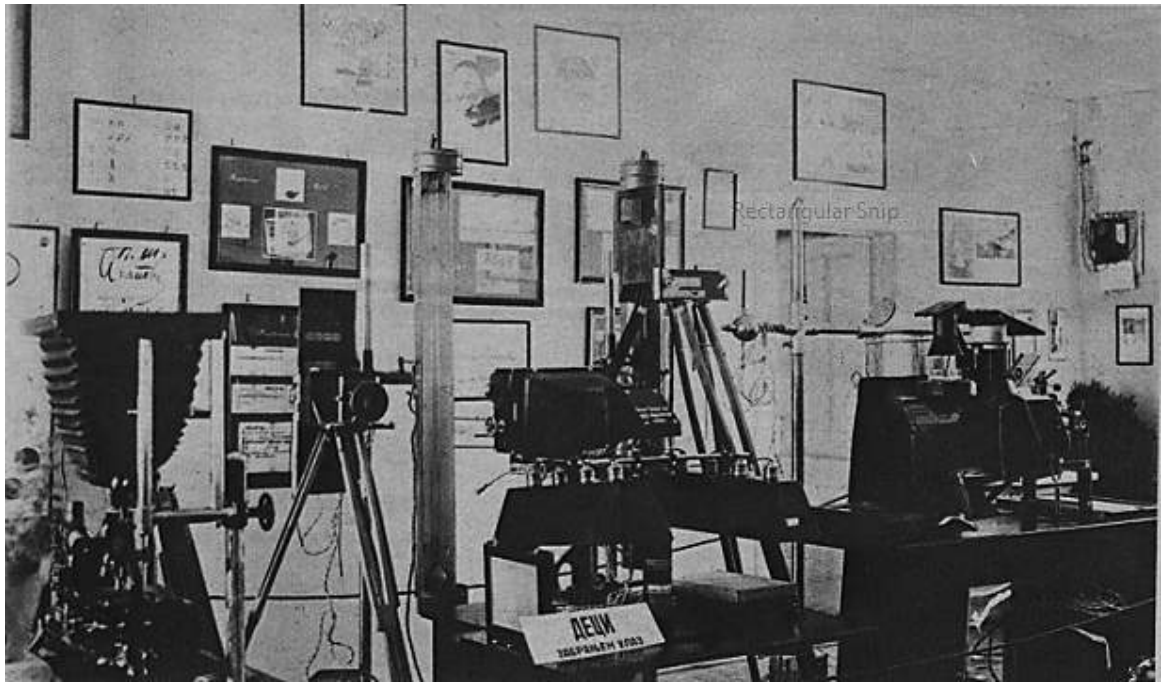

Слика 4.
Са изложбе Техничке полиције у Београду, Илустровани лист VII, 24, Београд, 1927, 15).

Слика 5.
Атеље Техничке полиције у Београду,
Архив Криминалистичко-полицијског универзитета,
Албум Техничке полиције

Музеј у Сарајеву

За оснивање музеја при већим полицијским надлештвима залагао се директор Полицијске дирекције у Сарајеву, Бранко Жегарац (1881-1937). Криминалистички музеј најскромнијих димензија, Жегарац је сматрао преко потребним за практично школовање припадника полиције. Из тог разлога, у музеју Полицијске дирекције у Сарајеву формирана је богата и разноврсна збирка експоната.[27]

У музеју је било више од 1000 предмета, поседовао је дактилоскопску архиву са 12000 картона и криминални албум са 3000 фотографија. Музејску поставку чинили су: фалсификати (новчаница, металног новца, накита, као и матрице, калупи, помоћна средства и алати којима су се служили фалсификатори); разне врсте отрова (од припадника полиције тражило се да познају боју, мирис и противсредства отровима најчешће коришћених); препарати развоја ембриона човека у свим фазама и нормално изнешеног детета, фотографије значајнијих случајева чедоморстава која су била у порасту; лобање са траговима смртних озледа од разних врста оружја и оруђа (у великом броју случајева сачувано је и оружје па је било могуће проучавати конгруенцију повреде са оруђем; прикази трагова крви на разним предметима и материјалима (дрвету, песку, стаклу, прашини и сл); експлозиви и експлозивне направе, врсте барута, фитиља, муниције и сл; воштане маске делова тела за разне врсте повреда (опеклине, промрзлине, озледе ножем, метком, сачмом и сл); анатомски препарати костију и других органа (нпр. врата са траговима вешања, срца са убодима ножа); разне врсте оруђа и алата за обијање, провале и крађе; богата је била збирка наоружања (пушака – скоро сви познати системи, револвери и пиштољи са преко сто варијетета). За наставу анатомије коришћен је потпун људски скелет. На зидовима су били изложене различите врсте оруђа и алата, готових или посебно направљених којима су почињена убиства (штапови са скривеним ножем, батине наливене оловом итд), провале и крађе (калауз, турпије, полуге итд). Сваки предмет био је евидентиран у књизи евиденције, вођен у посебној картотеци са детаљним описом о пореклу и историјатом извршеног злочина. Жегарац је сматрао да су криминалистички музеји са збиркама изложених предмета од непроцењиве вредности за обуку и практично школовање полицијског персонала, за стручно усавршавање криминалиста којима се доступношћу наведених предмета пружа могућност за дубље изучавање појединих специфичних случајева кривичних дела, што је од значаја за све припаднике службе органа јавне безбедности. Стога је апеловао на све судове да предмете од значаја за извршена кривична дела након завршеног кривичног поступка ставе на располагање већим полицијским надлештвима у циљу оснивања нових или допуњавања збирки постојећих криминалистичких музеја.[28]

Слика 6 Експонати Музеја полицијске дирекције у Сарајеву, Полиција XI, 3-4, Београд, 1924, 122.

Музејска поставка у полицијској дирекцији у Сарајеву постојала је у наведеној форми до 1931. године, а потом је премештена у Централну школу за полицијске извршне службенике у Земуну.[29]

27 Музеј је био смештен на другом спрату полицијске дирекције у Сарајеву. Експонати су били брижљиво изабрани и изложени на начин да буду заштићени од неповољних амбијенталних утицаја и евентуалних оштећења (у стакленим витринама били су изложени осетљивији објекти а на зидовима предмети који нису били осетљиви на додир). Бранко Жегарац, *Криминални музеј полицијске дирекције за Босну и Херцеговину у Сарајеву*, Полиција, XI, 3-4, Београд, 1924, 119-124.

28 Исто.

29 Иван Ткалчевић, *Централна школа за полицијске извршне службенике*, Полиција, XIX, 3-4, Београд, 1932, 159. (154-169).

Музеји у институцијама полицијског школства

Музеј у Жандармеријској подофицирској школи у Сремској каменици

По завршетку Првог светског рата, у Жандармеријској подофицирској школи основаној 1. фебруара 1920. године, уз библиотеку и читаоницу, предвиђено је оснивање музеја.[30] Школа је била смештена у некадашњој згради војне академије за официре приправнике у Сремској Каменици. Да би се континуирано обезбедили предмети музејске поставке, издата су упутства свим бригадама и судовима да се средства и материјални трагови извршења кривичних дела која су током суђења коришћена као материјални докази, након пресуде шаљу музеју на чување и излагање.[31] Управник музеја био је командант жандармеријске подофицирске школе.[32] Музеј је основан да би се питомцима жандармеријске школе, полазницима курсева и припадницима органа јавне безбедности омогућило практично упознавање са начином извршења кривичних дела, оруђима, предметима и средствима извршења, специфичностима извршилаца и начином откривања и доказивања кривичних дела.[33]

Предмети музејске збирке у Сремској Каменици били су разврстани у 26 група:[34]

	Група	Предмети
1.	Судска медицина	Лобање, делови скелета, средства којима су нанете смртне повреде, препарирани делови коже са траговима смртних повреда
2.	Микроскопски препарати	Биолошки трагови, продукти људских излучевина, животињске и људске длаке, микроскопски трагови прашине и сл.
3.	Отрови	Хемијски и бињни отрови, средства за изазивање побачаја, наркотици, средства за омамљивање
4.	Средства	Предмети и оруђа примитивне израде ради извршења кривичних дела
5.	Пројектили	Употребљени пројектили из различитих врста оружја са описом изазавних ефеката и насталих последица на мети
6.	Мрље крви	Крвне мрље узете и фиксиране са оружја и оруђа, пронађене на жртвама и извршиоцима кривичних дела
7.	Трагови крви	Трагови крви на тканинама, папиру, одећи и обући и трагови другог порекла али слични крви (од рђе, боје, мастила, дувана и сл)
8.	Трагови стопала	Трајно фиксирани трагови ногу (фотографисани, муланжирани), обуће и голих стопала одраслих мушкараца, жена, деце у мировању и у покрету
9.	Отисци руку	Отисци руку на предметима од различитих материјала, крвави отисци прстију, шаке и длана, дактилоскопски идентификовани трагови
10.	Трагови	Различите врсте трагова: животиња, оруђа и оружја, разних предмета (од точкова, разбијених стаклених предмета, пушчаних зрна на одећи)
11.	Снимци лица места	Фотографије и скице места извршења кривичног дела са записницима и протоколима увиђаја
12.	Маскирање	Средства за прерушавање лица ради скривања идентитета
13.	Лажна имена - псеудоними	Документа и писма са лажним потписима
14.	Покушај уништавања докумената	Примери реастауриираних докумената која су извшиоци покушали да униште на различите начине у циљу уништења доказа
15.	Подаци о зликовцима	Идентитет извршилаца: индивидуалне карактеристике, начин живота, специфична физичка и психичка обележјима и сл.
16.	Подаци о лоповима	Описи варалица, скитница, коцкара, просјака, речник шатровачког језика и знаци међусобног споразумевања
17.	Средства крадљиваца	Предмети којима су припремане и извршене крађе

30 *Правило о устројству Жандармеријске подофицирске школе*, Службени војни лист, 39, 6, Београд, 7. фебруар 1920. године, 167-172.

31 Л. (Васа Лазаревић), *Жандармеријска подофицирска школа у Каменици* Полиција, VII, 15-18, Београд, 1920, 660-663.

32 *Криминални музеј жандармерије*, Полиција, XII, 11-12, Београд, 1925, 440.

33 Исто.

34 Исто.

	Група	Предмети
18.	Средства варалица	Лажне коцке, маркиране карте и сл.
19.	Лажне исправе	Примерци пасоша, легитимација и сл, лажни печати и средства за њихову израду
20.	Лажни новац	Примерци лажног кованог и папирног новца, алати за израду фалсификованог новца
21.	Ловокрађа	Примерци заплењених ловачких и рабарских справа и направа: мрежа, замки, средства за тровање риба и сл.
22.	Атентати на објекте	Експлозиви, справе и оруђа при подметнутим експлозијама, пожарима и оштећењима објеката
23.	Цигани	Подаци о лицима и средствима која су коришћена при извршењу кривичних дела
24.	Забрањено оружје	Примерци разни
25.	Самоубице	Подаци о самоубицама и разликовању убиства од самоубиства, примерци предмета и средстава којима су извршена самоубиства
26.	Разне ствари	Специфични предмети за неуобичајене случајеве злочина

Музеј у Централној полицијској школи у Земуну

У фебруару 1931. године Централна школа за полицијске извршне службенике у Земуну започела је свој рад.[35] Школа је основана са намером да се свим извршним полицијским службеницима у Краљевини Југославији омогући једнообразно стручно образовање и створи професионалан будући кадар државне полицијске страже и полицијских агената.[36] За првог управника школе именован је некадашњи директор полицијске дирекције у Сарајеву (1924-1929), тада начелник Одељења за државну заштиту Бранко Жегарац (1929-1933).[37]

Школа је могла преузети инвентар из полицијских надлештава који је био потребан за школовање питомаца.[38] На иницијативу в. д. управника школе, Бранка Жегарца, у Централној школи за полицијске извршне службенике формиран је музеј. Поставка музеја преузета је из музеја полицијске управе у Сарајеву где је био у сврси наставе стражара у тамошњој школи за целу Босну и Херцеговину.[39]

Међу најинтересантнијим експонатима били су: фотографије даме која је у специфично израђеној гардероби шверцовала сахарин; обележене карте за коцкање; различите врсте оружја од оригиналних (збирка револвера Флобер, Браунинг, Колт, Маузер и сл) до оних у сопственој изради; шприцеви и фотографије рана на телима аустроугарских војника који су у намери да избегну одлазак у ров, убризгавали себи инјекције петролеја и умирали у мукама; делови ексхумираних тела (отворена плућа и утроба, примери деформације главе од „васершуса“, пушака „пасуљара“ и сачме, разне фрактуре лобања, развитак ембриона од првог до последњег месеца рођења у шпиритусу, смртоносни отрови и змије отровнице; слика оригиналне тетоваже (змаја) разбојника убијеног у бекству и део његове коже изрешетане мецима.[40] Део поставке музеја Централне полицијске школе биле су слике и фигуре највећих злочинаца, нпр. преваранта и разбојника Чаруге и вештачка фигура бугарског атентатора Кралева, који је извршио атентат (1927) на генерала Михајла Ковачевића[41] из Штипа.[42] Међу експонатима биле су и униформе „личких усташа“.[43]

35 *Уредба о Централној школи за полицијске извршне службенике* (бр. 450/31 од 21. јануара 1931), Службене новине Краљевине Југославије, XIII, 22-VI, 31. јануар 1931, 58-59.

36 Н. Кнежевић-Лукић, *Настанак и развој научно-техничке полиције у Србији*, 240.

37 *Бранко Жегарац*, Правда, XXXIII; Београд, 22. новембар 1937, 14; Пракса да управник школе буде начелник Одељења за државну заштиту постала је устаљена и трајала је до почетка Другог светског рата. Н. Кнежевић-Лукић, *Настанак и развој научно-техничке полиције у Србији*, 240.

38 чл. 13, *Уредбе о Централној школи за полицијске извршне службенике*, 58-59.

39 Ткалчевић, *Централна школа за полицијске извршне службенике*, 159, 266; Драгослав Лазић, *Централна школа за полицијске извршне службенике у Земуну*, Криминална библиотека, 16, Београд, 1931, 388-392.

40 Као експонат био је изложен дрвени карабин којим је извршено разбојништво – извршилац је пресрео сељака са торбом у којој је било 40 хиљада динара. Д. Јевтић, *Музеј који је затворен за публику*, Време, 21. април 1940, 14.

41 На генерала је извршен атентат у октобру 1927. год. Правда, Београд, 14. новембар 1927, 4.

42 Д. Јевтић, Музеј који је затворен за публику, 14.

43 Испитима *Централне полицијске школе у Земуну присуствовао је и министар унутрашњих дела г.Ж. Лазић*, Време, 24. децембар 1932, 7.

Слика 7 – Штанд Краљевине Југославије на Међународној полицијско-техничкој изложби, Карлсруе, 1925. године. (Деби наше полиције, Илустровани лист, 33, Београд, 1925. 4)

Музеј је био смештен у посебној, приземној неусловној згради.[44] На овој локацији музеј је био до почетка Другог светског рата, када је школа престала са радом.[45]

Међународне тематске изложбе о криминалу

Шира јавност могла је да се упозна са делом поставки криминалистичких музеја на тематским изложбама.[46] У намери да упознају јавност са резултатима рада полиције и примени најновијих техничких средстава и технолошким достигнућима у борби против криминала повремено су одржаване међународне изложбе. Једна од изложби одржана је на Међународној конференцији у Цопоту (Данцинг, Пољска, 10-13. јун 1924) да би се јавност упознала са применом техничких средстава полиције у очувању јавног реда и мира.[47]

Део поставке тематских изложби били су експонати који су илустровали начин, средства и резултате рада полиције. На међународној полицијско-техничкој изложби која је одржана од 7. до 21. јуна 1925. године (Карслруе, Немачка) учествовала је и Краљевина Југославија. [48] Почасни члан Комитета за припрему изложбе у Карлсруе 1925. године био је Васа Лазаревић.[49] Програм изложбе био је конципиран у три дела.[50]

44 Била је то мала, зелено обојена барака са великим прозорима која се налазила између зграда касарне и стрелишта. Д. Јевтић, *Музеј који је затворен за публику*, 14.

45 За време Другог светског рата, била је војна болница немачке војске. Ненад Фогел, *Нестали у холокаусту – Земун*, Земун, 2015, 17.

46 Тематске изложбе посвећене једној врсти кривичних дела ређе су организоване - нпр. у Лондону је приређена изложба о разним врстама фалсификата уметничких дела (слика, предмета, намештаја и сл.) Поред припадника полиције и правосуђа, бројни посетиоци били су грађани. Жарко Ружић, *Полицијска изложба*, Полиција, XI, 19-20, Београд, 1924, 740-741.

47 Излагачи су биле чувене фирме из индустрије безбедности чија су средства успешно примењивана у пракси полицијског поступања, као и предмети и опрема која се користила за заштиту имовине и личну безбедност.*Полицијска изложба и конференција у Цопоту код Данцинга*, Полиција XI, 9-10, Београд, 1924, 395.

48 Ф. Урбани, *Интернационална полицијска техничка изложба у Карлсруеу*, Полиција, XII, 7-8 Београд, 1925, 264-267.

49 *Белешке*, Полиција XII, 7-8, Београд, 1925, 311.

50 У општем делу била је полиција јавне безбедности (патролна служба, саобраћајна полиција, криминалистичка полиција, ватрогасна служба). Изложене су: полицијске униформе, оружје и остала техничка средства полиције, фотографску документацију о организацији полицијских станица, ватрогасних јединица, поступању у ванредним ситуацијама и несретним случајевима,

ЗАКЉУЧАК

Упоредним сагледавањем музеализације криминалитета, научног истраживања криминалитета и образовања припадника полиције, може се закључити: потреба за научним истраживањима и стицањем додатних сазнања водила је ка институционализацији музеја; истовремено, музеји су омогућили емпиријска и теоријска истраживања криминалитета као негативне друштвене појаве и допринели су унапређењу образовања и стручног усавршавања припадника полиције. У Краљевини СХС/Југославији, музеализација криминалитета развијала се од првих збирки и колекција у управама полиције у Београду, Загребу и Сарајеву до формирања криминалистичких музеја у најзначајнијим институцијама полицијског школства тог времена, у Подофицирској жандармеријској школи у Сремској Каменици и Централној полицијској школи у Земуну, пружајући могућност практичног изучавања криминалитета.

Резиме

Музеализација криминалитета допринела је институционализацији музеја са тематском експозицијом о криминалу. Прво су настали криминолошки музеји у другој половини 19. века, са циљем да поткрепе научна истраживања из позитивистичке криминологије. Криминолошки музеји били су својевремено архиве студија и артефаката о антрополошко-физичким карактеристикама извршилаца кривичних дела и визуализације злочина као последице деловања урођено девијантних људи. Променом приступа у изучавању криминалитета, настали су криминалистички музеји Збирке предмета у криминалистичким музејима имале су инструктивну улогу и пружале су посматрачу практична сазнања о извршеном кривичном делу од настанка криминалног догађаја до расветљавања и судског епилога. Криминалистички музеји имали су превасходно педагошку функцију, стога су и оснивани при институцијама у сврси наставе и стручног усавршавања припадника полиције, прво у полицијским управама у Београду, Загребу и Сарајеву а потом у полицијским школама у Краљевини СХС/Југославији.

употреби службених паса; модели, макете, планови и фотографије полицијских притворских јединица и затвора, потернице, организација потерничке службе жандармерије, пограничне потерничке службе, пријавне службе за странце, методе и технике службе за идентификацију и евиденцију лица (дактилоскопија, фотографија, идентификација непознатих лешева и сл). Други део био је посвећен индустрији сигурности са приказом најновијих техничких средстава за полицијске сврхе и самоодбрану (механичка и електрична средства, систем дојаве пожара, аларми и сл). Трећи део изложбе био је посебне намене и није био доступан широј већ само стручној јавности. Васа Лазаревић, *Програм међународне изложбе полицијске технике у Карлсруеу*, Полиција, XII, 1-2 Београд, 1925, 35.

Извори и литература

Необјављени извори:

- Архив Србије (АС) - Фонд Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење (МУД, П)
- Архива Института за хистологију и ембриологију „Проф. др Александар Ђ. Костић" Медицинског факултета Универзитета у Београду (дигитализована у Аудиовизуелном архиву и центру за дигитализацију САНУ)
- Архива Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, Албум Техничке полиције

Литература

- Алимпић, Душан Ђ. *Грађа за полицијски речник*, Полиција, 3-4, VIII, Београд, 1921, 203-204.
- *Белешке*, Полиција XII, 7-8, Београд, 1925, 311.
- Жегарац, Бранко. *Криминални музеј полицијске дирекције за Босну и Херцеговину у Сарајеву*, Полиција, XI, 3-4, Београд, 1924, 119-124.
- Застава, 180, 9. август 1925. године, 2.
- *Закон за мерење, опис и идентификовање криваца*, Српске новине 278, 21. децембар 1904. године.
- *Зборник закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној издатих од 1.12.1918. до 15.06.1924. године* (ур. Душан Ђ. Алимпић, Коста Јанковић, Ђорђе Љ. Матић), Београд, Просвета 1924.
- *Испитима Централне полицијске школе у Земуну присуствовао је и министар унутрашњих дела г.Ж. Лазић*, Време, Београд, 24. децембар 1932, 7.

- Jamičić, Željko. *Policijski muzej u osnutku*, Informatica Museologica, 33, 3-4, Zagreb, 2002, 109-111.
- Јевтић, Д. *Музеј који је затворен за публику*, Време, Београд, 21. април 1940, 14.
- *Луче је отворена изложба Техничке полиције*, Време, 6. јун 1927. године, 3.
- Кнежевић-Лукић, Невенка. *Настанак и развој научно-техничке полиције у Србији (1904-1941)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Београд, 2019.
- *Криминални музеј у Београду*, Полиција, XII, 9-10, Београд, 1925, 389-390.
- *Криминални музеј жандармерије*, Полиција, XII, 11-12, Београд, 1925, 440-444.
- Л. (Лазаревић, Васа). *Жандармеријска подофицирска школа у Каменици* Полиција, VII, 15-18, Београд, 1920, 660-663.
- Лазаревић, Васа. *Програм међународне изложбе полицијске технике у Карлсруеу*, Полиција, XII, 1-2, Београд, 1925, 35.
- Лазић, Драгослав. *Централна школа за полицијске извршне службенике у Земуну*, Криминална библиотека, 16, Београд, 1931, 388-392.
- Lombroso, Cesare. *L'uomo delinquente, studiato in rapporto alla antropologia, alla medicina legale ed alle discipline carcerarie*, Hoeppli, Milan, 1876.
- Мизлер, Милан. *Криминални музеј за жандармерију*, Полиција, XIV, 13-14, Београд, 1927, 558-565.
- *Полицијска изложба и конференција у Цопоту код Данцига*, Полиција XI, 9-10, Београд, 1924, 395.
- *Правило о устројству Жандармеријске подофицирске школе*, Службени војни лист, 39, 6, Београд, 7. фебруар 1920, 167-172.
- Regener, Susanne. "Criminological Museums and the Visualization of Evil", Crime, Histoire & Sociétés /Crime, History & Societies [Online], Vol. 7, n°1 Geneve,| 2003, 43-56. DOI: https://doi.org/10.4000/chs.604
- Ружић, Жарко. *Полицијска изложба*, Полиција, XI, 19-20, Београд, 1924, 740-741.
- *Са изложбе Техничке полиције у Београду*, Илустровани лист VII, 24, Београд, 1927, 15.
- Ткалчевић, Иван. *Централна школа за полицијске извршне службенике*, Полиција, XIX, 3-4, Београд, 1932, 154-169.
- Урбани, Ф. *Интернационална полицијска техничка изложба у Карлсруеу*, Полиција, XII, 7-8 Београд, 1925, 264-267.
- *Уредба о Централној школи за полицијске извршне службенике*, Службене новине Краљевине Југославије, 22 – VI, 31. јануар 1931, 58-59.
- Фогел, Ненад. *Нестали у холокаусту – Земун*, Земун, Јеврејска општина у Земуну, 2015.

MUSEALIZATION OF CRIME IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Abstract: The first museums with thematic expositions on crime were founded during the 19th century in Europe. Their emergence is connected with the emergence and development of criminology and criminalistics. The musealization of crime as an extremely negative social phenomenon served the purpose of practical education for police officers, especially scientific and technical police, judicial authorities, and other institutions whose primary activity was the prevention and suppression of crime. The paper explores the musealization of crime through a presentation of the historical development of museums with a thematic exposition on crime, with a special focus on the emergence and development of crime museums in the Kingdom of Yugoslavia, from the first collections at police departments to the establishment of the first museums in police education institutions.

Keywords: crime museum, police education, criminality, forensics, scientific and technical police, Ministry of Internal Affairs.

Др Горан В. АНЂЕЛКОВИЋ[1]
АГ Архитектура | AG Architecture Београд
Република Србија

UDK: 725.1:34(497.11)"1974/1977"

Изворни научни рад

ПОЖАРЕВАЧКА ПАЛАТА ПРАВДЕ

Апстракт: Пројектовање наменских зграда правосудних установа представља захтеван и сложен пројектни задатак у архитектонском дискурсу. Због своје реткости у животном и радном веку архитектонских стваралаца носи бреме велике пројектантске одговорности у савладавању захтевног пројектног програма, али и јединствену прилику да се у датим околностима понуди ванредни просторни, обликовни, ликовни и функционални одговор.

Предмет истраживања овог рада представља приказ контекстуализације, концептуализације и материјализације прве наменски пројектоване и изведене зграде правосудних установа у четвртом таласу модернизације ширег градског средишта Пожаревца током осме деценије XX века – Пожаревачке палате правде (1974–1977) – према пројекту архитекте Љупка Ћурчића (1941) и његових сарадника из малог београдског пројектног атељеа „Модул".

Кључне речи: Пожаревачка палата правде, Љупко Ћурчић, пројектни атеље „Модул", Послератни модернизам, Постмодернизам, XX век

Уводне напомене

У савременој троделној подели власти,[2] судска власт била је кључна и значајна компонента у конституцији модерне српске државе и њене државотворности након вишевековног турског ропства (1459–1804). У сложеном и захтевном процесу модернизације српског друштва и државе након Првог (1804–1813) и Другог српског устанка (1815–1817), у постепеној борби за широку аутономију (1829, 1830. и 1833), а потом и потпуном независношћу (1878), Пожаревац је био међу првим градовима у којем је, у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1783–1860),[3] образован Нахијски суд (1821) – *Совјет Пожаревачки*.[4]

Развој судске власти у Србији од почетка XIX до треће деценије XXI века, који заслужује одговарајућу студиозну и интердисциплинарну обраду у виду посебне тематске целине, те самим тим по својој опсежности излази из ракурса предмета истраживања овог рада, праћен је хроничним проблемима. Поред недостатка одговарајућег школованог и стручног кадра и материјалних средстава, како примећује Александар Стојановић у свом истраживању на конкретном примеру пожаревачког Основног суда,[5] правосудне установе, нарочито након Другог светског рата (1941–1945), сусретале су се са неодговарајућим просторним капацитетима и неприкладним условима за рад. Неповољна и незавидна ситуација непоседовања властитог „крова над главом", у виду наменски пројектоване и изведене зграде, узрочно-последично је утицала на одлуку владајуће номенклатуре да се правосудне установе смештају у већ постојеће изграђене објекте, неретко делећи простор са другим државним институцијама.[6] Временом је потреба за просторном и функционалном аутономијом, непрепозната донетим Законима о судовима (1954, 1965. и 1974), све више долазила до изражаја у стварности, пре свега због даљег ширења судске надлежности. Таква околност у профилисању судске власти у Србији и социјалистичкој Југославији током читаве друге половине XX века отварала је питање пројектовања првих наменских зграда правосудних установа, као потпуно нове и савремене пројектантске теме, али уједно недовољно познате типологије објеката у архитектонском стваралаштву тога доба.

Контекстуализација

У првом послератном планском документу, *Генералном регулационом плану Пожаревца* (1953) (Сл. 1), на чијој изради је радио архитекта Михаило Радовановић

1 Аутор је унив. дипл. инж. арх; e-mail: gioranoangelo@gmail.com

2 Šarl-Luj Monteskje, *O duhu zakona*, Čačak, 2001, 111, 113, 121.

3 Прва владавина кнеза Милоша Обреновића трајала је од 1815. до 1839. године.

4 Погледати детаљније у: Мирољуб Поповић – Цицко, *Нека сећање траје: стари Пожаревац*, Пожаревац, 2003, 274, 279.

5 Александар Стојановић, *Општински суд у Пожаревцу седамдесетих година 20. века*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац, 12, Пожаревац, 2023, 157–159.

6 Погледати сведочанство Димитрија Шукљевића – Бате у: М. Поповић – Цицко, *нав. дело*, 284.

Слика 1. Генерални регулациони план Пожаревца (1953), арх. Михаило Радовановић; извор: Михаило Радовановић, Пожаревац, Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња: 1946–1951 (ур. Михајло Митровић), Београд, 1953, 109.

(1899–1973) под снажним залетом треће модернизације,[7] тежило се по први пут ка регулацији хаотичне мреже постојећих саобраћајница и уобличавању стихијске урбанистичке слике града,[8] као последице географског и стратешког положаја Пожаревца у ранијим епохама, на међи двају велика царства, Аустроугарског с једне и Отоманског с друге стране. Таква констелација онемогућавала је континуирани развој пожаревачке урбане и грађене средине.

У Радовановићевом планском документу уочава се тројаки приступ дефинисању и уобличавању великог градског блока на истоку шире средишње градске зоне,[9] оивиченог данашњим улицама Хајдук-Вељковом, Поречком, Моше Пијаде и Јована Шербановића. У новој урбанистичкој поставци градског блока, Радовановић полази од постојеће две целине, које су, свака у својој историјској епохи, дале квалитетне и препознатљиве доприносе, и то у виду изграђеног грађевинског фонда током процеса трансформације, модернизације и урбанизације пожаревачке грађене и урбане средине.

Некадашња Среска зграда (1904–1905),[10] спратности П + 1, представљала је први објекат јавне намене изграђен у *tabula rasa* простору на источном ободу ширег средишта града, у духу тада продирућег новог стилског правца, Сецесије (нем. *Wiener Secession*), на простору ондашње Краљевине Србије. Подизањем овог објекта, и то након деценију и по постојања велелепног и монументалног здања Окружног начелства (1888–1889) у суседном градском блоку,[11] направљен је други кључни (ис)корак у изградњи управно-административног и просветно-културног средишта овог града у Браничевском округу.

Започети процес трансформације источног градског блока у периоду пре Првог светског рата (1914–1918) настављен је неколико деценија касније, у промењеним политичко-друштвеним околностима нове мултинационалне, мултиконфесионалне и мултикултуралне државне заједнице. На северном шпицу овог градског блока подиже се угаона грађевина спратности П + 1, намењена Реалној гимназији (1935–1936),[12] према нацртима непознатих аутора из ондашње Краљевске банске управе Дунавске бановине.[13] У јеку тровлашћа стилских тенденција,[14] карактеристичних за крај треће и почетак четврте деценије XX века, овај објекат представљао је трећи (ис)корак у процесу трансформације, модернизације и урбанизације овог градског блока, али и пример храброг и одважног прихватања начела модерне архитектуре у још увек конзервативној пожаревачкој средини.

У сасвим логичном и природном следу, Радовановић, додуше на схематском нивоу и без намере даље архитектонске разраде, на другом, јужном шпицу овог градског блока планира још једну угаону грађевину. Тиме је овим планским документом антиципирана позиција новог објекта јавне намене, као заокружујућег елемента ове урбанистичко-архитектонске целине на источној страни ширег пожаревачког средишта. Током наредне две деценије, јасно се искристалисала његова намена. Неодговарајући и неусловни просторни капацитети за рад правосудних установа услед повећања обима надлежности, првобитно смештених у склопу зграде Окружног начелства у суседном, а потом и у поменутој Среској згради у истом градском блоку,[15] постали су главни покретач иницијалне идеје о подизању нове зграде, Пожаревачке палате правде, у којој би били смештени Окружни суд, Окружно јавно тужилаштво,

7 Периодизација модернизације пожаревачке урбане и грађене средине додатно је надграђена на темељима претходних истраживања архитекте Драгана Фелдића (1937–2017). Прва модернизација Пожаревца започела је 1893. године, када је усвојен први урбанистички план, *План регулације вароши Пожаревца*, на чијој изради су радили грађевински инжењер Јефта Т. Стефановић (1859–1923) и Феликс Далековић. Друга модернизација уследила је неколико деценија касније, 1934, усвајањем другог урбанистичког плана, *Генералног регулационог плана Пожаревца*, који је израдио архитекта Михаило Радовановић (1899–1973). Погледати детаљније у: Драган Фелдић, *Из старог Пожаревца*, Пожаревац, 1974.

8 Детаљније о Радовановићевом *Генералном регулационом плану Пожаревца* (1953) погледати у: Михаило Радовановић, *Пожаревац, Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња: 1946–1951* (ур. Михајло Митровић), Београд, 1953, 105–110.

9 Укупна површина великог градског блока је приближно 50.792 m².

10 У тој згради се данас налази Економско-трговинска школа, на адреси Улица Јована Шербановића бр. 6.

11 Након признања независности Кнежевине Србије на Берлинском конгресу (1878), постала је уобичајена пракса да, у условима недовољно развијене архитектонске и грађевинске струке, пројекте репрезентативних здања јавне намене израђују и потписују стране архитекте. Велелепно и монументално здање Окружног начелства (1888–1889) изграђено је управо према нацртима аустријског архитекте Фридриха Гизела (Friedrich Gizel). Корекције и прилагођавања Гизеловог решења тадашњим финансијским и материјалним приликама у Краљевини Србији извршили су Јован Илкић (1857–1917) и Душан Живановић (1853–1937), значајни српски архитектонски стваралоци с краја XIX и почетка XX века.

12 У тој згради је данас смештена Основна школа „Доситеј Обрадовић".

13 Дунавска бановина постојала је у периоду од 1929. до 1941. године. У време подизања Реалне гимназије у Пожаревцу, на њеном челу налазио се бан Светислав Пауновић.

14 Период Краљевине Југославије (1929–1941) био је обележен присуством академизма, модернизма и националног стила.

15 Погледати сведочанство председника суда Димитрија Шукљевића – Бате у: М. Поповић – Цицко, *нав. дело*, 284.

Окружни привредни суд и Суд удруженог рада (Сл. 2).[16] Оправданост одлуке носилаца јавних функција о подизању нове, наменске зграде правосудних установа потврђена је пројектованим и изведеним решењем, према нацртима архитекте Љупка Ћурчића (1941) и његових сарадника[17] из малог београдског пројектног атељеа „Модул".[18] Ћурчићева зграда је одмах по изградњи препозната у стручној јавности и, одлуком жирија,[19] излагана је на четвртом Салону архитектуре (1977).[20] Неколико година касније добила је и свој први стручни приказ у тада најзначајнијем српском и југословенском часопису *Архитектура урбанизам*.[21] Због свега наведеног, значајно је да се њене урбанистичко-архитектонске вредности студиозно приближе широј, профаној јавности, посебно у лучи предстојећег обележавања педесетогодишњице њене изградње у Пожаревцу, као важног и незаобилазног симбола и саставног елемента процеса двовековне модернизације града.

Слика 2. Пожаревачка палата правде (1974–1977), арх. Љупко Ћурчић са сарадницима из пројектног атељеа „Модул"; извор: Tatjana Stojanović, Arhitektura: Okružni sud u Požarevcu, Arhitektura urbanizam, 83–84, Beograd, 1979, 57.

Концептуализација

Увидом у доступну и јавно објављену фототечку грађу о некадашњем изгледу уличног фронта Улице Моше Пијаде,[22] као и у топографске карте, може се претпоставити да се на месту данашње Пожаревачке палате правде некада налазио грађевински фонд приземних и једноспратних породичних кућа. Оне су биле постављене на линији уличне регулације, са скромним, готово аскетским стилским карактеристикама и присутним богатим зеленилом.

Затечени просторни контекст и слика ширег језгра града, са слободностојећим зградама великих волумена и габарита у зеленилу, представљали су прве подстицајне мотиве у концептуализацији урбанистичко-архитектонске поставке решења нове зграде правосудних установа у четвртом таласу модернизације Пожаревца током осме деценије XX века.[23]

И поред ауторове тврдње о непостојању непосредних конкретних узора у континуитету изведених дела током једне деценије деловања у пројектантској пракси и градитељској делатности,[24] могући концептуални узори Пожаревачке палате правде могу се разматрати у ужем и ширем смислу.

У ужем смислу, концептуални узор може се (по)тражити у првонагређеном конкурсном решењу (1963) и

16 У време пројектовања и изградње Пожаревачке палате правде, на челу Општине налазио се Светислав Света Божић (1974–1982). Погледати у: М. Поповић – Цицко, *нав. дело*, 288.

17 На разради пројекта су радили архитекта Александар Ђорђевић и архитектонски техничар Драгослав Гавриловић, док је за статику био задужен архитекта Милан Симоновић.

18 Седиште пројектног атељеа „Модул" налазило се у Улици Палмира Тољатија бр. 5, на Новом Београду.

19 У саставу жирија били су: Бранко Пешић (1921–2006), архитекта; Јевта Јевтовић, историчар уметности; Слободан Комадина (1922–1991), архитекта; Слободан Михајловић (1922–2005), архитекта; Милан Палишашки (1927–2017), архитекта; Дарко Поповић, архитектонски критичар, и Милан Зечевић, потпредседник Скупштине града Београда.

20 Пожаревачка палата правде била је излагана на четвртом Салону архитектуре, одржаном од 25. новембра до 11. децембра 1977. године. Погледати детаљније у: Bojana Radojković (odg. urednik), *Salon arhitekture 77*, Beograd, 1977, str. 49.

21 Погледати детаљније у: Tatjana Stojanović, *Arhitektura: Okružni sud u Požarevcu*, Arhitektura urbanizam, 83–84, Beograd, 1979, 55–57.

22 Старе фотографије погледати у: М. Поповић – Цицко, *нав. дело*, 142–145.

23 Погледати детаљније у: Горан В. Анђелковић, *Допринос архитекте Данице Дане Милосављевић савременој пожаревачкој архитектури*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац, 9, Пожаревац, 2020, 121.

24 Ђорђе Алфиревић, *Разговор о брутализму: интервју са архитектом Љупком Ћурчићем*, Архитектура и урбанизам, 41, Београд, 2015, 69–74.

првом оваплоћеном примеру наменски пројектоване и изведене зграде правосудних установа у Београду, Палати правде у Савској улици бр. 17а (1969–1973), архитектонском остварењу Зорана Жунковића, Михаила Живадиновића и Божидара Симовића. Стечено пројектантско искуство старијих колега, пропраћено приказом у стручном гласилу[25] и критиком у дневној штампи,[26] било је драгоцено у даљем преиспитивању постављеног пројектног програма, доследном спровођењу концептуализације у конкретној пракси, те у постизању компромисног модела између „бучног" и „тишег" дела објекта. Ова подела, функционално оправдана у новој типологији објеката, одговарала је Ђурчићевом личном и ауторском афинитету ка непрекидној геометријској подели квадрата као основног концептуалног полазишта.[27] Њиховим удвајањем и прожимањем у основи, познатим и провереним пројектантским приступом из педесетих и шездесетих година XX века,[28] постигнуто је рационално и економично решење објекта са унутрашњим галеријама и атријумима уместо монотоног ходничког коридора са обостраним низом поређаних канцеларија сличних површина и габарита. Такав Ђурчићев пројектантски приступ у просторно-функционалном решавању концепта основе нове зграде правосудних установа допринео је истовремено успешном, промишљеном и зрелом прожимању рашчлањених маса и истицању њиховог бифункционалног карактера у обликовном и композицијском смислу. Вешто и зналачки савладан однос између унутрашње смирене и артикулисане функције и спољашње слободне и разигране форме објекта био је јасан и недвосмислен одраз Ле Корбизијеовог (Charles-Edouard Jeanneret Le Corbusier, 1887–1965) конструкта из двадесетих година XX века – *план произилази из унутрашњости ка спољашњости; спољашњост је резултат унутрашњег* –,[29] доследно спроведен у пракси током осме деценије истог века у Србији и социјалистичкој Југославији.

У ширем смислу, Пожаревачка палата правде својом обликовношћу и једноматеријалношћу представљала је запознели *hommage* Ле Корбизијеовој *béton brut* естетици и техници градње, вешто и промишљено надграђен плитком и дубоком секундарном пластиком, у складу са вредностима нове постмодернистичке парадигме на почетку осме деценије XX века. Искрена природа примењеног необрађеног натур-бетона на пуним фасадним површинама била је одраз симболичне и наративне репрезентације правде и права, као веродостојног оваплоћења концепта вредносног начела расподеле добара и терета субјектима друштвених односа, те концепта правичног и моралног поступања према свим физичким и правним субјектима у стварности, заснован на темељима закона „исправности".

Поред универзалног карактера концептуализације Пожаревачке палате правде, препознатог у доследној спроведеној *béton brut* естетици, уочљива је и „органскост" њених појединих примењених елемената архитектонског обликовања.

Прозорски рамови другог и трећег спрата (Сл. 3) својом обликовношћу, ритмичношћу и модуларношћу, заправо још увек присутним призвуком индустријске естетике из педесетих и шездесетих година XX века, могу се упоредити са нешто раније изграђеном пословном зградом CBR (1967–1970) у Бриселу, у Белгији, према нацртима архитеката Константина Бродцкија (Constantin Brodzki, 1924–2021) и Марсела Ламбриха (Marcel Lambrichs, 1917–1986). Присутне и више него очигледне разлике у методи и техници изведбе фасадних елемената прозорских рамова – у првом примеру зреле и доследно спроведене типизације једног готовог, квалитетног и софистицираног високо-

Слика 3. Прозорски рамови другог и трећег спрата вишег „бучног" дела Пожаревачке палате правде (2023); фотографија арх. др Горан В. Анђелковић

25 Погледати детаљније о конкурсу: Ivo Kurtović, *Konkursi: Konkurs za novu zgradu sudskih ustanova u Beogradu*, Arhitektura urbanizam, 25, Beograd, 1963, 53–54.

26 Погледати детаљније у: Милорад Јевтић, *Критички рефлекси: 101 осврт на савремену архитектуру Србије*, Београд, 2004, 23–24.

27 Ђ. Алфиревић, *нав. дело*, 73.

28 Погледати детаљније у: Горан В. Анђелковић, *Тражење, кристализација и зрелост ауторског израза архитекте Милосава Мише Митића (1932–1970) у шестој деценији XX века*, Архитектура и урбанизам, 52, 2021, 48–53.

29 Le Korbizje, *Ka pravoj arhitekturi*, Beograd, 1999, 143.

технолошког префабрикованог елемента у грађевинској индустрији, а у другом више мануелног и импровизаног ливења на лицу места помоћу дрвених оплата и калупа, те грубих полупрефабриката основних грађевинских елемената као одраза недовољно развијеног система високопродуктивних технологија у завршним радовима и иновативног тражења обликовног решења у ситуацији скромног асортимана доступних грађевинских материјала – нису умањиле постигнуте архитектонске вредности органске природе оба објекта. Напротив, оне су само употпуниле поменути модел концептуализације, и то у виду потпуне софистициране савршености и непотпуне импровизоване несавршености. У том светлу се може закључити да Пожаревачка палата правде у својој обликовној концептуализацији баштини и елементе органске архитектуре, као веродостојан реминисцентни представник ове струје у касној фази развоја модерне архитектуре.

Материјализација

Ћурчић је просторну и функционалну аутономију „бучног" и „тишег" дела зграде (Сл. 4) у конкретном контексту материјализовао са два, истовремено рашчлањена и прожета, аутономна кубуса различитих намена, површина, кубатура и спратности, у истоветној *béton brut* естетици и једноматеријалној завршној обради.

Први, виши, „бучни" кубус, спратности П + 4, позициониран је на углу улица Јована Шербановића и Моше Пијаде. Са предвиђеним посебним улазима, био је намењен судницама и раду са странкама.[30]

Други, нижи, „тиши" кубус, спратности П + 2, позициониран је у слепом завршетку Поречке улице, са такође предвиђеним посебним улазом. Био је намењен административном и судијском раду.[31]

Доследна примена необрађеног натур-бетона на фасадним површинама, која је у датим околностима била више одраз тадашњих прилика и могућности у грађевинској индустрији Србије и социјалистичке Југославије неголи ауторске тежње и склоности ка брутализму као опредељењу, може се тумачити вишеслојно, вишедимензионално и вишезначно. Због тога је значајно у даљем наставку посветити подробну пажњу појединим специфичним и карактеристичним обликовним и ликовним детаљима материјализације Пожаревачке палате правде.

Слика 4. Основа приземља Пожаревачке палате правде; извор: Tatjana Stojanović, Arhitektura: Okružni sud u Požarevcu, Arhitektura urbanizam, 83–84, Beograd, 1979, 56.

30 Укупна бруто површина вишег кубуса је 2.563,04 m².

31 Укупна бруто површина нижег кубуса је 1.446,39 m².

Ћурчић посвећује посебну пажњу питању контакта зграде са тлом, партером и непосредном околином (Сл. 5). У читавој ширини фронта приземне партије вишег „бучног" кубуса зграде уводи трем у облику ћириличког слова „Г". Таквим обликом желео је да нагласи угаони мотив архитектонске композиције према двема значајним саобраћајницама, улицама Јована Шербановића и Моше Пијаде. Наткривени линијски међупростор, уденут између колонаде удвојених армиранобетонских стубова на подједнаким распонима, испуштених носећих попречних армиранобетонских зидова и армиранобетонских жардињера с једне, те стаклених површина ветробрана, портирнице и чекаонице, пуних армиранобетонских и опечних зидних платана с друге стране, попримио је улогу цезуре између јавног простора улице и објекта јавне намене. Овај међупростор је додатно оплемењен укључивањем полифункционалног армиранобетонског елемента клупе, са великим квадратним површинама за зеленило, као место сусрета и окупљања странака испред „бучног" дела Пожаревачке палате правде. Ћурчић је строгу савршеност и правилност геометријског поретка приземне партије ублажио увођењем несавршене и неправилне геометрије зеленила, као саставног и равноправног елемента обликовања. Стратешко раздвајање улаза за велику салу универзалног карактера на првом спрату,[32] са посебним вертикалним комуникацијским језгром, обезбедило је њену потпуну функционалну аутономију, али и могућност коришћења за сврхе других јавних институција у граду.

Два формално различита, али по својој природи суштински иста, линијска низа хоризонталних прозорских трака на вишим етажама представљала су вешто надграђено и модернизовано Ле Корбизијеово начело модерне архитектуре – *La fenêtre en longueur*.[33] Линијска хоризонтална трака трећег и четвртог спрата вишег кубуса, те првог и другог спрата нижег кубуса, са стратешком цезуром у виду лође, представља наизменичан истоветан и наизглед префабрикован низ армиранобетонских прозорских рамова са заобљеним ивицама. „Екранизацијом" рама (Сл. 6),[34] инвентивном и иновативном надградњом

Слика 5. Наткривени трем над улазном партијом Пожаревачке палате правде; извор: Tatjana Stojanović, Arhitektura: Okružni sud u Požarevcu, Arhitektura urbanizam, 83–84, Beograd, 1979, 57.

Слика 6. „Екранизација" прозорског рама на фасадном прочељу Пожаревачке палате правде; фотографија арх. др Горан В. Анђелковић

32 Према пројекту, њен планирани капацитет био је 126 седишта.

33 Пет Ле Корбизијеових тачака модерне архитектуре (франц. *Les Cinq points d'une architecture nouvelle*) су: стубови (франц. *Les pilotis*), кровна тераса (франц. *Le Toit-Terrasse*), хоризонтални прозор (франц. *La fenêtre en longueur*), слободан план (франц. *Le Plan Libre*) и слободна фасада (франц. *La Façade Libre*).

34 Архитекта Илија Арнаутовић (1924–2009) је, међу првима на простору ондашње Југославије, применио екранизацију прозорског рама у пракси, и то на стамбеним блоковима „5" и „6" у новобеоградском Блоку 28 (1970–1974).

Ле Корбизијеовог обликовног елемента брисолеја из педесетих година XX века, али такође снажним и моћним транспоновањем мотива из авио-индустрије тога доба, Ћурчић је, у складу са променама модернистичке парадигме, оваквим обликовним и ликовним гестом изнео оштру критику дотадашње ортодоксије правог угла у архитектури. Израженом и промишљеном плитком и секундарном пластиком, ликовном и естетском квалитетном допуном и надградњом у једноматеријалној завршној обради натур-бетона, постигао је динамичну игру светлости и сенке у различитим добима дана и године, те самим тим и барокни утисак архитектонске композиције Пожаревачке палате правде. У односу на понављајући ритам прозорских отвора на вишим етажама, линијску хоризонталну прозорску траку првог спрата карактерише променљивост висине. Она је била резултат природе и карактера, те самим тим и значаја пројектом предвиђених унутрашњих простора и њихових намена, јасно истакнутих у спољашњем омотачу првог спрата Пожаревачке палате правде.[35] Започету пројектантску тему наглашавања угла у партерном решењу објекта, и то у виду образованог трема као наткривеног дела приземне етаже вишег кубуса, Ћурчић додатно разрађује на нивоу првог спрата. Стратешким истурањем дела кубуса изнад танке хоризонталне прозорске траке доприноси неконвенционалном и неуобичајеном волуменском нагласку угла, те самим тим и истицању његовог значаја у целокупној слици урбанистичко-архитектонске композиције у датом просторном контексту. Стилски кларификовани и модернизовани историјски елементи из ранијих епоха, *quadrifora* према Улици Јована Шербановића и *trifora* према Улици Моше Пијаде (Сл. 7), представљали су велику новину у савременој пројектантској пракси Србије и Југославије. Њихова примена била је више декоративне природе, као потпора ауторовој тежњи у давању барокности архитектонске композиције Пожаревачке палате правде у ужем, али присутним и неумитним променама модернистичке парадигме у архитектонском дискурсу Југославије у ширем смислу.

У вештом и спретном савладавању архитектонске композиције вишег „бучног" и нижег „тишег" кубуса Пожаревачке палате правде кључну улогу имала је посебна ауторова пажња уобличавању места њиховог споја. Неуобичајен и неконвенционалан вертикални акценат произашао је из габарита хигијенско-санитарног блока и дела ходника као приступног претпростора (Сл. 8). До-

Слика 7. Quadrifora према Улици Јована Шербановића и trifora према Улици Моше Пијаде на фасадном прочељу Пожаревачке палате правде (2024); фотографија арх. др Горан В. Анђелковић.

датним нагласком громобрана на самом врху, као потребним техничким и технолошким елементом, постигнута је промишљена симболичка и асоцијативна досетка јарбола за заставу, пратећег заштитног акцента већине модернистичких здања међуратног периода. Својом конзолношћу и екстензивношћу, као недвосмисленим резултатом предвиђене секундарне намене, те минималним бројем малих отвора на фасадним површинама, попут својеврсних модернизованих пушкарница, (о)давао је утисак куле замка или тврђаве. Иза тог утиска се заправо крио један вешт и смео ауторски критички синкретизам модерности и постмодерности у послератном развоју српске архитектуре, који се, с пуним правом, може тумачити као нова вредност у повезивању двеју аутономних просторних и функционалних целина.

На самом крају је важно скренути пажњу на промишљену и простудирану употребу ваздушног простора у вишем „бучном" кубусу Пожаревачке палате правде, придобијање преко потребне веће просторности средишњег дела простора и стварање својеврсног „унутрашњег града" иза армиранобетонских зидина. Тако засновани атријум, као мали трг са шалтерима и малим остакљеним двориштем са једним стаблом у приземној етажи, више као

35 Танке хоризонталне прозорске траке, са високим парапетом, биле су на местима чекаонице и гардеробе, али и на углу велике сале универзалног карактера.

Слика 8. Вертикални акценат на спољу вишег „бучног" и нижег „тишег" кубуса Пожаревачке палате правде; извор: Tatjana Stojanović, Arhitektura: Okružni sud u Požarevcu, Arhitektura urbanizam, 83–84, Beograd, 1979, 55.

кроки-илустрацијом минијатурног приказа јапанског минимализма, и отворене галерије на вишим етажама, као модернизованом (ре)интерпретацијом Ле Корбизијеових „улица у ваздуху", постају важни и значајни обликовни и функционални елементи у конституисању новог наратива Пожаревачке палате правде. Ћурчић је вишеетажном празнином и лантерним осветљењем, састављеним од 25 квадратних светлосних купола, постигао на потпуно савремен начин монументалну и репрезентативну реминисценцију средишњег простора испод куполе објекта сакралне архитектуре у објекту профане намене, својеврсном Храму правде.

Закључак

Неповољна и незавидна ситуација непоседовања властитог „крова над главом", поред већ постојећег недостатка одговарајућег школованог и стручног кадра, те ограничених материјалних средстава, допринела је отварању нове пројектантске теме и истраживању недовољно познате типологије објеката у српском архитектонском стваралаштву друге половине XX века – пројектовању и изградњи наменских зграда правосудних установа. Српске архитекте су овај нов, али истовремено редак пројектни задатак у животном и радном веку искористиле као јединствену прилику за истраживање и испитивање свих обликовних, конструктивних и функционалних могућности, у једној захтевној, сложеној и изазовној тежњи да остваре ванредни одговор у јединици простора и времена.

На таласу четврте модернизације, када се граде бројни нови објекти јавне намене у ширем пожаревачком средишту, стратешки остављена локација на јужном шпицу источног градског блока мудро је искоришћена за подизање преко потребне прве наменски пројектоване и изведене зграде правосудних установа – Пожаревачке палате правде. Заслугом малог пројектног атељеа „Модул" из Београда, на челу са архитектом Љупком Ћурчићем, град Пожаревац добио је једно савремено архитектонско здање, у складу са тада актуелним тенденцијама током осме деценије XX века на светском плану.

Примењеном методом контекстуализације, концептуализације и материјализације тежило се свеобухватној валоризацији и целовитом сагледавању урбанистичко-архитектонских вредности Пожаревачке палате правде. Процес валоризације и сагледавања, како у локалном, на-

ционалном и регионалном, тако и у европском и светском оквиру, вишеструко је значајан, нарочито у лучи предстојећег обележавања педесетогодишњице њеног подизања. Приближавањем утврђених вредности широј, профаној јавности подиже се свест о њеном значају у развоју пожаревачке грађене и урбане средине, њеној позицији у оквиру корпуса српског архитектонског стваралаштва, као и препознавању као важног градотворног елемента и потенцијалног културног добра савремене архитектуре.

Литература

1. Алфиревић, Ђорђе. *Разговор о брутализму: интервју са архитектом Љупком Ћурчићем*. Архитектура и урбанизам, 41, Београд, 2015.

2. Анђелковић, Горан В. *Допринос архитекте Данице Дане Милосављевић савременој пожаревачкој архитектури*. Записи: Годишњак Историјског архива Пожаревац (ур. др Јасмина Николић), 9, Пожаревац, 2020.

3. Анђелковић, Горан В. *Тражење, кристализација и зрелост ауторског израза архитекте Милосава Мише Митића (1932–1970) у шестој деценији XX века*, Архитектура и урбанизам, 52, Београд, 2021.

4. Јевтић, Милорад. *Критички рефлекси: 101 осврт на савремену архитектуру Србије*. Београд, 2004.

5. Kurtović, Ivo. *Konkursi: Konkurs za novu zgradu sudskih ustanova u Beogradu*. Arhitektura urbanizam, 25, Beograd, 1963.

6. Le Korbizje. *Ka pravoj arhitekturi*. Beograd, 1999.

7. Monteskje, Šarl-Luj. *O duhu zakona*. Čačak, 2001.

8. Поповић – Цицко, Мирољуб. *Нека сећање траје: стари Пожаревац*. Пожаревац, 2003.

9. Радовановић, Михаило. *Пожаревац, Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња: 1946–1951* (ур. Михајло Митровић), Београд, 1953, 105–110.

10. Radojković, Bojana (odg. urednik). *Salon arhitekture 77*. Beograd, 1977.

Stojanović, Tatjana. *Arhitektura: Okružni sud u Požarevcu*. Arhitektura urbanizam, 83–84, Beograd, 1979.

11. Стојановић, Александар. *Општински суд у Пожаревцу седамдесетих година 20. века*. Записи: Годишњак Историјског архива Пожаревац (ур. др Јасмина Николић), 12, Пожаревац, 2023.

12. Фелдић, Драган. *Из старог Пожаревца*. Пожаревац, 1974.

Požarevac Palace of Justice

SUMMARY. During the eighth decade of the 20th century, the Pozarevac wider center experienced significant urban transformation and architectural modernization. The fourth wave of modernization, as a result of the *Požarevac General Regulation Plan* (arch. Mihailo Radovanović, 1953) two decades earlier, contributed to the construction of new significant public purpose facilities. Serbian architetcs designed and build the following public purpose facilities: the kindergarten "Pčelica" (arch. Danica Dana Milosavljević, 1973–1974), the hotel "Dunav" (arch. Ljupko Ćurčić, 1974–1975), the Cultural center (arch. Miloš Bojović, 1976–1982), the department store "Belgrade" (arch. Petar Petrović, 1977–1978), and so on.

Within these broader processes of transformation, modernization and urbanization of the Pozarevac wider center, on the one hand, and the lack of adequate spatial capacities and conditions for the work of the existing judicial institutions in this city, on the other hand, the decision was made to construct the first purpose-designed and built judicial institution building – Požarevac Palace of Justice (1974–1977).

The design of purpose-built judicial institutions is a demanding and complex task in architectural discourse. Due to its specific nature and functional requirements, it rarely occurs in the professional lifetime of architectural practitioners. This rarity, however, created a unique opportunity for exploration in the relationship between form and function — and thus, the potential for delivering a high-quality, recognizable spatial, formal, artistic, and functional response. This uncommon design assignment posed a significant challenge for architect Ljupko Ćurčić (1941) and his small Belgrade-based design studio "Modul".

The applied methodology — contextualization, conceptualization, and materialization — aimed to approach the complex process of evaluating and interpreting the urban and architectural values of the Požarevac Palace of Justice. Scientific, expert, and professional assessment of these values — significant in local, national, regional, and broader European contexts — contributes to raising awareness of the building's importance for the development of the built and urban fabric of Požarevac, for post-war Serbian architectural creativity, and for its recognition as a key urban element and a potential cultural heritage of contemporary architecture.

Keywords: Požarevac Palace of Justice, Ljupko Ćurčić, Design studio "Modul", Post-war modernism, Postmodernism, 20th Century

Др Урош Д. МИКЕТИЋ*
Универзитет у Приштини - Филозофски факултет
Косовска Митровица
Република Србија

UDK: 323.1(497.115)"1990/1992"
070НИН"1990/1992"

Изворни научни рад

ИЗВЕШТАВАЊЕ НИН-А О КОСОВСКОЈ КРИЗИ 1990–1992. ГОДИНЕ**

Апстракт: *НИН* као ондашњи водећи српски недељник пажљиво прати развој косовске кризе 1990–1992. То и не чуди ако знамо да је развој догађаја у покрајини био врло динамичан, изазивајући оштру политичку кризу која је угрожавала нормално функционисање Србије и, у битној мери, доприносила деструктивним токовима у Југославији. Написи су посебно интересантни, будући да сведоче о турбулентном историјском периоду краха комунистичког система у земљи. Аутори критички разматрају питања из домена српско-албанских односа чији је значај раније био минимализован у страху од репресалија.

Кључне речи: *НИН*, Косово и Метохија, Срби, Албанци, српско-албански односи, албански национализам и сепаратизам, Слободан Милошевић, албанска алтернатива.

Историјски контекст

На комплексност косовске кризе добро указује оцена новосадског новинара Ђорђа Рандеља да се у косовским кафанама само говорило о политици.[1] На прелазу деценија косовско питање свеприсутна је тема у српској штампи и науци.[2] Јавност је од осамдесетих година доминантно користила наратив о геноциду над Србима и Црногорцима. Од 1981. до краја јуна 1988. иселило се око 30.000 њих и око 600 села и заселака постало етнички чисто.[3] Косовска криза ушла је у турбулентнију фазу крајем 1988. и почетком 1989. са албанским протестима против промене уставног положаја покрајине.[4] Уставно питање финализовано је проглашењем новог Устава марта 1989. којим је Србија повратила суверенитет.[5]

Демонстрације и продубљивање политичке кризе обележили су и 1990.[6] Од марта 1989. до фебруара 1990, према албанским подацима, убијено је 73 и рањено преко 500 Албанаца. Албански савременици говоре о плурализму „метода комунистичке демократије сачињене од милиције, тенкова, сузавца, пендрека и убистава".[7] Било им је, наводно, несхватљиво да њихова деца због подигнута два прста иду у затвор, док се широм Србије глорификује „злочиначки" четнички покрет.[8] Срби и Црногорци су, пак, чекали своју децу испред школа, а током фебруара претрпели прави линч у вези наводног масовног тровања албанске омладине.[9] Током јула је Приштином кружио памфлет са позивима на отимање српско-црногорске деце и наоружавање Албанаца.[10]

Лета 1990. криза се пренела у покрајинску Скупштину. Албански делегати окупљени испред ње, будући да нису могли ући, усвојили су 2. јула Декларацију о независности којом је Косово проглашено југословенском републиком.[11] Србија је као одговор 5. јула суспендовала покрајинску Скупштину и Извршно веће,[12] преузевши

* Научни сарадник на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (Анри Динана бб, Косовска Митровица); е-маил: urosmiketic@gmail.com

** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/200184).

1 Ђорђе Рандељ, *Од Косова до Косова*, Нови Сад–Приштина, 1990, 7.

2 Srđa Popović i dr. (ur.), *Kosovski čvor: drešiti ili seći? : izveštaj Nezavisne komisije*, Titograd, 1990, 77–131.

3 Атанасије Јевтић, *Страдање Срба на Косову и Метохији: од 1941. до 1990.*, Приштина, 1990, 49, 117.

4 Mario Brudar, *Nada, obmana, slom : politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987–1999)*, Beograd, 2003, 54–67.

5 Момчило Павловић и др., *Косово и Метохија : век важних догађаја : 1912–2012*, Београд–Нови Сад, 2012, 285.

6 Brudar, *Nada*, 67–72.

7 Blerim Shala, *Kosovo, krv i suze*, Ljubljana, 1990, 62–116.

8 Anonim, Cetinjski metod za predsednike, *Борба*, 26. јул 1990, 5.

9 Рандељ, *Од Косова*, 16–20, 106, 109–110; Рајко Ђурђевић, Тровање „анимири", *НИН*, 1. април 1990, 13–14, 16–17.

10 М. А., Најава отимања српске деце, *Борба*, 13. јун 1990, 3.

11 Agon Krasniqi, *The Political Movement for the Republic of Kosovo - July 2, 1990*, Journal of Balkan Studies, 1, Skopje, 2025, 165.

12 Brudar, *Nada*, 67–72.

функцију заштите виталних интереса, институција и предузећа. На то је 111 делегата распуштене Скупштине одржало седницу „Скупштине Републике Косова“ и 7. септембра усвојило „Качанички устав“ („Устав републике Косова“), који одређује положај Албанаца као народа а Срба и Црногораца као мањина.[13] Албанци су бојкотовали попис 1991, свесни да републички органи неће дозволити манипулације у вези укупног броја Албанаца.[14] Алтернатива је 12. октобра исте године донела „Политичку декларацију“ у којој предвиђа три решења албанског питања на Косову. У њима будуће Косово егзистира независно од Србије (у два решења као република унутар Југославије; у трећем, ако би се спољашње границе земље мењале, Косово и други већински албански крајеви ујединили би се са Албанијом).[15] Јесени 1991. одржан је референдум за „суверену и независну државу Косово“,[16] којим се одређује и могућност конститутивног учешћа у савезу држава суверених република Југославије. Власт је забранила али не и спречила референдум, чији је исход био позитиван. Маја 1992. одржани су избори за председника и Скупштину „Републике Косово“.[17] Са 99,5% гласова победио је Ибрахим Ругова, а осим једног посланика сви су били из редова његовог Демократског савеза Косова (ДСК). Нелегална „Скупштина“ никада није почела са радом због полицијске опструкције.[18]

НИН је пратио дешавања, можда не тако интензивно као дневни листови, али су његове анализе и описи често знатно критичнији од мноштва чланака у српској штампи у којима се глорификује званична српска политика а косовско питање сматра решеним. То, наравно, не значи да је *НИН* био резервисан према позитивним корацима власти у борби против сепаратизма.[19] Често кроз врло садржајне и уједно провокативне разговоре са представницима власти / опозиције и албанским лидерима, као и обичним грађанима из редова обе заједнице, илустровани су комплексност и динамичност дешавања. Било је могуће, сходно писању листа, формирати неколико тематских целина (Косово као југословенско, верско и дипломатско питање, Повратак Срба и Црногораца, Албанска опструкција, Политички живот и вишестраначје).

Косово као југословенско, верско и дипломатско питање

Југословенски фактори који су сами нагињали сецесији подржавали су албански сепартизам. Љубљана и Загреб злоупотребљавали су га из властитих интереса.[20] Стипе Месић, високи хрватски и савезни функционер, поредио је чак положај Албанаца са јужноафричким црнцима.[21] Ни савезна влада није имала искренијег разумевања за борбу Србије против сепаратизма.[22] У мултиконфесионалној покрајини прожимали су се вековима утицаји СПЦ, исламске и католичке верске заједнице. На место рашко-призренског епископа Павла изабраног за патријарха 1990. дошао је Артемије, који је организовао неколико масовних крштења и подржао изградњу цркве Св. Спаса у Приштини.[23] Исламска заједница Југославије је давала подршку сепаратистима под изговором бриге за њихова „угрожена“ права.[24] У демонстрацијама је, такође, учествовало много верника и хоца.[25] Албанци су, сходно доминантном муслиманском идентитету, прижељкивали помоћ Турске која се наметала као глобални заштитник ислама.[26] Подршку на пропагандном и дипломатском плану имали су и од Ватикана са којим су албански свештеници одржавали присне односе и

13 Хатиџе Бериша, *Политичко насиље на Косову и Метохији од 1945. до 2003. године*, докторска дисертација, Београд, 2012, 147–149.

14 Аноним, Бојкот или не, *НИН*, 22. фебруар 1990, 23; Зејнел Зејнели, Страх од тачности, *НИН*, 22. фебруар 1990, 24.

15 Zoran Lutovac, Političko angažovanje kosovskih Albanaca, *Partijski mozaik Srbije : 1990–1996* (pr. Vladimir Goati), Beograd, 2007, 150–151.

16 Павловић и др., *Косово и Метохија*, 311.

17 Бериша, *Политичко насиље*, 147–149.

18 Brudar, *Nada*, 72–111; Павловић и др., *Косово и Метохија*, 317.

19 Предраг Живанчевић, Гостопримство без емоције, *НИН*, 11. фебруар 1990, 14–15; Р. Ђурђевић, Газда из Дечана, *НИН*, 22. април 1990, 23–24.

20 Драган Драгојловић, Поглед са Запада, *НИН*, 19. октобар 1990, 27–29.

21 Александар Прља, Реалније о Србији?, *НИН*, 22. фебруар 1991, 12–13.

22 Р. Ђурђевић, Реформисани везир, *НИН*, 30. новембар 1990, 4–5.

23 Јелко Јовановић, Светозар Раковић, Иста кухиња - исти мириси, *НИН*, 18. септембар 1992, 26–27; Р. Ђурђевић, Косово и стрпљење, *НИН*, 28. септембар 1990, 20–21.

24 Дарко Танасковић, Против Југославије, *НИН*, 8. април 1990, 11, 13–14.

25 Јевтић, *Страдање*, 298, 301.

26 Душан Микља, Турска анте портас, *НИН*, 4. децембар 1992, 46–47.

заједно ширили антисрпску пропаганду.[27] Коришћено је, боље рећи злоупотребљавано у пропагандне сврхе, и име Мајке Терезе, будући да је 1990. у Приштини основано истоимено хуманитарно друштво.[28] Ослонац на Ватикан и Запад тражили су Ругова и писац светског реномеа из Албаније Исмаил Кадаре, који су као оксиденталисти албанску културу сматрали неповратно повезаном са католичанством. Муслимански националисти су, пак, фаворизовали сарадњу са исламским светом.[29]

Косовско питање носило је и дипломатски карактер. Суседна Албанија налазила се 1990–1991. у тешким проблемима услед краха једнопартијског система и одатле Албанци нису могли очекивати већу помоћ осим формалног признања независног Косова.[30] Европска заједница (ЕЗ) и САД формално су имале непристрасан однос према косовском проблему, али су се практичним корацима сврставале уз Албанце. Амерички акценат, макар формално, био је на спектру људских права пре него питању дефинитивног статуса покрајине.[31] Албанци су најразличитијим средствима покушавали да интернационализују косовско питање. На многим протестима узвикало се „Живео Џорџ Буш" и „Живела Америка".[32] Спекулисало се, чак, да су обећали „Трепчу" и „Обилић" Американцима као накнаду за „Косово републику".[33] Страни фактор је, из албанског угла гледања, требало убедити да су Албанци због бројности народ а не народност у Југославији и да као такви имају истог момента право на самоопредељење, затим у случају њеног распада и другим кризним ситуацијама.[34] Вероватно проницљивије од Београда, препознали су и значај лобирања у САД-у,[35] па су у Приштину у неколико наврата долазили проалбански амерички политичари док је у Вашингтону 1990. приређен састанак две делегације. Сви ти покушаји били су, ипак, безуспешни.[36] У интернационализацији су са албанске стране предњачили Одбор за заштиту људских права и слобода у Приштини, Друштво књижевника Косова и од 1992. влада „Републике Косово" у егзилу на челу са приштинским доктором Бујаром Букошијем,[37] која је предала представницима САД-а и УН-а „Повељу слободе" са десетак захтева.[38] Београд је покушавао да побошља све негативнију представу о Србији.[39] У том смеру наглашавао је отвореност за сарадњу и стране инвестиције,[40] али и објавио 1990. брошуру на енглеском „Косово и албански сепаратизам".[41]

Из привидне неутралности америчка политика поприма је, међутим, временом непријатељски карактер. Сенат је маја 1992. ускратио Београду средства због „агресије" на бивше југословенске републике и „гушења" људских права у покрајини. САД је предложио Британији и Француској новембра да се на Косово, на чему су Албанци и инсистирали, пошаљу међународни посматрачи како би се спречила „репресија". УН је одбио план, јер није имао сагласност Београда.[42] Уследиле су америчке претње ваздушним нападима уколико се стање у покрајини погорша.[43] Министри земаља ЕЗ упозорили су Србију да обустави „репресију", а Албанце позвали на политичко решење.[44]

27 Александар Антонић, Тирански Ватикан, *НИН*, 13. јул 1990, 26–27; Исти, Ајнштајн, Бекет и Љуш Ђерђи, *НИН*, 7. септембар 1990, 12–13.

28 Исти, Специјални сепаратистички одред, *НИН*, 14. септембар 1990, 31.

29 Julia Nietsch, *The Mother Teresa Society. Volunteer Work for the Kosovo-Albanian 'Parallel Structures' in the 1990s*, Südosteuropa, 2, Regensburg, 2020, 214–215.

30 Војислав Лалил, Напрслине на бункеру, *НИН*, 13. јул 1990, 22–24; Volfgang Petrič, Robert Pihler, *Dugi put u rat : Kosovo i medunarodna zajednica, 1989-1999.*, Beograd, 2002, 61–66.

31 Brudar, *Nada*, 54–67.

32 Shala, *Kosovo*, 62.

33 M. Antić, Obećali „Trepču" za republiku!, *Borba*, 5. jul 1990, 5.

34 Lutovac, *Političko angažovanje*, 149.

35 Душан Зупан, Долари и људска права, *НИН*, 14. септембар 1990, 28–30.

36 Јевтић, *Страдање*, 452–459; Д. Зупан, Друга битка за Косово?, *НИН*, 29. април 1990, 13–14.

37 Душан Машић, Каменовање демократије, *НИН*, 14. јануар 1990, 20–21.

38 Бериша, *Политичко насиље*, 150–151; Милан Дамњановић, Не, Косово неће бити Албанија, *НИН*, 4. фебруар 1990, 11–12.

39 Petrič, Pihler, *Dugi put*, 58–62; Аноним, Разговор у Призренској богословији, *НИН*, 18. март 1990, 10; Станија Мировић, Програми за размишљање, *НИН*, 12. октобар 1990, 4–5.

40 Теодор Анђелић, Косово и амбасаде, *НИН*, 25. фебруар 1990, 10–12.

41 Милорад Вучелић, Одбрана Косова, *НИН*, 13. мај 1990, 20–24.

42 Павловић и др., *Косово и Метохија*, 316–319.

43 Howard Clark, *Civil resistance in Kosovo*, London, 2000, 17.

44 Павловић и др., *Косово и Метохија*, 316–317.

Повратак Срба и Црногораца

Питање повратка наметало се од 1981. као приоритетно. Скупштина Србије усвојила је 1990. документ „Савез комуниста Србије за мир, слободу, равноправност, демократију и просперитет“, којим је предвиђен повратак 100.000 Срба и Црногораца и долазак свих који желе овде да стварају будућност.[45] Албанци су програм доживели као нову „колонизацију“.[46] Привредним мерама на Косову, Србија је покушала да побољша економску основу повратка и опстанка. Економска криза у земљи, корупција и нестручност онемогућили су већи повратак, а одговорност надлежних је изостала.[47] Годину дана од усвајања програма називали су се битни проблеми. Једнопроцентни порез за Косово из бруто зарада запослених у Србији мимо покрајине, регулисан програмом, није правилно трошен.[48] Ни Црногорци пребегли из Албаније нису били одушевљени идејом насељавања Метохије.[49] Повратак је и даље пратило исељавање. У Ужу Србију 1991. иселило се 1.780 Срба и Црногораца,[50] а 1992. по први пут је број исељених и досељених био исти.[51] Сумњало се у невладиним круговима да су бројке „заблуда“ коју потура власт и да је расположење такво да многи желе да оду са Косова.[52]

Албанска опструкција

Албанци су систематски опструирали Србију. Колективно су напуштали ЈНА током рата у Словенији и Хрватској и владајући Савез комуниста.[53] ЈНА је словила за великосрпску творевину из које се враћају мртви Албанци са служења војног рока. Албанци су, наиме, веровали да су њихови сународници убијени у армији од стране Срба. Одбијали су и да ратују за српску ствар у ратовима за југословенско наслеђе. Због страха од регрутације или законске казне многи су емигрирали са Косова.[54]

Рушилачким демонстрацијама био је циљ да испровоцирају одговор и у свет пошаљу слику о насилној Србији.[55] Демонстрације су изазивале страх код Срба и Црногораца - упадало се и пуцало у станове и куће, барикадама спречавао саобраћај, превртала и претресала возила, каменовали аутобуси и возови, нападали и вређали полицајци и сл.[56] Неупућенима и злонамернима наметао се утисак да се све дешава због пароле „демократи“ за коју су Албанци, како је духовито приметио један Пећанац, чули „ко зна где, и од кога, а не знајући њено право значење“.[57]

Албански полицајци су заврtањем ногавица и на друге начине показивали солидарност са демонстрантима.[58] Из тог и сличних разлога је са њиховом сменом кренуло још априла 1990.[59] Вожња угашеним светлима ноћу била је сигнал да су у питању Албанци, а активирале су се и тројке као извидница спрам полиције и војске. Паљење су свеће у част погинулих, иако су исте асоцијација на хришћанство. Алтернатива, тај свеалбански политички покрет за независност, покушавала је тиме да представи Албанце делом западноевропске цивилизације. Сахране погинулих претварале су у шовинистичка пировања.[60]

45 Аноним, Иницијатива комуниста Србије, *НИН*, 18. фебруар 1990, 9.

46 Shala, *Kosovo*, 113–122.

47 Аноним, Промашене инвестиције на Косову, *НИН*, 21. септембар 1990, 36; Аноним, Коме смета фабрика, *Илустрована политика*, 1. април 1990, 14; Шумадинка Радоњић, Посао у који верујемо, *НИН*, 14. децембар 1990, 22–25; Рашко Ковачевић, Филип Младеновић, То нико није појео, *НИН*, 24. мај 1991, 40–41; Миломир Марић (пр.), *Карађи: снага породице*, Београд, 2019, 163–169.

48 Brudar, *Nada*, 72–111.

49 Жељко Ивановић, Кажу, баздимо, *НИН*, 2. август 1991, 33–34.

50 Богдан Иванишевић, Урош Комненић, Дођи, види, иди, *НИН*, 2. август 1991, 37–38.

51 Nadežda Obradović, *Kulturno-istorijski i politički faktori etničkih migracija i homogenizacije na Kosovu i Metohiji i u delu Stare Srbije*, Sociološke studije, 3, Beograd, 1993, 276.

52 Светислав Спасојевић, Кукавице и остали хероји, *НИН*, 16. новембар 1991, 22–23.

53 Александар Кадрић, Звецкање оружјем, *НИН*, 13. новембар 1992, 24; Shala, *Kosovo*, 103.

54 Eli Krasniqi, Tišina i buka jedne decenije, *https://kosovotwopointzero.com/sr/tisina-i-buka-jedne-decenije/*, 28. april 2025.

55 Томислав Петернек, Како смо хватали терористе, *НИН*, 4. март 1990, 16–18.

56 Бериша, *Политичко насиље*, 142–151; Shala, *Kosovo*, 94–137; Р. Ђурђевић, Дуго путовање на крај ноћи, *НИН*, 11. фебруар 1990, 10–13.

57 Popović i dr., *Kosovski čvor*, 122.

58 Јевтић, *Страдање*, 49, 302.

59 Clark, *Civil*, 16.

60 Јевтић, *Страдање*, 49, 302, 332–333; Ђурђевић, *Дуго путовање*, 10–13.

Тенденциозно је најављивано насиље над Србима и Црногорцима („дан Д“, „црни петак“, али и ширена пропаганда да „српске вакцине“ изазивају стерилитет. Свуда је, наиме, требало мобилисати масе против Србије. Алтернатива је почетком 1990. прикупила више од 300.000 потписа за декларацију „За демократију - против насиља“. Националистичко лудило захватило је и обичне комшије. Лета те године албански комбајнери одбили су да жању жито Србима и Црногорцима,[61] а лекари да пруже услуге српско-црногорским комшијама и полицајцима републичког СУП-а.[62] Средином 1991. организована је акција „сахране насиља“.[63] Наиме, табут са цвећем био је отворен и преношен из руке у руку. По доласку на приштинско гробље завладала је тишина упркос стотинак хиљада људи.[64] На додатну радикализацију стања утицало је наводно тровање албанских ђака и омладине фебруара 1990. Албанци су тврдили да су Срби отровали њихову младеж.[65] Будући да је медицински систем унапред био спреман за пријем тако великог броја пацијената а да је „тровање“ било једнонационално,[66] Београд је тврдио да је у питању још једна велика албанска подвала.[67]

Колективно мирење крвних освета 1990–1991. и генерални штрајк 1990. додатно су хомогенизовали Албанце. Мирење крвних освета ублажило је унутаралбанске поделе и хомогенизовале масе против Србије.[68] Албански генерални штрајк 3. септембра 1990. успешно је организован,[69] а сународници противни томе трпели су последице.[70] Београд је, како би ублажио последице штрајка, послао доста стручњака,[71] односно евидентирао раднике и приватнике у штрајку ради предузимања законских мера.[72]

Масовни албански штрајкови били су политичке природе у циљу економског колопса система. Реаговано је увођењем привремених мера у низу институција и предузећа.[73] Декларисаним сепаратистима давани су откази, а многи су солидарно напуштали посао очекујући да ће тиме Србију изложити међународном притиску. Од неких запослених тражено је да потпишу изјаву лојалности Србији ако желе да раде,[74] а било је и случајева осветољубивости оних који су у одласку Албанаца видели шансу за бољу радну позицију и сл.[75] Неки Албанци исељени су и из станова које су уживали као радници,[76] а који су се већ налазили у преименованим улицама јер је власт заменила називе улица по именима албанских историјских личности новим - српским.[77]

Унија независних синдиката Косова, иницијатор генералног штрајка, спекулисала је о 75.000 отпуштених Албанаца. Београд је тврдио да је у питању 30.000 људи који су својевољно напустили посао. На инсистирање Уније да се размотри питање њиховог повратка, под изговором да су потребни економији а вероватно јер је међу Албанцима било отпора самоизолацији, ушло се у преговоре који су били неуспешни.[78] До енормног сиромаштва није дошло, јер је у иностранству радило најмање 120.000 Албанаца (званични подаци) или 250.000 (подаци Уније) и слало девизе. Део људи приходовао је бавећи се шверцом. Приватни сектор налазио се у фази развоја и махом су га контролисали Албанци (85%) као и 75% обрадиве земље. У условима задружних породица, патријархалних и скромних, могао се, иначе, лакше издржати бојкот државе. Иако је приватни сектор довео до социјалних разлика

61 Бериша, *Политичко насиље*, 142–151; Shala, *Kosovo*, 94–137.

62 З. З., Забранили Србима лечење, *Политика*, 10. јул 1990, 11; М. Вујовић, Одбили да пруже помоћ тешко повређеном милиционеру, *Политика*, 29. јун 1990, 13.

63 Велизар Зечевић, Нова косовска мапа, *НИН*, 21. јун 1991, 9.

64 Аноним, Паралелни светови, *НИН*, 21. јун 1991, 10–11.

65 Shala, *Kosovo*, 123–127.

66 Р. Ђ., Клинички површински коп, *НИН*, 1. април 1990, 14–16.

67 Јевтић, *Страдање*, 374, 393

68 Petrič, Pihler, *Dugi put*, 53–58; Јевтић, *Страдање*, 377; Бериша, *Политичко насиље*, 142–147.

69 М. К., Болесници на цедилу, *Јединство*, 4. септембар 1990, 3.

70 Ј. Д., Посебан третман за адвокате, *Јединство*, 4. септембар 1990, 3.

71 А. С., Нормално одвијање саобраћаја, *Јединство*, 4. септембар 1990, 3.

72 А. Л., Полупразне улице, *Јединство*, 4. септембар 1990, 3.

73 Ђурђевић, *Косово и стрпљење*, 20–21; Linda Gusia, Spaces of hope, solidarity and resistance, *https://kosovotwopointzero.com/en/spaces-of-hope-solidarity-and-resistance/*, 28. april 2025.

74 Brudar, *Nada*, 72–111.

75 Драган Чичић, Очекивани неуспех, *НИН*, 23. август 1991, 35.

76 Edison Jakurti, Kosovo devedesetih: ekonomija u najmračnijem času, *https://kosovotwopointzero.com/sr/kosovo-devedesetih-ekonomija-u-najmracnijem-casu/*, 28. april 2025.

77 Радосав Стојановић, *Косовска хроника или летопис „Јединства“*, Београд, 2023, 482.

78 Чичић, *Очекивани неуспех*, 35.

међу Албанцима,[79] за већину је искуство након отказа било болно.[80]

Корени паралелног школства назиру се у одлуци Албанаца, запослених и ђака, да не прихвате јединствене наставне планове и програме Србије из 1990. због чега су први масовно остали без посла а други изван државних школа.[81] Преговори око повратка у школе и на факултете запослених, ђака и студената били су неуспешни.[82] Власти нису радикализовале проблем хапшењем родитеља основношколске деце због непохађања наставе. Председник Владе СРЈ Милан Панић понудио је чак, негирајући републички Устав, дијалог о повратку у просветни систем. У преговорима у другој половини 1992. деловало је да је договор близу, али је Милошевићев режим изнова оптуживао Панића за повлађивање Албанцима и непотребну интернационализацију проблема. Иницијатива „умереног реформатора" Панића, како је на Западу представљен, завршила се неуспешно.[83] Албанци су бојкотовали председничке изборе децембра 1992, верујући да је за њих кориснија Милошевићева политика која Србију све наглашеније води у изолационизам него Панићева која ужива поверење Запада.[84]

Већ тада је углавном функционисао паралелни систем (просвета, здравство, економија), који је многим Албанцима улио наду да се за њих ствари враћају макар у привидну нормалу.[85] Око 400.000 ђака и студената похађало је паралелну наставу,[86] која се преселила у куће, чајџинице, верске објекте и сл. Једино су основци остали под крововима школских зграда.[87] Услови за рад и примања у паралелном систему били су лоши, а полиција је малтретирала управе таквих институција.[88] У Приштини је марта 1992. почео званично са радом паралелни универзитет.[89] Почетком школске 1992/1993. полиција је спречила албанске студенте да уђу на државни универзитет. Формиране су и паралелне здравствене институције и успостављена приватна пракса за хитне случајеве у којој су радили „отпуштени" лекари.[90] За многе Албанце такав добротворни рад представљао је патриотску дужност.[91] Функционисао је и паралелни систем градског превоза. Алтернатива је сматрала успехом што је приморала власт да се однос државе према Албанцима заснива углавном на репресији.[92] Букошијева „Влада" сносила је одговорност за финансирање паралелних институција.[93] У ту сврху је на Западу међу албанском емиграцијом разрезан порез од 3% и у ту сврху основан фонд, док су косовски Албанци опорезивани зависно од могућности.[94]

Будући да Албанаца готово да више није било у културним и научним институцијама, тај облик живота у Приштини преселио се у приватно позориште глумца Фарука Беголија „Додона", ресторан „Кафана два Роберта" (алб. „Hani i dy Robertëve"), кафић „Santé" и др. Солидарност овако самоизолованог друштва била је очигледна и изражавала се кроз свакодневно помагање.[95] Од 1991. до 1993. трајала је акција „Породица помаже породицу" (алб. „Familja Ndihmon Familjen") као израз солидарности богатијих Албанаца који су помагали сиромашне сународнике.[96] У албански покрет за независност све масовније су се укључивале жене, нарочито млађе и средњег доба, радећи у низу женских удружења и невладиних организација („Форум жена ДСК", „Лига албанских жена", „Сестре Ћириази"). Оне су, осим политичког, имале за циљ и еманципацију сународника.[97]

Обе заједнице су се наоружавале. Непријављеног оружја код Албанаца било је много упркос запленама, док су Срби и Црногорци у повлашћеним условима лакше до

79 Рандељ, *Од Косова*, 16–20, 106, 109–110.

80 С. Спасојевић, Веома болан начин, *НИН*, 29. мај 1992, 25–28.

81 Светлана Ђурђевић, Политика у школи, *НИН*, 31. мај 1991, 35.

82 Petrič, Pihler, *Dugi put*, 58–62.

83 Петровић, *Пачија школа*, 22–23; Аноним, Дозивање памети, *НИН*, 18. септембар 1992, 38–39; Clark, *Civil*, 201; Павловић и др., *Косово и Метохија*, 318–319; Petrič, Pihler, *Dugi put*, 63–64.

84 Зоран Лутовац, Политичко организовање националних мањина у СРЈ, *Положај мањина у Савезној Републици Југославији : зборник радова са научног скупа одржаног 11, 12. и 13. јануара* (ур. Милош Мацура, Војислав Становчић), Београд, 1996, 204–205.

85 Petrič, Pihler, *Dugi put*, 58–62.

86 Аноним, *Паралелни светови*, 10–11.

87 Момчило Петровић, Пачија школа, *НИН*, 13. новембар 1992, 22–23.

88 Аноним, И шта још да се пита, *НИН*, 13. новембар 1992, 22–23.

89 Павловић и др., *Косово и Метохија*, 315.

90 Petrič, Pihler, *Dugi put*, 58–62.

91 Nietsch, *The Mother Teresa*, 209, 220.

92 Аноним, *Паралелни светови*, 10–11.

93 Nietsch, *The Mother Teresa*, 207.

94 Petrič, Pihler, *Dugi put*, 58–62.

95 Gusia, *Spaces*; Krasniqi, *Tišina*.

96 Myrvete Dreshaj, Interview with Myrvete Dreshaj, *https://oralhistorykosovo.org/wp-content/uploads/2017/07/Myrvete-Dreshaj_ENG_KCGS-3.pdf*, 28. april 2025.

97 Gusia, *Spaces*.

њега долазили.[98] Албанцима је новац за оружје углавном стизао из емигрантских криминалних кругова које су тамошње власти толерисале,[99] а само оружје из Турске, Албаније и Македоније. Допремано је углавном лако наоружање, што није било довољно за озбиљан сукоб. Војска Албаније дотурала је оружје и обучавала албанске дезертере из ЈНА и Војске Југославије. Њих су припремали професионалци из земаља НАТО-а са којима је Албанија сарађивала. Отвореног убацивања људства није било.[100] Међутим, све учесталији оружани напади на полицију наговештавали су да постоји организовано деловање Албанаца.[101] Биле су то, заправо, контуре будуће Ослободилачке војске Косова.[102]

Политички живот и вишестраначје

Грађани покрајине су се политички сврставали сходно националној припадности. Српско-црногорска заједница рачунала је на кадрове поникле из раније борбе против сепаратизма и национализма, а који су чинили окосницу Милошевићевог успона на власт и његове косовске политике.[103] Њихово удружење „Божур“ прикључило се Социјалистичкој партији Србије (СПС) јула 1990,[104] која је на Косову била најпопуларнија српско-црногорска странка са око 40.000 чланова.[105] Програм странке предвиђао је грађанску државу и суштински био повољнији по Албанце него програми појединих опозиционих странака. Зато су неки од Албанаца у СПС-у видели правилан избор. Симболичан број таквих „поштених“ Албанаца, како их је власт називала, био је бојкотован од стране сународника.[106]

СПС је од успостављања вишестраначја децембра 1990. контролисао политичку сцену у покрајини услед албанског бојкота избора, али и спречавао организовање и рад опозиције третирајући је као издајничку.[107] Вука Драшковић (Српски покрет обнове) је приликом митинга у Косову Пољу 29. септембра 1990. сачекао контрамитинг, није му дозвољено ни да говори, а он таргетиран као политичар у служби „антисрпске коалиције“ који наступа са „црним арсеналом порука, логора, физичких ликвидација и сејања мржње“.[108] Парадоксално, власт је мотивисала и поделу Срба и Црногораца на староседеоце и дошљаке (колонисти, послератни кадрови), јер је неформално, пре свега у кадровској политици, давала истинску предност дошљацима. Староседеоци су оптуживали власт да се окружује послушним и корумпираним људима без дужих корена у средини у којој живе.[109] Отпор супремацији дошљака могао је донети епитет издајника, а староседеоци унутар СПС-а, попут Момчила Трајковића и Томислава Секулића, изоловани су због такве критике политике сопствене странке.[110]

СПС се дистанцирао од Секулића који је, ипак, остао члан, док је Трајковић, на врхунцу власти потпредседник Владе Србије, напустио странку и са истомишљеницима основао Социјалдемократску партију Србије. Нашао се у немилости власти, али је заједно са Секулићем и другим утицајним јавним личностима у покрајини формирао надстраначку организацију Српски демократски форум Косова и Метохије. Међутим, исти је због притиска власти престао да постоји.[111] Са њима је сарађивао и епископ Артемије, личност другачијег карактера у односу на ранијег епископа Павла и као такав отворени Милошевићев критичар. Два заједничка црквено-народна сабора у Грачаници и Дечанима 1992. нису, пак, представљала већу претњу властима.[112] СПС је, ипак, доживео мањи пад у покрајини на ванредним парламентарним и председничким изборима 1992. у односу на 1990, иако је сам Милошевић добио знатно више гласова него СПС.[113] Албански бојкот је ишао у прилог СПС-у на Косову, јер су посланичка места са неупоредиво мањим бројем гласова узели српско-црногорски кандидати испред ове странке, а као

98 Јевтић, *Страдање Срба*, 343.

99 Р. Ђурђевић, *Наоружана дрога*, 14–15.

100 Кадрић, Звецкање оружјем, 24.

101 Clark, *Civil*, 64, 234.

102 Петар Ристановић, *Корени побуне - почеци организовања „Ослободилачке војске Косова“*, Братство, 1, Београд, 2022, 37–50.

103 Shala, *Kosovo*, 103.

104 Павловић и др., *Косово и Метохија*, 278.

105 Brudar, *Nada*, 72–111.

106 Бериша, *Политичко насиље*, 147–149.

107 Brudar, *Nada*, 72–111.

108 Kosta Nikolić, *Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd, 2011, 147.

109 Аноним, *Паралелни светови*, 10–11; С. Спасојевић, Реалност или политика маште, *НИН*, 5. април 1991, 30–31.

110 Исти, Без глава и обзира, *НИН*, 17. април 1992, 22–24.

111 Момчило Трајковић, *Косово : (не)могућа мисија*, Београд–Приштина, 2007, 21, 49, 124.

112 Павловић и др., *Косово и Метохија*, 306.

113 Brudar, *Nada*, 72–111.

велико изненађење и независни кандидат у Приштини Жељко Ражнатовић Аркан.[114]

Алтернатива је била препознатљива по Руговином лику и ДСК.[115] На илегалним парламентарним изборима 1992. кандидате је истакло више од 20 партија, странака и удружења, али су у „Скупштину" ушли ДСК (96 посланика), Парламентарна партија (13), Сељачка странка (7), Демохришћанска партија Косова (ДХПК; 7) и два независна кандидата. Будући да „Скупштина" није почињала рад, једини вид остваривања сарадње између посланика било је Координационо тело.[116] ДСК је имала, барем према албанским проценама, читавих 700.000 чланова, мада су многи тврдили да је реч о симпатизерима а да чланова има до 150.000.[117] Свакако, и таква масовност ДСК-а последица је и чињенице да су му често колективно приласили некадашњи комунисти и чланови Социјалистичког савеза радног народа,[118] па је због тога аналитичаре више подсећао на какав друштвени покрет него класичну партију.[119] Најутицајнија албанска ванстраначка личност био је књижевник Рецеп Ћосја,[120] познат као „отац нације" и као такав албански пандан Добрици Ћосићу, који је заговарао свеалбанско уједињење са загарантованим правима за Србе у тој пројектованој унији.[121] Адем Демаћи је био популаран због дугог робијања и словио за албанског Менделу.[122] У предлогу из 1990. заговарао је независно Косово са могућношћу удруживања у федерације, конфедерације и друге асоцијације балканских народа.[123] Без обзира на општи сепаратистички карактер албанских странака оне су се међусобно бориле за утицај,[124] премда је Ругова ту чињеницу одбијао и сматрао је српском пропагандом.[125] Ругова је пресудно утицао да Албанци напусте „стратегију инфитаде" и прихвате гандијевски метод отпора,[126] иако ни кроз историју нису никада гајили такве вредности већ били познати по горштачкој части и тзв. етикети неокаљаног образа.[127] Политика пасивне резистенције стварала је Албанцима поене у иностранству, а Ругови симпатије у народу.[128] Он је, међутим, био врло заплашен да ће у случају рата Албанци претрпети велике жртве.[129] Група млађих и амбициозних интелектуалаца и политичара око Ветона Суроиа и Шкељзена Малићија критиковала је такав његов, можда и изнуђени, пацифизам као ограничавајући по националну ствар,[130] али је код Албанаца, ипак, доминирала свест да је очување националне солидарности важније него изградња функционалне демократске политичке структуре у њиховом паралелном политичком животу.[131] Разговора српских власти / опозиције и алтернативе је било у неколико наврата,[132] али су дијаметрално различите полазне основе усмеравале њихов ток. Алтернатива је, наиме, одбацивала дијалог условљен пристанком на живот у Србији.[133]

Уместо закључка

Две заједнице живеле су практично паралелно једна поред друге уз минималан контакт.[134] Био је то период, како га Малићи сликовито описује, ни „рата ни мира".[135] Утисак о „почетку српског раја", у који су веровали многи Срби и Црногорци, био је заблуда готово идентична албанском веровању да се до независности долази строгим радикализмом.[136] Простора за дијалог било је све мање, а

114 Lutovac, *Političko angažovanje*, 153.

115 Павловић и др., *Косово и Метохија*, 278.

116 М. П., Ко је ко, *НИН*, 30. октобар 1992, 16–17; Petrič, Pihler, *Dugi put*, 58–62.

117 Vladimir Goati, Karakteristike političkog razvoja Srbije, *Partijski mozaik Srbije : 1990–1996* (pr. Vladimit Goati), Beograd, 2007, 23.

118 Besnik Pula, *The Emergence of the Kosovo "Parallel State," 1988–1992*, Nationalities Papers, 4, Cambridge, 2004, 797–826.

119 Nietsch, *The Mother Teresa*, 206.

120 М. П., *Ко је ко*, 16–17.

121 Спасојевић, *Веома болан начин*, 25–28.

122 М. П., *Ко је ко*, 16–17.

123 С. Спасојевић, Корак до амбиса, *НИН*, 23. април 1993, 24–26.

124 Ђурђевић, *Косово и стрпљење*, 20–21.

125 М. Петровић, Руговин мандат са ограничењима, *НИН*, 30. октобар 1992, 15–17.

126 Бериша, *Политичко насиље*, 183–185.

127 Lutovac, *Političko angažovanje*, 148.

128 Асановић, Иванишевић, *Спрем'те се*, 26–27.

129 Pula, *The Emergence*, 797.

130 Аноним, *Паралелни светови*, 10–11.

131 Lutovac, *Političko angažovanje*, 152.

132 Brudar, *Nada*, 67–72; Батрић Јовановић, Небојша Попов и шиптарски сецесионисти, *НИН*, 4. јануар 1991, 8, 67; С. Спасојевић, Године јаловог труда, *НИН*, 14. август 1992, 18–20.

133 Аноним, *Паралелни светови*, 10–11.

134 Велизар Зечевић, Нова косовска мапа, *НИН*, 21. јун 1991, 9.

135 Shkelzen Maliqi, *Albanian self-understanding through non-violence: The construction of national identity in opposition to Serbs*, Journal of Area Studies, 3, Milton Park, 1993, 120–128.

136 Спасојевић, *Кукавице и остали хероји*, 22–23.

стране су се међусобно оптуживале. „Шта могу, сем цемента, у срцу имати они што размишљају само о бедемима или бункерима? И они што сами себе опашу берлинским зидовима унутар којих је зацементирано, укочено време, заробљени и заустављени људи, судбине, обичаји?“, питао се и умерени Рандељ.[137] Албанци су непрестано, пак, понављали да су жртве системског насиља и асимилације,[138] па и геноцида.[139] Рат је у очима обе стране све више изгледао као једино решење.[140]

Резиме

У покрајини је 1990–1992. забележена велика политичка и међунационална криза, чији је примарни узрок у непристајању Албанаца на умањени оквир аутономије који, међутим, није ограничавао њихова људска права већ искључиво сепаратистичке тенденције. На бројне и рушилачке демонстрације реаговано је силом, а бројни су и други облици опструкције југословенске државе и Србије. Албанци су савезнике пронашли у Љубљани, Загребу и на нивоу савезне државе која се налазила у терминалном процесу распадања, а у циљу интернационализације косовског питања и у Ватикану, Турској, Европској заједници и САД-у. Србија је на масовни албански генерални штрајк 3. септембра 1990. реаговала отпуштањем многих радника, чиме су створени предуслови за развијање паралелног организовања Албанаца (просветни, здравствени и остали системи) које се финансирало новцем из емиграције и локалним порезима. Две заједнице живеле су практично једна поред друге. Локалну власт чврсто је држао СПС, јер су албанске странке бојкотовале политички живот у Србији. Албанци су излазили на нелегалне изборе за председника и парламент самопрокламоване „Републике Косово“ на којима су доминирали Ибрахим Ругова и његов ДСК, премда је било и отпора Руговиној политици пасивне резистенције и гандијевском методу деловања. Власт је ометала опозицију и уносила дух раздора у српско-црногорски народ. Због неспособности и корупције неки квалитетно осмишљени пројекти у циљу регулисања положаја Срба и Црногораца су пропали. Покушаји преговора власти / опозиције и албанске алтернативе (свеукупни сепаратистички покрет), у циљу разрешења дубоке политичке кризе, нису били успешни, јер је албанска страна доследно захтевала независност.

137 Рандељ, *Од Косова*, 16–20, 106, 109–110.

138 Ђурђевић, *Дуго путовање*, 10–13; Shala, *Kosovo*, 100–131.

139 Спасојевић, *Кукавице и остали хероји*, 22–23.

140 Асановић, Иванишевић, *Спремите се*, 26–27.

Извори и литература

Штампа

Борба, 1990.

Илустрована политика, 1990.

Јединство, 1990.

НИН, 1990–1992.

Политика, 1990.

Објављени извори и литература:

1. Бериша, Х., *Политичко насиље на Косову и Метохији од 1945. до 2003. године*, докторска дисертација, Београд 2012.

2. Brudar, M., *Nada, obmana, slom : politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987– 1999)*, Beograd 2003.

3. Goati, V., Karakteristike političkog razvoja Srbije, u: Vladimir Goati (pr.), *Partijski mozaik Srbije : 1990–1996*, Beograd 2007, 7–25.

4.Gusia, L., Spaces of hope, solidarity and resistance, *https://kosovotwopointzero.com/en/spaces-of-hope-solidarity-and-resistance/*, 28. april 2025.

5. Dreshaj, M., Interview with Myrvete Dreshaj, *https://oralhistorykosovo.org/wp-content/uploads/2017/07/Myrvete-Dreshaj-ENG-KCGS-3.pdf*, 28. april 2025.

6. Jakurti, E., Kosovo devedesetih: ekonomija u najmračnijem času, *https://kosovotwopointzero.com/sr/kosovo-devedesetih-ekonomija-u najmracnijem-casu/*, 28. april 2025.

7. Јевтић, А., *Страдање Срба на Косову и Метохији: од 1941. до 1990.*, Приштина 1990.

8. Krasniqi, A., The Political Movement for the Republic of Kosovo - July 2, 1990, *Journal of Balkan Studies*, 1/2025, 149–168.

9. Krasniqi, E., Tišina i buka jedne decenije, *https://kosovotwopointzero.com/sr/tisina-i-buka-jedne-decenije/*, 28. april 2025.

10. Lutovac, Z. Političko angažovanje kosovskih Albanaca, u: Vladimir Goati (pr.), *Partijski mozaik Srbije : 1990–1996*, Beograd 2007, 145–158.

11. Лутовац, З., Политичко организовање националних мањина у СРЈ, у: Милош Мацура, Војислав Становчић (ур.), *Положај мањина у Савезној Републици Југославији : зборник радова са научног скупа одржаног 11, 12. и 13. јануара*, Београд 1996, 201–218.

12. Maliqi, S., Albanian self-understanding through non-violence: The construction of national identity in opposition to Serbs, *Journal of Area Studies*, 3/1993, 120–128.

13. Марић, М. (пр.), *Карићи: снага породице*, Београд 2019.

14. Nietsch, J., The Mother Teresa Society. Volunteer Work for the Kosovo-Albanian 'Parallel Structures' in the 1990s, *Südosteuropa*, 2/2020, 200–224.

15. Nikolić, K., Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990., Istorija 20. veka, 2/2011, 132–152.

16. Obradović, N., Kulturno-istorijski i politički faktori etničkih migracija i homogenizacije na Kosovu i Metohiji i u delu Stare Srbije, *Sociološke studije*, 3/1993, 275–289.

17. Павловић, М. и др., *Косово и Метохија : век важних догађаја : 1912–2012*, Београд–Нови Сад 2012.

18. Petrič, V. i Pihler, R., *Dugi put u rat : Kosovo i međunarodna zajednica, 1989–1999*., Beograd 2002.

19. Popović, S. i dr. (ur.), *Kosovski čvor: drešiti ili seći? : izveštaj Nezavisne komisije*, Titograd 1990.

20. Pula, B., The Emergence of the Kosovo "Parallel State," 1988–1992, *Nationalities Papers*, 4/2004, 797–826.

21. Рандељ, Ђ., *Од Косова до Косова*, Нови Сад–Приштина 1990.

22. Ристановић, П., Корени побуне - почеци организовања „Ослободилачке војске Косова", *Братство*, 1/2022, 37–50.

23. Стојановић, Р., *Косовска хроника или летопис „Јединства"*, Београд 2023.

24. Shala, B., *Kosovo, krv i suze*, Ljubljana 1990.

25. Трајковић, М., *Косово : (не)могућа мисија*, Београд–Приштина 2007.

26. Clark, H., *Civil resistance in Kosovo*, London 2000.

NIN'S REPORTING ON THE KOSOVO CRISIS OF 1990- 1992

The province experienced a major political and interethnic crisis in 1990–1992, the primary cause of which was the Albanians' refusal to accept a reduced framework of autonomy, which, however, did not limit their human rights, but only their separatist tendencies. Numerous and destructive demonstrations were responded to with force, and there were numerous other forms of obstruction of the Yugoslav state and Serbia. The Albanians found allies in Ljubljana, Zagreb, and at the level of the federal state that was in the terminal process of disintegration, and with the aim of internationalizing the Kosovo issue, in the Vatican, Turkey, the European Community, and the USA. Serbia reacted to the mass Albanian general strike on September 3, 1990, by laying off many workers, which created the preconditions for the development of a parallel organization of Albanians (education, health and other systems) financed by money from emigration and local taxes. The two communities lived practically side by side. The local government was firmly held by the SPS, as Albanian parties boycotted political life in Serbia. Albanians voted in illegal elections for the president and parliament of the self-proclaimed "Republic of Kosovo" which were dominated by Ibrahim Rugova and his LDK, although there was also resistance to Rugova's policy of passive resistance and Gandhian methods of action. The government has obstructed the opposition and instilled a spirit of discord among the Serbian-Montenegrin people. Due to incompetence and corruption, some well-designed projects aimed at regulating the position of Serbs and Montenegrins have failed. Attempts at negotiations by the government/opposition and the Albanian alternative (the overall separatist movement), with the aim of resolving the deep political crisis, were not successful, as the Albanian side consistently demanded independence.

Key words: *NIN*, Kosovo and Metohija, Serbs, Albanians, Serbian-Albanian relations, Albanian nationalism and separatism, Slobodan Milošević, Albanian alternative.

Др Милан РАНЂЕЛОВИЋ[1]
Иновациони центар Универзитета у Нишу
Република Србија

UDK: 904:725.96(497.11)"1689/1690"
623.1(497.11)(091)
94(497.11 Ниш)

Прегледни научни рад

АУСТРИЈСКА ФОРТИФИКАЦИЈА НИША 1689–1690. ГОДИНЕ[2]

Апстракт: Иако је Нишка тврђава највеће османско утврђење на путу од Београда до Истанбула, данас о њој има више реставраторско-конзерваторских него историографских студија. Зато је тема овог рада реконструкција аустријске фортификације Нишке тврђаве у периоду 1689–1690, као посебно недовољно истраженог дела њене историје. У ту сврху консултовани су извори аустријске и османско-турске провенијенције из периода на који се тема рада односи и изнете су теорије о просторној организацији Тврђаве под Аустријанцима. На овај начин олакшана је визуализација Нишке тврђаве у наведеном периоду и дат је допринос будућим истраживањима о Нишкој тврђави.

Кључне речи: Ниш, Аустријанци, Османлије, тврђава, фортификација, 17. век

Увод

Велики бечки рат (1683–1699) ангажовао је до максимума војне капацитете Аустрије и Османског царства у њиховој борби да савладају једно друго. Војске обе државе водиле су битке епских размера, брзо се кретале Балканом, лако освајале простране области, али их и лако губиле. Таква хаотична ситуација изнедрила је пуно команданата на обе стране који су били подједнако амбициозни, али не и подједнако способни да добро реагују у кризним ситуацијама и спроведу своје ратне планове. Школски пример ситуације, када је група способних официра однела победу над бројним непријатељем и искористила то, била је победа аустријске стране над Османлијама код Ниша (1689) и мере које је након тога предузела да осигура превласт над овим градом.

Стање у Нишу пре аустријског заузимања

Аустријском освајању Ниша претходила је велика битка са Османлијама која се одиграла северозападно и северно од града 24. септембра 1689. године. Маркгроф Лудвиг Баденски имао је са собом 16 000 до 17 000 војника, док је сераскер и сердар Угарске Арап Реџеп-паша бранио Ниш са 40 000 до 70 000 људи.[3] Добром координацијом јединица и правилном проценом терена, Аустријанци су успели да заобиђу најјаче османске положаје, изграђене западно од Ниша, и ударе на османски логор са севера, у бок. Гломазност османске формације отежала је њену покретљивост, па самим тим и одбрану, те су Аустријанци успели да Османлијама нанесу тежак пораз и освоје Ниш.

Накнадна запажања аустријских војних стручњака и учесника у овом догађају откривају да су се Османлије за одбрану Ниша припремали темељније и пажљивије него у претходним окршајима са Аустријом током рата. Нишка утврда задржала је форму паланке, са дрвеним зидовима и једном капијом (на југу), док су њену другу одбрамбену линију чинили шанац и заштитна палисада. Међутим, спољна одбрана османских положаја била је сложена и

1 Аутор је доктор филолошких наука (култура) и дипломирани историчар, научни сарадник Иновационог центра Универзитета у Нишу; Дипломирао је на Филозофском факултету у Нишу, на Департману за историју (2005). Докторирао је на Филолошком факултету у Београду (модул Култура) одбраном дисертације *Културне прилике у Нишу у XIX веку у време османске управе: архивистичко-документалистички приступ* (2021). Стипендиста је Владе Републике Француске за усавршавање у промоцији локалне културно-историјске баштине (AVEC, 2008). Аутор је више научних радова о Нишу и јужној Србији у османском периоду, приређивач серије историографских зборника *Записи о Нишу* и учесник неколико домаћих и међународних пројеката везаних за промоцију науке и културно-историјске баштине; email: milan.randjelovic@icun.ni.ac.rs

2 Овај истраживачки рад финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (уговор бр. 451-03-136/2025-03/ 200371).

3 Christoph Boethius, *Dess Bei vermehrter Ansechtung Glantz-verimehrten und Triumph-leuchtender Kriegs-Helm Röm. Käyserlicher Majestat und dero Hohen Bundsverwandten*, IV, Nürnberg, 1690, 1115; Eucharius Gottlieb Rink, *Leopolds Des Großen Röm. Käysers Wunderwürdiges Leben Und Thaten*, Cölln, 1713, 1029; Милан Ранђеловић, *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*, Ниш, 2022, 22.

чврста, простирући се широко око паланке. Најјачи њен део био је палисадни зид који се налазио на удаљености 4,5 км западно од Ниша. Овај зид простирао се од десне обале Нишаве, преко села Поповац, до брда Гола Чука (Лисинац) на северу, укључујући западни и северни део овог виса иза палисадне линије.[4] Хумско поље, источно од Голе Чуке, утврђено је слабије и на брзину, и то тек након што су Аустријанци ушли у њега прешавши преко Голе Чуке. Брдо Виник, које се налазило источно од Хумског поља, остало је неутврђено.

Многи аутори који су писали о аустријском освајању Ниша наводе да се на османским фортификацијама могао препознати утицај француске војне инжењерије.[5] То их је довело до закључка да су Османлије имали помоћ војних техничара из Француске, који су им помогли да боље припреме своје позиције од напада европских војски. Оваква војна сарадња Османлија и Француза свакако је била могућа, посебно због Деветогодишњег рата (1688–1697), који је у то време Аустрија водила против Француске у Централној Европи.

Као и код њиховог описа, размере османских утврђења код Ниша могу се само делимично реконструисати, јер није сачуван ниједан детаљнији опис овог одбрамбеног система. Оно што се зна јесте да је западна палисада од десне обале Нишаве до Голе Чуке била дуга око седам км, тако да је у радовима на њој сигурно било ангажовано више хиљада османских војника. Такође, није познато како су и у којој мери локалне зимије сносиле део обавеза у тим радовима. С обзиром на то да се радило о ванредном ратном стању, које је у османској држави прописивало јасне обавезе немуслимана, зимије су могли да учествују кроз принудни рад (*külük*), вршење посебних служби (*ocaklık*) или давањем ванредних намета (*avarız-i divaniyye*).

Општи закључак је да су Османлије приликом утврђивања Ниша прилагођавали терен по својој потреби, што је фактор са којим су Аустријанци морали да се носе након освајања града, било да су одлучили да османску одбрану прилагоде и искористе или да уклоне њене остатке.

Фортификација Ниша

Радове на фортификовању Ниша за време аустријске управе можемо поделити у две етапе. Прва обухвата период од аустријског освајања Ниша 24. септембра 1689. године до почетка 1690. године. Друга почиње доласком генерал-пуковника Федерика Ветераниja у Ниш (9. јануар 1690) и траје све до почетка османске опсаде Ниша 18. августа те године. Додуше, сâм Ветерани напустио је Ниш 14. августа, те је у тих пар дана пре доласка Османлија ратни командант града генерал-мајор Гвидо Штаремберг имао тек толико времена да припреми људство и изврши мање корекture дефанзивних линија.[6]

Прва етапа трајала је практично паралелно са аустријском офанзивом у Румелији, пошто је Ниш требало што пре оспособити да се из њега пружа логистичка подршка аустријској војсци која је дејствовала у западној Бугарској и Старој Србији. Одмах по уласку у Ниш Аустријанци су устројили војну управу. На њено чело стављен је генерал-пуковник Енеја Пиколомини, а за команданта локалног гарнизона именован је пуковник Штрасер. Заповедник Нишке утврде био је потпуковник Матијас Абрахам Долне из Хајдучког пука Миклоша Палфија. Након што је војсци допустио неколико дана одмора, врховни аустријски командант маркгроф Лудвиг Баденски предвојио је трупе и са једним делом кренуо из Ниша у поход на Видин, а војсци која је остала у Нишу наредио је да крене са утврђивањем града.[7]

Немогуће је јасно утврдити размере радова на утврђивању Ниша у овом периоду. Фајге их јасно наводи као *Fortifikacations-Werck* и додаје да су здања која су тада грађена добила имена по пуковима који су их градили.[8] Како је у питању обичај и европских и источних војски када су се градиле бастиони, тј. табије, могло би се рећи да је нишка паланка у овом периоду добила зидине и

4 Moriz Edlen von Angeli, *Die kaiserliche Armee unter dem Ober-Commando des Markgrafen Ludwig von Baden in den Feldzügen 1689–92 gegen die Türken*, Mitteilungen des K. K. Kriegs-archivevs, II, Wien, 1877, 171.

5 C. Boethius, *Dess Bei vermehrter Ansechtung Glantz-verimehrten und Triumph-leuchtender Kriegs-Helm Röm. Käyserlicher Majestat und dero Hohen Bundsverwandten*, 1118; E. G. Rink, *Leopolds Des Großen Röm. Käysers Wunderwürdiges Leben Und Thaten*, 1030; Alfred Arneth, *Das Leben Des Kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg, 1657–1737: Ein Beitrag Zur Österreichischen Geschichte*, Wien, 1853, 121.

6 М. Ранђеловић, *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*, 23.

7 Friedrich Veterani, *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694*, Dresden, 1788, 55.

8 Johann Constantin Feige, *Wunderbarer Adlers-Schwung oder Fernere Geschichts-Fortsetzung Ortelii redivivi & continuati das ist Beschreibung von Staatshändeln*, II, Wien, 1694, 505.

дефанзивне куле које су стајале на њима. Другим речима, нишко утврђење већ је попримило карактеристике тврђаве. Међутим, други савременик ових догађаја, Федерико Ветерани, значајније радове у овом периоду оспорава. Када је у јануару 1690. године дошао у Ниш, од одбране је затекао само шанац (*trenchment*), а могуће је да је паланка имала и палисаде.[9] Његово запажање о стању у Нишу вероватно да је ближе истини и то из неколико разлога. Као што је раније поменуто, у време аустријске експанзије у залеђе Румелије Ниш је имао дистрибутивну улогу према трупама које је требало да захвате што више од непријатељских територија уочи предстојеће зиме. Питање је колико је у тренутку повлачења Османлија било нужно дефанзивно припремати Ниш. Осим тога, гроф Баденски сматрао је да Ниш треба оправити *како би ова земља моћла да преживи зиму*, те је очигледна намера Аустријанаца била да, осим дистрибутивни центар, Ниш пред зиму 1689/1690. године буде и склониште за становништво које се по околним крајевима разбежало.[10] Према томе, за радове који су вршени у овом периоду може се претпоставити да су се пре односили на оправку цивилне и транспортне инфраструктуре, него војне. Ако је радова на војној инфраструктури и било, они свакако нису могли бити комплексни и дуготрајни, па самим тим и велики, због краткоће радне сезоне коју је предстојећа зима условила.

Радну снагу на грађевинским подухватима у Нишу чинио је највећим делом војни контингент који је остао у граду. Његово бројно стање било је 5 300 војника, пошто је, после Баденског, и Пиколомини напустио Ниш, водећи са собом 3 500 људи ка северној Албанији.[11] Колико је локално становништво учествовало у радовима у Нишу, непознато је. Може се претпоставити да је број цивила био мали, с обзиром на то да су се у овој фази колонисти са аустријских територија тек насељавали, а локално становништво, које се враћало својим домовима, још увек било малобројно.

Друга фаза фортификовања Ниша везана је за неповољан ток аустријске офанзиве, која је почетком 1690. године стала. Након аустријског пораза код Качаника (2. јануар 1690) и зиме, која је омела консолидовање трупа, аустријској страни остало је једино да се из Старе Србије и Косова повуче у централну Србију и утврђује пограничне тврђаве према овим областима и западној Бугарској. Зима и пролеће 1690. године протекли су у тим пословима, пошто се знало да је османска контраофанзива неминовна. Ниш, као јужна капија централне Србије, у таквој стратегији Аустријанаца имао је велику улогу.

Након смрти генерал-пуковника Пиколоминија (9. новембар 1689) Баденски је на месту команданта освојених територија у Србији и Бугарској поставио способног и сналажљивог Федерика Ветеранија. Једно од његових главних задужења било је да преузме команду над Нишем. Ветерани је стигао у Ниш 9. јануара 1690. године, рањен и са свега двадесет људи у пратњи. Овде је затекао слабу одбрану, храну за свега три недеље и деморалисан гарнизон. Пораз код Качаника све команданте пограничних тврђава тешко је погодио. Официре је одмах примио, како би им подигао дух, а варош и утврђење обишао је већ сутрадан. Уређење одбране Ниша под његовом командом може се поделити у две врсте задужења: планирање и фортификационе радове у Нишу Ветерани је препустио војном инжењеру Италијану Перонију, а сâм Ветерани посветио се организовању одбране истурених вароши, координацији јединица које су се повлачиле из Старе Србије и набавци свега онога што је од алата, хране и материјала било потребно за радове у Нишу.

Перони је био подједнако прагматичан као и Ветерани. Уместо да надогради паланку, за контуре будуће нишке утврде искористио је темеље већ постојећег римског зида (*Römische Mauer*).[12] На тај начин аустријска утврда изгубила је у димензијама, али је омогућила бољу концентрацију бранитеља и повећала ефикасност одбране. Остаје отворено питање на какву се римску инфраструктуру мислило овде. Да ли су то заиста били трагови римског каструма, остаци раније српске, тј. византијске тврђаве или делови камене тврђаве коју је Евлија Челебија видео у Нишу 1660. године?[13] Ако је нечега и било, осим бедема изнад Арсенала који се данас виде у Нишкој тврђави, највероватније да је обрађени камен са њих нестао током ових аустријских радова или касније, током османских радова на Тврђави у 18. веку.

9 Radovan Gerba, *Die Kaiserlischen in Albanien 1689*, Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs, II (Neue Folge), Wien, 1888, 124, 165.

10 Philipp Röder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken*, II, Carlsruhe, 1842, 146.

11 R. Gerba, *Die Kaiserlischen in Albanien 1689*, 134.

12 F. Veterani, *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694*, 74.

13 Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу 269–1877*, Ниш 2013, 132.

Као и у свим аустријским подухватима, главни градитељи били су занатлије и искусни радници из локалног аустријског гарнизона, али су учествовали и старовлашки мајстори, избегли сељаци из околине манастира Студенице и народ из околине Ниша.[14] У околини Ниша Ветерани је нашао и прекопотребан алат, лопате, ашове и пијуке (касније је то допремано из Београда преко Јагодине), а запрегу за вучу и стоку за прехрану добијао је преко јединица које је послао да пљачкају и плене непријатељске постаје и складишта.[15] На тај начин осигурао је додатних шездесет кола која су употребљена на градилишту. Ипак, како је пљачкање непријатељске територије носило са собом и ризик од губитка јединица, Ветерани је решио да прокрчи путеве који су од Ниша водили ка Јагодини и осигура Јужну Мораву, те је на тај начин омогућено да му се официри и потрепштине допремају у Ниш речним путем чак из Беча.[16] Више података о фортификовању Ниша у овом периоду пружа извештај инжењера Луиђија Марсиљија, кога је Ветерани послао из Ниша у Беч јула 1690. године да поднесе двору извештај. Допуном Марсиљијевог извештаја са подацима из других наратива који су у истраживању коришћени, долазимо до јасније слике како су изгледали Ниш и његово утврђење пре османске опсаде 1690. године.

Око утврђења изграђена је скривена, тј. заштићена стаза.[17] Ова стаза заправо је представљала комуникациони ланац којим су до истурених положаја ван утврђења допремана појачања. Ширина оваквих стаза обично је била око три метра, како војска у пролазу не би ометала транспорт сандука са муницијом и артиљеријског оружа мањег калибра. Како је била укопана у земљу и са спољне стране заштићена насипом земље, слабо се видела са непријатељских положаја, па је отуд и названа скривеном стазом. Испред скривене стазе, према непријатељу, био је ископан ров. Ров је имао контраскарпу (самим тим и скарпу), што значи да у питању није био јендек слободне форме, већ дубинска препрека ископана по војним правилима.[18] Током формирања рова наишло се на остатке инфраструктуре из ранијих периода, што је претило да утиче на правац рова онако како бранитељима није одговарало.[19] Читав овај спољашњи део одбране формиран је тако да буде заштићен ватром из утврђења, али ипак довољно удаљен од њега да натера непријатеља на широки опсадни ланац, тј. на удаљеност од тврђаве која му није одговарала. На крајевима спољне линије изграђени су ефективни заклони који су отклањали мртве углове ватри бранитеља и онемогућавали фланкирање. Ови заклони били су јефтини и могли су да се поправе за две недеље у случају оштећења.

Како је мост преко Нишаве био добро поплочан, њега је требало да искористи коњица за одбрану и нападе, а на осталим крајевима спољне линије, како изгледа, изграђена су узвишења одакле је коњица посматрала терен. Задатак коњице на овим положајима био је да на време уочи приближавање непријатељске пешадије, која је требало да успостави почетне опсадне ровове, и да их у томе спречи.[20] Главна функција аустријске спољне одбране заправо је била да онемогући Османлијама да приближе артиљерију граду и да их натера да бомбардују са околних висова, рачунајући тако на њену умањену прецизност.

Утврђење је имало форму троугла, са једним краком који се протезао паралелно са десном обалом Нишаве. Палисаде, тј. бедеми утврђења изграђени су од набијене земље.[21] Ови зидови, у односу на зидове које је паланка имала, били су бољи јер су амортизовали ударце непријатељске ђулади. Код бедема још једна велика новина била је то што је, за разлику од раније паланке, која је имала само једну капију на југу (која је водила у варош преко каменог моста), аустријско утврђење имало три капије. Западна капија била је Бечка, јужна Софијска, а северна (тачније, северноисточна) Видинска капија.[22] На овај

14 Радмила Тричковић, *Аустријанци у Нишу 1689–1690*, Историја Ниша (гл. ур. Даница Милић), I, Ниш, 1983, 200.

15 F. Veterani, *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694*, 75–76.

16 F. Veterani, *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694*, 81.

17 R. Gerba, *Die Kaiserlischen in Albanien 1689*, 170.

18 C. Boethius, *Dess Bei vermehrter Ansechtung Glantz-verimehrten und Triumph-leuchtender Kriegs-Helm Röm. Käyserlicher Majestat und dero Hohen Bundsverwandten*, 484.

19 R. Gerba, *Die Kaiserlischen in Albanien 1689*, 170.

20 *Исто*, 170.

21 Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekaiyat*, Ankara, 1995, 371; A. Arneth, *Das Leben Des Kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg, 1657–1737: Ein Beitrag Zur Österreichischen Geschichte*, 120; M. E. von Angeli, *Die kaiserliche Armee unter dem Ober-Commando des Markgrafen Ludwig von Baden in den Feldzügen 1689–92 gegen die Türken*, 239.

22 Üsküdari Abdullah efendi, *Vakıat-ı ruzmerre*, Ankara, 2017, 380; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekaiyat*, 366.

начин све три стране Тврђаве имале су јуришне излазе. Осим земљаних зидова и капија, бедеми су имали и бастионе на врховима у којима је било довољно места да се поставе топови за артиљеријску одбрану.[23]

Унутрашњост Тврђаве била је подједнако комплексна, прошарана јендецима, шанчевима и бастионима за унутрашњу одбрану. Од старијих здања, џамије и месџиди су искоришћени као магацини, а њихови минарети као осматрачнице. Било их је пет.[24] Око џамија и осталих зграда подигнути су зидови од балвана, како би олакшали одбрану секција у случају непријатељског продора у Тврђаву.[25] Такође, у Тврђави је постојала и нека врста војне осматрачнице-скеле (*domuzdam*).[26] Функција ове конструкције вероватно је била да отежа, тј. омете јуриш непријатељске пешадије у Тврђаву и олакша опсађенима да се бране.

Највећа новина у самој Тврђави био је велики бастион, именован по аустријској царици Елеонори Фалц-Нојбург. Радмила Тричковић помиње да је у Нишкој тврђави заправо било два бастиона, Леполд и Леонора, али не наводи извор из којег је податак преузела.[27] У изворима који су консултовани за ово истраживање нису нађени докази о постојању овог првог. Локацију бастиона Леонора тешко је прецизно утврдити, пошто ниједан извор не садржи оријентационе вредности које би то помогле. Чак и да садржи, било би тешко утврдити локацију само на основу штурих података као, на пример, *лево* или *десно* од посматрача. Бастион се вероватно налазио у северозападном делу Тврђаве и био је у некој релацији са спољним редутом на левој обали Нишаве, макар ваздушном линијом као одбрамбени параметар.[28]

Спољашњи редут (*Hornwerk*) била је одбрамбена структура на левој обали Нишаве, на прилазу тврђавском мосту из правца данашњег Трга краља Милана. На овом месту уочљиво је да је по каснијем Италијанском плану Ниша (1719) постојао објект који је штитио прилаз мосту. Коста Протић, који је превео путопис Корнелијуса Дриша, на основу којег је и настао Италијански план, овај објект буквално наводи као *рогожље утврђење*.[29] По сачуваним мапама Ниша из 1737. године на овом месту редут је већ сасвим уочљив. Редути су служили за одбрану стратешки важних места ван главне утврде и за разбијање непријатељских јуришних формација које су биле усмерене на главну утврду. Имали су форму мале тврђаве, са капацитетом и до 800 људи. У време мира обично су зидане од камена, међутим, у ратним околностима као онима у којима је био Ниш 1689–1690. године, редути су грађени од земље (као и тадашња нишка тврђава). Осим изградње редута, у вароши на левој обали Нишаве спроведене су и друге одбрамбене мере. Уклоњене су рушевине и куће које су отежавале прегледност из правца Тврђаве. Ову цивилну инфраструктуру, осим што је браниоцима отежавала прегледност бојишта, нападачи су могли да искористе као заклоне за етапно освајање положаја око Тврђаве. Додуше, ометала је офанзивну употребу мина, али је ометала и браниоце да употребљавају своје. Пошто је од ње било више штете него користи, Аустријанци су што више уклонили од ње. На крају, у вароши су рупе и пукотине у тлу попуњене земљом, како нападачи не би имали готове заклоне на терену.[30]

Након свега што је са фортификацијом Ниша постигнуто, на аустријској страни јавила се нада да би Ниш могао да издржи до зиме 1690/1691. године.[31] Његова тврђава претворена је у одбрамбени систем који је ефикасно могао да анулира многобројност потенцијалних нападача. Управо захваљујући томе, Гвидо Штаремберг је са 3 000 – 4 500 људи успео двадесет пет дана да одоли огромној војсци од преко 50 000 војника великог везира Мустафа-паше Ћуприлића.[32] Зато освајање овог града 9. септембра 1690. године за Османлије није била само прва велика победа у њиховој контраофанзиви, већ и лекција из домишљатости и ратног умећа непријатеља.

23 Üsküdari Abdullah efendi, *Vakıat-ı ruzmerre*, 380.

24 М. Ранђеловић, *Записи о Нишу 269–1877*, 151.

25 Üsküdari Abdullah efendi, *Vakıat-ı ruzmerre*, 380.

26 Üsküdari Abdullah efendi, *Vakıat-ı ruzmerre*, 380; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekaiyat*, 371.

27 Р. Тричковић, *Аустријанци у Нишу 1689–1690*, 200.

28 R. Gerba, *Die Kaiserlischen in Albanien 1689*, 175; P. R. von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken*, 251; C. Boethius, *Dess Bei vermehrter Ansechtung Glantz-verimehrten und Triumph-leuchtender Kriegs-Helm Röm. Käyserlicher Majestat und dero Hohen Bundsverwandten*, 484.

29 М. Ранђеловић, *Записи о Нишу 269–1877*, 163.

30 R. Gerba, *Die Kaiserlischen in Albanien 1689*, 169.

31 C. Boethius, *Dess Bei vermehrter Ansechtung Glantz-verimehrten und Triumph-leuchtender Kriegs-Helm Röm. Käyserlicher Majestat und dero Hohen Bundsverwandten*, 303.

32 Tatjana Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd, 2012, 51; A. Arneth, *Das Leben Des Kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg, 1657–1737: Ein Beitrag Zur Österreichischen Geschichte*, 120; P. R. von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken*, 252.

Закључак

Аустријско фортификовање Ниша 1689–1690. године представља универзални пример колико је исправно кадровирање од кључног значаја за позитиван исход једног војног подухвата. Од вароши на периферији освојених територија, до места које је за себе везало неколико десетина хиљада нападача, Ниш је развијен по упутствима и надзором људи који су умели да препознају његов војни потенцијал и знали како да га искористе.

Заузеће Ниша за Османлије била је прилика да се непосредно упознају са методама и техникама које је напреднији непријатељ користио за јачање и одбрану својих положаја. Та сазнања Османлијама нису била корисна само у даљим операцијама током Великог бечког рата. Након Карловачког мира (1699) османска држава променила своје гледиште на Ниш и готово пола века улагала средства у његов развој и војно јачање. Таква политика Нишку тврђаву учинила је предстражом одбране Румелије и највећом османском фортификацијом на путу од Београда до Цариграда. Иронијом судбине, за еволуцију Ниша из периферијске паланке у велики османски војни центар управо су били заслужни Аустријанци. Својим дефанзивним мерама, које су у Нишу 1689–1690. године предузели, они су Османлијама указали на то колики су значај и војни потенцијал овог града у будућим ратовима против њих, непријатеља са севера.

Извори и литература

Објављени извори:

1. Arneth, Alfred, *Das Leben Des Kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg, 1657–1737: Ein Beitrag Zur Österreichischen Geschichte*, Wien, 1853.

2. Veterani, Friedrich, *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694*, Dresden, 1788.

3. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekaiyat*, Ankara, 1995.

4. Üsküdari Abdullah efendi, *Vakıat-ı ruzmerre*, Ankara, 2017.

Литература:

1. Angeli, Moriz Edlen von. *Die kaiserliche Armee unter dem Ober-Commando des Markgrafen Ludwig von Baden in den Feldzügen 1689–92 gegen die Türken*, Mitteilungen des K. K. Kriegs-archivevs, II, Wien, 1877, 135–184.

2. Boethius, Christoph, *Dess Bei vermehrter Ansechtung Glantz-verimehrten und Triumph-leuchtender Kriegs-Helm Röm. Käyserlicher Majestat und dero Hohen Bundsverwandten*, IV. Nürnberg, 1690.

3. Gerba, Radovan, *Die Kaiserlischen in Albanien 1689*, Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs, II (Neue Folge), Wien, 1888, 115–178.

4. Diersburg, Philipp Röder von, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken*, II, Carlsruhe, 1842.

5. Katić, Tatjana, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd, 2012.

6. Ранђеловић, Милан, *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*, Ниш, 2022.

7. Rink, Eucharius Gottlieb, *Leopolds Des Großen Röm. Käysers Wunderwürdiges Leben Und Thaten*, Cölln, 1713.

8. Тричковић, Радмила, *Аустријанци у Нишу 1689–1690*, Историја Ниша (гл. ур. Даница Милић), I, Ниш, 1983, 199–202.

9. Feige, Johann Constantin, *Wunderbarer Adlers-Schwung oder Fernere Geschichts-Fortsetzung Ortelii redivivi & continuati das ist Beschreibung von Staatshändeln*, II, Wien, 1694.

THE AUSTRIAN FORTIFICATION OF NIŠ 1689–1690.

Although the Fortress of Niš is the largest Ottoman fortification on the way from Belgrade to Istanbul, today there are more restoration and conservation studies than historiographical studies about it. That is why the topic of this work is the reconstruction of Austrian fortification of the Fortress of Niš in the period 1689–1690, as a particularly under-researched part of its history. For this purpose we consulted the sources of Austrian and Ottoman-Turkish provenance from the era to which the topic refers and presented the theories about the spatial organization of the Fortress under the Austrians. This way we facilitated the visualization of the Fortress in the mentioned period and contributed to future researches of it.

Keywords: Niš, Austrians, Ottomans, fortress, fortification, 17th century

Маја ДИМИЋ[1]
Народни музеј Топлице, Прокупље
Република Србија

UDK: 355.1(497.11)"1878/1882"
94(497.11)"1878/1882"

Прегледни научни рад

ПРОКУПЉЕ КАО ГАРНИЗОН СРПСКЕ ВОЈСКЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1878–1882)

Апстракт: Врховна команда српске војске, већ од првих дана у Другом српско–турском рату увидела је посебну стратегијску важност Топлице. Прокупље је ослобођено 18. децембра 1877. године. Један од најважнијих задатака Топличког начелства након одређивања коначне граничне линије, због честих упада Арнаута, био је подизање границе. У Прокупљу су били стационирани Прокупљанска (Топличка) окружна команда и 7. батаљон II пешадијског пука. Указом од 9. априла 1881. године, изменама у формацији и дислокацији војске, 2. батаљон је премештен из Београда у Прокупље а 7. батаљон из Прокупља у Београд. Исте године, при прокупачком гарнизону формирана је Привремена војна болница.

Рад је састављен на основу релевантне литературе, периодике и објављених историјских извора.

Кључне речи: Прокупље, Кнежевина Србија, 7. батаљон, 2. батаљон, Топличка окружна команда, Привремена војна болница.

Увод

Још на почетку Другог српско–турског рата, Врховна команда српске војске увидела је изузетни стратегијски значај Топлице. Ратним планом предвиђено је ослобођење Топлице и прекид саобраћајне везе Косово–Куршумлија–Прокупље–Ниш коју су користили Турци, са циљем раздвајања две турске војске: на Косову и у Јужној Србији са центром у Нишу. Извршење овог задатка поверено је Ибарској дивизији под командом потпуковника Стевана Биничког.[2] Прокупље је ослобођено 6/18. децембра 1877. године.[3]

Новоослобођени предели који су ушли у састав Кнежевине Србије привремено су били подељени на следеће округе: Нишки са седиштем у Нишу, Куршумлијски са седиштем у Куршумлији (тада у Прокупљу), Лесковачки са седиштем у Лесковцу, Врањски са седиштем у Врању, Пиротски са седиштем у Пироту и Кулски са седиштем у Кули. Тадашњи Куршумлијски округ обухватао је срезове: Прокупљански са седиштем у Прокупљу, Куршумлијски са седиштем у Куршумлији, Ибарски са седиштем у Крушевцу и Вучитрнски са привременим седиштем у Подујеву.[4]

Прокламацијом од 10. августа 1878. године, обнародован је Берлински уговор којим је призната независност Кнежевине Србије са земљиштним увећањем и проглашен мир између Србије и Турске.[5] Територија новоослобођених крајева, *Законом* од 17. децембра 1878. године, подељена је на четири округа и петнаест срезова. Формирани су Нишки округ са канцеларијом у Нишу, Пиротски округ са канцеларијом у Пироту, Врањски округ са канцеларијом у Врању и Топлички округ са привременом канцеларијом у Прокупљу. У састав Топличког округа налазила су се четири среза: Добрички, Прокупачки, Косанички и Јабланички.[6] Границе округа и срезова са местима среских канцеларија одређене су *Указом* од 6. фебруара 1879. године.[7]

1 Ауторка је дипломирани историчар, кустос у Народном музеју *Топлице* у Прокупљу e–mail: dimicmaja85@gmail.com

2 Никола П. Илић, *Ослобођење Јужне Србије 1877–1878*, Београд, 1977, 108.

3 *Српске новине*, бр. 266 од 8. децембра 1877, 1.

4 „Закон о привременом управном подељењу и снабдењу са властима ослобођених предела" од 14. маја 1878. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србије од 5. августа до 12. јуна 1878. године*, 32 (XXXII). Београд, 1878, 308–309.

5 „Књажева прокламација о повраћају мира између Србије и Турске и о успостављању независности Србије", *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србије од 5. јула до 28. октобра 1878. године*, 33 (XXXIII). Београд, 1878, 84–88.

6 „Закон о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове", *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1. новембра до 6. маја 1879. године*, књ. 34 (XXXIV). Београд, 1879, 32–33.

7 „Указ о одређењу простора и граница округа и срезовима, и места за среске канцеларије у ослобођеном и присаједињеном Србији

Просторно, Топлички округ био је највећи у новоослобођеним крајевима, заузимао је 3679 ккм, односно више од једне трећине укупног простора сва четири нова округа. Према овом простору, долазило је једно насељено место на 75 ккм. Округ је био најслабије насељен, на 1 ккм живело је тек по 11 становника.[8] Прокупље је пре ослобођења имало 405 турских, 299 арнаутских и 440 српских кућа – укупно 1114. После рата живело је 928 мушких и 876 женских душа – укупно 1604 (српске националности). Турци и арнаути који су ту живели повукли су се испред српске војске. Пореских глава било је свега пет, пошто су људи били лошег материјалног стања. Према попису из 1879. године Прокупље је имало 604 куће, 2560 душа (1391 мушка и 1169 женских), 585 пореских глава. Од тога писмених је било 446 мушких и 63 женских душа.[9] Први председник прокупачке општине након ослобођења био је Цака Ђорђевић, а посланик Таса Костић, трговац.[10]

После завршених ратова пошто су настале редовне прилике у земљи, кренуло се са преуређењем војне снаге. У том циљу, по одобрењу Његовог Височанства Кнеза, министар војни образовао је у Београду *Велику војну комисију*, која је требала да реши *25 начелних војних питања*. Комисијом је председавао командант шумадијског кора, генерал Јован Бели–Марковић. Као чланови учествовали су: командант стајаће војске са командантима пешадије, артиљерије, инжињерије и коњице; управитељ Војне академије; председници артиљеријског и инжињеријског комитета; начелници генералштабног, географског и историјског одељења главног генералштаба; начелници опште–војног, економног, инжињеријског и артиљеријског одељења војног министарства и шефови штабова шумадијског кора народне, команданта дивизије, пешадије и артиљерије стајаће војске.[11]

Један од најважнијих задатака Топличког начелства после Берлинског конгреса и коначног одређивања граничне линије био је подизање државне границе. Сходно томе тадашњи министар војни генералштабни потпуковник Јован Мишковић обавестио је министра унутрашњих дела Рада Милојковића 1. маја 1879. године да народ у Топлици не може припремити потребну грађу за подизање државне границе без помоћи са стране. Главни разлог за то била је несразмера између дужине тог дела границе и насељености. Из тог разлога министар војни је наредио да се за извршење задатка ангажује Моравски кор из Ниша. У Топличком округу требало је изградити 46 караула са по 5 стражара и 1 командиром чете, 7 пикета са 3 стражара или укупно 46 буљубаша и 251 стражар. Заштита овог дела границе била је посебно важна због честих упада Арнаута на овај део српске територије, где су причињавали велику штету у „крви и имању".[12]

Ово је био један од разлога за покретање иницијативе за колонизациону политику, коју је предложио тадашњи начелник Топличког округа Димитрије Пујић а усвојио ју је министар финансија. Међутим, досељено становништво из Црне Горе одбијало је намењену им улогу граничара, тражећи да буду насељени у неким мирнијим крајевима.[13] Српска влада је 1879. године почела рад на припремању новог *Закона о насељавању* који је усвојен 3. јануара 1880. године. По члану 7. овог закона, насељеник се ослобађао свих државних пореских терета земље за три године (општинских не) и насељеници су ослобађени службе у стајаћој војсци за пет, а у народној за три године.[14]

Војна организација у Прокупљу (1878–1882)

Након српско–турских ратова, 1876–1878. године, Кнежевина Србија уложила је захтеван рад на реорганизацији и модернизацији своје војске. Требало је ојачати стални кадар, зато су војне реформе започете јачањем

земљишту, докле се међународно нова граница потпуно не обележи", *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1. новембра до 6. маја 1879. године*, књ. 34 (XXXIV). Београд, 1879, 196–208. Добричком срезу са среском канцеларијом у Прокупљу, припадало је 85 места; Прокупачком срезу са среском канцеларијом у селу Белољину (привремено у Прокупљу) припадало је 104 села; Косаничком срезу са среском канцеларијом у Куршумлији, припадало је 125 места и Јабланичком срезу са среском канцеларијом у Лебанима, припадало је 58 села.

8 Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија, нови крајеви (географија–орографија–хидрографија–топографија–археологија–историја–етнографија–статистика–просвета–култура–управа)*, Београд, 1884, 399.

9 „Из нове Србије", *Отаџбина*, ур. Владан Ђорђевић, друга година, књ. 4, свеска 13, 14, 15 и 16, Београд, 1880, 6.

10 Буда Илић, *Споменица 1878–1908–1958*, Прокупље, 1958, 68.

11 „Реорганизација српске војне снаге", *Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност*, година прва, књига друга, Београд, 1879,78.

12 Славица Бујошевић Ћук, *Топличко окружно начелство у Кнежевини и Краљевини Србији 1878–1914*, Прокупље, 2016, 33, 35.

13 Милош Јагодић, *Насељавање Топличког округа 1878–1879. године*, Годишњак за друштвену историју, VII/1, Београд, 2000, 54.

14 Вујадин Б. Рудић, *Становништво Топлице*, посебна издања, књига 17, Београд, 1978, 64.

стајаће војске. Како би се присаједињени пределе довели у органску целину са осталом Кнежевином и почели се војнички уређивати, док се целокупна организација српске војске на основу добијених ратних искуства није решила, формација целе војске подељена је на стајаћу и народну војску на основу *Закона о устројству војске* који је важио од 20. марта 1864. године. Основни задатак стајаће војске био је чување постојећег режима и спремање старешинског кадра за народну војску. Од дивизијске команде стајаће војске од 1878. до 1883. године у Прокупљу су били стационирани 7. батаљон II пешадијског пука, 8. батерија III артиљеријског пука и 3. чета пионирског батаљона.[15]

Изменама у формацији и дислокацији војске, на предлог војног министра, *Указом* од 9. априла 1881. године, I пешадијска бригада стајаће војске разделила се на три пука. Први пук образовали су батаљони 1, 2 и 3. Други пук батаљони 4, 5, 6. и 7. Трећи пук бартаљони 8, 9. и 10. Штаб I пука налазио се у Прокупљу, II пука у Београду а III пука у Нишу. Променом дислокације, 2. батаљон премештен је из Београда у Прокупље а 7. батаљон из Прокупља у Београд.[16] *Указом* од 29. септембра 1881. године, на предлог војног министра штаб моравске дивизије премештен је из Врања у Прокупље.[17]

У Прокупљу је 1880. године као део III артиљеријског (моравског) пука II дивизијона био стациониран штаб 8. брдске батерије. За командира је постављен поручник Милош Чаушевић, а као водни официр, потпоручник Љубомир Јелачић.[18]

Из мемоара војводе Живојина Мишића, можемо сазнати како је изгледао живот војника у тадашњем Прокупљу. Он је након завршене Војне академије, септембра 1880. године као водник дошао у 7. пешадијски батаљон. Командант батаљона био је мајор Јаков Максић, ранији жандармеријски официр. Командири чета били су поручници: Јован Поповић – звани лепи Јова, Глигорије Марковић – добар приповедач и песник, Алекса Стојковић – из X класе Војне академије и Обрад Аврамовић–Обратко, Мишићев командир. У то време командант батаљона наредио је да се образује официрска школа у батаљону ради обуке официра у читању карата и крокирању земљишта. Мишић је био одређен за наставника. Касније приликом провере успеха четне обуке чета поручника Аврамовића добила је најбољу оцену из ратне службе и гађања у мету. Живот војника у Прокупљу био је заиста леп и интересантан. Становништво се утркивало у гостопримству према војницима. Они су преко зиме ишли по славама, свадбама, крштењима и прошевинама. Сваког празника играло се коло на пијаци, код цркве и по појединим махалама. Организоване су ноћне лумперајке официра и грађана уз велику ватру на Хисару, одакле су отискивана запаљена бурад са катраном у реку Топлицу. У овим подвизима посебно се истицао ађутант пуковске окружне команде, потпоручник Ђорђе Обрадовић из Градишта. Опште збориште свих весељака било је у гостионици чувеног Рапоње, како Мишић наводи, доброг пријатеља официра.[19]

Увидом у Службени војни лист из 1881. године имамо табеларни преглед бројног стања регрутованих младића за стајаћу војску у 1880/81 години. Из Топличке окружне команде било је уписано 380 двадесетогодишњака. Од укупног броја било је 11 писмених, 43 ожењених, 268 задружних, 95 првенаца и 17 јединаца. По *Закону о регрутовању* од службе у стајаћој војци ослобођено је 32, а због неспособности 100 младића. Остали за стајаћу војску способни, задружних било је 190, првенаца 49, јединаца 9, укупно 248. За стајаћу војску 1881. године узето је свега 138 младића.[20]

Указом од 20. априла 1881. године, од стране Књаза Српског Милана М. Обреновића, одобрено је министру војном, одкуп постојећих зграда у Прокупљу од Усеин–Јусуф Беговића и Хасана Манић Беговића за 16.800 динара из кредита одређеног на ванредне потребе целог правитељства, буџетом за 1881. годину.[21] Тада је батаљон

15 Славица Б. Ратковић–Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд, 2007, 46.

16 „Измене у формацији и дислокацији војске", *Службени војни лист: орган и издање војног министарства*, година I, бр. 15 од 10. априла 1881, Београд, 1881, 297–299.

17 „Највиша решења", *Службени војни лист: орган и издање војног министарства*, година I, бр. 41 од 2. октобра 1881, Београд, 1881, 921–922.

18 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1880*, Београд, 1880, 116.

19 Опширније: Живојин Мишић, *Моје успомене*, Београд, 1969, 101–105.

20 „Бројни преглед регрутованих младића за стајаћу војску у 1880/81 години", од 28. фебруара 1881, *Службени војни лист: орган и издање војног министарства*, година I, бр. 9 од 4. марта 1881, Београд, 1881, 161–162.

21 „Највиша решења", *Службени војни лист: орган и издање војног министарства*, година I, бр. 17 од 25. априла 1881, Београд, 1881, 337–338.

који је логоровао на вашаришту, које се налазило на десној обали Топлице, премештен у стари турски конак који је претворен у касарну.[22]

Према формацији из 1878. године, народна војска је, као и раније, постојала само приликом мобилизације и у рату. Задржана је подела на прву и другу класу, а организована је у бригаде, дивизије и корпусе. У миру није било ових јединица, већ су постојале корпусне, дивизијске и окружне команде. Бригаде обе класе формирале су у округу територијалну команду окружних војски којих је било двадесет и две. У случају мобилизације и рата, било је предвиђено формирање четири корпуса са по две дивизије. Може се закључити да је од 1878. до 1883. године, када је уведена нова војна структура, народна војска и даље чинила главну војну снагу Србије. У том периоду великих војних реформи, њена организација и формација нису мењање све до њеног коначног укидања 1883. године.[23]

Прокупљанска окружна војска са штабом у Прокупљу улазила је у састав 2. Моравске дивизије III Моравског корпуса.[24] Назив „прокупљанска окружна војска" у формацији целе војске од 6 (18) октобра 1878. године замењен је називом „топличка окружна војска" у складу са *Законом о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове*.[25]

У српском војном санитету након завршетка српско–турских ратова, главни недостатак представљао је мањак стручног особља, болничара. До промене долази од 1880. године, када су почетком септембра и марта, организовани редовни зимски и летњи течајеви за болничаре. Поред прописа о хигијенским и профилактичким мерама у војсци, установљена су реконвалесцентна одељења при амбулантама у касарнама. Као сталне војне болнице радиле су београдска, нишка и крагујевачка болница, а као привремене ћупријска, прокупачка, куршумлијска, лесковачка, врањска, бувачка и карановачка (краљевачка). Привремене војне болнице организоване су, по потреби, тамо где су се налазиле јединице. Веће привремене болнице имале су управника (лекар) и лекарског помоћника, а остале трупне лекаре.[26]

По формацији, 1879. године за трупне лекаре постављени су: за Прокупље, санитетски капетан II класе Јован Порубовић, као апотекарски помоћник I класе Стеван Варјачић а за Куршумлију, привремени војни лекар Пелнарж Јохан.[27] Следеће године за шефа и трупног лекара у Прокупљу постављен је санитетски капетан II класе Освалд Хајнц, а за контрактуалног лекарског помоћника II класе Адолф Лишка.[28]

Привремена Прокупљанска војна болница формирана је 1881. године. За шефа болнице постављен је санитетски поручник Бохуслав Завађил.[29] Након њега за управника болнице именован је санитетски капетан II кл. Алојз Кумер.[30]

ПРИЛОГ

СТАЈАЋА ВОЈСКА
Командни састав штаба 7. батаљона 1879. година[31]

Командант батаљона, мајор Влајко Јевремовић.
Ађутант, поручник Коста Стојковић.

1. Чета

Командир, поручник Глигорије Марковић.
Водни официр, потпоручник Милан Павловић.
Водни официр, потпоручник Јоца Стевановић.

2. Чета

Командир, капетан II класе Стеван Игњатовић.
Водни официр, поручник Алекса Стојковић.
Водни официр, потпоручник Милосав Вучићевић.

3. Чета

Командир, поручник Милан Андрејевић.
Водни официр, потпоручник Јован Цветковић.
Водни официр, потпоручник Велько Десимировић.

22 Ж. Мишић, *Моје успомене*, 103.

23 С. Ратковић–Костић, *Европеизација српске војске...*, 52, 61.

24 „Указ о формацији целе војске", *Зборник закона и уредаба издаих у Књажевству Србије од 5. јула до 28. октобра 1878. године*, 33 (XXXIII). Београд, 1878, 96–101.

25 „Указ од 21. децембра 1878.", *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1. новембра до 6. маја 1879. године*, књ. 34 (XXXIV). Београд, 1879, 44.

26 С. Ратковић–Костић, *Европеизација српске војске...*, 51–52.

27 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1879*, Београд, 104–105.

28 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1880*, 101.

29 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1881*, Београд, 200.

30 „Постављења и размештаји", од 9. априла 1881. године, *Службени војни лист: орган и издање војног министарства*, година I, бр. 15 од 10. априла 1881, Београд, 1881, 305.

31 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1879*, 110–111.

4. Чета

Командир, поручник Јован Поповић.
Водни официр, потпоручник Јоксим Богосављевић.
Водни официр, контрактуални потпоручник Јанко Вукасовић.

Командни састав штаба 7. батаљона 1880. година[32]

Врш. дуж. команданта, пешад. капетан II класе Михајло Катанић.
Ађутант, поручник Коста Стојковић.

1. Чета

Командир, поручник Глигорије Марковић.
Водни официр, потпоручник Милан Павловић.
Водни официр, потпоручник Алекса Радовановић.

2. Чета

Командир, капетан II класе Стеван Игњатовић.
Водни официр, поручник Тимотије Ивковић.
Водни официр, потпоручник Милутин Обрадовић.
Водни официр, потпоручник Милосав Вучићевић.

3. Чета

Командир, поручник Алекса Стојковић.
Водни официр, потпоручник Вељко Десимировић.
Водни официр, контракт. потпоручник Лука Хајден.

4. Чета

Командир, поручник Јован Поповић.
Водни официр, потпоручник Јоксим Богосављевић.
Водни официр, потпоручник Драгутин Божановић.

Командни састав штаба 7. батаљона 1881. година[33]

Командант, пешад. мајор Јаков Максић.
Ађутант, потпоручник Милутин Обрадовић.

1. Чета

Командир, поручник Глигорије Марковић.
Водни официр, потпоручник Алекса Радовановић.
Водни официр, потпоручник Петар Микић.

2. Чета

Командир, поручник Обрад Аврамовић.
Водни официр, потпоручник Живојин Мишић.
Водни официр, потпоручник Милосав Вучићевић.
Водни официр, потпоручник Вељко Десимировић.

3. Чета

Командир, поручник Алекса Стојковић.
Водни официр, потпоручник Светозар Миленовић.
Водни официр, потпоручник Александар Сабовљевић.
Водни официр, потпоручник Милан Павловић.

4. Чета

Командир, поручник Јован Поповић.
Водни официр, потпоручник Драгутин Божановић.
Водни официр, потпоручник Милан Марковић.

Командни састав штаба I пешадијског пука 1882. године[34]

Командант, мајор Љубомир Остојић.
Ађутант, поручник Васа Љубисављевић.

Командни састав штаба 2. батаљона 1882. године[35]

Командант, мајор Евгеније Гајиновић.
Ађутант, поручник Васа Несторовић.

1. Чета

Командир, поручник Јован Ерић.[36]
Водни официр, потпоручник Павле Јоксимовић.
Водни официр, потпоручник Милован Јанковић.

2. Чета

Командир, поручник Мирко Марковић.[37]
Водни официр, потпоручник Милан Петровић.
Водни официр, потпоручник Илија Крстић.

3. Чета

Командир, капетан II класе Лазар Чизмић.
Водни официр, потпоручник Евгеније Јуришић Штурм.
Водни официр, потпоручник Ђорђе Новаковић.

32 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1880*, 108–109.

33 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1881*, 199–200.

34 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1882*, Београд, 117.

35 Исто, 118.

36 Изменама у распореду од 9. априла 1881. године, важио је распоред од 1. маја текуће године а требао је да се изврши до 15. истог месеца. Новим распоредом распоређен је у 2. батаљон 1. чете за командира поручник Јован Ерић, до тада при рудничкој окружној војсци („Постављења и размештаји", *Службени војни лист: орган и издање војног министарства*, година I, бр. 15 од 10. априла 1881, 306).

37 Исто. Новим распоредом распоређен је у 2. батаљон 2. чете за командира поручник Мирко Марковић, до тада при врањској окружној војсци.

4. Чета

Командир, поручник Јован Радовић.[38]
Водни официр, поручник Ђорђе С. Нешић.
Водни официр, потпоручник Радомир Мркоњић.

НАРОДНА ВОЈСКА

Командни састав штаба Прокупљанске окружне команде 1879. године[39]

Командант, пешачки мајор Глиша Франић.
Вршилац дужност помоћника, пешачки капетан I класе Милан Бојић.
Ађутант, пешачки потпоручник Милан Мандукић.
Команданти батаљона: поручник Тодор Јаковљевић, поручник Јован Ерић, контрактуални потпоручник Лука Хајдин, потпоручник Коста Здравковић, потпоручник Сава Савић.
За коњицу, потпоручник Мијаило Радовановић.

Командни састав штаба Топличке окружне команде 1880. година[40]

Командант, пешачки мајор Влајко Јевремовић.
Помоћник, пешачки капетан I класе Милан Бојић.
Ађутант, пешачки потпоручник Милан Мандревић.
За пешадију, поручник Јован Ерић.
За пешадију, потпоручник Коста Здравковић.
За пешадију, потпоручник Сава Савић.
За пешадију, контракт. потпоручник Јован Ковачевић.
За коњицу, потпоручник Мијаило Радовановић.
За артиљерију, капетан II кл. Сима Жарић.

Командни састав штаба Топличке окружне команде 1881. година[41]

Командант, пешачки мајор Илија Ц. Живковић.
Помоћник, пешачки капетан I класе Јован Богдановић.
Ађутант, пешачки потпоручник Ђорђе Обрадовић.
За пешадију, пешачки капетан II класе Михаило Радуловић.
За пешадију, пеш. поручник Тимотије Ивковић.
За пешадију, пеш. потпоручник Јоксим Богосављевић.
За пешадију, пеш. потпоручник Сава Савић.
За пешадију, пеш. потпоручник Ђунасије Радовановић.
За коњицу, коњички потпоручник Михаило Радовановић.
За артиљерију, артиљеријски поручник Светозар Лучић.

Командни састав штаба Топличке окружне команде 1882. године[42]

Командант, артиљ. мајор Радомир Путник.[43]
Помоћник, пешачки капетан I класе Јован Богдановић.
Ађутант, пешачки потпоручник Ђорђе Обрадовић.
За пешадију, поручник Тимотије Ивковић.
За пешадију, поручник Јоксим Богосављевић.
За пешадију, потпоручник Милан Марковић.[44]
За пешадију, потпоручник Алекса Радовановић.
За пешадију, потпоручник Ђунисије Радосављевић.
За коњицу, поручник Михаило Радовановић.
За артиљерију, поручник Светозар Лучић.

38 Исто. Новим распоредом распоређен је у 2. батаљон 4. чета за командира поручник Јован Радовић, дотадашњи ађутант крагујевачке окружне војске.

39 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1879*, 130.

40 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1880*, 128.

41 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1881*, 199.

42 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1882*, 129.

43 Командант Топличке окружне команде постао је *Указом* од 20. марта 1881. године, који су потписали Књаз Милан Обреновић и генерал М. Лешјанин као министар војни у кабинету М. Пирошанца (Жив. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник: његов живот и рад*, књига I, Сарајево, 1926, 42). Премештај са положаја начелника штаба Дивизије стајаће војске за команданта Топличке окружне команде, Путник је сматрао деградацијом. Написао је жалбу у којој је оштро протестовао због прераног премештаја на нову дужност. Тиме се по ондашњим схватањима огрешио о наредбу веће власти. То је био разлог да буде кажњен казном од 15 дана затвора (Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник*, Београд, 1984, 116).

44 Изменама у распореду од 9. априла 1881. године у Топличку окружну команду премештен је за пешадију потпоручник Милан Марковић, дотадашњи водник 4. чете 7. батаљона („Постављења и размештаји", *Службени војни лист: орган и издање војног министарства*, година I, бр. 15 од 10. априла 1881, 310).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени историјски извори:

1. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србије од 5. августа до 12. јуна 1878. године*, 32 (XXXII). Београд: Штампа и издање државне штампарије, 1878.
2. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србије од 5. јула до 28. октобра 1878. године*, 33 (XXXIII). Београд: Штампа и издање државне штампарије, 1878.
3. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1. новембра до 6. маја 1879. године*, књ. 34 (XXXIV). Београд: Штампа државне штампарије, 1879.
4. *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1879*, Београд: Државна штампарија, 1879.
5. *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1880*, Београд: Државна штампарија, 1880.
6. *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1881*, Београд: Државна штампарија, 1881.
7. *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1882*, Београд: Државна штампарија, 1882.
8. *Службени војни лист: орган и издање војног министарства*, Београд: Државна штампарија, 1881.

Литература:

1. Бујошевић Ђук, Славица, *Топличко окружно начелство у Кнежевини и Краљевини Србији 1878–1914*, Прокупље: Историјски архив „Топлице“ Прокупље, 2016.
2. Илић, Буда, *Споменица 1878–1908–1958*, Прокупље: Народни одбор среза Прокупље, 1958.
3. Илић, Никола П., *Ослобођење Јужне Србије 1877–1878*, Београд: Слобода, 1977.
4. Јагодић, Милош, *Насељавање Топличког округа 1878–1879. године*, Годишњак за друштвену историју, VII/1, Београд: Удружење за друштвену историју, 2000, 52–57.
5. Милићевић, Милан Ђ., *Краљевина Србија, нови крајеви (географија–орографија–хидрографија–топографија–археологија–историја–етнографија–статистика–просвета–култура–управа)*, Београд: Кр. срп. државна штампарија, 1884.
6. Мишић, Живојин, *Моје успомене*, Београд: Војноиздавачки завод, 1969.
7. Ранковић, Жив. Ј., *Војвода Радомир Путник: његов живот и рад*, књига I, Сарајево: Државна штампарија, 1926.
8. Ратковић–Кости, Славица Б., *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд: Војноисторијски институт, 2007.
9. Рудић, Вујадин Б., *Становништво Топлице*, посебна издања, књига 17, Београд: Српска академија наука и уметности; Етнографски институт, 1978.
10. Скоко, Саво, *Војвода Радомир Путник*, Београд: Београдски издавачко–графички завод, 1984.

Штампа, периодика:

1. *Отаџбина*, Београд.
2. *Ратник*, Београд.
3. *Српске новине*, Београд.

Резиме.

Топлица као један од новоприпојених округа после српско–турских ратова (1876–1878) имала је посебну стратегијску важност у Кнежевини Србији због саме близине државне границе са територијом на којој су живели Арнаути. На овом простору долази до значајних војних, верских и друштвених промена. Измењена је и сама структура становништва. Наиме, из Прокупља пред српском војском одлази турско становништво и насељавају се Срби из других крајева, посебно из Црне Горе и Херцеговине. Власти у Топличком начелству покушавају да их укључе у одбрамбени систем Кнежевине. У Прокупљу се формирају команде стајаће и народне војске. Присуство српског војника у вароши која је више векова била под турском влашћу значило је народу који је ту живео долазак слободе и коначног присаједињења са својом матицом, Кнежевином Србијом. Из тог разлога је сасвим разумљиво навођење официра који су ту службовали да је народ био веома благонаклон према њима. Своју захвалност за ослобођење од туђинске власти исказаће у будућим ратовима када ће одазив становништва са овог простора процентуално у односу на остатак Србије бити далеко највећи.

Prokuplje as a garrison of the Serbian army in the Principality of Serbia (1878–1882)

Summary: Toplica, as one of the newly annexed districts after the Serbian-Turkish wars (1876–1878), had a special strategic importance in the Principality of Serbia due to its proximity to the state border with the territory inhabited by the Arnauts. Significant military, religious, and social changes are taking place in this area. The population structure itself has also changed. Namely, the Turkish population of Prokuplje left before the Serbian army and was settled by Serbs from other regions, especially from Montenegro and Herzegovina. The authorities in the Toplica Principality tried to include them in the Principality's defense system. In Prokuplje, standing and people's army commands are formed. The presence of a Serbian soldier in a town that had been under Turkish rule for centuries meant for the people living there the arrival of freedom and final unification with their motherland, the Principality of Serbia. For this reason, is a perfectly understandable statement the officers who served there stated that the people were very kind to them. They will express their gratitude for liberation from foreign rule in future wars, when the response of the population from this area will be by far the largest in percentage terms compared to the rest of Serbia.

Марија КРАЉ, мср.[1]
Београд
Република Србија

UDK: 364-72:342.78(497.11)"18/19"
342.52(497.11)"1861/1912"

Прегледни научни рад

ОПШТИНСКИ КОШЕВИ 1861–1912. ГОДИНЕ

Апстракт: Општински кошеви били су фондови – резерве житарица и новца, који су током неродних година или ратног стања служили исхрани грађана и војске. Више пута током 19. века су укидани и обнављани. На основу одабраних фондова Министарства финансија и Министарства народне привреде у Државном архиву Србије истражено је њихово одржавање и функционисање од последњег успостављања, 1861. године, до Балканских ратова (1912). С обзиром на њихову сврху, кошеви су били кључни за прехрану током српско–турског (1876–1878) и рата против Бугарске (1885) и превазилажење последица великих поплава у посматраном периоду.

Кључне речи: општине, општински кошеви, кметови, неродне године, елементарне непогоде, корупција, 19. век.

Увод

Општински кошеви били су мера социјалне заштите чији је зачетник био кнез Милош Обреновић. Уредба о кошевима је највероватније усвојена 1828. године, а поновљена 1836. ради распростирања у припојеним нахијама. Свака сеоска општина била је у обавези да изгради и одржава заједнички кош (амбар), у који би грађани предали одређену количину житарица. До 1882. године било је прописано да се у кошеве даје кукуруз, а након тога је дозвољено давање и пшенице, ражи, јечма и овса.[2] Житарице у кошу биле су улог за неродне године. Када би наступила неродна година, грађани је требало да добију житарице за прехрану и сејање.[3] Након сетве били су у обавези да их врате. Житарице у кошевима је требало редовно мењати, како се не би кариле. Уредба о кошевима је неколико пута укидана (1842, 1859) и враћана на снагу (1854, 1861). Сељаци су се жалили да им је давање за кошеве представљало велико оптерећење, док државна

1 Ауторка је мастер историјских наука, самостална истраживачица. Дипломирала 2013. и мастерирала 2014. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је тренутно на докторским академским студијама. e–mail: marijakraljmk@gmail.com

2 *Закон о општинским кошевима*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији изданих од 20. јула 1882. до 19. фебруара 1883. године, XXXVIII, Београд, 1883, 24. Иако није било одобрено, у неким кошевима су и пре 1882. чуване житарице, а касније чак и пасуљ: према: Државни архив Србије (даље: ДАС), Министарство финансија Економно одељење (даље: МФ–Е), 1869. ф. XIII, Р. 2; Министарство народне привреде Одељење за земљорадњу и сточарство (даље: МНП–З), 1886. ф. III, Р. 2. Приликом давања кукуруза за кошеве, сељаци нису одвајали зрна од клипа. Уредбом о успостављању општинских кошева из 1854. године тражен је кукуруз у клипу због мање подложности кварењу. Исправке ове одредбе планиране су након рата против Бугарске (1885). Министар војни жалио се током рата јер кукуруз у клипу није био практичан за војску: према: ДАС, МНП–З, 1886. ф. III, Р. 75; *Уредба о воспоставлъню обштински кошева*, Сборникъ закона и уредба и уредбенны указа изданы у Княжеству Србіи VIII (Одъ почетка 1854. до конца 1855. године), Бѣоград, 1856, 26.

3 Процедура за давање житарица из коша била је сложена због централизације управе. Кметови су упућивали молбе да грађанима поделе житарице среским начелницима, који су их прослеђивали министру финансија, касније министру народне привреде, уз сопствену процену тачности навода. Иако је често напомињано да су житарице у кошевима биле власништво становника једне општине, намењене исхрани и сејању у неродним годинама, располагање им је било ограничено, односно захтевало је одобрење министра. Описана процедура, када је била поштована, успоравала је пружање помоћи грађанима. Она није била ни прописана уредбама и законима о кошевима. Према Закону о општинским кошевима из 1889, поделу житарица требало је да одобравају општински одбори. Уколико би их тражило више од петине грађана општине, требало је известити надзорну власт и Министарство народне привреде, како би пратили случај. Одредба није заживела у пракси и дељење житарица још увек је одобравао министар: према: ДАС, МФ–Е, 1866. ф. VII, Р. 5; 1870. ф. VIII, Р. 36; 1870. ф. VIII, Р. 50; МНП–З, 1885. ф. I, Р. 38; 1886. ф. II, Р. 71; 1891. ф. V, Р. 361; 1897. нефасцикулисана грађа; 1898. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа; Министарство народне привреде Одељење за пољску привреду и ветеринарство (даље: МНП–П), 1902. нефасцикулисана грађа; 1904. нефасцикулисана грађа; 1905. ф. III, Р. 33; 1906. нефасцикулисана грађа; 1908. нефасцикулисана грађа; *Закон о општинским кошевима*, Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији од 31. децембра 1888. до краја 1889. године XLV, Београд, 1891, 545.

управа није имала јефтиније решење за набавку семена и хране током неродних година и за војску током рата.[4] Од последњег успостављања кошева (1861) до 1912. године одиграли су се српско–турски (1876–1878) и рат против Бугарске (1885) и неколико великих поплава. Кошеви је требало да имају кључну улогу у набавци ратних резерви и превазилажењу последица елементарних непогода. Стога је значајно истражити да ли су могли да испуне своју сврху.

Закони и уредбе о општинским кошевима 1861–1889.

Уредба о успостављању општинских кошева из 1854. године била је основа њиховог уређења до 1889. Она је била укинута 1859, а затим враћена на снагу 1861. решењем о допуни. Допунама из 1861. прецизирани су поступци за накнаду штете која би проистекла услед кварења, крађе или немара кметова. Кметови су тек од 1861. били дужни да надокнаде недостатке који би проистекли из њиховог немарног руковођења кошем. Ниједним од ова два документа није било прописано које установе ће надзирати руковођење кошевима и какав би био поступак за надзор. Расписом из 1867. године одређено је да би на позајмљену количину житарица требало вратити још 30%. Тиме је смањена количина житарица коју је требало вратити у кош (50% више) претходно прописана Уредбом из 1854. године. Разлика у позајмљеној и количини житарица коју је требало вратити у кош потицала је од чињенице да су се узимале суве, а враћале сирове. Није познато зашто је количина коју је требало вратити умањена. Грађани свакако нису били у могућности да дају очекивану количину житарица.[5]

Током српско–турских (1876–1878) и рата против Бугарске (1885), кошеви су били тешко оштећени. Њихово стање изазвало је забринутост Српског пољопривредног друштва, на чијем скупу је 1889. године тражено да се они побољшају или „уведу тамо где их нема“. Исте године усвојен је нови Закон о општинским кошевима и уређена су Правила и упутства за вршење Закона о општинским кошевима и за вођење рачуна о општинској храни. У Главној контроли састављени су обрасци за вођење кошевских рачуна, како би се олакшао посао и кметовима и њиховим надзорницима. Окружним одборима наређено је да учествују у поправци и попуњавању кошева.[6]

Према Закону о општинским кошевима (1889), уместо кошева вароши је требало да оснују новчане фондове. Новчани фондови постојали су и раније. Недостатак коша у Нишу 1883. године оправдан је малим бројем ратара, због чега није било могућности да се прикупи довољно житарица. Из Министарства народне привреде тада је наређено да се од ратара прикупе житарице, а од грађана који су се бавили неаграрним занимањима новац. При кошу је требало да имају и новчани фонд којим би располагали током неродне године. Законом из 1889. године новчани фондови били су само озваничени и уређени. Улог је могао бити депонован у било који јавни новчани завод.[7] Тиме се обезбеђивао и јефтинији кредит на тржишту новца.

Народној скупштини је 1896. године поднет предлог да се и сеоским општинама одобри да уместо кошева оснују новчане фондове. Предлог је следио након неколико молби сеоских општина из 1891. године да и оне имају новчане фондове. Није познато да ли су ове молбе упућене на иницијативу грађана или кметова, те која је могла бити мотивација за њих. Одбијен је вероватно због тога што током неродних година није било довољно житари-

4 Бојана Миљковић–Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије 1834–1867*, Београд, 2014, 270–271; Živomir Spasić, *Kragujevačka vojna fabrika 1853–1953*, Kragujevac, 1973, 36–37.

5 ДАС, МФ–Е, 1877. ф. IX, Р. 1; *Закон о општинским кошевима*, Зборник закона и уредаба XLV, 537–549; *Решење, коимъ се уредба о обштинскимъ кошевима одъ 22. Октобра 1854. В. No 974 допуиава*, Сборникъ закона и уредба изданы у Княжеству Србіи одъ почетка до конца 1861. године XIV, Бѣоград, 1862, 35–36; *Уредба о воспоставлъню обштински кошева*, Сборникъ закона и уредба VIII, 26. Распис свим начелствима да нареде општинама да за позајмљену општинску храну узимају у кошеве 130 ока за издатих 100 ока (1867) није сачуван у архивској грађи нити објављен у Зборницима закона и уредаба. Он је познат из једног списка важећих закона, уредаба и расписа, претежно необјављених, које је Министарство финансија планирало да изда вероватно у једној публикацији 1877. године. Иако увид у садржај расписа из 1867. године није могућ, сам назив довољно је индикативан. Расписом Колико треба општине да узимају проценат за позајмљену храну из општинских кошева из 1874. године, са истог списка, је највероватније поновљена уредба из 1867. Сачуваним расписима из 1886. и 1888. године, кметови и сељаци су заиста опомињани да се позајмице из кошева враћају са додатних 30% житарица.

6 ДАС, МНП–З, 1886. ф. II, Р. 67; 1888. ф. I, Р. 114; 1888. ф. I, Р. 119; 1888. ф. I, Р. 120; 1888. ф. I, Р. 121; 1888. ф. II, Р. 7; 1888. ф. II, Р. 41; 1888. ф. II, Р. 81; 1889. нефасцикулисана грађа; 1891. ф. V, Р. 361; 1892. ф. I, Р. 63.

7 ДАС, МНП – З, 1883. нефасцикулисана грађа; *Закон о општинским кошевима*, Зборник закона и уредаба XLV, 537.

ца на тржишту, а биле су и скупље због веће потражње и мање понуде, као и због потребе да у случају ратног стања буду доступне за војску и избеглице.[8]

Однос установа према општинским кошевима 1861–1912.

Старање о кошевима било је задужење кметова. Извештаје су подносили среским начелницима, који су их прослеђивали министру финансија, потом министру народне привреде од 1883. године. Министри су уједно и одобравали радње са кошевима, попут дељења или продаје житарица. Оптерећени другим обавезама, нестручни или немарни, кметови нису нарочито водили рачуна о кошевима. Због тога су често опомињани. Од 1889. године стављени су под надзор општинских и окружних одбора и Главне контроле, а касније и пореских одељења и економа како би се исправило њихово поступање. Напори нису уродили плодом.

За кметове су често бирани неписмени људи, који нису били у могућности да се информишу писаним путем о својим дужностима. Како су они, по примедби Министарства народне привреде, често и мењани вероватно нису имали времена ни да искуство стекну праксом. Одредбе о уређењу кошева морале су бити понављане, а кметови су ипак имали недоумице. Начелништво Београдског округа тражило је 1888. године упутства од Министарства народне привреде која делују као основа када је реч о старању о кошевима: колико се жита узима по становнику, да ли се узима од сваког становника или само од пореских обвезника, да ли ће се житарице из кошева позајмљивати или поклањати сиромашнима, итд. Одговоре на наведена питања требало би да су могли знати и грађани да су прописи редовно и доследно спровођени. Према последњем постављеном питању (да ли се житарице позајмљују или поклањају сиромашнима), може се претпоставити да су недоумице потицале и од непрописне, али одобрене праксе, да сиромашни не враћају добијене житарице.[9] Евиденције о издатим житарицама нису уредно вођене, те се није увек знала права количина позајмљених или оних у кошевима. Житарице су понегде

8 ДАС, МНП–З, 1891. ф. V, Р. 361; 1896. ф. I, 27.

9 И Закон о општинским кошевима из 1889. године поновљен је 1894, а потом и 1903. године: према: ДАС, МНП–З, 1894. нефасцикулисана грађа; 1903. нефасцикулисана грађа.

давање и без облигација, само уз бележење позајмица у књигама. У таквим ситуацијама грађани су или негирали да су уопште узимали зајам или су тврдили да су га вратили, а да није било убележено. Рачуни су и нестајали, а због честих промена кметова нису ни могли бити доведени у ред. Кметови су користили прилике и отуђивали новац зарађен од продаје житарица.[10] Грађани су се жалили и на малверзације приликом дељења житарица. Жалбе указују на поделу житарица пре свега према блискости грађана са општинским чиновницима. За житарице су тражили и новац или извођење пољских радова – копање, кошење и орање.[11] Законом о општинским кошевима из 1889. и Правилима и упутствима за његово извршење биле су предвиђене новчане казне за кметове који не би ревносно вршили своју дужност. Неколико кметова заиста јесте кажњено 1893. године, али је потом и ослобођено казни краљевим указима.[12]

10 ДАС, МФ–Е, 1867. ф. I, Р. 97; 1869. ф. IV, Р. 2; 1869. ф. XIII, Р. 1; 1869. ф. XIII, Р. 2; 1874. ф. XII, Р. 1; 1877. ф. IX, Р. 1; 1881. ф. IX, Р. 6; МНП–З, 1883. нефасцикулисана грађа; 1884. нефасцикулисана грађа; 1886. ф. II, Р. 67; 1886. нефасцикулисана грађа; 1888. ф. I, Р. 130; 1888. нефасцикулисана грађа; 1889. нефасцикулисана грађа; 1891. ф. II, Р. 215; 1891. ф. V, Р. 361; 1891. нефасцикулисана грађа; 1893. нефасцикулисана грађа; 1894. нефасцикулисана грађа; 1897. нефасцикулисана грађа; 1898. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа; МНП–П, 1900. нефасцикулисана грађа; 1901. нефасцикулисана грађа; 1902. нефасцикулисана грађа; 1903. нефасцикулисана грађа; 1904. нефасцикулисана грађа; 1905. нефасцикулисана грађа; 1907. нефасцикулисана грађа; 1908. нефасцикулисана грађа.

11 ДАС, МНП–З, 1898. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа; МНП–П, 1905. нефасцикулисана грађа.

12 Изненадна брига о кошевима била је мотивисана политичком борбом из 1893. године. Бивши кмет Врбовачке општине, Милан Радивојевић, тражио је од Министра народне привреде да буде ослобођен казне за непоштовање рока за прикупљање житарица за кош. Према Радивојевићевом објашњењу, срески начелник му је претходно понудио да се учлани у Либералну странку. Након што је одбио, Радивојевићу је наложено да у року од шест дана сакупи храну у општини коју су чинила два села са преко 300 пореских обвезника и то док је био снег. Неизводљивим налогом срески начелник покушао је да изврши притисак на подређеног чиновника, али вероватно и да задржи привид правне државе. Како Радивојевић није испунио поверени задатак у одређеном року, прописана му је новчана казна. Иако није прецизирао када се сукобио са среским начелником, то је очигледно било пре парламентарних избора у фебруару 1893. године. Ослобођење од казне тражио је почетком јуна, односно по завршетку избора и разрешењу постизборне кризе постављањем радикалске владе. И начелник Бањског среза, присталица либерала, до тада је већ био смењен. Нови начелник подржао је Радивојевићев захтев за ослобађање од казне, која јесте била укинута. Требало би додати да је Радивојевић био кмет „свега 4 – 5 месеци“, што иде у прилог

Од 1889. године у старање о кошевима укључени су и општински и окружни одбори. Они су могли вршити надзор над кошевима, односно прегледати и премеравати житарице и контролисати рачуне. Општински одбори је требало да врше надзор једном годишње, а окружни одбори када би проценили да је потребно. Окружни одбори су проверавали рачуне и на крају године, што је такође чинила и Главна контрола. Прегледима рачуна и житарица окружни одбори откривали би „све мањке и неправилности, каквих је случајева [било] све више“ (из расписа Министарства народне привреде Пбр 21.861 окружним одборима, 6. август 1906). Уколико би утврдили неоправдани мањак или неисправност у руковању житарицама или новцем, требало је да доставе своје налазе надлежној истражној власти. Надзирали су и лицитације за продају или куповину кошевских житарица и одобравали цене по којима су уступане војним магацинима. И економи су од успостављања (1899) били укључени у руковање и надзор над кошевима. Прослеђивали су наредбе везане за кошеве, подучавали кметове и прегледали житарице и рачуне. Уколико би запазили неправилности, требало је да их пријаве и помогну кориговање поступања кметова.[13]

Кошеве су контролисала и среска пореска одељења, мада није познато по ком основу. Закључак инспекција у Рађевинском, Јасеничком и Црногорском срезу из 1898. године био је да ранији пропусти кметова нису били исправљени. Стање у кошевима и званичним извештајима знатно се разликовало. Поједине општине нису имале кошеве, који су били уништени у претходним ратовима. Уколико су у таквим општинама и биле скупљане, житарице су чуване на неадекватне начине, због чега су и пропадале. Евиденције, које су биле затечене, су неуредно и непрописно вођене. Уместо у књигама, вођене су и на обичним хартијама. Таква ситуација била је погодна за злоупотребе кметова. Новац од продаје житрица или из фондова користили су за сопствене потребе. Житарице су у неким местима дељене и без одобрења Министарства народне привреде.[14]

Начин грађње и одржавања кошева био је прописан Уредбом из 1854. и Законом из 1889. Место за кошеве је требало пажљиво одабрити, тако да не буде склоно плављењу и да је могуће проветравање житарица у њима. Материјал за градњу требало је да буде чврст, како кош не би оштетиле временске непогоде и домаће животиње. Одржавање житарица у кошевима подразумевало је њихово мењање на сваке три године по Уредби из 1854, односно према процени по Закону из 1889. Замена житарица била је мера којом се спречавало њихово кварење од штетних животиња и инсеката – мишева и жижака, и влаге. Пропис из 1854. није поштован. Житарице су могле остати у кошу и десетак година. На пример, према извештају из 1869. године, житарице у кошу Беловодске општине сакупљане су 1855–1857. Замена се могла извршити тако што би се грађанима дао улог из кошева, а примио нови након жетве, или продајом старих и куповином нових житарица. И замена и продаја житарица обављане су по одобрењу надлежног министарства.[15]

Однос грађана према општинским кошевима 1861–1912.

Иако је требало да буду улог за неродне године, грађани и кметови су посматрали кошеве и као извор капитала. Продаја житарица из кошева тражена је за прикупљање средства за изградњу школа, судница, цркава, механа или других јавних грађевина или исплату општинских дугова. Оваква пракса није била предвиђена уредбама о општинским кошевима, те су министарства упорно одбијала захтеве.[16] Захтеви за продајом житарица због кварења се не

претходним запажањима чак и Министарства народне привреде да су често мењани, због чега послови нису могли правилно да се спроводе: према: ДАС, МНП–3, 1893. нефасцикулисана грађа. О предизборним радњама и притиску на присталице Радикалне странке уочи парламентарних избора одржаних 25. фебруара 1893. године више у: Владо Маријан, *Влада Јована Ђ. Авакумовића: покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд, 1996, 127–154.

13 ДАС, МНП–3, 1889. нефасцикулисана грађа; МНП–П, 1900. нефасцикулисана грађа; 1902. нефасцикулисана грађа; 1903. ф. III, Р. 3; 1903. нефасцикулисана грађа; 1904. нефасцикулисана грађа; 1906. нефасцикулисана грађа; 1907. нефасцикулисана грађа; *Закон о општинским кошевима*, Зборник закона и уредаба XLV, 543–545.

14 ДАС, МНП–3, 1898. нефасцикулисана грађа.

15 ДАС, МФ–Е, 1867. ф. I, Р. 97; 1869. ф. V, Р. 94; 1869. ф. VII, Р. 114; 1869. ф. IX, Р. 70; 1869. ф. XIII, Р. 1; 1869. ф. XIII, Р. 2; 1870. ф. VI, Р. 120; 1872. ф. XIV, Р. 6; 1880. ф. I, Р. 42; 1881. ф. IX, Р. 6; МНП–3, 1885. ф. I, Р. 6; 1885. нефасцикулисана грађа; 1888. нефасцикулисана грађа; 1891. ф. V, Р. 361; 1894. нефасцикулисана грађа; 1897. нефасцикулисана грађа; 1898. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа; МНП–П, 1903. нефасцикулисана грађа; 1904. нефасцикулисана грађа; *Закон о општинским кошевима 1889*, 1351;*Уредба о восо-стављању општински кошева*, Сборникъ закона и уредба VIII, 26.

16 ДАС, МФ–Е, 1871. ф. I, Р. 78; 1875. ф. IX, Р. 103; МНП–3, 1886. ф. II, Р. 59; 1886. ф. II, Р. 66; 1886. ф. II, Р. 92; 1888. ф. I, Р. 90; 1888. ф. I,

могу преиспитати. Међутим, одбијање захтева за продају житарица ради подмиривања општинских трошкова буди сумњу да су кметови у одређеним случајевима наводили кварење житарица као образложење за продају, јер су сматрали да ће допринети позитивном одговору.

Упркос томе што ни Законом из 1889. године општинама није била омогућена њихова продаја за подмиривање трошкова, првостепени суд у Јагодини је 1897. ставио је забрану на житарице из коша Јовачке општине због дуга приватном лицу. Министар народне привреде наредио је да се ова забрана укине и тим поводом писао и министру унутрашњих послова. Из Министарства унутрашњих послова је потврђено да је продаја житарица из кошева ради исплате општинских дугова остала честа пракса, упркос забранама. С обзиром на то да се суд у Јагодини, а вероватно и други судови, није доследно придржавао Закона о општинским кошевима, његове одредбе нису могле ни бити спроведене. Још један распис за спречавање овакве праксе усвојен је 1897. године. Одређено је да се новац од продаје житарица из кошева положи у Управу фондова на капитализање. Повлачење улога могло је бити одобрено након што би била одржана лицитацију за набавку нових.[17]

Извештаји о стању житарица у кошевима нису уједначени нити су сви сачувани. Одређени извештаји садржали су количину житарица у кошу и задужених, а други само оне у кошу. Потпуни извештаји указују да грађани нису испуњавали обавезу одвајања житарица за кошеве, јер је део хране увек био задужен и то више година. Према процени Чедомира А. Поповића, службеника Министарства народне привреде који је 1886. године саставио извештај о стању кошева, у њима је било 4.250.591kg житарица. Десет година раније, пре српско–турских и рата против Бугарске, 1876. године било их је седмоструко више – 30.000.000kg. Министарство народне привреде упозоравало је девет година након Поповићевог извештаја (1905) да ће кошеви ускоро бити потпуно испражњени. Оклевање да се предају житарице, упркос користима од те резерве, потицало је од чињенице да су оне биле најзначајнији прехрамбени и трговински артикал сељачких домаћинстава. Приоритет у односу на издвајање за кошеве била је исплата пореза, за шта су сељаци морали продати житарице. Сиромашни сељаци или они који су били тешко погођени неродним годинама или елементарним непогодама не би могли ни да се прехране уколико би вратили позајмљене житарице. Стога им је одлагано одуживање дугова према општинским кошевима. У Србији је превладавао ситан сељачки посед, величине до 5ha. На мањим поседима вероватно није могао бити остварен довољан принос да би се издвојиле и житарице за кош. Један од закључака инспекције рађевинског пореског одељења 1898. године био је да је кукуруз дат „неким несигурним дужницима“, који „вероватно неће моћи да наплате ни 10% од кукуруза који дугују“. У Белосавачкој општини је исте године утврђено да дугови из 1869. године још увек нису били одужени.[18]

Грађани нису једнако третирани у вези са општинским кошевима. Према Уредби из 1854. године, критеријум за поделу житарица у неродној години било је улагање у кошеве. Законом из 1889. критеријум је измењен. И грађани који нису улагали у кошеве могли су добити житарице, уколико се нису могли прехранити на други

17 ДАС, МНП–3, 1897. нефасцикулисана грађа; МНП–П, 1902. нефасцикулисана грађа; 1903. нефасцикулисана грађа.

18 ДАС, МФ–Е, 1866. ф. VII, Р. 5; 1866. ф. VIII, Р. 2; 1869. ф. I, Р. 97; 1869. ф. IV, Р. 2; 1869. ф. XIII, Р. 1; 1869. ф. XIII, Р. 2; 1870. ф. XIV, Р. 6; 1871. ф. X, Р. 3; 1872. ф. IV, Р. 2; 1872. ф. IV, Р. 25; 1872. ф. IV, Р. 48; 1872. ф. VI, Р. 52; 1872. ф. VI, Р. 216; 1872. ф. VII, Р. 44; 1872. ф. X, Р. 1; 1874. ф. XII, Р. 1; 1875. ф. IV, Р. 49; 1875. ф. V, Р. 89; 1875. ф. VIII, Р. 73; 1875. ф. XI, Р. 81; 1875. ф. XII, Р. 40; 1876. ф. V, Р. 52; 1879. ф. VII, Р. 68; 1879. ф. X, Р. 3; 1880. ф. I, Р. 42; 1881. ф. VIII, Р. 2; 1881. ф. IX, Р. 6; МНП–3, 1883. нефасцикулисана грађа; 1884. ф. I, Р. 9; 1884. ф. I, Р. 84; 1884. нефасцикулисана грађа; 1885. нефасцикулисана грађа; 1886. ф. III, Р. 2; 1887. нефасцикулисана грађа; 1888. нефасцикулисана грађа; 1891. ф. V, Р. 361; 1892. нефасцикулисана грађа; 1893. ф. III, Р. 47; 1893. ф. VI, Р. 3; 1893. нефасцикулисана грађа; 1894. ф. VI, Р. 1; 1894. нефасцикулисана грађа; 1895. нефасцикулисана грађа; 1897. нефасцикулисана грађа; 1898. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа; МНП–П, 1900. нефасцикулисана грађа; 1901. нефасцикулисана грађа; 1902. нефасцикулисана грађа; 1903. ф. XIII, Р. 136; 1903. ф. XXVI, Р. 3; 1903. ф. XXVIII, Р. 1; 1903. ф. XXVIII, Р. 2; 1903. ф. XXVIII, Р. 4; 1903. нефасцикулисана грађа; 1904. нефасцикулисана грађа; 1905. нефасцикулисана грађа; 1906. нефасцикулисана грађа; 1907. нефасцикулисана грађа; 1908. нефасцикулисана грађа; *Распис Министарства народне привреде Пбр 3968: О снабдевању општинских кошева и засејавању општинских утрина*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1905. до краја исте године LX, Београд, 1908, 63–67; Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europaischen Vergleichstaden*, Munchen, 1989, 224.

начин. Појединци, који су наводно били добростојећи, могли су бити одбијени приликом тражења житарица у неродним годинама. Кметови су током неродних година чак упозоравани да житарице дају првенствено сиромашнима, без обзира да ли су улагали у кошеве или не. Могућност егзекутивне наплате дуга за општински кош, такође усвојена 1889, према претраженој архивској грађи, није искоришћена.[19] Начини на које су већином нестручни и корумпирани кметови руководили кошевима и на који су дељене житарице у неродним годинама, могао је такође одвратити грађане од улагања у њих.

Ефикасност општинских кошева 1861–1912.

Као што је већ речено, сврха кошева било је обезбеђивање хране у случају елементарних непохода и ратова. Дугодишњи немар онемогућавао је да се та сврха испуни. У посматраном периоду, Србију је погодило неколико поплава, а најзначајније су биле оне из 1864. и 1897. године. Поплаве су у мањој или већој мери, зависно од положаја места, оштетиле усеве. Током поплава из 1864. били су уништени чак и неки кошеви у низијским местима. Упркос мерама за опоравак, које су обухватале одобравање поделе житарица из преосталих кошева и сејања општинских утрина, морало се приступити и набавци људске и сточне хране. Становништво се у појединим местима опорављало од поплаве из 1864. наредних неколико година. Грађани су и 1866. године тражили житарице позивајући се на поплаве из 1864, а своје дугове према општинским кошевима нису били у могућности да одуже ни 1869. Опоравак од поплава је морао трајати дуже од периода до наредне сетве, како је уредбама о општинским кошевима било предвиђено. Требало је времена да се вода повуче и земља исуши до те мере да је могуће орати. Зато се каснило са сетвом или је уопште није било могуће обавити. Није познато да ли је количина житарица коју су грађани добијали била довољна за исхрану и сетву. Радна стока је могла страдати у поплавама, што је такође успоравало или онемогућавало орање. Како су и ливаде биле поплављене, стока је била исцрпљена због недостатка хране. Критичније је било након поплава из 1897. године. Ове поплаве задесиле су становништво након што је део кошева пропао или био испражњен и у ратовима. Количина житарица у њима није била довољна за исхрану становништва.[20]

Током српско–турског (1876–1878) и рата против Бугарске (1885) ситуација је била изузетно неповољна. У пограничним окрузима, у којима су биле и борбе, обављање пољопривредних радова није било могуће због продирања противничких војски. Убијана је радна стока, уништаване су пољопривредне справе и кошеви. И у окрузима у којима није било борби, део радне снаге је био мобилисан, те су се пољопривредни радови спорије одвијали или су били обустављени. Житарице из кошева, који нису били оштећени, реквириране су за прехрану војника и избеглица. Сељаци су, дакле, били онемогућени да раде, а резерва из коша је или пропала или била употребљена. Поврх свега, од сељака је било очекивано да исплате и задужења према држави. Због неисплаћених пореза и државног зајма, сељаци су били задужени према општинским касама и приватним лицима. Грађани у појединим општинама нису били у могућности да одвоје житарице за кошеве од српско–турских ратова до 1884. године. И у каснијим извештајима је лоше стање кошева приписивано српско–турским ратовима. Уследио је и рат против Бугарске, након ког су се грађани суочили са истим проблемима. Инсолвентност су погоршавале и неродне године, као што су биле 1880, 1886. и 1904. Ванредна стања и елементарне непогоде, самим тим и неродне године, низали су се у периодима у којима није био могућ опоравак домаћинстава. Обнављање кошева није било приоритет, те су неки били нефункционални и 1904. године.[21]

19 ДАС, МНП–З, 1897. нефасцикулисана грађа; 1898. нефасцикулисана грађа; *Закон о општинским кошевима*, Зборник закона и уредаба XLV, 546; *Уредба о воспостављању општински кошева*, Сборникъ закона и уредба VIII, 27.

20 ДАС, МФ–Е, 1866. ф. VII, Р. 5; 1867. ф. IV, Р. 66; 1869. ф. XIII, Р. 2; 1872. ф. X, Р. 1; 1882. ф. I, Р. 9; МНП–З, 1897. нефасцикулисана грађа; 1898. ф. XXVIII, Р. 1; 1898. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа; Жарко Илић, *Поплаве у Кнежевини Србији 1864. године и радови на регулацији водотокова*, Српске студије 9 (2018), 142–152, 176–181.

21 ДАС, МФ–Е, 1876. ф. V, Р. 52; 1876. ф. VI, Р. 47; 1876. ф. VII, Р. 17; 1876. ф. VII, Р. 56; 1877. ф. I, Р. 96; 1877. ф. III, Р. 68; 1877. ф. X, Р. 1; 1879. ф. VII, Р. 68; 1879. ф. VIII, Р. 1; 1879. ф. X, Р. 3; 1880. ф. I, Р. 42; 1880. ф. I, Р. 221; 1881. Ф. VIII, Р. 2; 1881. ф. IX, Р. 6; 1882. ф. IV, Р. 101; МНП–З, 1883. нефасцикулисана грађа; 1884. нефасцикулисана грађа; 1885. ф. II, Р. 126; 1885. ф. II, Р. 254; 1885. нефасцикулисана грађа; 1886. ф. III, Р. 2; 1886. нефасцикулисана грађа; 1887. нефасцикулисана грађа; 1888. нефасцикулисана грађа; 1891. ф. V, Р. 361; 1892. ф. III, Р. 252; 1894. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа. Након српско–бугарског рата требало је и утврдити колико је житарица било узето из кошева. Из Књажевачког округа жалили су се да је управник војног магацина, у који су пренете житарице из кошева, издавао признанице одбијајући 20% за кукуруз

Годину дана након рата против Бугарске, 1886, скренута је пажња да општинама још увек нису биле одужене житарице дате избеглицама и војсци и надокнађене оне које су узеле или уништиле противничке војске током ратова. По том питању и даље ништа није било предузето. Кошеви у пограничним областима ни годинама касније нису били обновљени, а они који су били очувани нису попунили капацитете. Кметови су објашњавали да је ратне губитке било тешко надокнадити.[22]

Прописи усвојени ради опоравка кошева нису спровођени. Иако је, према Закону о кошевима из 1889. године, рок за њихову обнову била 1892, 1896. извештено је како „[закон] није до пола извршен". Неки кошеви нису били обновљени ни 1904, а и касније су били у лошем стању. Недостатак кошева превазилажен је изнајмљивањем амбара приватних лица. Свесни значаја кошева, грађани су се трудили да их одрже упркос потешкоћама. Ипак, уместо из кошева, житарице су у неродним годинама често набављане куповином задуживањем код приватних лица, штедионица, Управе фондова и Главне благајне. Шта више, током 1904. године, која је била неродна, државна администрација је поверила Извозној банци набавку житарица на велико. За ову набавку требало је употребити средства из новчаних фондова који су били замена за кошеве у варошима и депозит од 464.468 динара за зидање касарне у Паланци. Уколико скупљена новчана средства не би била довољна, могла је бити узета и позајмица од Управе фондова.[23]

у клипу. Грађани општина којима су издаване овакве признанице планирали су покретање судског поступка. Рриликом састављања признаница за реквириране житарице њихова вредност рачуната је према ценама са најближих пијаца.

Због тога што су житарице из кошева биле потребне и војсци, министар народне привреде извештавао је министра војног о њиховој количини и у мирнодобским периодима. Први сачувани извештаји министру војном у фонду Министарства народне привреде јављају се након грчко–турског рата и великих поплава из 1897. године. И министар војни ургирао је да се житарице сакупе у кошеве (1894), јер би у случају мобилизације део припао војсци. Тражено је да се житарице из коша дају војсци и током војних вежби, али је то одбијено: према: ДАС, МНП–3, 1891. ф. V, Р. 361; 1894. нефасцикулисана грађа. 1898. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа; МНП–П, 1900. нефасцикулисана грађа; 1902. нефасцикулисана грађа.

22 ДАС, МНП–3, 1886. ф. III, Р. 2;

23 ДАС, МФ–Е, 1867. ф. I, Р. 82; 1869. ф. I, Р. 80; 1871. ф. VII, Р. 132; 1872. ф. III, Р. 94; 1874. ф. XII, Р. 1; 1877. ф. X, Р. 1; 1879. ф. VII, Р. 68; 1880. ф. I, Р. 221; 1882. ф. IV, Р. 101; МНП–3, 1883. нефасцикулисана грађа; 1885. нефасцикулисана грађа; 1886. нефасцикулисана грађа; 1887. нефасцикулисана грађа; 1888. нефасцикулисана грађа; 1889. ф. V, Р. 261; 1889. нефасцикулисана грађа; 1891. ф. V, Р. 361; 1891. нефасцикулисана грађа; 1892. ф. III, Р. 252; 1892. нефасцикулисана грађа; 1893. ф. III, Р. 47; 1893. нефасцикулисана грађа; 1894. нефасцикулисана грађа; 1895. нефасцикулисана грађа; 1897. ф. VI, Р. 1; 1897. нефасцикулисана грађа; 1898. ф. XXVIII, Р. 1; 1898. нефасцикулисана грађа; 1899. нефасцикулисана грађа; МНП–П, 1900. нефасцикулисана грађа; 1901. нефасцикулисана грађа; 1902. нефасцикулисана грађа; 1904. нефасцикулисана грађа; 1905. нефасцикулисана грађа; 1907. нефасцикулисана грађа; *Закон о помоћи оскудним у храни*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1904. до краја исте године LIX, Београд, 1906, 625–634.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

Државни архив Србије:

1. Министарство народне привреде Одељење за земљорадњу и сточарство
2. Министарство народне привреде Одељење за пољску привреду и ветеринарство
3. Министарство финансија Економно одељење

Објављени извори:

1. Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији од 31. децембра 1888. до краја 1889. године XLV, Београд, 1891.
2. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији изданих од 20. јула 1882. до 19. фебруара 1883. године, XXXVIII, Београд, 1883.
3. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1904. до краја исте године LIX, Београд, 1906.
4. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1905. до краја исте године LX, Београд, 1908.
5. Сборникъ закона и уредба и уредбенны указа изданы у Княжеству Србіи VIII (Одъ почетка 1854. до конца 1855. године), Бѣоград, 1856.
6. Сборникъ закона и уредба изданы у Княжеству Србіи одъ почетка до конца 1861. године XIV, Бѣоград, 1862.

Литература:

1. Б. Миљковић–Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије 1834–1867*, Београд, 2014.

2. В. Маријан, *Влада Јована Ђ. Авакумовића: покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд, 1996.

3. Ж. Илић, *Поплаве у Кнежевини Србији 1864. године и радови на регулацији водотокова*, Српске студије 9 (2018), 141–186.

4. Ž. Spasić, *Kragujevačka vojna fabrika 1853–1953*, Kragujevac, 1973.

5. H. Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europaischen Vergleichstaden*, Munchen, 1989.

Municipal granaries 1861–1912.

Summary: Municipal granaries were grain reserves in villages or money in towns, intended to feed the population and the army during years of poor harvest and wartime. Residents of rural municipalities were required to contribute certain amounts of grain to communal granaries (storehouses), while the townspeople engaged in non-agricultural activities contributed money to municipal funds. After citizens complained that this obligation was too burdensome, the granaries were abolished several times. However, due to the lack of alternative means to feed the population and army during emergencies, they were repeatedly reinstated. The last reestablishment occurred with the 1861 decree amending the 1854 Regulation on Municipal Granaries.

From 1861 to 1912, Serbia experienced the Serbian–Ottoman wars (1876–1878), the war against Bulgaria (1885), and major floods in 1864 and 1897, while 1880, 1886, and 1904 were years of crop failure. Granaries were supposed to play a significant role in acquiring war reserves and overcoming the consequences of natural disasters and poor harvests. However, the granaries were in poor condition and unable to fulfill their purpose. Their administration was handled by local chiefs (kmetovi), who were often unqualified and corrupt. Despite being supervised since 1889 by multiple institutions — municipal and district boards, the Main Audit Office, later also the economic and tax departments, and even the Ministries of Finance and National Economy — they were rarely punished for their failures.

Citizens were also often unable to contribute to the granaries. Crop failures and wars followed each other so closely that households had no time to recover and reinvest. The granaries rarely, if ever, provided sufficient aid during crises. Grain was also purchased, usually through borrowing. The poorest, who could not afford to invest in the granaries and whose debt repayments were postponed, were supposed to be prioritized in grain distribution. On the other hand, requests from wealthier citizens who had contributed to the granaries could be denied. According to citizen complaints, the rules for distributing grain were often not followed. Local chiefs distributed grain to their associates or demanded money or services in return.

Keywords: municipalities, municipal granaries, local chiefs (kmetovi), crop failure, natural disasters, corruption, 19th century.

Проф. др Жељко ЛАЗИЋ[1]
Академија за националну безбедност Београд
Република Србија

Доц. др Мартин МАТИЈАШЕВИЋ[2]
Универзитет МБ Београд
Република Србија

UDK: 94(=411.16)(497.11)
323.1(=411.16)(497.11)"18/19"
930.85(=411.16)(497.11)

Прегледни научни рад

ДРУШТВЕНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПОЛОЖАЈ ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Сажетак: Постојање јеврејских заједница на овим просторима има дугу историју. Њихове миграције, условљене светским историјским кретањима, доводиле су до стварања мање или више затворених заједница, које су у одређеним периодима третиране као корисна, а у одређеним периодима као штетна појава. Отоманска империја, са системом „милета" била је за Јевреје, у односу на инквизиторску Шпанију и друге негостољубиве делове Европе, привлачно место. Али су XIX и XX век донели државноправне промене, које су пратиле промене државних граница, па су јеврејске заједнице различито третиране, сходно законодавству држава које су настајале на некадашњим отоманским територијама.

Кључне речи: положај, права, историја, заједница, жртве.

Уводна разматрања

Озваничење положаја јеврејске заједнице, као по свим основима равноправне другима, уследило је са стицањем независности Кнежевине Србије, одредбама Берлинског мировног уговора (1878).[3] За Јевреје се може рећи да њихове трагове у нашим крајевима налазимо још у Христово доба. Апостол Павле на своме мисионарском пут по Грчкој и Македонији свуда их је налазио - они су водили трговину и били су посредници између своје домовине и наших земаља. Из путописа Бењамина од Тудела видимо да су Јевреји на измаку XII века живели у доста великом броју у Византији. [4]

Први наговештаји у историјским изворима о насељавању Јевреја у Србији, односно у Београду потичу из далеке 950. године. Постоји податак да су 1250. године добили одобрење за продају соли. Сем тога, у Хрисовуљи цара Душана (1354) о настојбинама види се да је у то време било Јевреја у Србији.[5] Године 1492. бежећи пред прогонима, преко 300.000 Јевреја напустило је Шпанију, а скоро једна трећина њих населила је крајеве под турском влашћу. Турски султан Бајазит наредио је да им се свуда у његовом царству изађе у сусрет. Многи жалосни случајеви догодили су се за време ове емиграције. Неки капетани лађа које су превозиле ове Јевреје пошто би од појединаца узели новац, продавали су их у робље.[6]

Насељавање Јевреја на Балкан и развој јеврејских заједница кроз историју

О присуству Јевреја на простору Балкана у периоду од XVI до XVIII века сведоче турски, угарски и аустријски извори, као и извори рабина. Рабини су уз верска и правна дела, писали и тзв. респонозе у којима су анализирали породичне, социјалне, економске проблеме јеврејске заједнице.[7] По унутрашњости налазимо их у Битољу (Монастиру), Скопљу (Искибу), Охриду и Струги. При крају XV века

1 Аутор је доктор правно-историјских наука и ванредни професор на Академији за националну безбедност у Београду.

2 Аутор је доктор правних наука и доцент на Уноверзитету МБ Пословном и правном факултету;
е-маил: martin.matijasevic@yahoo.com

3 Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд, 1997, стр. 117.

4 Риста Делић, *Јевреји у Југославији*,Београд,1939,стр. 46.

5 Игњат Шланг, *Јевреји у Београду*, Београд,1926,стр. 74.

6 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 47.

7 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 12.

српски крајеви под турском влашћу добијају јеврејске насељенике из предње Азије, Средње Европе и Шпаније. Ондашњи султани су их радо примали. Јевреји су донели у Турску своје искуство у трговини и занатству. Они су овде уживали разне привилегије.[8] У другој половини XIV века, у Мађарској долази до великих прогона. Тада су многи Јевреји населили доњи део тока Дунава. Један део доселио се и у Београд. Емиграција Јевреја из Средње Европе у Турску трајала је све до половине XVII века.[9] Средином XVII века у Београду је живело око 800, а почетком XIX века око 1.000 Јевреја.[10] Статистика "Тефтера арачког вароши београдске" за 1825. годину региструје у Београду 208 јеврејских харачких глава са 114 домаћина, док Тефтер из 1827. региструје већ 239 јеврејских харачких глава.[11] Први потпунији попис становништва у Кнежевини Србији 1834. године бележи да је било око 2000 Јевреја у Кнежевини, од чега у Београду 1500. До повећања броја Јевреја дошло је у другој половини XIX века, и то не само у Београду већ и у неким другим местима Србије.

У неким местима Хрватске известан број Јевреја живео је још пре доласка Словена.[12]

Поред многобројних противјеврејских мера, они су се на тој територији одржали до 1526. године, када је издата наредба о њиховом протеривању из Хрватске. Тек у другој половини XVIII века било је дозвољено Јеврејима да се поново насељавају, уз извесна ограничења у погледу места настањивања као и врсте занимања. После Угарско-хрватске нагодбе 1868. све већи број Јевреја насељавао се на подручју Хрватске и Славоније са Сремом.[13] Јевреји су се насељавали нарочито после укидања забране насељавања у Војној граници после њеног развојачења 1873. и 1881. године, тако да су у Срему Јевреји живели у свим градовима и већини села.[14] До масовнијег усељавања дошло је после доношења Уредбе о еманципацији Јевреја у Хрватској и Славонији из 1873. године. Док је 1840. године било 9.947 Јевреја,[15] њихов број се 1880. повећао на 17.261, а 1900. на 20.032.

Када је реч о простору данашње Словеније, мањи број Јевреја је био настањен у Љубљани, Птују и Радгони. Међутим, наређењем цара Максимилиана I (1496) Јевреји су протерани са територије Словеније.[16] У Словенији је било Јевреја већ у IX веку, али до масовнијег усељавања дошло је у XII веку. Најбројнија јеврејска заједница била је у Марибору, која је имала свој храм, теолошку школу, ритуално купатило, гробље и др.[17] Процес досељавања Јевреја у Босну и Херцеговину из земаља западне и северне Европе отпочео је већ 1541. године. Сигурно се може тврдити да су се они населили у ове крајеве 1565 – 1566. године. Потврду о овоме налазимо у протоколу (сиђилу) сарајевског суда из поменуте године. То су четри судска акта о пословима сарајевских Јевреја које је публиковао Др Мориц Леви у својој књизи „Die Sephardin in Bosnien." Јевреји су испочетка становали по махалама међу муслиманима, док им није доцније, око 1580 - 1581. румелијски беглербет Сијавуш – паша саградио један велики хан за искључиво њихово становање.[18]

Од друге половине XIX века, локални Јевреји који су доминантно настањивали Сарајево одлазе и у друга места Босне и Херцеговине. У Босни и Херцеговини је било 1879. године око 3.500, 1885. око 5.800, 1895. око 8.200, а 1910. године 11.868 Јевреја.[19]

У Македонији још у средњем веку постојале су бројније јеврејске заједнице у Битољу, Скопљу, Охриду и Струги, од којих су се одржале само оне у Битољу и Скопљу. Од друге половине XIX века Јевреји се настањују и у Штипу. Крајем XIX века у Битољу живи око 6.000 Јевреја.[20]

Први Јевреји који су дошли у Бачку настанили су се у околини Петроварадина и први пут се помињу још у XVI

8 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 46.

9 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 47.

10 Вук Винавер, *Јевреји у Србији почетком XX века*, *Јеврејски алманах 1955-1956*, стр. 28.

11 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 12.

12 Статистички уред Кр. Далм. Хрв. Слав. земаљске владе. Статистички љетопис за 1874. годину. Загреб, 1876.

13 Ivo Goldstein, *Antisemitizam, holokaust i antifašizam*, Zagreb, 1996, str. 18.

14 Rudolf Horvat, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, Slavonski Brod, 2000, str. 17.

15 *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije* I, Zagreb 1905. I II, Zagreb, 1906.

16 F. Grünwald, M. L. Fium, *Jevrejin sa Rijeke*, Jevrejski almanah 1959—1960, str. 54.

17 M. Detoni, *Mariborski geto*, Jevrejski almanah 1957—1958, str. 72.

18 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 52.

19 T. Kruševac, *Društvene promene kod bosanskih Jevreja za autsrijskog vremena*, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1966, str. 77; L. Fišer, Jevrejstvo Bačke, Jevrejski almanah 1955—1956, str. 86. J. Svajcer, *Kretanje brojnog stanja prve verske opštlne u županiji Baranja — u Dardi*, Jevrejski almanah 1965—1967, str. 72

20 D. Levi, *Regionalna jevrejska zajednica do 1918*, *Spomenica Saveza jevrejskih opština 1919—1969*, Beograd, 1969, str. 8.

веку, али је њихов број у то време врло мали, с обзиром на мере које је прописао мађарски Земаљски сабор 1595. године, а које су се односиле на ограничење слободног настањивања Јевреја, као и на плаћање посебног «јеврејског пореза». Крајем XVIII века дошло је до настањивања Јевреја и у другим местима Бачке. Средином XIX века било је у Сомбору 284, Новом Саду 1.320, Суботици 650, Сенти 1.326 Јевреја, а крајем XIX века било је у целој Бачкој 19.115 Јевреја.[21] Досељавање Јевреја у Барању отпочело је средином XVIII века. Крајем века у Дарди је било 146 Јевреја.[22] До настањивања Јевреја у Банату дошло је истовремено када и у Бачкој. Средином XIX века било је у Бечкереку (Зрењанин) 644, Кикинди 704 и у Вршцу 267 Јевреја. Кад су Аустријанци 1688. године освојили Београд Јевреји су тешко пострадали јер су се Аустријанци према њима односили као према непожељном елементу. У исто време и у Турској се мења расположење према Јеврејима. По унутрашњости је завладала несигурност на путевима. Пљачке трговаца биле су свакодневне. Стање Јевреја у Београду под Аустријанцима 1718 - 1739. године било је такво да су Јевреји у то доба сматрани као зло које се не може искоренити, али га за то не треба пуштати да се развије. Они су морали да плаћају порез на толеранцију (Toleranzeuter). Поред тога морали су имати легитимације ради евиденције која се водила над њима. Али својом довитљивошћу Јевреји су временом успели да разбију ово неповерење и отада их налазимо као војне лиферанте окупаторске војске и закупце државних монопола. У ово време доселило се у Београд и нешто Јевреја из Аустрије, али су се они после мира закљученог између Русије и Турске у Свиштову 1791. године, када је Београд поново враћен Турској, повукли заједно са аустријском војском.[23]

За време Првог српског устанка под Карађорђем, усред прилика које су завладале у овим крајевима Србије многи Јевреји су се преселили у Земун, али нису прекидали своје односе са српским устаницима. Чак су им добављали муницију и оружје. После Другог српског устанка, већ од 1816. године Јевреји су у Србији уживали многе привилегије. Кнез Милош поштовао је народне врлине Јевреја и више пута имао је прилике да се увери у њихово поверење.[24]

Друштвени и правни положај Јевреја

Однос према Јеврејима на простору некадашње Србије је формиран у зависности од режима који је био на власти. За време прве владавине Кнеза Милоша Обреновића (1815-1839) дошло је до развоја јеврејске заједнице. Српски трговци су из конкурентских разлога тежили да ограниче слободно деловање својих јеврејских колега. Болтаџијски еснаф 1836. године захтевао је да се у Београду број јеврејских дућана ограничи на десет.[25] Забележени су и случајеви када их кнез Милош штити, па се у једном од писама из Протокола може видети да се Кнез заузео за ослобађање неких Јевреја: "Х. Бајићу да каже да је Господар притекао за позатваране Јевреје - везиру и послао атестат његов и осталих Земунаца сверху честности истих Јевреја, Ђоки нашем, ибо Господар може само молити ч. везира за њих да их пуст, које и чини".[26]

После 1830. године јавља се опозиција режиму кнеза Милоша Обреновића. Вође опозиције били су углавном богати и угледни грађани и трговци, Тома Вучић Перишић, браћа Алекса и Стојан Симић, Илија и Хаџи-Милутин Гарашанин и Аврам Петронијевић. Они су захтевали да се кнежева власт ограничи Уставом, те су касније и прозвани «уставобранитељима». Под видом борбе за одбрану Устава, опозиција се борила против Кнеза и 1839. године га коначно приморала да абдицира. По приниципу наследног права на власт доводе тешко болесног Милошевог сина Милана, који умире после 26 дана, а потом доводе на власт другог Милошевог сина Михаила, да би и њега 1842. године приморали да напусти Србију. Онда за кнеза постављају Александра Карађорђевића, сина вође Првог српског устанка.[27]

Још у периоду борбе за власт, уставобранитељи су обећавали својим присталицама да ће чим дођу на власт изгласати антијеврејске законе и да ће протерати све Јевреје из унутрашњости Србије. Већ 1839. Јеврејима је забрањено отварање радњи у недељу и на српске празнике, што им је проузроковало знатну штету, јер су њихове радње и радионице биле затворене и на суботње дане и на јеврејске празнике. Јеврејска заједница упутила је молбу Намесништву 8.11.1839. године да им се одобри отварање

21 L. Fišer, *op. cit.*, str. 86.

22 J. Svajcer, *nav. delo*, str. 72.

23 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 48.

24 *ibid*

25 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 16.

26 *Протоколи Кнеза Милоша, стр.* 298

27 Ж. Лебл, *До коначног решења Јевреји у Србији*, Београд, 2002, стр. 82.

дућана у недељу, али им је молба одбијена.[28] Доношењем Устава из 1838. године (тзв. „Турског устава“) и абдикацијом кнеза Милоша јуна 1839. године јесте дошло до измене политичке власти, али са друге стране многи стварни проблеми друштва су остали нерешени.[29]

У периоду уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића (1842-1858), дошло је до промене односа према јеврејској заједници из искључиво пословних разлога. Београдски варошани су протестовали због Јевреја придошлица и тражили да се њихов долазак у Србију ограничи, 9. јула те године Министарство унутрашњих дела обавестило је једном приликом Савет о «великом угњетавању» српских трговаца услед умножавања Јевреја у Србији и заузимања «спољашњих радњи, магаза, кожа, ћурчилука, брашна и проне». Министарство је молило Савет да толике радње Јевреја ограничи и тако притекне у помоћ «свом грађанству».[30]

Године 1844. кнез Александар Карађорђевић донео је декрет по којем се Јеврејима ограничавају права: «*Јевреји овдашњи, само староседеоци, са само 10 њихових у разним класама трговине и заната разрађених дућана, у овој Општини радити и с радњом под ова правила живети моћеду, без свободе куповати и имати мулькове и дућане, разве само по једну за фамилију, и то у њиховој махали кућу која само бином, а не земљом притјажетељно њихова бити може*», (Параграф 44.).[31]

Може се рећи да су у овом периоду зачетака модерне српске државности биле донешене прве уредбе овог типа, које су се односиле на јеврејску заједницу, али су биле инспирисане искључиво дневнополитичким разлозима, односно разлозима економске природе. Најрадикалнија уредба донешена је 12. новембра 1846. године у којој је Јеврејима забрањен сваки даљи боравак у унутрашњости земље, као и поседовање непокретности. Њено доношење образложено је тиме «што ји народ не трпи, а друго, што је у политици ослобођења нашег да нема по унутрашњости расе, која нема једнаког интереса с нама за ослобођење.“[32]

Јевреји се 1856. обраћају кнезу Александру Карађорђевићу и моле да им се дозволи настањивање и ван Београда. На то је Савет дао ово решење: „Да се међу точкама просве Јевреја налази и такове, са које они неумесно моле почем им то и до сад није забрањивано као: по внутресности Србије земаљске производе куповати, децу своју на занате давати и јеснаве уводити, као што ни нигде забрањивано није панађуре земањске посећивати и на њима трговину и продавања упражњивати“.[33] Јевреји су желели да добију дозволу и могућност за зидање верских објеката, отварање трговина и других радњи, али им то није одобрено. Затим се већина Јевреја настањених у Смедереву, Пожаревцу, Шапцу и другим местима вратила у Београд или одселила из Србије.

Када је реч о привредним активностима, репрезентативан је пример Београда као града са тада највећом јеврејском популацијом и занимањима тадашњих Јевреја. Према званичном попису спроведеном 6. јуна 1856. године у Београду су биле 284 јеврејске породице и 1.506 душа. Изузев 25 до 30 трговаца, београдски Јевреји били су врло лошег имовног стања. Статус глава породица био је следећи: 85 трговаца, 39 надничара, 16 слугу, 16 кожара, 12 ситничара, 10 самсара, 10 удовица, 9 амала, 8 без занимања, 7 спекуланата, 7 учитеља, 7 чауша, 7 сарафа, 6 бакала, 5 копчара, 3 терзије, 3 крпача, 2 симиције, 2 пиљара, 2 механџије, 2 кафеције, 2 умно оболела, 2 гросичара, 2 архирабинера, 1 рабинер, 1 прота, 1 поп, 1 неспособан, 1 мадрацар, 1 серпенџија, 1 шнајдер, 1 просјак,1 клозер, 1 пољташ,1 калфа, 1 јорганџија.[34]

Јеврејска заједница и слобода вероисповести у првој половини XIX века

Ако говоримо о слободи вероисповести у Кнежевини Србији, она је била прокламована једним посебним законом, законом о слободи вере. Реч је о закону од 9. септембра 1853. године.[35] Правитељство је сачинило предлог закона о слободи вере, који је Савет прихватио 1. септембра, а Кнез потврдио девет дана касније.[36]

У преамбули, једно вазално правитељство вођено разлозима политичког опортунитета истиче своју намеру,

28 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. 82-83.

29 Opsirnije videti: Lj. Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda, drugo izmenjeno izdanje*, Beograd, 2009.

30 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 17.

31 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. 85.

32 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 17.

33 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 48.

34 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. 92.

35 Закон од 9. септембра 1853.године, Сборник закона и уредби и уредбени указа, издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1853) књ. VII, Београд, 1854, стр.78-79.

36 С. Новаковић, *ор. cit.*, стр.17-18, Љ. Дурковић-Јакшић, *Србија и Ватикан 1804-1918*, Краљево –Крагујевац, 1990, стр. 123.

да"сообразно духу столетија и напредку времена у ком живимо, као и примерима, које налазимо у поступању високи дворова, господствујећег и покровителствујућег", олакша и обезбеди уживање религиозних потреба "последователима разних Христијанскијих вероисповеданија."

Потом се у првом члану прокламује слобода вероисповести за припаднике свих "припознатих Христијански, Православну восточну цркву неисповедајући , вероисповеданија". Другим чланом се даје могућност припадницима "поменути Христијанскији вероисповеданија" да уз одобрење државних власти образују црквену општину, чим их буде довољно да могу да издржавају свог "духовног пастира и једну капелу или цркву". У трећем члану стоји, да ће државна власт приликом издавања дозвола за оснивање појединих црквених општина, прописати "услове и правила" о управљању дотичним општинама. [37] Право на слободу вероисповести је у Кнежевини Србије уживало и кривичноправну заштиту, чак и пре доношења закона о слободи вере од 9. септембра 1853. године. Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850. године, уређујући материју иступа, санкционисао је у посебној глави III ("О преступницима односително на веру и закон") читав низ дела против вере: "Кои на Веру хули, или кои децу или људе од цркве и од Закона одвраћа, да се подвргне казни строгога затвора од 12 до 20 дана."[38]

Након повратка на власт кнеза Милоша у Србију 1859. побољшан је положај јеврејске заједнице, Указом донетим септембра 1859. на Господјинској скупштини са основним циљем «да се сваки становник ове земље без разлике вере и народности може настанити где жели и да се може занимати занатом и трговином како хоће».[39] Кнез Милош Обреновић је сматрао да сви његови поданици треба да уживају исте грађанске слободе, те је донео следећи Указ: *Желећи да сви грађани србски без разлике вере и народности, буду участници у слободи, која је за сваку радњу и занимање у Србији изречена, нашао сам се побуђен Указом овим поручити Попечителству Внутрени дела да оно све што би овој жељи мојој противно постојало за укинуто сматра, и по томе настојава да никакви поданик Србски био он које му драго вере и народности, не буде ограничен у слободи сваковрсне радње и занимања.* Овај Указ довео је веома брзо до настањивања јеврејског живља по унутрашњости Србије.[40]

Попечитељство внутрених дела Кнежевине Србије, у сагласности са Совјетом (Државним саветом) донело је у Београду, 30. октобра 1856. године *Решење бр. 1660: Овдашњи Јевреји, прошењем својим поднесеним под 31. јануара т. г., изложили су ограниченија, која према списку Јевреја овде живећих стоје, те препоручујем му да о истом рјешењу, у речи стојећем, просителе Јевреје извести. Рјешење ово, саобитавајући попечителству Внутрених Дјела на његово надлежно употребљење, повраћах му прикључено.Београд распростро, разумевајући под варошћу Београдом сва предграђија вароши Београду принадлежаћа, и разумевајући да се Јевреји имају у уживању права овим законима и уредбама осигураној, како они сами кажу да и у внутрености округа београдскога упражњавају, и за која они моле да им се дозволи по внутрености земље упражњавати — као дућане држати, непокретна добра куповати, богомоље подизати — нашао сам, по саслушаном мњењу Совјета, сагласно са закључењем овога од 15. т. м. под № 1426, за сходно рјешити: Да се права ова, која су Јевреји до сада у внутрености шала београдскога уживали, на целу варош прошире, пошто им то и досад није било забрањивано — као и по внутрености Србије земаљске производе куповати и продавати, децу своју на заваће давати, у јесмаје уводити, као што им никада није било забрањено панађуре земаљске посјећавати и на њима трговину купопродаје упражњавати. Што се пак тиче осталих точака прозбе нове, о којима у Србији различита мњења постоје, и које треба с правитељства у целини изравнати с осталим србским житељством.*[41]

Слобода вероисповести такође је била гарантована и штићена Кривичним закоником. Доношењем Казнителног законика за Књажество Србију 29. марта 1860. године престао је да важи Казнителни законик за полицајне преступке, а тиме и пропис параграфа 21. којим се штитила слобода вероисповести. Преступ против слободе вероисповести из параграфа 207. тачка 1. КЗ Србије постојао је када "ко, јавно, усмено или писмено на Бога или на чију

37 Закон од 9. септембра 1853, СборникЪ закона′ и уредби′, књ.VII, стр. 78-79.

38 Чл. 21. *Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850*, СборникЪ закона′ и уредби′ и урдбенниЬI′ указа, издани у Књажеству Србији, књ.V,Београд, 1853, стр.134.

39 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 18.

40 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. 6.

41 https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/3-1856-pp-Resenje-o-naseljavanju-Jevreja-srpskih-podanika-u-unutrasnjosti-Srbije.pdf 01.06.2025.

му драго веру хули, или јавно исмејава чије му драго вере начин и обичаје слављења Бога."[42]

У тачки 2. овог параграфа санкционисан је други облик истог преступа, који се састојао у томе да "ко делом смеће упражњавање чијих му драго у Србији дозвољених обреда верозаконих, или с образима светих, или с другим служби божијој посвећеним стварима на безчестећи и презрителни начин поступа и обесвећава их."[43] За оба модалитета преступа против слободе вероисповести била је запрећена казна затвора од три месеца до три године. За дело из тачке 1. тражило се "само да је јавно, а негледа се да ли је хулитељ оне вере коју хули или не".[44] Такође, ирелевантна је намера учиниоца, јер се "негледа ни да ли је он ишао на то да другу веру вређа или је имао намеру да другу веру презрењу и подсмеху изложи, довољно је да је знао да оно што чини није дозвољено.[45] За разлику од тачке 1. у којој су санкционисани вербални акти против права на слободу вероисповести, у тачки 2. се тражи да учинилац " делом смета вршење у Србији дозвољених обреда верозаконских."[46] Осим тога, обесвећавање црквених сасуда "може се и тајно догодити и као таково казнимо је без да се тражи јавност."[47]

По коментатору Казнителног законика постоји још једна разлика између тачака 1. и 2. парагафа 207. Она се састоји у томе што "точка под 1. обухвата све вере уобште," док "точка под 2. односи се на упражњавање верозакони обреда и ограничава се само на оне вере и обреде који су у Србији дозвољени."[48] Казнителни законик је осим преступа, предвидео и један иступ против слободе вероисповести. У глави четрдесетој (" О иступленима противу вере, нравствености и благих обичаја") параграф 365. тачка 1. стоји: " ко чију му драго веру хули и ружи, или исмејава чију му драго веру начин и обичаје слављења Бога.[49] Разлика између овог дела и преступа из параграфа 207. тачка 1. је у томе " што се тамо јавност тражи, а овде не."[50]

Правни положај јеврејске заједнице за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића

По доласку на власт кнеза Михаила Обреновића (1860-1868.) дошло је до промена односа према јеврејској заједници, а касније и захтева да се обнови Уредба из 1846. године. Кнез Михаило није могао да се одупре посланицима Народне скупштине, који су захтевали укидање Милошевог Указа и повратак на старо стање. Јевреји су још пре званичне одлуке о укидању били протерани у уске оквире београдског шанца. Званична одлука о томе донета је годину дана касније Указом Кнеза Михаила Обреновића:[51]

По предлогу „Малогоспоинске народне скупштине од 13.09.1859. године о настањивању Евреја по унутрашњости Србије и по саслушаном мнењу Попечитељству Внутрених Дела и финансије, ја сам сагласно са Државним Советом од 2. тек. мес. Но. 2243 решио и решавам што иде:

1. да се сви они Евреји, српски поданици, који су се услед Указа Књажевског од 26. Септемврија 1858. године, В, Но. 4417, па да 28. фебруара ове године, као дана када је Попечитељство финансије распису који је на Закону основан, настањивање Евреја по унутрашњости Србије забранило, настанили у унутрашњости исте, и одпочели за себе какову самосталну радњу, остаје и даље само у оном месту у уживању тога стеченог и наведеним Указом додатог им права на упражњавање радње и трговине.

2. Но уколико који од ови у унутрашњости Србије настањени и самосталном радњом занимајући се Евреја, није досад радњу са мануфактурним фабрикатом, тако названим меким, као и Колонијаним естапом, отворио, томе да се не дозволи ни убудуће такову у унутрашњости отварати. Исто тако да се не дозволи ни другима у унутрашњости Србије настањеним Јеврејима другу дућанску радњу отварати, у колико до сада ма какву такову, као самостално нису отварали.

3. Ово право настањена Евреја у унутрашњости Србије и упражњавању радње по напред изложеном, да се ограничи само на личност они до 28. фебруара теклог у унутрашњости Србије настањени и у упражњавању самосталне дућанске радње наодећи се Евреја, са искључењем њиови наследника.

42 Чл. 207. тач. 1, *Казнителни законик за Књажество Србију* од 29. марта 1860, Збирка закона Краљевине Србије, стр. 126.

43 Чл. 207. тач. 2, *ibid.*

44 Ђ. Д. Ценић, *Објашњење Казнителног законика за Књажество Србију*, Београд, 1866, стр. 614.

45 *ibid.*, стр. 614.

46 *Казнителни законик за Књажество Србију*, Збирка закона Краљевине Србије, стр. 126.

47 Ђ. Д. Ценић, *op. cit.*, стр. 615.

48 *ibid.*, стр. 614.

49 Чл. 365. тач.1, *Казнителни законик*, стр. 218.

50 Ђ. Д. Ценић, *op. cit.*, стр. 896.

51 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. стр. 6-7.

4. Поче, поменути горе Указ говори само о:»слободи упражњавања сваковрсне радње и трговине»: то и да се права у речи стојећи Евреја сведу чисто на овај круг. Па како се из акта Попечитељства финансије о овој ствари види, да су неки од Евреја у унутрашњости Србије куће и друга непокретна добра покуповали, на шта им исти Указ не даје права: то да се они у унутрашњости Србије настањени Евреји сведу у овом обзиру на највише решеније од 30. Октовра 1856. године.“[52]

Исте године под утисцима антијеврејске кампање вођене пре свега кроз новине «Световид», као и кроз утицај трговачког српског слоја, Савет доноси Наредбу према којој се из унутрашњости Србије има «изгонити 60 јеврејских породица».[53]

Треба навести и позитиван пример из периода друге владавине кнеза Михаила, а то је први српски закон о модерној влади. Устројеније централне државне управе од 10. марта 1862. године, предвидело је седам министарстава, а једно од три новообразована министарства било је и “ Министерство Просвете и црквених дела”.[54] Овај закон омогућио је у каснијим годинама стварање предуслова за пуну афирмацију свих верских заједница, као и свестранију сарадњу између верских заједница и бољи квалитет образовања. После убиства кнеза Михаила (1868), намесништво је вршило кнежевску власт у име малолетног кнеза Милана. Тада су се неки министри залагали у Скупштини за равноправност Јевреја, али су на крају ипак остали на снази закони о ограничавању права од 1856 - 1861. године. Ни интервенција заступника влада Енглеске, Француске и Аустрије није успела да ма шта помогне, сем што су престала гоњења Јевреја.[55]

Владавина Милана Обреновића и положај јеврејске заједнице

Тек за време владавине Милана Обреновића (1868-1889) долази до пуне афирмације јеврејске заједнице у српском друштву, посебно кроз одредбе Устава из 1869. године и касније кроз политичке догађаје на Берлинском конгресу. Јевреји у оно време нису служили у војсци. По турским законима, војска се борила за превласт ислама, и доследно томе начелу, војник је могао бити само православни муслиман. Немуслиманско становништво турске царевине плаћало је харач за сваког мушкарца, као откупнину од војне службе. Ту таксу плаћали су и Срби православни као и Јевреји. У Кнежевини Србији, оружане снаге у настајању, такође нису обухватале јеврејску популацију. Ступањем на снагу устава од 1869. године власти су добиле налог да се у смислу тачке 35. Устава регрутују и Јевреји у српску војску. Јевреји у Србији, и иначе искрено привржени својој отаџбини, прихватили су ово наређење као свету дужност, која се има добровољно извршити. Јевреји су утолико радосније ступали у српску војску, што су им увиђавне власти пружале могућност да се и у војсци могу хранити сходно својим верским прописима, и што им је стављена у изглед еманципација и равноправност са српским становништвом.[56]

У овом периоду осим побољшања статуса јеврејске заједнице било је и негативних примера протеривања. Навешћемо пример протеривања Јевреја из Смедерева од 09.06.1876 године. По жалби трговачких еснафа од 13.4.1876, а у вези полицијске наредбе од 16.4.1876, бр.4731/166 и на основу жалбе поднесене Општини од 12.5.1876. од стране многих становника Смедерева, како против нових јеврејских досељеника у овом граду, тако и оних који су тамо настањени упркос постојећих закона (види Закон од 4.11.1861, бр.2244), општина Смедерева је својим актом бр. 1689 издала наредбу да сви Јевреји без изузетка, који de jure не поседују право настањивања у Смедереву, морају напустити град. Јевреји који су доказали да су живели у Смедереву 28.2.1861, који су отада тамо живели и који према томе уживају право да тамо станују су следећи: Алтарас Јаков, Барух Мајер, Хезкија Саломон, Јосифовић Исак, Коен Михаел. Међутим, ово право које им је додељено чланом 3 Закона од 4.11.1861. је искључиво лично и није преносиво на њихове наследнике. Према образложењима објављеним у рапорту од 12.5.1876. под. бр. 1689. у вези Закона од 4.11.1861. бр. 2244, Градска општина у Смедереву (претседник општине Гаврило Ј. Чупић) прогласила је 9.6.1876. следећу наредбу. Сви Јевреји који су се настанили у Смедереву противно закону треба да напусте овај град и не могу се настанити нигде осим у Београду. Убудуће, уколико се не опозове поменути закон, ниједан Јеврејин, био он српски или страни поданик, не

52 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. стр. 7.

53 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 18.

54 Чл. 2. *Устројеније централне државне управе, Зборник закона и уредби издани у Књажеству Србији, књ.XV*, Београд, 1863, стр. 60.

55 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 49.

56 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 50.

сме се настанити у Смедереву; у противну он ће од стране власти бити враћен у Београд. Јевреји настањени у Смедереву противно закону, а који по текућем закону морају отићи у Београд тренутно су следећи: Алкалај Самуел, Амар Израел, Бенцион Израел, Цимберг Мориц, Хасон Јосеф, Конфино Аврам, Леви Давид, Мешулам Рафаел, Нисим Исак, Озмо Рафаел, Зунана Јосеф.[57]

Јеврејска заједница у Пожаревцу почиње да се формира у првој половини XIX века, иако се њихово присуство не помиње у писаним документима пре 1832. године. Те године пожаревачки Јевреји упућују молбу кнезу Милошу Обреновићу за смањење пореза, што представља први познати траг њиховог боравка у граду. У почетку, државне власти ограничавају њихово насељавање у унутрашњости Србије, па је било забрањено поседовање имовине, што доводи до њиховог пресељења у Београд. Ипак, до 1862. године у Пожаревцу живи 12 јеврејских породица, углавном досељених из Београда. Бавили су се трговином кожом, вуном и меком робом, док је један радио као тенеџија. До краја XIX века, број Јевреја у граду полако расте. Оснивају своју богомољу, школу и доводе свештеника Давида Сасона који обавља и улогу учитеља. Јеврејска синагога („Кал“) налазила се у Немањиној улици, заједно са школом и станом за рабина. Пре оснивања синагоге, подаци о рођенима уписивани су у православне матичне књиге уз напомену да је дете “жидовске вере”. Јевреји у Пожаревцу су се успешно интегрисали у градску заједницу. Бавили су се трговином, били лекари, учитељи, чиновници и чланови различитих удружења. Др Рафаило Алфандари и др Бора Мандиловић били су познати лекари, док је Марко Анаф имао једину мењачницу у граду 1939. године. Њихова имена се појављују и у адресарима, као власника дућана, станова и телефона. Истицали су се и у јавном животу као чланови и добротвори различитих удружења, попут Исака и Ракиле Каријо који су били ангажовани у друштвеном и хуманитарном раду. Јевреји су, као и други грађани, учествовали у друштвеном животу града, али су нажалост доживели трагичну судбину у Другом светском рату. Велики број њих је страдао у логору Бањица, а укупан број жртава из Пожаревца износи 51. После рата, јеврејска заједница у граду више није обновљена. Синагога је уништена, али су захваљујући напорима појединаца сачувани неки црквени предмети и књиге. Данас сведочанство о њиховом постојању чува јеврејско гробље са око петнаест споменика.[58]

Демографске карактеристике јеврејске заједнице

Друштвени положај Јевреја, 1878. година, односно пописи пре и после 1878. године, узети су као референтни период за сагледавање социодемографских карактеристика Јеврејске заједнице, а на основу упоређивања званичне статистике и статистике јеврејске заједнице из тог периода. У то време почели су се правити и веродостојнији пописи, по статистичким правилима примењиваним у Европи. Први такав поузданији попис извршен је у Србији 1866. године. Битно је истаћи да у претходних девет пописа вршених од 1820, нису посебно пописивани припадници јеврејског народа, у 60-тим годинама XIX века, Јевреји су настањивали готово искључиво Београд, и њихов број кретао се око 1.200, односно око 5% укупног београдског становништва.[59]

Као полазни основ за анализу социодемографских карактеристика јеврејске заједнице узет је Државопис Србије из 1869. године, чији је издавач статистичко одељење Министарства финансија, који је у себи садржао попис људства у Србији по вероисповести. Према Државопису Србије, 1833. године било је 673.632 хришћана, а 4.560 нехришћана, укупно становништво износило је 678.192 становника, док је 1865. године било 1.178.645 хришћана, 6.430 нехришћана.[60] У попису је наведено да су сви хришћани стављени збирно, као и нехришћани, док ће се за Јевреје и муслимане попис радити опет, али биће одвојени.[61] У изводима из пописа, може се видети класификација на хришћане и нехришћане, односно преглед напредовања становништва Србије за период 1833. до 1868. године. Године 1868. у Србији живело 1. 247. 843 хришћанина и 6.660 нехришћана, укупно 1.254.503

57 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. 252.

58 Н. Милошевић Дулић, *Јеврејска заједница у Пожаревцу кроз фондове и збирке Историјског архива Пожаревац*, Часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 9, Пожаревац, 2020, стр. 134-138.

59 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 20.

60 Министарство финансија. *Државопис Србије, трећа свеска*, статистичко одељења Министарства финансија, Београд, 1869, стр. 107.

61 *ibid*

становника.[62] Према попису становништва из 1874. године, укупан број Јевреја износио је 2049, мушкараца је било 1048, а жена 1001[63], док је укупан број становника Србије према главном попису људства износио 695.887.[64]

Попис извршен 1874. године, региструје у Србији 2049 Јевреја, од чега у Београду 1.754 душа. У Србији је њихов број по окрузума био следећи: нишки - 136; шабачки - 83; смедеревски - 45; ваљевски - 12; крагујевачки - 9; чачански - 4; јагодински - 3; књажевачки - 2; крајински -1.[65]

Након Берлинског конгреса 1878. године Србија је територијално проширена и прикључени су јој Ниш, Лесковац, Пирот и Прокупље, па је у анализу демографске структуре било неопходно узети у обзир и ту чињеницу, тако да је 1879. године укупан број становника Јевреја, повећан за још 1443 припадника.[66]

Подаци из пописа извршеног 1884. године указују на значајан прилив Јевреја. Попис бележи 4.160 Јевреја у Србији, од тога 2.177 у Београду. У Београду се тако њихов број за протеклу деценију увећао за четвртину (24%). У нишком округу, који се територијално проширио и обухватао (Ниш, Пирот, Врање, Лесковац) њихов број се уседмостручио и достигао цифру од 1.036 јеврејских житеља.[67] Овај пораст може се објаснити терироријалним проширењима Србије након Берлинског конгреса. Према овом попису људства Краљевине Србије, у категорији „варошко становништво по вери" истиче се да јеврејско становништво чини 1.76 % укупног варошког становништва Краљевине Србије, као и да Мојсијеваца има доста у Нишу и Пироту. Када се посматрају нови окрузи у односу на старе, проценат је 2.54% у новим, док је у старим 1.52% становништва јеврејске вероисповести. Проценат сеоског становништво јеврејске вероисповести је изузетно низак и чини 0.03% укупног становништва Краљевине Србије. На 1000 мушких становника јеврејске вероисповести, у новим окрузима је долазило 500 жена.[68] Укупан проценат становништва јеврејске вероисповести у Краљевини Србији је 0.22%. Док је проценат јеврејског становништва највиши у Београдском округу 6.14%. Број становника јеврејске народности, износио је у варошима 4.109, у селима 18, што укупно износи 4.127.[69] Према статистици држава Балканског полуострва за Србију, такође се може видети да је Јевреја варошких становника 1884. године било 4.109, а сеоских 18, укупно 4.127, такође се приказују подаци за остале народности.[70]

У деценијама пред Први светски рат задржала се тенденција пораста броја јеврејског становништва у Краљевини, започета 70-их и 80-их година XIX века. Попис од децембра 1890. године бележи да је тада у Србији живело 2.161.961 становника, од чега 4.652 Јевреја, а тек 26 у српским селима. Београд је био боравиште 2.729 Јевреја, што је чинило 5.03% престоничког становништва (укупно у Београду је живело 54.249 становника).[71] Када је реч о укупном степену криминалитета и код јеврејских грађана, може се видети да је био изузетно низак, рецимо 1891. године од укупно извршених 3.448 кривичних дела, 3 су извршена од стране Јевреја, што чини њихово учешће од 0,09% у свим извршеним кривичним делима, док је 1896. године укупан број кривичних дела смањен на 2.834, а број извршилаца Јевреја износио је 6, што чини 0,22% учешћа Јевреја у укупном криминалитету Краљевине Србије. Подаци о степену криминалитета приказани су за период 1891.-1896. године.[72] Посматрајући језичке карактеристике јеврејске заједнице, може се уочити да је 1895. године доминантан језик Јевреја Краљевине Србије био шпански. Од укупног броја 5.048 становника Јевреја, 4.056 је говорило тим језиком, док је српски користио само 141 становник. Већ 1900. године, од укупног броја 5.729, српским језиком говорило 2.636 Јевреја.[73]

По овим подацима може се видети да су Јевреји доминанто говорили шпански и немачки, да су се за пет година прилагодили и да их је скоро 50% говорило српски језик. Овде није реч о србијанизацији, већ мислим да је пре реч о образованости и доброј адаптацији на домаће услове. Рецимо, може се видети да Српска православна

62 *ibid*

63 Министарство финансија. *Државопис Србије, свеска 9., статистичко одељење Министарства финансија*, Београд, 1879, стр. 151.

64 Министарство финансија, *нав. дело*, стр. 146

65 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 20.

66 Видети: *Државопис Србије, свеска XI*, Београд 1882. године.

67 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 21.

68 Министарство народне привреде. *Државопис Србије - попис становништва у Краљевини Србији 1884., свеска 16*, статистичко одељење, Београд, 1889.

69 *Ibid.*

70 Краљевско-српско Министарство Војно, *Статистика држава Балканског полуострва*, Београд, 1890.

71 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 23.

72 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. *170*.

73 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. 169.

црква није била агресивна у превођењу на православље. У погледу верске структуре Краљевине, Јевреји су заузимали четврто место по бројности. Највише је било православаца 2.460.515, мухамеданаца 11.689, затим католика 10. 423 и 5.729 мојсијеваца.[74] Ако се посматра јеврејско становништво по окрузима и вери 1900. године, може се видети да је највише Јевреја било у Београду 3.730, затим следећи је Нишки округ 808, у Подринском 325, Пиротском 222, Врањском 159. У родној структури, било је 2.897 мушких и 2.832 женских становника, по варошима 5.726, по селима само 3, што такође потврђује тезу да је јеврејска заједница углавном насељавала урбане средине.[75] Када је реч о писмености, од укупног броја 5.729 Јевреја, писмених варошана и сељана било је 3.311, док је од укупног броја 2.492.882 становника тадашње Краљевине Србије, писмених било 423.433.[76] Док су у процентима у односу на остале становнике Краљевине, са 56,99% писмених од укупног броја, Јевреји били најобразованији.[77] Последњи попис извршен пред Први светски рат 1910. године, показује да се проценат Јевреја у укупном броју становника Краљевине задржао на нивоу од 0,2%. У Србији која је те године бројала 2.911.701 становника, Јевреја је било 5.997, од чега у Београду 4.192, или 4,66% од 89.876 становника престонице.[78]

У ратовима Краљевине Србије за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. године активно учешће узело је преко 600 Јевреја, од којих је 150 пало на бојном пољу или подлегло у разним епидемијама. Потпоручник Моша Амар, погинуо је и био сахрањен 1912. године код Урошевца на месту које и данас носи назив "Амаров брег", док је у Скопљу једна улица тада добила његово име.[79] Од тог периода може се условно рећи да креће златно доба јеврејске заједнице, у правном, грађанском, економском и сваком другом погледу, које је трајало до друге половине 30-тих година.

Закључна разматрања

Иако економски живот Јевреја у Србији XIX века по много чему није био лак, њихов културни и верски живот ипак се доста добро и плодно развијао. Јеврејски одсек у књажевој штампарији радио је доста марљиво под надзором Давича. У јеврејским школама изучавала се понајвише, готово искључиво, јеврејска књижевност. Породични живот био је примеран. О породичним светковинама узимало је цело јеврејство онога краја учешћа, а тако исто приликом смрти.[80] Године 1890. налази се Београду и унутрашњости Србије око 5.000 Јевреја. Краљ Милан сачувао је добро мишљење о својим Јеврејима за све време своје владавине и то мишљење исказао је у више прилика. Он је оценио и познавао вредност својих Јевреја. Многи угледни Јевреји онога времена бивали су позивани у Двор и били одликовани високим орденима.[81]

Кључна година везана за положај јеврејске заједнице у Србији била је 1878. година и Берлински конгрес. Берлински Конгрес, који је међу осталим својим тековинама узаконио равноправност Јевреја у новим независним балканским државама, бавио се и тим питањем у Србији. Српски делегат на Конгресу, Јован Ристић, тадашњи министар иностраних послова доставио је Кнезу Милану извештај следеће садржине:[82] „Конгрес решио признати независност Србије, ако она прогласи потпуну једнакост свих вера, дакле да дигне ограничења за Јевреје. Моје је мњење, да треба дати ту изјаву, ако Књаз одобри и влада пристане". Књаз Милан је на то изјавио: „Што се мене тиче, мислим да је изван дискусије да изјавимо готовост прогласити потпуну једнакост вера...". Након тога Ристић је упутио меморандум председнику Конгреса са изјавом: „да ће Српска влада прихватити прву прилику да законским путем поништи и последње ограничење које се тиче Јевреја, те да их потпуно изравна са свима њиховим сугрђанима других вера".Текст Берлинског уговора указивао је на то да „ни за једно лице у Србији разлика у верској опредељености или конфесији не сме бити повод за искљученост или немогућност у погледу уживања грађанских или политичких права, рада у јавним службама, обављања јавних функција и указивања почасти, као ни у погледу обављања разних професија и делатности, у било

74 Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књига пета 1900., Београд, 1904.

75 Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књига десета. Београд, 1905.

76 Управа државне статистике. *op. cit., стр.84.*

77 Ж. Лебл, *нав. дело*, стр. 169.

78 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 23.

79 Н. Поповић, *нав. дело*, стр. 24.

80 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 49.

81 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 51.

82 Р. Делић, *нав. дело*, стр. 51

ком месту. Слобода и видно практиковање свих облика исповедања вере обезбедиће се свим домаћим лицима у Србији, као и странцима, и неће бити никаквих препрека у погледу хијерархијске организације различитих заједница нити у погледу њихових односа с њиховим духовним поглаварима. Шта више у овој земљи по признању и самих Јевреја убрзо је завладао дух потпуне верске трпељивости и широкогрудно схватање начела демократије, слободе и равноправности без обзира на порекло и верску припадност. Измена Устава Кнежевине Србије из 1869. године која је имплементирала одлуке Берлинског конгреса из 1878. године усмерена је на укидање законских ограничења која су се односила на Јевреје, чиме су им омогућена равноправна грађанска и политичка права. Измене су усвојене у складу са сложеним уставним поступком који је укључивао одобрење од стране Народне скупштине, Велике народне скупштине и поновно потврђивање од стране Народне скупштине у два узастопна сазива. Ове измене су биле директна имплементација одредби из чланова 34. и 35. Берлинског уговора, који су Србији гарантовали независност уз услов да обезбеди равноправност свих својих грађана, укључујући Јевреје. Ове правне промене су представљале значајан корак ка модернизацији правног система Србије и интеграцији Јевреја у друштвени и политички живот земље. Измена Устава Кнежевине Србије из 1869. године која је имплементирала одлуке Берлинског конгреса из 1878. године усмерена је на укидање законских ограничења која су се односила на Јевреје, чиме су им омогућена равноправна грађанска и политичка права. Измене су усвојене у складу са сложеним уставним поступком који је укључивао одобрење од стране Народне скупштине, Велике народне скупштине и поновно потврђивање од стране Народне скупштине у два узастопна сазива. Ове измене су биле директна имплементација одредби из чланова 34. и 35. Берлинског уговора, који су Србији гарантовали независност уз услов да обезбеди равноправност свих својих грађана, укључујући Јевреје. Ове правне промене су представљале значајан корак ка модернизацији правног система Србије и интеграцији Јевреја у друштвени и политички живот земље.Формалност око признања потпуне равноправности Јевреја испуњена је доношењем слободоумног Устава од 1888. године. Против уставом зајамчене једнакости није се више појавила никаква опозиција.

Литература

1. Вук Винавер, Јевреји у Србији почетком XX века, Јеврејски алманах 1955-1956.
2. D. Levi, Regionalna jevrejska zajednica do 1918, Spomenica Saveza jevrejskih opština 1919—1969, Beograd, 1969.
3. Ђ. Д. Ценић, Објашњење Казнителног законика за Књажество Србију, Београд, 1866.
4. Ж. Лебл, До коначног решења Јевреји у Србији, Београд, 2002.
5. Игњат Шланг, Јевреји у Београду, Београд,1926.
6. Закон од 9. септембра 1853.године, Сборник закона и уредби и уредбени указа, издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1853) књ. VII, Београд, 1854, стр.78-79.
7. Закон од 9. септембра 1853, СборникЪ закона′ и уредби′, књ.VII, стр. 78-79.
8. Ivo Goldstein, Antisemitizam, holokaust i antifašizam, Zagreb, 1996.
9. J. Svajcer, Kretanje brojnog stanja prve verske opštlne u županiji Baranja — u Dardi, Jevrejski almanah 1965—1967.
10. Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850, СборникЪ закона′ и уредби′ и урдбенниЫ′ указа, издани у Књажеству Србији, књ.V,Београд, 1853.
11. Краљевско-српско Министарство Војно, Статистика држава Балканског полуострва, Београд, 1890.
12. Казнитлни законик за Књажество Србију од 29. марта 1860, Збирка закона Краљевине Србије.
13. Lj. Krkljuš, Pravna istorija srpskog naroda, drugo izmenjeno izdanje, Beograd, 2009.
14. Љ. Дурковић-Јакшић, Србија и Ватикан 1804-1918, Краљево –Крагујевац, 1990.
15. M. Detoni, Mariborski geto, Jevrejski almanah 1957—1958.
16. Министарство финансија. Државопис Србије, трећа свеска, статистичко одељења Министарства финансија, Београд, 1869.
17. Министарство финансија. Државопис Србије, свеска 9., статистичко одељење Министарства финансија, Београд, 1879.

18. Државопис Србије, свеска XI, Београд 1882. године.
19. Министарство народне привреде. Државопис Србије - попис становништва у Краљевини Србији 1884., свеска 16, статистичко одељење, Београд, 1889.
20. Наташа Милошевић Дулић, *Јеврејска заједница у Пожаревцу кроз фондове и збирке Историјског архива Пожаревац*, у: Часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ (ур. др Јасмина Николић), бр. 9, Пожаревац, 2020, стр. 134-138.
21. Ненад Поповић, Јевреји у Србији 1918-1941, Београд, 1997, стр. 117.
22. Риста Делић, Јевреји у Југославији, Београд,1939.
23. Статистички уред Кр. Далм. Хрв. Слав. земаљске владе. Статистички љетопис за 1874. годину. Загреб, 1876.
24. Rudolf Horvat, Srijem. Naselja i stanovništvo, Slavonski Brod, 2000.
25. Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I, Zagreb 1905. I II, Zagreb, 1906.
26. T. Kruševac, Društvene promene kod bosanskih Jevreja za autsrijskog vremena, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1966, str. 77;
27. L. Fišer, Jevrejstvo Bačke, Jevrejski almanah 1955—1956, str. 86.
28. Устројеније централне државне управе, Зборник закона и уредби издани у Књажеству Србији, књ.XV, Београд, 1863.
29. Управа државне статистике. Статистички годишњак Краљевине Србије, књига пета 1900., Београд, 1904.
30. Управа државне статистике. Статистички годишњак Краљевине Србије, књига десета. Београд, 1905.
31. F. Grünwald, M. L. Fium, Jevrejin sa Rijeke, Jevrejski almanah 1959—1960.
32. https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/3-1856-pp-Resenje-o-naseljavanju-Jevreja-srpskih-podanika-u-unutrasnjosti-Srbije.pdf 01.06.2025

SOCIAL CHARACTERISTICS AND POSITION OF THE JEWISH COMMUNITY IN THE PRINCIPALITY AND KINGDOM OF SERBIA

Summary: The existence of Jewish communities in these areas has a long history. Their migrations, conditioned by world historical trends, led to the creation of more or less closed communities, which in certain periods were treated as a useful phenomenon, and in certain periods as a harmful phenomenon. The Ottoman Empire, with the “milet” system, was an attractive place for the Jews, compared to inquisitor Spain and other inhospitable parts of Europe. But the 19th and 20th centuries brought changes in state law, which were accompanied by changes in state borders, so Jewish communities were treated differently, according to the legislation of the states that were created in the former Ottoman territories.

Keywords: position, rights, history, community, victims.

Бранислав БОРИЋ[1]
Историјски архив „31. јануар“ Врање

Др Александар ПЕШИЋ[2]
Економско-трговинска школа Врање

Весна ЦВЕТКОВИЋ[3]
Историјски архив „31. јануар“ Врање
Република Србија

UDK: 358.1(497.11)"18/19"
355.48(497.11)"18/19"
94(497.11)"18/19"

Прегледни научни рад

ОРГАНИЗАЦИЈА И ФОРМАЦИЈА СРПСКЕ АРТИЉЕРИЈЕ ОД 1878. ДО ПРВОГ БАЛКАНСКОГ РАТА

Апстракт: Овај рад истражује еволуцију организације и формације српске артиљерије од 1878. до 1912. године, кроз кључне војне реформе и структурне промене. Након стицања независности, Србија је модернизовала артиљерију по узору на европске армије, уводећи нове пукове, дивизије и стандарде у наоружању. Реформе из 1879, 1883, 1889. и 1899. године ојачале су артиљеријске јединице, побољшале њихову формацију и припремиле их за предстојеће ратове. Увођење стајаће и резервне артиљерије, као и формирање дивизијских области, значајно су допринели борбеној моћи српске војске. Ова анализа осветљава улогу артиљерије у војној историји Србије и њен значај у припреми за Балканске ратове.

Кључне речи: српска артиљерија, војне реформе, организација војске, формација јединица.

Увод

Тајна конвенција (28. јуна 1881. год.) са Аустроугарском обезбедила је Србији период стабилности и подстицај за неопходну реформу застареле војне организације у правцу модерне, кадровске војске по европском узору. Процес увођења нове војне структуре трајао је од октобра 1878. до јануара 1883. године, што је био релативно кратак временски период за тако обимне реформе. Међутим, брзина спровођења промена указује на то да је идеја о њиховој неопходности дуго сазревала. Још пре рата 1875. године, у српској публицистици појавила се критичка анализа дотадашње војне организације. Њен аутор, Паја Путник (1828 - 1900), залагао се за увођење регуларне, бројчано јаче војске са професионалним официрским кадром, способне да извршава сложене тактичке, оперативне и стратегијске задатке[4]. Његове критике потврдиле су се као тачне током рата 1876. године, што је довело до спровођења реформи, углавном у складу са његовим препорукама.

Највећи заговорник војних реформи био је кнез Милан Обреновић. Његов циљ није био само да Србија добије модерну и ефикасну војску, способну да очува државну независност и доврши процес националног ослобођења, већ и да учврсти своју власт. Страхујући од могућности војног удара, настојао је да на кључним позицијама у војсци постави људе оданије његовој политици.

1 Аутор је дипл.економиста, ради у Историјском архиву “31. јануар” у Врању као архивист. Аутор је више стручних и научних радова, више изложби, каталога и монографија. Учествовао је као сарадник на изради више каталога и монографија; e-mail: baneboric83@gmail.com

2 Аутор је доктор филозофије. Тренутно ради у Економско-трговинској школи у Врању и Техничкој школи у Врању. Аутор је више стручних и научних радова. Учествовао је као сарадник на изради више монографија и књига; e-mail: alexpesicff@gmail.com

3 Ауторка је дипл. Економиста, ради у Историјском архиву “31. јануар” у Врању као архивист. Аутор је више стручних и научних радова, више изложби, каталога и монографија. Учествовала је као сарадник на изради више каталога и монографија, e-mail:vesnacvetko.74@gmail.com

4 Види: Паја Путник, *Мисли о војеној орґанизацији Србије*, Панчево, 1875.

Реформе српске војске из 1879.

Како би се српска војска у организационом погледу што више приближила модерним европским армијама, било је неопходно спровести свеобухватну модернизацију, с посебним нагласком на јачање сталног кадра. Из тог разлога, реформе српске војске започеле су управо унапређењем стајаће војске. На место војног министра постављен је генералштабни потпуковник Јован Мишковић, дотадашњи начелник Оперативног одељења Врховне команде, познат по својим реформаторским способностима. Под његовом управом, 6. октобра 1878. године донета је привремена уредба о новој формацији војске[5], која је требало да важи све док се коначно не утврди нови организациони модел, заснован на ратним искуствима. Ова уредба предвиђала је јачање стајаће војске, као и интеграцију новоприпојених округа (нишког, пиротског, врањског и топличког) у јединствени војно-територијални систем Србије.

Реформе су резултирале значајним повећањем бројности стајаће војске, која је до тада бројала између две и три хиљаде људи. Почетком осме деценије 19. века број регрута је износио приближно 4.000, а до краја деценије утростручен је. Новом формацијом, број батаљона у оквиру стајаће војске повећан је са три на десет. Структурно, стајаћа војска је била подељена на неколико основних целина: пешадијску бригаду, која је обухватала два пука са по пет батаљона, затим артиљеријску бригаду, која се састојала од четири пука артиљерије, а сваки од њих је имао седам тешких и једну брдску батерију, распоређених у два дивизиона. Потом, инжињеријски пук, који је укључивао један пионирски и један понтонирски батаљон са радилиштем у Ћуприји и коњички пук, који је располагао са четири ескадрона. Осим ових основних јединица, стајаћа војска је укључивала и подршку у виду санитетског особља, лабораната, возача и поткивача. Све јединице биле су под јединственом командом са седиштем у Београду и формирале су Дивизију стајаће војске тј. једину мирнодопску дивизију у српској војсци.

Величина и број појединачних батаљона и батерија били су дефинисани у складу са расположивим буџетом. У јуну 1879. године установљена је артиљеријска чета стајаће војске са четири вода, што је омогућило да у случају мобилизације сваки корпус добије по један вод као кадровску основу за артиљеријску занатлијску чету. Ова реформа је спроведена на предлог начелника Артиљеријске управе, артиљеријског мајора Павла Шафарика.

Пре рата са Османским царством 1876. године, стајаћа војска је била стационирана у Београду[6]. Након 1878. године, артиљеријске јединице су распоређене у два главна центра тј. у Београду и Нишу, што је представљало важан корак у процесу реорганизације и унапређења мобилности и ефикасности српске војске. Бригадни штаб био је смештен у Београду, као и штаб Првог пука, чије су батерије биле распоређене на следећи начин: четири батерије биле су стациониране у Београду, једна у Јагодини, док су три брдске батерије биле смештене у Крагујевцу. Штаб Другог пука налазио се у Неготину, а његове јединице биле су распоређене у више градова: пољска батерија у Кладову, две батерије у Неготину, једна у Пожаревцу, док су три батерије биле стациониране у Зајечару, а једна у Свилајнцу. Штаб Трећег пука био је у Нишу, где се налазило и неколико батерија: пољска, делови треће, четврта, пета и седма батерија. Поред тога, једна батерија је била стационирана у Пироту, једна у Лесковцу, а једна у Прокупљу. Штаб Четвртог пука био је у Ваљеву, где су биле смештене и пољска и четврта батерија. Две батерије биле су у Шапцу, две у Краљеву, једна у Чачку и једна у Ужицу.

Систем попуне стајаће војске у Кнежевини Србији заснивао се на регрутацији, у складу са законским прописима. Према *Закону о устројству војске* (20. март 1864. год.), на војну обавезу позивани су сви мушкарци старости између 20 и 50 година, осим свештених лица и физички неспособних[7]. Регрути су били дужни да проведу две године у активној војној служби, током којих су полагали војничку заклетву. Међутим, због ограничених финансијских средстава, само мали део регрута био је распоређен у стајаћу војску, док је већина одмах била сврстана у народну војску, која је представљала главну оружану снагу државе.

Осамнаестог децембра 1879. године Народна скупшти-

5 Указ о формацији целе војске од 6. октобра 1878. године *https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/15-78-pp-ukaz-o-formiranju-cele-vojske.pdf*, 16. фебруар 2025.

6 Види: Бранко Богдановић, Наоружање српске војске у ратовима 1876, 77. и 1878. године, у: Зборник радова *Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878*, Чачак 1997.

7 Закон о устројству војске од 20. марта 1864. године*https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/1-1864-pp-Zakon-o-ustrojstvu-vojske-od-20-marta-1864.pdf*, 3. март 2025.

на у Нишу донела је допуне *Закона о устројству војске* из 1864. године, које је кнез одобрио. Овим допунама успостављена је резерва стајаће војске, у коју су прелазили сви војници по завршетку редовне службе, задржавајући тај статус у наредне четири године. Ова обавеза важила је и ретроактивно, па су у резерву били укључени сви који су завршили активну службу од 1876. године. Једини изузетак чинили су припадници народне војске који су имали виши чин од двајесника. Након истека четворогодишњег рока у резерви, војници су аутоматски прелазили у састав народне војске[8].Иако је током реформи од 1878. до 1883. године стајаћа војска скоро утростручена, она је и даље била секундарна у односу на народну војску. Њена примарна улога била је очување постојећег политичког поретка и припремање кадрова за народну војску.

Народна војска, према формацији утврђеној 6. октобра 1878. године, није постојала као стална оружана снага, већ је активирана искључиво у случају мобилизације и ратних дејстава. Њена организациона структура задржала је подељеност на прву и другу класу, док су оперативне јединице биле распоређене у бригаде, дивизије и корпусе[9]. У мирнодопским условима није постојао активан строј ових јединица, већ су функционисале само корпусне, дивизијске и окружне команде, док су територијалне команде окружних војски бројале 22 јединице. Током мобилизације, народна војска је била организована у четири корпуса, при чему је сваки корпус чинио две дивизије. Оваква структура омогућавала је бољу координацију снага и ефикасније управљање јединицама у случају ратних операција.Први, Шумадијски корпус, са штабом у Београду, обухватао је Прву и Другу Шумадијску дивизију, при чему је команда Друге дивизије била смештена у Крагујевцу. Други, Тимочки корпус, чије је командно седиште било у Неготину, састојао се од Дунавске дивизије, са штабом у Пожаревцу, и Тимочке дивизије, чија се команда налазила у Зајечару. Трећи, Моравски корпус, управљан из Ниша, укључивао је Нишавску дивизију, са штабом у Пироту, и Моравску дивизију, која је била стационирана у Врању. Четврти, Дрински корпус, састојао се од Дринске и Ибарске дивизије.Сваком корпусу народне војске био је придружен по један артиљеријски пук из стајаће војске, који је у време мобилизације постајао њен интегрални део. Овај пук је, уз додатну попуну из редова народне војске, прерастао у артиљеријску бригаду, чиме је знатно повећана ватрена моћ корпуса и његова способност за вођење борбених операција.

Структура окружних војски подразумевала је поделу на две бригаде тј. прву и другу класу које су, поред основних пешадијских јединица, укључивале и коњицу, артиљерију, инжињерију, као и мање специјализоване јединице. Ове додатне јединице, познате као „ситни делови" војске, обухватале су санитетске тимове, војне занатлије, полицијска и ордонанска одељења, војноинтендантске установе, као и службе за пошту и телеграф.

Према *Указу о дужностима, правима и овлашћењима старешина у војсци* (1. јануара 1879. год.), команданти корпуса уживали су најшира овлашћења у свом домену, али нису имали самостално право да наређе мобилизацију народне војске[10]. Ова одлука доносила се искључиво указом кнеза, на основу предлога министра војске. Једини изузетак била је ситуација непосредне ратне опасности, када би противник угрозио границе земље, а околности онемогућиле команданту да на време затражи одобрење од власти. У таквим ванредним случајевима, командант је могао самостално да нареди окупљање и распоређивање војске, али је био дужан да о томе што пре извести министра и образложи своју одлуку.

Закон о устројству српске војске 1883.

Након Берлинског конгреса (одржан од 13. јуна до 13. јула 1878. године), Србија је спровела низ значајних унутрашњих реформи, које су се, између осталог, одразиле и на преуређење војске. Овај процес, који је трајао до 1883. године, резултирао је увођењем мешовитог система, где је стајаћа (активна) војска, односно стални кадар, била допуњена обученом резервом, која је у случају рата формирала пун борбени састав. Сам процес војних реформи у Србији започео је 1879. године, када су кнез

8 Закон о допунама закона о устројству војске од 20. Марта 1864. године (Збор. XVII. стр. 65), донет 18. децембра 1879. године *https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/9-1879-pp-Zakon-o-dopunama-zakona-o-ustrojstvu-vojske-od-20-Marta-1864-donet-18-decembra-1879.pdf*, 3. март 2025.

9 Указ о формацији целе војске од 6. октобра 1878. Године *https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/15-78-pp-ukaz-o-formiranju-cele-vojske.pdf*, 16. фебруар 2025.

10 Указ о дужностима, правима и властима старешинским у војсци од 1. јануара 1879. године*https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/1-1879-pp-Ukaz-o-duznostima-pravima-i-vlastima-staresinskim-u-vojsci-od-1-januara-1879.pdf*, 28. јануар 2025.

Милан Обреновић и министар војни, генералштабни потпуковник Јован Мишковић, формирали Велику војну комисију[11]. Ова стручна група, састављена од представника свих родова војске и специјализованих служби, добила је задатак да дефинише 25 кључних питања од значаја за целокупну војну организацију. Главне теме разматрања биле су структура, формација, наоружање, опрема и систем војне обуке, како за стајаћу, тако и за народну војску.

Законом о устројству војске, који је обнародован 15. јануара 1883, Србија је напустила дотадашњи модел поделе на стајаћу (активну) и народну (милицијску) војску и усвојила мешовити систем, који је подразумевао да стални кадар у случају рата буде попуњаван резервом, у складу са стандардима примењиваним у већини европских држава[12]. Народна војска је укинута, а уместо ње успостављен је систем опште војне обавезе, што је значило да сви војни обвезници морају проћи кроз активну службу у сталном кадру. У складу са тим, термин „стајаћа војска" замењен је изразом „стални кадар", чиме је наглашена професионализација војске. Основна замисао реформе била је да се бројност и борбена спремност српске војске заснују на што већем броју добро обучених и искусних војника. Стога је било неопходно да велики број младића, физички здравих и снажних, прође кроз интензивну војну обуку у што краћем року.

Ново устројство поделило је српску војску на три позива, којима су командовали професионални и, по потреби, резервни официри:

1. Први позив – најмлађи регрути, који су пролазили кроз интензивну обуку и чинили Активну војску. Они су били потпуно наоружани и увек спремни за употребу у борбеним дејствима.
- Стални кадар: војници на редовној служби, који „служе под заставом".
- Резерва првог позива: војници који су завршили активну службу и вратили се у цивилни живот, али су били спремни за мобилизацију.
2. Други позив – војни обвезници који су завршили службу у првом позиву и прешли у резерву. Њихова улога била је да пружају логистичку подршку Активној војсци и служе као њена позадинска снага.
3. Трећи позив – најстарији војни обвезници, који нису били активни у редовним јединицама, већ су постојали само као регистарска формација. Овај контингент мобилисан је искључиво у случају крајње нужде, када је било неопходно организовати општу одбрану државе.

У мирнодопским условима стални кадар био је организован у засебне војне јединице, али је у случају мобилизације и војних вежби био спајан са резервом у посебне тактичке формације, које су чиниле Активну војску. Оваква организација омогућавала је Србији да у миру одржава ефикасан, али финансијски одржив војни систем, а да у случају рата брзо мобилише довољан број обучених војника за потребе фронта.

Српска војска могла је да функционише у редовном (мирнодопском) стању или у ванредном и ратном стању, зависно од безбедносних и политичких прилика. Ванредно стање проглашавано је када је било потребно очувати ред, стабилност и законитост у земљи, док се ратно стање уводило ради заштите државних интереса и територијалног интегритета. Одлуку о проглашењу ванредног или ратног стања доносио је краљ, који је издавао указ на предлог министра војног, након консултација са Министарским саветом. На исти начин војска је враћана у редовно стање.

Краљ је уједно био и врховни командант војске, како у миру, тако и у рату, и располагао је широким овлашћењима. На његов предлог утврђивана је организациона структура војске – подела јединица, наоружање, војна опрема, систем обуке и укупна борбена спремност. У његово име, министар војни управљао је армијом и био надлежан за њену администрацију и свакодневно функционисање.

Паралелно са наведеним процесима, артиљерија је добијала све значајнију улогу у оперативним јединицама, нарочито у активном саставу војске. Артиљерија је била подељена у три основне категорије:

1. Оперативна артиљерија, која је обухватала:
- Пољску артиљерију (мобилну, вучену запрегом),
- Коњичку артиљерију (брзу, прилагођену маневрисању коњице),
- Брдску артиљерију (оружја лаких конструкција, прилагођена за транспорт на товарним животињама).
2. Позицијска артиљерија, која је била стационарна и укључивала велики број различитих типова оруђа, укључујући тврђавску артиљерију.

11 Види: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића. Књ. 1*, Г. Кон, Београд, 1934.

12 Закон о устројству војске, *Службени војни лист*, 1883, стр. 1-28.

3. Опсадна артиљерија, намењена рушењу утврђења, која је располагала оруђима великих калибара.

Основна тактичка јединица артиљерије остала је батерија, која је, иако бројчано мања у односу на раније периоде, поседовала знатно већу ватрену моћ. Снага војске често се процењивала управо на основу броја батерија, уз елементе попут батаљона и ескадрона. Од две до три батерије формирани су дивизиони, који су постали основне тактичке јединице артиљерије. Дивизиони су углавном били једнородни (састављени од истог типа артиљерије), док су се разнородни дивизиони јављали у оквиру пукова. Највеће организационе јединице артиљерије биле су бригаде, које су се састојале од два пука или више дивизиона, чиме је омогућена већа стратешка флексибилност и ефикасност у борбеним операцијама.

Формација српске војске из 1883.

На основу *Закона о устројству војске* од 15. јануара 1883. године, српска војска је 12. фебруара исте године добила нову, детаљно разрађену формацију. Укинути су корпуси и корпусне територије, а уместо њих су формиране дивизијске области, чиме је успостављен ефикаснији систем војне организације. Нови модел ослањао се на пруски принцип територијалног попуњавања, према којем су се ратне јединице формирале од регрута са њихових локалних подручја[13]. Оваква подела омогућила је бржу мобилизацију и концентрацију снага, што је имало кључну улогу у стратешком планирању.

Србија је подељена на пет дивизијских области, а свака је имала свој штаб и неколико војних округа. Тимочка дивизијска област обухватала је Неготин, Књажевац и Пирот, са штабом у Књажевцу. Моравска област имала је седиште у Нишу, а њени војни окрузи били су Врање, Прокупље и Крушевац. Дринска област, са штабом у Ваљеву, обухватала је ужички, шабачки и ваљевски војни округ. Дунавска област имала је команду у Београду, а поред престонице, војни окрузи били су Пожаревац и Кучево. Шумадијска област имала је штаб у Крагујевцу, а потчињене војне округе у Чачку, Крагујевцу и Ћуприји.

Нова подела омогућила је да се војска у кратком року пребаци из мирнодопског у ратно стање, јер се мобилизација сводила на попуну постојећих јединица до пуне ратне формације и на стварање нових јединица и установа према утврђеном ратном плану. Српска војска је у новом устројству имала пет активних дивизија првог позива, пет дивизија другог позива и 60 батаљона трећег позива. Дивизије првог и другог позива имале су по три пешадијска пука, односно по 15 пукова са по четири батаљона, што је давало укупно 180 батаљона у оба позива. Поред пешадије, у војном саставу било је 31 ескадрон коњице и 66 артиљеријских батерија.

Осим што је подељена на пет дивизијских области, територија Србије била је организована у петнаест пуковских округа и шездесет батаљонских срезова. Свака дивизијска област обухватала је три пуковска округа, док је сваки округ имао четири батаљонска среза. Пуковски окрузи били су означени бројевима од I до XV уз име града, док су батаљонски срезови носили арапске бројеве од један до четири и добијали имена по свом географском положају. Српска војска је са оваквом формацијом ушла у Балканске ратове 1912. и 1913. године, као и у Први светски рат 1914. године. Једина значајна измена догодила се 1893. године, када су три пуковска округа прешла у другу дивизијску област, а Зајечар постао седиште Тимочке дивизијске области уместо Књажевца.

Током ратних околности, свака дивизијска област формирала је по једну дивизију првог и једну дивизију другог позива. Организационо, сваки пуковски округ био је задужен за формирање четири батаљона свих позива, док је сваки батаљонски срез давао по један батаљон оба позива. Остали родови војске и специјализоване јединице регрутовани су сразмерно из пуковских округа унутар исте дивизијске области, осим у случајевима када је посебним наређењем одређено да буду попуњени из одређене територије или више области.

Формирањем активне војске, стални кадар је спајан са својим резервним саставом, чиме су створене комплетне борбене јединице. Свака активна дивизија имала је у свом саставу по један пољски артиљеријски пук, који је био организован у осам батерија. Поред јединица у саставу активних дивизија, Активна војска обухватала је и брдски артиљеријски пук, који је располагао сопственом муницијском колоном и допунском брдском батеријом, као и градски артиљеријски батаљон, који је имао посебну улогу у артиљеријској подршци.

13 Види: Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 - 1903*, Војноисторијски институт, 2007.

Командни систем активне војске био је организован тако да обезбеди ефикасно управљање јединицама широм земље. Централна команда налазила се у Београду, док су дивизијске команде биле распоређене у Нишу, Ваљеву, Крагујевцу, Књажевцу и Београду за Дунавску дивизијску област.

Пољски артиљеријски пук био је подељен према областима. Брдско-артиљеријски пук имао је седиште у Зајечару, Моравски пољско-артиљеријски пук у Краљеву, Дрински у Ваљеву, Дунавски у Београду, Шумадијски у Ћуприји, а Тимочки у Нишу.

Штаб пољског артиљеријског пука чинили су командант у чину пуковника, ађутант у чину поручника, војни лекар у чину капетана, као и ветеринар, благајник и група писара, међу којима су били наредници и поднаредници. Укупно, штаб је бројао између једанаест и четрнаест чланова, што је било довољно за успешно координисање артиљеријским јединицама и њиховом логистиком.

Пољски артиљеријски пукови били су под директном надлежношћу својих обласних дивизијских команди, а њихови команданти су истовремено обављали и функцију артиљеријских референата у обласним дивизијским штабовима. Насупрот томе, брдски артиљеријски пук и градски артиљеријски полубатаљон били су непосредно потчињени команди активне војске, која је управљала њиховом администрацијом и обуком.

Свака пољска и брдска батерија, као и артиљеријска градска чета сталног кадра, формирала је додатну активну батерију или чету, а командовање над новоформираним јединицама преузимали су најискуснији водници. Пољски артиљеријски пукови задржали су своје обласне називе и у активном саставу, док је Брдски артиљеријски пук задржао своје оригинално име. Активне гардијске артиљеријске чете спојене су у Градски артиљеријски батаљон, који је уједно служио као основа за формирање опсадних паркова.

Пољски артиљеријски пукови били су интегрисани у своје активне дивизије, док су Брдски артиљеријски пук и Градски артиљеријски батаљон били директно подређени Врховној команди. Дивизије другог позива располагале су по једним артиљеријским пуком, који се састојао од четири батерије, док у трећем позиву није било артиљеријских јединица.

Реформе српске војске из 1889.

Формација српске војске, утврђена 1883. године, остала је на снази до 1889, уз неколико измена усмерених на јачање њене борбене способности. Најзначајнија промена била је у артиљерији, где је сваки пољски артиљеријски пук добио по две додатне батерије, тако да је уместо четири сада располагао са шест батерија.

Дана 12. фебруара 1889. године, министар војни генерал Коста С. Протић озваничио је нову формацију, која је заменила претходну из 1883. године, заједно са свим каснијим изменама и допунама. Иако није донела радикалне промене, јер је задржана основна војно-територијална подела, нова формација ојачала је стални кадар и омогућила бољу организацију активних јединица и штабова. Ове корекције биле су засноване на пракси и искуствима стеченим у претходним сукобима.

Подела територије на пет дивизијских области, 15 пуковских округа и 60 батаљонских срезова остала је непромењена. У мирнодопским условима, дивизијске области и пуковски окрузи имали су сопствене команданте, штабове и административно особље, док су батаљонски срезови постојали само формално, као регистарска јединица за попис војних обвезника. Пуковске команде функционисале су као територијална тела у оквиру дивизијских области, при чему су дивизијске команде биле административни органи другог степена, а пуковске окружне команде трећег степена.

Јачање сталног кадра омогућило је да свака дивизијска област добије по три пешадијска батаљона, сваки пуковски округ по један батаљон, а сваки батаљонски срез по једну пешадијску чету. То је значило да је свака дивизијска област могла да формира пешадијски пук од четири батаљона, између једног и по и два ескадрона коњице, шест пољских батерија (што је чинило артиљеријски пук), једну брдску батерију, пионирску чету за инжињеријски батаљон, болничку чету, возарски ескадрон и пекарско одељење.

Артиљеријске снаге биле су подељене на пет пукова пољске артиљерије, при чему је сваки имао шест батерија са по четири топа, што је укупно чинило 30 пољских батерија. Поред тога, војска је располагала коњичком батеријом са шест топова, пет брдских батерија, градским артиљеријским батаљоном са четири градске и једном парковском четом, опсадним парком и пиротехничком

четом. Стални кадар артиљеријских јединица био је јасно дефинисан: пољска батерија бројала је 79 војника, брдска 71, градска артиљеријска чета 74, парковска чета 31, а пиротехничка чета 52 војника. У случају мобилизације, војска се формирала спајањем сталног кадра са његовим резервним саставом. Артиљеријске јединице биле су значајно ојачане тј. пољска артиљерија сада је имала пет пукова са по осам батерија од по шест топова, што је укупно 40 пољских батерија, док је пук брдске артиљерије располагао са девет батерија по четири топа. Градска артиљерија укључивала је четири градске и парковске чете са опсадним парком, као и коњичку батерију од шест топова и пиротехничку чету.

Према формацији војске из 1889. године, укупна снага артиљеријских јединица првог позива била је прецизно одређена. Активна пољска батерија бројала је 156 војника, док је допунска пољска батерија имала 378 људи. При мобилизацији или у случају рата, сваки кадровски пук пољске артиљерије, након што би био попуњен резервистима до пуне формације, формирао је активни артиљеријски пук од осам батерија, уз додатну допунску батерију. Овим системом сваки пук стварао је још две нове активне пољске батерије (по једну у сваком дивизиону), као и једну допунску батерију.

На нивоу дивизија, постојало је 10 активних дивизиона, сваки са по четири батерије, што је чинило пет активних пукова пољске артиљерије, са укупно 40 активних и пет допунских батерија, све опремљене са по шест топова. Формирање нових јединица вршено је тако што је сваки кадровски артиљеријски дивизион издвајао четвртину својих припадника из сталног кадра, а активне батерије су затим попуњаване млађим резервистима. Војници старијих година и они који су били прекобројни распоређивани су у допунске батерије и муницијске колоне, док су петомесечари из кадровских пољских батерија били придодавани дивизијским муницијским колонама.

Када је реч о брдској артиљерији, кадровски брдски артиљеријски пук, након попуне резервистима, формирао је активни брдски артиљеријски пук, који се састојао од девет активних дивизиона, са по четири батерије и једном допунском батеријом, такође са шест топова. Свака кадровска брдска батерија од својих резервиста стварала је још једну нову брдску батерију првог позива. Најмлађи резервисти били су распоређени у активне брдске батерије, док су старија година и прекобројни били упућивани у допунске батерије и брдске муницијске колоне. Петомесечњаци из брдских батерија такође су били распоређени у брдске муницијске колоне. Иако се активни брдски пук могао делити на дивизионе, они нису функционисали као засебне јединице.

Артиљерија другог позива у свакој дивизијској области формирала је један артиљеријски пук са четири батерије и једну градску артиљеријску чету. На нивоу целокупне војске, други позив је располагао са пет артиљеријских пукова, сваки са по четири батерије, што је укупно износило 20 батерија, као и једним градским артиљеријским батаљоном, који се састојао од пет чета.

Реформе српске војске из 1899.

Формација српске војске из 1899. године представљала је највеће војно јачање у 19. веку. Од доласка бившег краља Милана Обреновића на чело Команде Активне војске 1897. године, започео је период интензивних реформи које су значајно унапредиле војну структуру[14]. Он је, не обазирући се на ограничене техничке и материјалне могућности земље, спровео обимну реорганизацију, пре свега у саставу кадровских пукова. Уместо 20 пукова са по два батаљона, формирао је 15 пукова, али са по четири батаљона, чиме је бројност пешадије повећана за 50%. Овим изменама омогућено је да се у случају рата резервисти једноставно попуне већ постојеће кадровске структуре, чиме је постигнута дуго жељена мала разлика између мирнодопске и ратне формације.

Велики помак представљало је и формирање бригада, чиме је војска Краљевине Србије прешла са тактичког на оперативни ниво организовања јединица. Уместо дотадашњих пет пешадијских пукова, сада је постојало пет пешадијских бригада, при чему је свака бригада садржала три пешадијска и један артиљеријски пук.

Према новој формацији, свака дивизијска област требало је да даје пољску артиљеријску бригаду састављену од два пука, као и дивизион пољске артиљерије који је обухватао две батерије. Осим тога, све дивизијске области заједно чиниле су Брдску артиљеријску бригаду са два пука, као и Градски артиљеријски пук, који је био састављен од два батаљона.

14 Види: Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Војноиздавачки завод, Београд, 2002.

Артиљеријске бригаде биле су организоване тако да је свака имала два пука, при чему је сваки пук био подељен на два дивизиона, док су дивизиони имали по три батерије са по шест топова. Исто је важило и за Брдску артиљеријску бригаду, али су њени дивизиони имали по четири топа. Првобитно је било планирано да први пук Брдске бригаде буде попуњаван из Моравске дивизијске области, а други из Дринске и Тимочке, али овај план није у потпуности спроведен, па је структура артиљерије остала са пет пољских пукова.

Градски артиљеријски пук, који се састојао од два батаљона са по четири чете, био је потчињен Команди Активне војске, али су његове јединице издржавале команде дивизијских области на чијим територијама су се налазиле. Исти принцип важио је и за Опсадни артиљеријски парк, који је био под управом Градског артиљеријског пука.

Реформа није била усмерена само на јачање војске, већ и на њено подмлађивање. У јулу 1898. године, трајање војне обавезе знатно је скраћено – граница за позивање регрута померана је са 20 на 21 годину, док је горња граница војне обавезе снижена са 50 на 45 година. Ова промена довела је до смањења броја војника у првом позиву, али је истовремено повећала број припадника у другом позиву.

Скраћивање укупног трајања службе утицало је и на структуру војних позива. По новој регулативи, редовна војска обухватала је војнике од 21. до 31. године живота, први позив народне војске трајао је од 31. до 37. године, а други позив од 37. до 45. године. Овај систем регрутације остао је на снази до 1901. године. Као званично објашњење за подизање доње старосне границе за регрутацију наведено је да су младићи са навршених 21 годину физички зрелији и спремнији за војну службу.

Закључак

У периоду између 1878. године и почетка Првог балканског рата 1912. године, српска артиљерија прошла је кроз вишеструке и темељне процесе организационих и формацијских промена, што је представљало одраз укупног настојања српске државе да модернизује и оспособи своје оружане снаге у складу са савременим европским војним токовима. Централни мотиви ових промена били су политички, безбедносни и технолошки: тежња за очувањем суверенитета, припрема за ослобађање поробљених српских територија и праћење техничког напретка у артиљеријском наоружању.

Организација артиљерије била је условљена реформама војске у целини, али и унутрашњом структуром Војног савета, Министарства војске и Штаба Врховне команде. Посебан значај имају војни правилници, наредбе и уредбе који су током овог периода у више наврата мењани, како би се артиљерија што ефикасније интегрисала у општу формацију пешадијских и коњичких јединица. Установљавање редовне, позадинске и утврђене артиљерије, као и постојано усавршавање школовања кадра (преко Артиљеријске школе и касније Војне академије), допринело је повећању оперативне способности и унапређењу војне дисциплине. Историјска анализа овог периода показује да је артиљерија у Србији, упркос ограниченим ресурсима, успешно ухватила корак са тадашњим стандардима војне науке и технике. Њена улога у будућим ратовима, понајпре у Балканским и Првом светском рату, биће од пресудне важности, што потврђује да су организационо-формацијске промене у раздобљу 1878–1912. године биле темељито осмишљене и делотворно спроведене.

РЕЗИМЕ . Овај рад обрађује развој српске артиљерије у периоду од 1878. до Првог балканског рата 1912. године, кроз призму најважнијих војних реформи и организационих промена. Након Берлинског конгреса и добијања независности, Србија се определила за систем модерне кадровске војске по угледу на европске армије, што је подразумевало и темељну реорганизацију артиљерије. Реформе из 1879, 1883, 1889. и 1899. године допринеле су повећању борбене способности, увођењу дивизијских области, артиљеријских бригада, пукова и батерија, као и јачању сталног кадра и његове резерве. Посебна пажња посвећена је структури и улози пољске, брдске и градске артиљерије, као и подели на три војна позива. Усавршавање артиљерије пратило је технолошке и тактичке захтеве новог времена, уз нагласак на подмлађивању кадра, убрзању мобилизације и ефикасности командног система. Српска артиљерија је овим развојем достигла висок стандард и била у потпуности припремљена за ратне изазове у првој половини 20. века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена грађа:

Војни архив, Војска краљевине Србије, Пописник П1 бр. 5. бр. предмета 10 (1879, 1883).

Војни архив, Војска краљевине Србије, Пописник, П14 бр. 7. бр. предмета 15 (1889, 1899).

Литература:

1. Бранко Богдановић, *Наоружање српске војске у ратовима 1876, 77. и 1878. години*, у: Зборник радова *Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878*, Чачак, 1997.

2. Гојко Ђурић, *Модерна или брзометна артиљерија са гледишта конструктивно-балистичкоī и тактичкоī*, Београд, 1905.

3. Дамјан Влајић, *Артиљерија, књ. I-VIII*, Београд, 1897-1903.

4. Димитрије Ђурић, *Тактика војевања-стратегија*, Београд, 1895.

5. Закон о допунама закона о устројству војске од 20. марта 1864. године (Збор. XVII. стр. 65), донет 18. децембра 1879. године *https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/9-1879-pp-Zakon-o-dopunama-zakona-o-ustrojstvu-vojske-od-20-Marta-1864-donet-18-decembra-1879.pdf (*3. март 2025)

6. Закон о устројству војске од 20. марта 1864. године *https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/1-1864-pp-Zakon-o-ustrojstvu-vojske-od-20-marta-1864.pdf*, (3. март 2025)

7. Закон о устројству војске, *Службени војни лист*, 1883.

8. Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Војноиздавачки завод, Београд, 2002.

9. Паја Путник, *Мисли о војеној организацији Србије*, Панчево, 1875.

10. Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 - 1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007.

11. Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића. Књ. 1 - 3*, Г. Кон, Београд, 1934.

12. Указ о дужностима, правима и властима старешинским у војсци од 1. јануара 1879. године *https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/1-1879-pp-Ukaz-o-duznostima-pravima-i-vlastima-staresinskim-u-vojsci-od-1-januara-1879.pdf (*28. јануар 2025).

13. Указ о формацији целе војске од 6. октобра 1878. године *https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/15-78-pp-ukaz-o-formiranju-cele-vojske.pdf* (16. фебруар 2025).

ORGANIZATION AND FORMATION OF SERBIAN ARTILLERY FROM 1878 TO THE FIRST BALKAN WAR

This paper examines the development of Serbian artillery from 1878 until the First Balkan War in 1912, focusing on the most significant military reforms and organizational changes. Following the Congress of Berlin and the country's independence, Serbia adopted a modern professional military model based on European standards, which included a comprehensive reorganization of its artillery. The reforms of 1879, 1883, 1889, and 1899 increased combat effectiveness by introducing divisional areas, artillery brigades, regiments, and batteries, and by strengthening both the active cadre and its reserve. Special attention is given to the role and structure of field, mountain, and urban artillery, along with the tripartite system of military calls. The modernization of artillery aligned with the technological and tactical requirements of the era, emphasizing younger conscripts, accelerated mobilization, and a more efficient command structure. Through these developments, Serbian artillery reached a high level of readiness, making it fully prepared for the military challenges of the early 20th century.

KEYWORDS: Serbian artillery, military reforms, army organization, unit formation.

Ing. Огњан М. ПЕТРОВИЋ[1]
Крушевац
Република Србија

UDK: 797.551(497.1)"1923/1937"

Прегледни научни рад

ВАЗДУХОПЛОВНО ЈЕДРИЛИЧАРСТВО У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ Део I (1923-1937)

Апстракт: У чланку је приказан развој ваздухопловног једриличарства у Краљевини Југославији (КЈ) до краја 1937. године. Описани су важнији догађаји у једриличарству, као што су отварање школских центара (ШЦ) и једриличарских група (ЈГ), такмичења у земљи и иностранству, организација и деловање у оквиру Аероклуба (АК) са посебним освртима на обуку једриличара, пројектовање домаћих типова и израду домаћих и страних типова у самоградњи. Посебна пажња је дата типологији једрилица.

Кључне речи: *Једриличарство, Краљевски југословенски аероклуб (КЈАК), Академски Аероклуб (ААК), Једриличарска група „Девети“,„Икарус“, Краљевина Југославија, клизач, једрилица*

Ваздухопловно једриличарство, посебна ваздухопловна делатност, појавило се почетком 20. века, прво у Француској, затим у Немачкој, Русији и Аустроугарској. После Првог светског рата (I СР), током двадесетих година 20. века, у свету је дошло до повећаног интересовања за такозвани „плави спорт“, тј. за летење безмоторним летелицама. Средином двадесетих година појавио се „клизач“, тип лаке и просте почетне школске једрилице, а до краја деценије постигнут је велики техничко-технолошки напредак у градњи једрилица, чиме је омогућена јевтина и лака градња, посебно самоградња у слабије опремљеним радионицама аероклубова.

Озбиљнији развој једриличарства у КЈ почиње тек 1930, а током првих година деценије отварају се прве једриличарске школе (ЈШ), школују се једриличари и ствара наставнички кадар. Нешто касније, почиње масовнија израда једрилица у самоградњи, углавном по немачким и пољским лиценцама, мада се током тридесетих јављају и домаћи типови једрилица. Поред два домаћа типа из 1923, од 1930. до краја 1937, рађене су једрилице 16 типова, од тог броја три домаће конструкције. Једриличарство КЈ превазишло је тешкоће и достигло ниво развоја који је очекиван од стране планера КЈАК. Скоро сви Обласни одбори (ОО) имали су 1937. једриличарство у својим делатностима.

Једриличарство је имало велики значај за ravoj ваздухопловне мисли у КЈ. Прво, остварена је релативно јевтина и брза обука кадрова који су касније постајали припадници војске. Друго, израда једрилица у самоградњи, омогућила је стварање занатског и техничког кадра, који се касније запошљавао у растућој домаћој ваздухопловној индустрији. Треће, у земљи се појавио прилично велики број домаћих пројектаната и конструктора једрилица, што је свакако био важан напредак у стварању инжењерског кадра специјализованог за ваздухопловство.

Пионирски период

Буран развој ваздухопловства у такозваном „пионирском периоду авијације“ (до почетка I СР имао је снажног одјека у целом свету па и у Краљевини Србији, као и у крајевима Аустроугарске монархије насељених Србима и другим словенским народима. Први Србин који је успешно полетео на једрилици сопствене конструкције био је панчевачки лекар, др Владимир Алексић (1872-1911). Градњу двокрилне једрилице започео је 1908. а пробни лет је извршио 17. октобра 1909, постигавши висину од 15 метара. На несрећу, после краћег лета, једрилица се срушила и оштетила а др Алексић је био лакше повређен. Он је наставио са експериментима, чак се припремао да у једрилицу угради мотор, али га је прерана смрт у томе спречила.[2]

1 е-маил: ognjanmpetrovic@gmail.com

2 Јанић, Петровић 2017, 76.

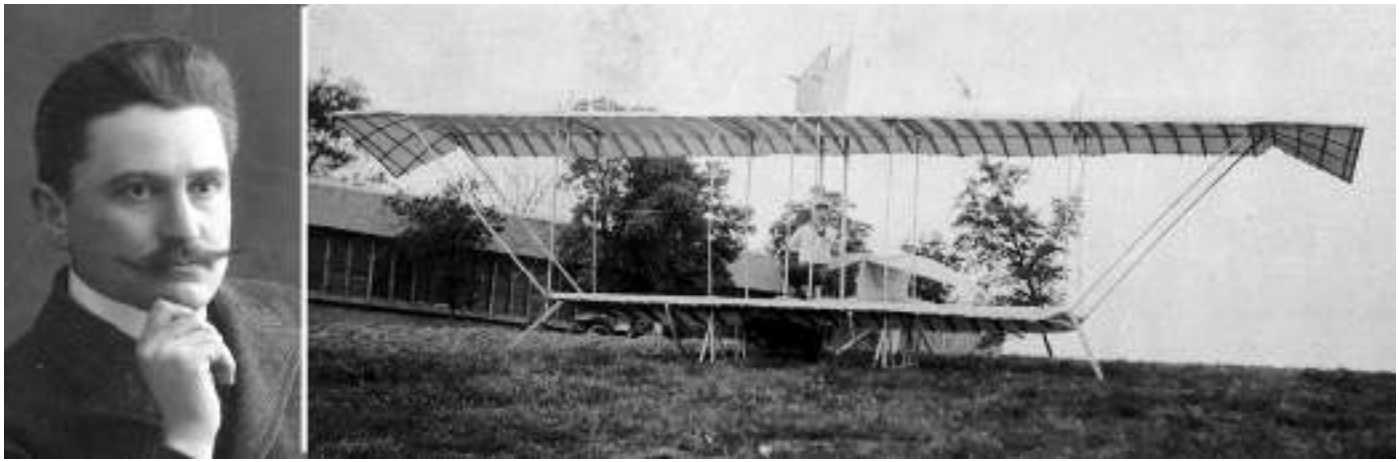

Сл. 1. Једрилица др Алексића спремна за лет, октобар 1909, (лево) др Владимир Алексић (via J. Симишић)

Многи ученици београдских гимназија, заинтересовани за ваздухопловство и летење, израђивали су пре I СР летеће моделе и њима се такмичили, а потом градили и летели једрилицама-планерима сопствене конструкције. Син српског књижевника Бранислава Нушића, Страхиња Бане и његов друг из разреда Србобран Станојевић, израдили су и успешно летели током 1911. и 1912. планером на једној падини код Хајдучке чесме у Кошутњаку. Браћа Дероко (Александар и Јовица), Драгош Адамовић и још неколико гимназијалаца, израђивали су једрилице и покушавали да лете на њима.[3]

Словенац Оскар Ржиха саградио је своју једрилицу и летео 1909. у Камници код Марибора. Најуспешнији лет од 600 m остварио је почетком априла исте године.[4]

Ваздухопловне организације

Спортско ваздухопловство у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца настало је иницијативом српских војних пилота са Солунског фронта. На дан 22. октобра 1921. основан је у Београду „Српски Аеро-Клуб", који је, у складу са новом југословенском идејом и државном политиком, прерастао 14. маја 1922. у „Аероклуб Краљевине СХС". Назив је промењен 1929. у „Аероклуб Краљевине Југославије", а 1935. у Краљевски југословенски аероклуб (КЈАК) „Наша Крила". У саставу КЈАК деловали су ОО на челу са Средишном управом (СУ). Месни одбори (МО) радили су у саставу ОО. Крајем 1922. АК је постао члан Међународне ваздухопловне федерације – ФАИ (Fédération Aéronautique International – FAI), у чијим је активностима активно суделовао све до почетка II СР 1939. године.

После Великог рата дошло је до постепеног развоја једриличарства у више земаља. Посебно успешан развој на међународном плану настаје после 1930. када је у Немачкој, у Дармштату (Darmstadt) формирана Интернационална комисија за студије безмоторног летења (Internationale Studienkommission für den Segelflug – ISTUS) са задатком да развија ваздухопловно једрење и техничко усавршавање једрилица. Међу 16 држава оснивача била је и КЈ. У оквиру ФАИ основана је Једриличарска комисија (Commission du vol sans moteur – CVSM) са задатком да организује међународна једриличарска такмичења. Основана су и многа друга међународна удружења, која су знатно допринела популарисању, развоју и унапређивању једриличарства.

Једриличарство у КЈ, развијано је у оквиру АК, посебно успешно током друге половине тридесетих година 20. века. Целокупан рад једног ОО био је подељен у секције које су радиле по предвиђеним правилницима. Углавном су организоване прогандистичке, техничке, финансијске и једриличарске секције. Неки ОО почели су половином тридесетих да формирају специјализоване једриличарске групе (ЈГ) и једриличарске школе (ЈШ) које су биле главни носиоци развоја једриличарства у КЈ.

3 *Исто*, 73, 91.

4 Антонов, Цијан 1940, 42-43.

Прве једрилице израђене у Краљевини

Први покушаји ваздушног једрења у Краљевини СХС јавили су се 1923, када су изграђене две једрилице које су успешно летеле. Једна је била трокрилна Хосу-Тишма, коју су 1922. и 1923. изградили пилот Стјепан Хосу (István Hosszú), наставник летења (НЛ) пилотске школе у Новом Саду и инж. Владимир Тишма, тада студент технике. Градња започета у Новом Саду завршена је у Сиску. Летови су изведени септембра 1923. у околини Сиска, за старт је коришћен аутомобил. Пилотирали су Хосу и Тишма. На првом лету, 29. септембра, планер је прелетео 1.700 m на висини од 80 m. После неколико летова оштећен је на слетању.[5]

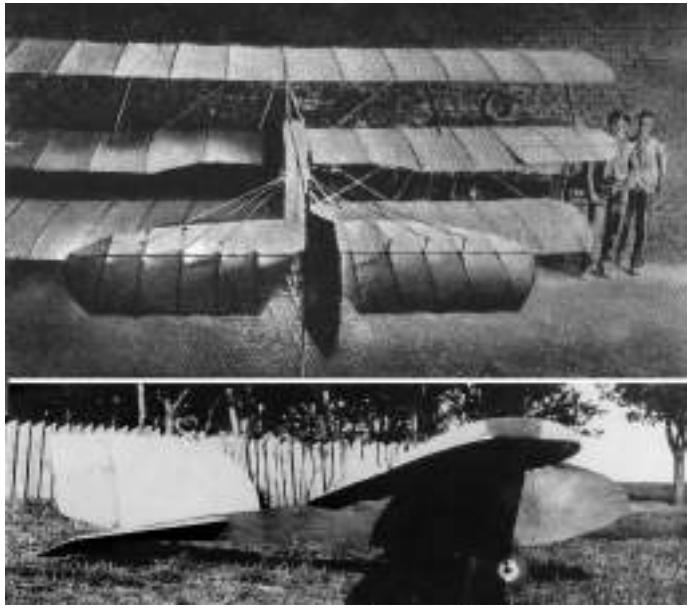

Сл. 2. Хосу-Тишма и Физир-Микл
Домаће једрилице остварене 1923: (горе) Хосу-Тишма, (доле) Физир-Микл (обе виа Н. Миклушев).

Друга једрилица је била висококрилна Физир-Микл, пројекат инжењера Јосипа Микла и Рудолфа Физира, запослених у Арсеналу. Једрилица је израђена у Новом Саду. Пробне летове, током две недеље у августу и током октобра 1923, извели су прво Микл, а затим пилот поручник Мирослав Навратил, стартујући са хелинга код села Бешке у Срему.[6]

5 Микић 1932, 681; Јанић, Петровић 2017, 223-224, 228.

6 Микић 1932, 681-682; Јанић, Петровић 2017, 138.

Рани период 1929-1931.

Почетна (основна) обука пилота-једриличара обављала се између два светска рата на једноседој школској једрилици, познатој у једриличарском жаргону као клизач или планер. Клизач је имао лаку и једноставну конструкцију прилагођену за лаку, брзу и јефтину израду u самоградњи у слабије опремљеним радионицама. Одржавање, монтажу и оправке у експлоатацији вршили су једриличари у клубовима. Летачке особине клизача у највећој мери су биле прилагођене потребама и захтевима основне обуке једриличара.[7]

Тај тип једрилице омогућавао је ученицима-почетницима да стекну прве појмове о управљању и осећај положаја у простору. Полетање се изводило помоћу гуменог ужета или ауто-витла. У првом случају, клизач би са врха обронка стартовао тако што га је једна група једриличара држала а друга би затезала гумено уже (или траку). На команду НЛ, ослобођени клизач би био испаљен као из праћке. Други начин стартовања одвијао се помоћу кабла којег је намотавало витло или кретањем аутомобила. После кратког лета, углавном од 10-20 секунди (максимално 2 минута), ученик би слетео у подножје падине.

Први успешни клизачи типа Цеглинг (Zögling), конструкције познатог немачког пројектанта, професора Липиша (Alexander Lipisch) из половине двадесетих година 20. века брзо су постали врло популарни у Европи. То је и био разлог што је студент технике на београдском Техничком факулету, Димитрије Ландсберг, са групом ентузијаста, започео 1929. израду Цеглинга у Земуну. Исте године, и једриличарска секција ОО Љубљана гради свој Цеглинг. Ландсбергов клизач завршен је у фабрици „Икарус“ у којој је 22. фебруара 1930. при фабричком Спортском друштву основана секција за ваздухопловно једриличарство. Генерални директор „Икаруса“, Димитрије Коњовић, извео је 21. фебруара 1930. први лет „авионом без мотора у нашој земљи“ (укупно 10 летова). У августу се вршене „пробе са авионом без мотора“ у Ваздушном спорт-клубу „Икарус“. Почетком 1930. лети и словеначки Цеглинг. Та два клизача су били први весници развоја једриличарства, новог „плавог спорта“ у КЈ.[8]

7 Cijan 1951, 420.

8 *Време* 23. 02. 1930, 1 и 25. 02, 8; *Политика* 04. 08. 1930, 4; Микић 1932, 682-683; Антонов, Цијан 1940, 43; Ajdič, Jerin 1990, 39.

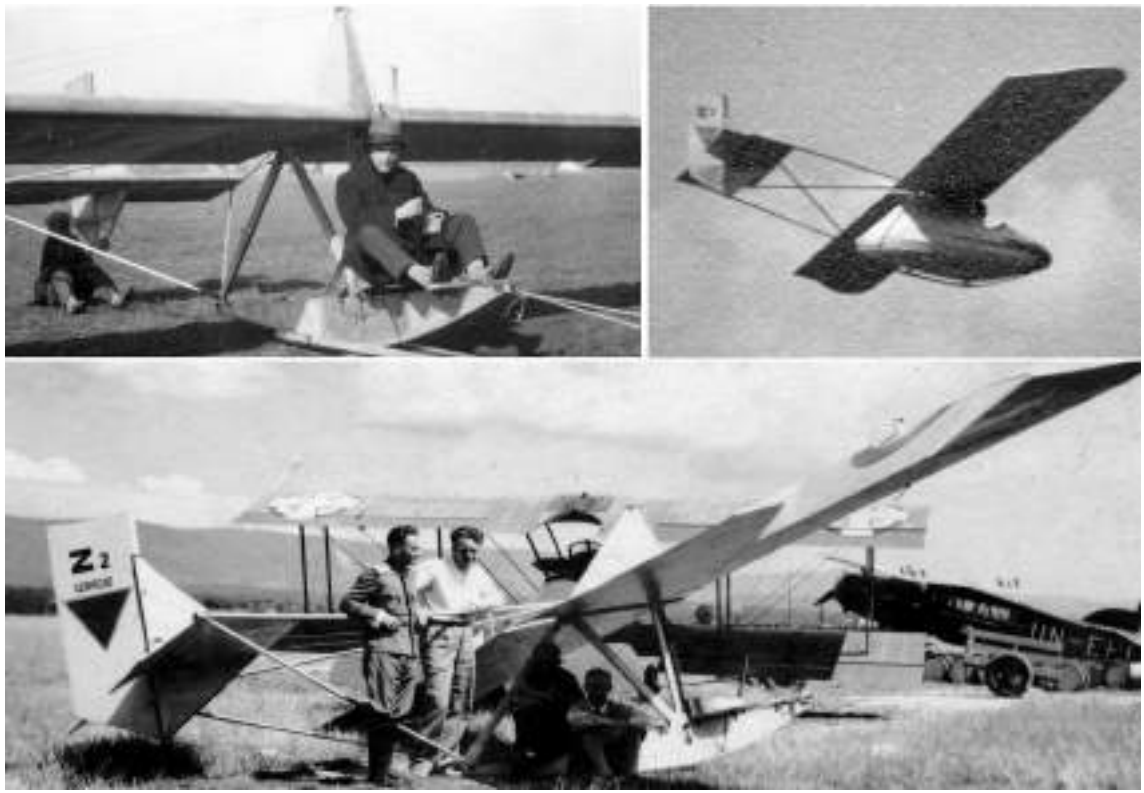

Сл. 03. Први „Икарусови“ клизачи: (горе лево) директор фабрике Д. Коњовић на старту, у седишту првог Цеглинга Z 1, (горе десно) модификовани Z 1 са оклопљеним седиштем (обе М. Хрељa), (доле) чланови ЛШ УРА поред Z 2, Боровај, 1930 (Р. Чопец)

Сл. 04. Д. Ландсберг испред првог Цеглинга Z 1 у фабрици „Икарус“ (С. Микић). На репу је велики „Икарусов“ лого и ознака типа.

Године 1930, аматер Никола Келетић из села Грабовница код Чазме, израдио је у самоградњи Цеглинг и на њега уградио мотор од 1.200 cm³ са моторцикла. Изведено је само рулање, моторна једрилица није успела да полети.[9]

Група у „Икарусу“ израдила је и другог Цеглинга (Z2) којег је купило Удружење резервних авијатичара (УРА) у Загребу. Иста група израдила је у пролеће 1931. двосед Попехнаузен (Rhön/Schleicher Poppenhausen), први у земљи, који је у мају приказан на Првој међународној аеронаутичкој изложби коју је организовао ОО Загреб. На летелишту Боронгај извршено је прво јавно летење једрилицом помоћу гуменог ужета и аутомобилске запреге.[10]

Паралелно са студијама машинства Борис Цијан је, са студентом Војком Хумеком из Марибора, основао 1931. ЈГ (прву у Словенији). Уз помоћ ОО Марибор, ова двојица су изградила „безмоторни авион“ (Цеглинг крштен „Kobilica“) и исте године у септембру извршили прве скок-летове. Студент технике Живко Јозанов успео је да на Београдском Универзитету оснује 29. марта 1931. Академску секцију Аеро-клуба остваривши раније покушаје студената Арсенијевића и Ландсберга.[11]

Током 1931. своје прве Цеглинге израдиле су и ЈГ у Цељу и Марибору. У извештају СУ АК за 1931, на 10-годишњицу АК, закључено је да „ипак, можемо рећи да смо циљ постигли..., јер идуће године почиње први пут... пропаганда летењем и стварање нових пилота“. Управа је донела програм „у најважнијим акцијама Клуба за идућу годину“ са седам тачака, а једна од њих је била „оснивање једриличарских курсева“.[12]

Развој једриличарства у 1931, кратко је описан у часопису: „Лет без мотора није запостављен“. Основана су три центра у Београду, Загребу и Љубљани иницијативом резервних пилота“.[13]

9 *Narodna krila* br. 7, jul 1950.

10 Антонов, Цијан 1940, 43.

11 Микић 1932, 684; Hadži Stanković 1934, 152; Антонов, Цијан 1940, 44.

12 Алманах 1931/32, 25.

13 *Наша крила* бр. 86, јул 1931.

1932.

„Икарус“ је током 1931. и 1932. направио четири Цеглинга и два школске једрилице Попенхаузен (Poppenhausen). Осим Цеглинга (Z2) који је летео у Загребу, осталих пет једрилица су 1932. дале пун замах једриличарству у Београду. Тип Цеглинг израђиван је током следеће деценије у три верзије у многим радионицама аероклубова. Први Попенхаузен (LP1) летео је до септембра 1932. у УРА Загреб, а затим је пребачен у Београд и регистрован са YU-A7. Други примерак (LP2) израђен је исте године по наруџби СУ за ЈШ на Звездари.[14]

Сл. 05. „Икарусове“ једрилице: (с лева) Попенхаузен и три Цеглинга испред фабричких хала (С. Микић)

Према плану из претходне године о организовању једрења по клубовима, СУ је послала почетком 1932. тројицу питомаца у Немачку, на обуку и усавршавање у једрењу. Студент Живко Јозанов и резервни војни пилот Александар Аца Станојевић били су стипендисти АК, а предузетник Боривоје Лала Ивковић школовао се о свом трошку. Јозанов је упућен у Роситен (Rossiten), остала двојица у Рен (Rhön). По повратку те тројице првих школованих једриличара, СУ је отворила 14. августа 1932, на падинама Авале, на терену код Пиносаве, „Школу за безмоторно летење“, прву школу за организовану обуку једриличара у Србији. Наставници су били Јозанов и Станојевић а за обуку су коришћена два последња „Икарусова“ Цеглинга, који су тада крштени именима „Орлић“ и „Поветарац“. Убрзо је летећи парк школе повећан са још два Цеглинга и једним двоседом

14 Микић 1932, 683-684.

Попенхаузен. До средине октобра обуку је завршило 33 ученика, 26 су добили „А“ диплому а седам „Б“.[15]

Сл. 06. Икарус (Стамер Липиш) Цеглинг Z 4, ЈШ АК, Пиносава, август 1932 (Н. Миклушев)

Београдски мачевалачки клуб отворио је 28. августа 1932. на терену „Икаруса“ курс једрења за своје чланове; лети се на Цеглинзима које је „за овај курс изградио г. Димитрије Ландсберг“ како је објављено (уствари то су били „Икарусови“ клизачи). Половином новембра 1932. у ЈШ у Пиносави летела су четири Цеглинга („Орлић“, „Полетарац“, „Боронгај“, „Брдавац“) и један Попенхазен („Истра“).[16]

У циљу побољшања особина у лету, вршене су многе измене и доградње клизача Цеглинг. Такву дораду први је извршио 1932. Д. Ландсберг на свом модификованом Цеглингу (L-2) уградњом кабине око седишта. Почетком августа, завршена је модификација Цеглинга „Kobilica“ – по нацртима В. Хумека оклопљен је пилотски простор. Инж. Иван Шоштарић је касније у Марибору, оклопио седишта, повећао површину вертикалног стабилизатора и у структури крила заменио жичана укрућења између ребара дрвеним лајснама.[17]

Једриличарство, леп и по државу користан спорт, споро се развијало у КЈ због великих тешкоћа везаних за набавку летећег материјала, избор одговарајућих терена и израду хангара. Ситуација се донекле променила 1932. пошто је држава обезбедила помоћ.

1933.

На оснивачкој скупштини, група студената, коју је предводио Живко Јозанов, основала је 5. фебруара 1933. Академски аеро клуб (ААК) у саставу ОО Београд, који је окупљао првенствено студенте Београдског Универзитета.[18]

Обука у Пиносави кратко је трајала, већ у пролеће 1933. ЈШ је пресељена на Велики Врачар (касније Звездара), поред новоизграђене Београдске астрономске опсерваторије. Школа је почела да ради 18. јуна. Новоизграђени хангар, освећен 1. октобра, добио је име по студенту и НЛ једриличарства Живку Јозанову, оснивачу једриличарске секције на Техничком факултету, који је 24. септембра погинуо у удесу једрилице Цеглинг код Опсерваторије. У току године у школи је извршен 2861 лет, а најдужи је трајао 9 минута и 25 секунди на двоседу Попенхаусен. „А“ курс завршило је 43, а „Б“ 12 ученика. Школа је током године користила четири Цеглинга и два Попенхаузена. У радионици школе израђено је седам Цеглинга у деловима, „који су били измењени приликом лома оних планера који су служили за наставу“. Оправке је контролисао инж. Драгиша Гиша Станисављевић.[19]

Сл. 07. Позиција хангара АК поред новоизграђене Београдске астрономске опсерваторије на Великом Врачару (виа Ч. Јанић)

Поред израде једрилица, студенти чланови ААК интензивно су летели остваривши 11 „А“, четири „Б“ и једну

15 *Наша крила* бр. 101, 01. 08. 1932; *Време* 14. 08, 11 и 15. 08. 1932, 6; *Правда* 24. 09. 1932, 8; Микић 1932, 685-687; Stanojević 1934, 149-150; Антонов, Цијан 1940, 44; Марјановић 2002, 15.

16 *Време* 28. 08. 1932, 8; 20. 11, 8.

17 Ajdič, Jerin 1990, 74-76, 163.

18 Hadži Stanković 1934, 152; Carićević 1938, 25.

19 *Правда* 22. 06. 1933, 10; 06. 08, 10; 26. 09. 1934, 4; Миросављевић 1934, 143-144; Stanojević 1934, 149-150.

„Ц“ диплому.[20] На великој свечаности која је одржана на простору иза Техничког факултета, уз присуство 700-800 студената и многих јавних личности, ААК је крстио 29. октобра 1933. своју прву једрилицу Цеглинг (Z1 YU-1) именом „Првенац“.[21]

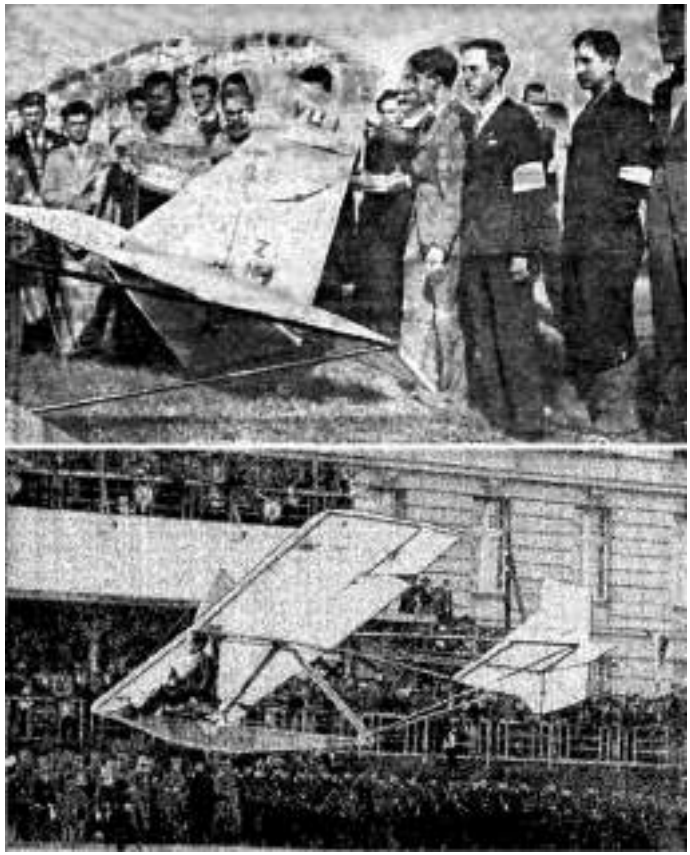

Сл. 08. Први Цеглинг ААК крштен именом „Првенац“, снимљен иза зграде Техничког факултета у Београду, 29. новембар 1933: (горе) реп са натписима Z №1 YU-1 (Правда 30. 10. 1933), (доле) „Првенац“ у ниском лету (Политика 30. 10. 1933)

Приватник Франц Претнар изградио је 1933. Цеглинг и продао га следеће године ОО Љубљана.[22]

Управник ЈШ, пилот и једриличар Аца Станојевић основао је 9. новембра 1933. на Великом Врачару ЈГ „Девети“.[23] Име групе је потицало из чињенице да је за лет клизача било потребно најмање девет људи.

Поред привременог ЈЦ у Београду, и у другим местима се појавио интерес за једриличарство. Чланови ОО Љубљана израдили су један клизач Цеглинг и са њиме почели обуку 20 ученика. Мариборски ОО, који је већ имао развијено једриличарство, био је принуђен да, услед недостатка финансија, започне постепену израду нових планера за рад током следеће, 1934. године. Исти одбор је започео и градњу неколико једрилица високих преформанси. У ОО Сарајево летела је само једна једрилица.[24]

Градња једрилица домаће концепције почиње 1933. појавом једрилице Безрепац типа летеће крило Д. Ландсберга, који се већ доказао као пројектант. Ту експерименталну недовршену једрилицу „Икарус“ је поклонио члановима ААК који су је довршили. На првој годишњој скупштини, ААК је објавио 3. децембра 1933. да поседује две једрилице (Цеглинг и једну безрепну) и две у градњи (Цеглинг и Hol's der Teufel).[25]

Други „Икарусов“ Попенхаузен (LP2) предат је СУ тек у августу 1933. године. На дан 1. октобра освећен је хангар на Великом Врачару и крштена ова (седма) једрилица „Икаруса“ именом „Јастреб“ и регистрована са YU-A9.[26]

Прва цивилна регистарска ознака уписана 1933. у Регистар иматрикулације КЈ, која је (са бр. 36) заузела следеће празно место у низу приватних авиона, била је YU-PBI. Та ознака је додељена моторној једрилици Попенхаузен (c/n 16), коју је као хидро-једрилицу набавио у лето 1932. осијечки трговац Тодор Дрндарски. Он је модификовао једрилицу у копнену варијанту, преправивши труп за уградњу стајног трапа и мотора Анцани (Anzani) од 35 KS (скинутог са авиона Gerner G.I) са потисном елисом. Убрзо је Дрндарски тај мотор заменио мотором Шкорпион (Scorpion).[27]

Година 1933. била је прва релативно успешна година за АК који је те године добио од Команде Ваздухопловства војске (ВВ) првих 18 школских авиона, што је омогућило отварање пилотске школе са четири одељења, у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу. У клупским пилотским и ЈШ обучени су први пилоти. На територији КЈ радило је 16

20 Миросављевић 1934, 144

21 *Правда* 30. 10. 1933, 7; *Политика* 30. 10. 1933, 7; Миросављевић 1934, 140.

22 Ajdič, Jerin 1990, 59.

23 *Наша крила* бр. 164, 1933, 4.

24 Миросављевић 1934, 144.

25 Hadži Stanković 1934, 153-154.

26 *Време* 02. 10. 1933, 7; Правда 02. 10. 1933, 10.

27 Регистар 1934; Петровић 1998.

Сл. .09. „Икарусов“ Потенхаузен: (горе) LP 2 №5 испред хангара на Великом Врачару (виа Ч. Јанић), (доле лево) крштење YU-JASTREB 1933 (М. Хрељa), (доле десно) Богумил Јаклич за командама моторизоване једрилице YU-PBI Тодора Дрндарског, лето 1933 (М. Малец)

ОО са укупно 123 МО; сви ОО су имали своје аеродроме (сопствене или државне) а само три нису имали хангаре и инсталације. Ипак, на крају извештаја за 1933, закључено је да 55 постигнутих „А“ и „Б“ једриличарских диплома и постојећи број једрилица у АК нису задовољавајући резултати у поређењу са другим државама. Према извештају за 1933. АК је имао 12 планера у експлоатацији и 9 у изградњи у Београду, Љубљани и Марибору.[28]

1934.

По угледу на суседне земље Савез Сокола КЈ увео је једриличарство у свој систем телесног васпитања. Начелништво Савеза Сокола одржало је 3. фебруара 1934. седницу у Љубљани на којој је одлучено да се у соколство уведе једриличарство и за то је затражена веза са управом „Наших крила“.[29]

ЈГ „Девети“ израдила је своју прву једрилицу Холс дер Тојфел (Hol's der Teufel, „Ђаво да га носи“), код нас названу Летећи ђаво. Градња обављена у стану А. Станојевића, трајала је од 9. децембра 1933. до 9. марта 1934. године. Радовима је руководио инж. Миленко Митровић. Једрилица је крштена 10. априла именом „Девети“ код нове Опсерваторије и регистрована са K1B-YU.[30]

Министарство просвете прописало је правила којима се предвиђа оснивање подмлатка Аеро-клуба. По статуту, ђачки клубови су самосталне организације под окриљем школе и не подлежу надлежности АК. Овакво решење обезбеђује сигуран прилив нових чланова у АК.[31]

Инжењер Д. Станисављевић пројектовао је 1934. једрилицу високих способности ГС-1, други тип једрилице домаће концепције. На жалост, приликом пробе, услед лома и отпадања вертикалног стабилизатора, пробни пилот А. Станојевић био је приморан да искочи са висине од око 40 метара. На срећу, падобран се отворио у последњем тренутку. Авионом ФН-Валтер који је шлеповао ГС-1 пилотирао конструктор једрилице.[32]

Љубљанска ЈГ је од краја децембра 1933. до краја маја 1934. успела да изради школску једрилицу Зелена пошта (Lippisch Grüne post), прву те врсте у КЈ, која је летела до 1936. када је настрадала у удесу. Године 1934, ЈГ „Maribor I“ израдила је три једрилице, а ЈГ „Maribor II“ једрилицу Врана (Wrona).[33]

Пошто је А. Станојевић у августу 1934. проценио да је Златибор идеалан терен за једриличарство, Б. Цијан и Д. Ландсберг довели су групу чланова ААК и поставили логор код Краљеве воде (данас Златибор). После пробних летова једрилица групе „Златибор” из ААК, Управа клуба је донела одлуку да се отвори стална ЈШ на том терену.

28 Миросављевић 1934, 133-137, 144.

29 Из начелништва, *„Соко лист предњаштва Сокола Краљевине Југославије*” бр. 2, Љубљана, 15. фебруар 1934, 60; https://www.koreni.rs/sokolske-jedrilice/ (приступљено 19. 7. 2023);

30 *Правда* 12. 03. 1934, 8; 11. 04, 2; Петровић 2023, 106.
У време градње чланови ЈГ „Девети“ су били: Боривоје Ивковић, Драгиша Станисављевић, Милан Анђелковић, Кока Ђорђевић, Бранко Богојевић, Јово Арежина, Стеван Вишња, Павле Црњански и Мића Ђурић.

31 Миросављевић 1935б, 150.

32 *Политика* 09, 10. и 13. 06. 1934; *Правда* 10. 06. 1934, 6; *Време* 10. 06.1934, 4.

33 *Наша крила* бр. 158-159, 178-179, 1934; Ajdič, Jerin 1990, 71.

Сл. 10. ЈГ „Девети“ и њена прва једрилица Летећи ђаво (Hol's de Teufel) K1B-YU, 1934: (горе лево) аутомобил групе, (остале фотографије) једрилица приликом обуке, још увек нема исписану регистрацију (кинограми ЈГ)

Инж. Б. Цијан је, летећи на Летећем ђаволу, постигао 13. септембра 1934. на Златибору нови југословенски рекорд у дужини лета од 3,5 km. Истог дана су крштене три једрилице на Тезну именима „Pohorc“, „Beračˮ и „Celjan“.[34]

Током 1934. основане су ЈГ„Златибор“, „Галеб“, „Нестеров“, „Кобац“ (у Нашицама) и „Орао“ (у Крагујевцу). На Звездари је одржано 1934. прво једриличарско такмичење у КЈ, на којем су учествовале четири ЈГ. Прво место освојила је ЈГ „Девети“, друго ЈГ „Београд“, треће „Галеб“, а четврто ААК. Први хангар у Вршцу изграђен је 1934. године.

ЈШ на Врачару са успехом је завршила четврти течај а сада уводи пети за „А“ и „Б“ дипломе. Обука је бесплатна за чланове АК.[35]

Ваздухопловно једриличарство постало је 1934. један од најпопуларнијих спортова у Краљевини. За то су били заслужни бројни појединци, војска, фабрике и нарочито аероклубови који су, поред финансијске, обезбеђивали неопходну техничку помоћ у изградњи. Током претходних година једриличарство је било „сведено на једину школу“ СУ у Београду а 1934. појавило се и у другим местима. Према подацима изнесеним на XIV земаљској скупштини АК, одржаној 31. марта 1935, једриличарство у КЈ је током 1934. развијано само у пет од 16 ОО са укупно 169 МО.[36]

На терену ОО Београд деловало је 6 једриличарских јединица са 13 оперативних једрилица и девет у изградњи; ААК је форсирао градњу једрилица и развијао огранке ААК у Љубљани, Загребу, Суботица и Скопљу; обновљени МО Ужице, у саставу ОО Краљево, основао је ЈГ „Златибор“ која је израдила једрилицу; крагујевачки МО постао је ОО; ОО Љубљана основао је ЈЦ Блоке, израдио потребан број једрилица и постигао нови национални рекорд у трајању лета; ОО Сушак саградио је једрилицу са намером да оснује ЈГ.[37]

На XIV скуштини донета је одлука да ААК добије положај ОО са седиштем у Београду, а у универзитетским градовима (Загребу, Љубљани, Суботици и Скопљу) установљени су одбори.[38] Током 1934. у земљи је сграђено 7 планера и 6 школских једрилица, а у градњи је било 14 планера.[39] На крају 1934. АК је имао оперативних 14 клизача и 8 школских једрилица, високоспособних није било.[40]

После трогодишњег рада, једриличарство је имало 1934. повећан број свршених ђака и број стартова. У земљи је било 150 дипломираних једриличара. Током 1934. израђено је 7 нових планера и 6 школских једрилица, а 14 планера су били у изградњи. У односу на прошлу, 1933, издато је скоро дупло више диплома, укупно 93 (66 „А“, 25 „Б“ и 2 „Ц“). За 1935. предвиђена је реорганизација једриличарства, због скупе обуке укинуће се рад по школама, уместо њих оснивање се ЈГ где има услова.[41]

34 Ajdič, Jerin 1990, 76-77.

35 *Време* 25. 10. 1934, 9.

36 XIV скупштина АК 1935, 165-170; Станисављевић 1935, 156-157.

37 XIV скупштина АК 1935, 165-170; Станисављевић 1935, 156-157; Миросављевић 1935а, 4-7.

38 Ajdič, Jerin 1990, 93.

39 Миросављевић 1935б, 152.

40 Stanojević 1936, 180.

41 Миросављевић 1935б, 152.

Летећи парк једриличарства у КЈ у 1934. имао је 24 оперативне и 15 једрилица у градњи. Једрилице су коришћене у 12 организационих јединица. Укупно је издато 66 „А“, 25 „Б“, једна „Ц“ и једна „знанично Ц“ диплома.[42]

1935.

У жељи да подстакне развој једриличарства, фабрика „Рогожарски“ је, приликом набавке лиценце за израду спортско-туристичког авиона РВД-8 (RWD-8),[43] купила 1935. и лиценцу за пољске једрилице Комар (Komar), Чајка (Czaika) и Врона (Wrona).[44] Комплете цртежа и лиценцна права фабрика је бесплатно уступила СУ КЈАК која их је предала ЈГ „Девети“, пошто је она имала искуства у самоградњи. Група је одлучила да прво изради једрилицу Комар.

У Београду је деловао Ваздухопловни одсек Соколског друштва „Руски соко“. Одсек је радио од 2. јуна 1935. и звао се „Капетан Нестеров“.

ААК је основао 1935. ЛШ на Златибору, који је убрзо постао један од највећих ЛЦ земљи, са знатним бројем обучених пилота и освојених једриличарских значака. Златиборска ЛШ званично је отпочела рад 24. јуна 1935, када је на Златибор стигла прва група од 20 ученика (међу њима три девојке). Та прва ЛШ под шаторима користила је само једну једрилицу. Резултати су били скромни, од 17 полазника нико није завршио курс, а током 10 летова постигнуто је укупно 15 минута лета.

Једрилица Комар је била од посебног значаја за југословенско једриличарство. Чланови ЈГ „Девети“ израдили су свог првог Комара у напуштеном делу фабрике „Рогожарски“, која је уступила алате и део материјала. Део новца је донирала градска скупштина, због чега је једрилица К1 (Комар број 1 у земљи) са ознаком „ДЕВЕТИ №3“ (трећа једрилица групе) на крштењу, крајем августа 1935, добила име „Београд“. По тада важећој варијанти прописа за регистрацију једрилица, првом Комару је додељана регистарска ознака YU-BEOGRAD.[45]

Сл. 11. ЈГ „Девети“ израдила је своја два Комара: (горе лево) аутомобил и приколица за транспорт једрилице, (остале фотографије) припреме за лет, Комар К1 №3 YU-BEOGRAD и К2 №4 YU-SLOVEN (кинограми ЈГ).

Још пре крштења, А. Станојевић је 11. августа извршио овим Комаром први старт аерозапрегом у земљи. Екипа ЈГ „Девети учествовала је на „Првој међународној једриличарској утакмици“, која је одржана 4-18. септембра 1935. на глечеру Јунгфраујох (Jungfraujoch), између планина Јунгфрау (Jungfrau) и Менх (Mönch) у Швајцарској. На том првом наступу једриличара КЈ у иностранству, Станојевић је (на YU-BEOGRAD) у конкуренцији познатих европских асова успео да заузме 2. место у дисциплини трајање лета са временом 4 сата и 10 минута. Домаћа штампа је то окаракерисала као „светски успех нашег младог једриличарства“.[46]

42 Станисављевић 1935, 158.
У два извештаја дат је различит број планера у градњи, Миросављевић је навео 14 а Станисављевић 15 планера.

43 Петровић 1998, 103.

44 Cynk 1989, 59; Deszczyński, Mazur 2004, 245, Tabela 6.

45 Vujačić ed 1987, 11; Петровић 2023, 107.

46 *Политика* 30. 09. 1935, 8; Vujačić ed 1987, 11; Коло 1993, 25; Јанић, Петровић 2017, 211.

Долазак једриличара на Златибор изазвао је велико интересовање грађана Ужица. У том граду формиран је 1935. клуб „Златибор“. У фабрици паркета и намештаја Ђоке Поповића израђена је једрилица Летећи ђаво (друга у земљи), регистрована са K1-YU и изложена фебруара 1935. у центру града (касније је откупио ААК). Први лет је извршио Михало Грбић у присуству А. Станојевића и Д. Станисављевића.[47]

Сл. 12. Летећи ђаво: (горе) YU-L5, ОО „Љубљана“, (доле) K1-YU изложен у Ужицу 1935, у седишту је Михајло Грбић Калчо, члан ЈГ „Златибор“, одговоран за градњу једрилице (М. Хреља)

На дан 24. августа, инж. Хелмут Каспер, Румун, НЛ на Блокама поставио је рекорд у трајању лета од 3 сата 48 минута, летећи на Зеленој пошти из ОО Љубљана. ЈГ „Девети“ је током те године имала две школске и једну високоспособну једрилицу (YU-BEOGRAD) која је била једини примерак те класе једрилица у земљи.[48] Та група, најуспешнија у Краљевини, основала је 1935. Школу високоспособног једрења у Вршцу, који је постао ЈЦ.

Други примерак једрилице Зелена пошта саградила је 1935. ЈГ „Соко“ у Београду и користила је током те и следеће године. Трећи примерак Летећег ђавола направили су чланови ААК, а четврти је сграђен у ОО Љубљана. Други Попенхаусен из ААК додељен је ЈГ „Капетан Нестеров“ која га користи 1936. и 1937. године.

ЈГ „Златибор“ из обновљеног МО Ужице имала је своју једрилицу а затим је саградила своју другу једрилицу Хитер X-17 (Hütter H-17) и продала је београдском ААК. Тај Хитер је био друга по реду израђена једрилица у фабрици Поповића.[49]

Београдски ААК организовао је 17. новембра 1935. велику манифестацију иза зграде Техничког факултета у Београду. Том приликом крштен је школски авион ФН-Валтер YU-PDG (именом „Златибор“), којег од ВВ добила Централна управа ААК. Извршено је крштење пет једрилица израђених у радионици ААК, које су добиле имена градова: „Београд“, „Љубљана“, „Суботица“, „Скопље“ и „Загреб“.[50]

Моторна једрилица YU-PBI је 1934. често учествовала на приредбама, све док није оштећена у једном удару о дравски насип после чега је, 1935, расходована.[51]

ОО Љубљана имала је 1935. седам ЈГ чији су се чланови обучавали у ЈЦ Блоке. Располагали су летећим парком од 14 једрилица. Пред почетак обуке у ЈЦ Блоке, извршено је 20. јуна 1935. на летелишту Љубљана крштење две нове једрилице, Цеглинг Z-28 (именом „Hana“) и Летећи ђаво („Janko“), као и оправљене једрилице Зелена пошта (Ljubica). Током јула и августа 1935. ЈГ „Стична“ је користила на Блокама три планера са именима „Krjavlja“, „Kočevje“ и „Stična“. Током обуке „Stična“ је оштећена.[52]

Сушачка ЈГ „Martinščica“ је током године израдила Цеглинг крштен „Polet I“.[53]

Од 1935, национална ваздухопловна организација носи нови назив КЈАК „Наша клрила“. Током године, постигнути су позитивни резултати, утрошено је више материјалних средстава него икад, а приходи од манифестација

47 *Политика* 20. 04. 1936, 13; Марјановић 2002, 41-44.

48 *Наша крила* бр. 266, 21. 02. 1936; Stanojević 1936, 179; Ajdič, Jerin 1990, 45.

49 Миросављевић 1935а, 5.

50 *Наша крила* бр. 251, 18. 11. 1935, 1-2; *Правда* 18. 11. 1935; Ajdić, Jerin 1990, 93.

51 Петровић 1998, 106.

52 Ajdić, Jerin 1990, 24, 44-45, 54.

53 *Наша крила* бр. 524/525/526, 05. 04. 1941, 3.

били су већи од свих ранијих. Од постојећих 18 ОО, 16 су имали уређене аеродроме са хангаром и свој аероплан. Неки ОО (Београд, Загреб, Љубљана, Нови Сад и Скопље) имали су и више авиона. Акција АК у 1935. била је концентрисана на оснивање нових одбора, повећање броја чланова, оснивање одбора Подмлатка, рад на моделарству и једриличарству, одржавање пропаганде, подизање помоћних аеродрома и обука туристичких пилота.[54]

Према усвојеној реорганизацији једриличарства, рад у 1935. одвијао се по групама. Формиране су нове, а неке старе ЈГ су престале са радом услед недостатка средстава. Добијена државна помоћ од 100.000 динара за све једриличаре била ја недовољна за израду потребног броја планера и једрилица. Свака од 13 ЈГ требало је да има бар једну једрилицу виших способности која је коштала од 30.000 до 50.000 динара. Све дотадашње ЈГ саме су израђивале једрилице, тако да је и поред тешкоћа, постигнут напредак: број једрилица од 24 у 1934. порастао је на 36 у 1935. години. Од важнијих резултата, свакако се мора поменути успех ЈГ „Девети“ у Швајцарској и рекорд инж. Х. Каспера. Напредак се огледа и у просечном најбољем лету који је у 1934. износио 34 секунде а у 1935. чак 9 минута и 54 секунде. Током 1935. АК је издао 96 диплома.[55]

На XV земаљској скупштини, одржаној 29. марта 1936. у Дому АК у Београду, поднесен је извештај из којег се види да се, од 18 ОО, само половина бавила једриличарством током 1935. године:[56]

- ААК је, уз помоћ Команде ВВ, основао на Златибору једриличарски логор у коме је испите положило 22 једриличара. Од ЈГ „Златибор“, ААК је купио Хитер Х-17.

- ОО Београд је имао шест ЈГ: „Београд“, „Девети“, „Соко“, „Капетан Нестеров“, „Тринаести“ и група једриличарске секције МО Земун. Школа за безмоторно летење СУ угашена је у духу реорганизације. Најактивнија је била ЈГ „Девети“, поред такмичења у Швајцарској, извела је прво шлеповање у земљи. ЈГ „Соко“ је ликвидирана средином године, а ЈГ „Београд“ и „Тринаести“ бавиле су се израдом својих једрилица.

- У ОО Крагујевац делује ЈГ „Орао“, која ове године набавља нову једрилицу и планира обуку.

- ОО Краљево има терен подесан за једрење на који већ две године долазе београдске групе. Ужичка ЈГ „Златибор“ је имала прошле године своју једрилицу, а ове године је саградила своју другу једрилицу, Х-17. МО Чачак планира оснивање ЈГ.

- ОО Љубљана постигао је велики успех са седам својих ЈГ са 14 једрилица, завршених и у градњи. Током 1935. издато је 26 „А“, 21 „Б“, шест „Ц“ и две „званично Ц“ диплома.

- ОО Марибор је својим средствима саградио три Цеглинга.

- ОО Осијек има једриличарске секције у МО Борово (са једним планером и једном школском једрилицом) и у МО Нашице (са једном планером).

- ОО Сушак планира набавку једрилице и оснивање ЛШ. Његова ЈГ „Martinščica“ је саградила једну једрилицу и планира обуку следеће године.

У току 1935. у летећем парку КЈАК било је 19 планера, 10 школских и само једна високоспособна једрилица, Комар из ЈГ „Девети“. Током године издато је 64 „А“, 54 „Б“, 10 „Ц“, 6 зв. „Ц“ и 2 шлеп курса.[57]

1936.

У фебруару 1936. ААК Скопље располагао је са једним Цеглингом који „није још летео“ (смештен на факултету).[58]

Од априла до јуна 1936. ЈГ „Девети“ је израдила свој други примерак Комара К2 („ДЕВЕТИ №4“), који је 7. јула добио име „Словен“ и регистрацију YU-SLOVEN. Група је пријавила учешће на „Трећем једриличарском слету“ који је одржан 5-19. јула 1936. на брду Страњик код места Жилине у Словачкој. Због кашњења испоруке другог Комара, екипа ЈГ „Девети“ стигла је на такмичење са 6 дана закашњења. Упркос томе, Станојевић и Јован Арежина су освојили 2. и 3. место у трајању лета, постигавши 8 сати и 36 минута, односно 7 сати и 46 минута. У пласману група, ЈГ „Девети“ била је на 5. месту од укупно 17 гру-

54 Миросављевић 1936, 182-183.

55 *Исто*, 185-186.

56 *Наша крила* бр. 266, 28. 02. 1936, 8-12; XV скупштина АК 1936, 195-202.

57 Stanojević 1936, 180.
Према А. Станојевићу, КЈАК је имао 22 једрилице (14 планера и 8 школских) у 1934. а 30 примерака (19 планера, 10 школских и једна високоспособна) у 1935. години. Ти подаци се разликују од оних које је дао инж. Миросављевић, 24 у 1934. и 36 у 1935. години. Једино објашњење је да је инж. Миросављевић касније писао свој текст, вероватно пред објављивање у *ГЈВ*, дакле крајем или после првог квартала 1936. године.

58 *Наша крила* бр. 265, 22. 02. 1936.

па. Комар YU-BEOGRAD је носио такмичарски број А.9 а YU-SLOVEN B.9.[59]

Сл. 13. Фотографија за успомену поред Комара YU-BEOGRAD, „Трећи једриличарски слет“, брдо Страњик у Словачкој, јул 1936 (Ч. Јанић)

Једриличари ЈШ „Златибор“ постигли су 1936. боље резултате од прошлогодишњих: током 60 летећих дана остварено је 1.066 стартова са укупно 12 сати и 26 минута летења. Додељена је 61 диплома: 31 за „А“,, 27 за „Б“ и три за „Ц“ испит. За 1936. везан је и једини удес који се догодио на Златибору. Две једрилице Летећи ђаво коришћене су за обуку у ЛЦ „Златибор“, на једној од њих погинуо је 27. септембра 1936. бугарски држављанин Никола Џабарски, који је био на обуци. Због застарелости и већег броја удеса и ломова, Цивилно одељење Команде ВВ је забранило даљу градњу овог типа.[60]

Крагујевачка ЈГ „Орао“, која је „већ две године неуморно ради на ширењу спорта“ (једриличарства) организовала је своју ЈШ на Господаровом брду у близини Крагујевца. Обука се вршила на њиховој јединој једрилици, а управа је најавила намеру да изради више једрилица Цеглинг Z-35.[61] На XIV скупштини изнесен је податак да је ЈГ „Орао“ купила је једну једрилицу.“

Прва домаћа школска једрилица Инка (Инка 1), први пројекат словеначког инжењера др Антона Кухеља полетела је 5. априла 1936. на Блокама (једрилицу је израдила ЈГ „Стична“ почев од краја сезоне 1935, уз помоћ једриличара из ЛЦ Блоке).[62] Упркос недостатку финансија, чланови ОО Љубљана и ЈГ „Стична“ изградили су два Цеглинга и две Грунау Беби II (Grunau Baby II), завршили још четири једрилице и изложили 26. јула 1936. на Блошки чак 15 једрилица које су коришћене у ЈШ. Тога дана крштено је 9 једрилица: Инка, две Грунау Беби (YU-MARY и YU-PIONIR), Летећи ђаво и пет Цеглинга[63] На дан 27. јула Макс Залокер је поставио рекорд у трајању лета летећи ма YU-MARY, а 30. јула НЛ Станко Разножник је, такође на Грунау Беби, постигао чак 10 часова и 45 минута.[64]

Неколико ђака средње Техничке школе започело је школске 1936/1937. године градњу Кухељове Инке. Недовршена једрилица је комплетирана у пролеће 1937. у приватној радионици и предата ЈГ „Икарус I“. Касније је названа „Сокол“.[65]

Сл.14. Словеначке једрилице: (горе) Грунау Беби II L12 YU-PIONIR, ОО „Љубљана“, (доле) прво полетање једрилице Инка „Sokol“ са терена код Бегуња, 13. април 1939 (обе виа М. Малец)

59 *Време* 25. 07. 1936, 7; Милосављевић 1936, 183-184, 191-194; Марјановић 2002, 23; Петровић 2023, 108.

60 Станојевић 1937, 20; Марјановић 2002, 23.

61 *Време* 03. 11. 1936, 7; *Правда* 03. 11. 1936; Емил Станисављевић, члан ЈГ „Београд“, изјава дата Чедомиру Јанићу директору МВ. О наведеној, „јединој једрилици“ ЈГ „Орао“ постоје контрадикторни подаци: Време наводи да је то била Чајка, а Е. Станисављевић сведочи да је то АВИА XI „за освајање првих „А“ диплома“.

62 Цијан 1938, 22; Ajdič, Jerin 1990, 161-162.

63 Ajdič, Jerin 1990, 25.

64 Цијан 1938, 22; Ajdič, Jerin 1990, 25, 46, 47, 54.

65 Ajdič, Jerin 1990, 28, 94.

ЈГ „Икарус“, формирана 1935, завршила је јуна 1936. градњу Цеглинга у Љубљани, а после пребацивања једрилице у ЈЦ Блоке, крстила је именом „Glistič“.[66] У Београду група ученика мушке гимназије формира ЈГ „Крилца“.[67]

ААК је радио у „једриличарским средиштима“ на Златибору и Блокама; уз помоћ Штаба ВВ организовао је једриличарски логор на Златибору, који је имао метеоролошку станицу. Једриличарска секција МО Пожаревац из ОО Београд има један планер. Две ЈГ из ОО Загреб раде на изградњи једрилица. У ОО Љубљана активна је била једриличарска секција чије су групе повећале свој парк, са 11 у 1935. на 14 једрилица у 1936 (плус једна у градњи). МО Марибор је саградио две нове једрилице, а МО Борово планира набавку једне високоспособне једрилице. У 1936, КЈАК је имао 18 ОО, 131 МО, 21 ЈГ, 35 готових једрилица, 20 једрилица у изградњи 162 нова дипломирана једриличара, 43 аероплана у АК...[68]

Предвиђања са почетка 1936. остварена су, у једриличарству су постигнути нови национални рекорди, повећан број новосаграђених једрилица бољих особина и број диплома. Највеће заслуге имали су ОО Љубљана, ОО Марибор, ААК и ЈГ „Девети“. ОО Љубљана је остварио на Блокама национални рекорд у трајању лета а све његове једрилице (осим једне) биле су оперативне током целе године. У ОО Београд најактивнија је била ЈГ „Девети“ задобивши рекорде у висини (1.200 m) и дужини лета (36 km) као и трајању шлеповања (65 km). Њени једриличари су извели прве акробације једрилицом и учествовали на такмичењу у Чехословачкој, а у летећем парку је имала два високоспособна Комара. Три групе, ЈГ „Тринаести“, ЈГ „Кобац“ и ЈГ „Орао“ (из ОО Београд, Осијек и Крагујевац) имале су мањег успеха, док су се све остале групе бавиле углавном израдом једрилица. ЈГ „Тринаести“ је израдила Цеглинг.[69]

На дан 31. децембра 1936. једриличарски летећи парк КЈАК имао је укупно 35 једрилица (20 планера, 8 школских и 7 високоспособних једрилица) а 20 „авиона без мотора“ било је у градњи. На крају 1936. у КЈАК је било диплома (издатих у земљи): 84 „А“, 51 „Б“, 15 „Ц“, 9 званично „Ц“ и 4 шлеп-курса.[70]

На прослави 15-годишњице КЈАК, 28. марта 1937, објављен је податак да је, током последњих 5 година, обучено преко 2.500 моделара, 500 једриличара и 97 туристичких пилота. Једриличарство показује стални напредак по броју нових једриличара и квалитету летења. У 1936. је ступио на снагу правилник о ваздушном једрењу. Све ЈГ добиле су државну помоћ од 5.000 до 10.000 динара (укупно 200.000). За једриличарство је предвиђена обука 5.000 „А“, 3.000 „Б“, 800 „Ц“ и 100 „Д“ пилота у три ЈЦ, по школама и групама. Планирана је израда хангара и радионица и набавка једриличарског летећег парка. За обуку пилота за аеро запреге предвиђена је набавка 15 авиона за потребе једриличарства.[71]

На поменутој прослави, у говорима важних личности, поред осталог, изнесени су подаци који ће имати далекосежне последице по развој ваздухопловства и једриличарства. Министар војске, ђенерал Марић је објавио да је Краљевска влада усвојила предлог да се „на нашем Техничком факултету отвори катедра за ваздухопловну наставу на рачун буџета нашег ваздухопловства“. Министар просвете је изнео су „на Универзитетима основане једриличарске групе које саме раде своје безмоторне једрилице“.[72]

1937.

У просторијама Аеросеркла одржана је 9. фебруара 1937. значајна манифестација једрличарства у организацији успешне ЈГ „Девети“. У присутву чланова владе, команданта ВВ и многих јавних личности, говорили су инж. Тадија Сондермајер, подпредседник КЈАК и Војин Ђуричић, председник ЈГ „Девети“. Приказана су два филма, један о учешћу групе на такмичењу у Швајцарској, други о летењу „авиона без мотора“. Филмове је коментарисао А. Станојевић.[73]

На дан 7. марта 1937. одржана је I редовна једриличарска конференција у Београду на којој су учествовали представници свих ОО који су имали једриличарске сек-

66 *Исто*, 56-57.

67 *Време* 13. 10. 1936, 12.

68 XVI skupština AK 1937, 35-42.

69 Stanojević 1937, 19.

70 *Исто*, 20-21.

Број једрилица код појединих одбора на дан 31. 12. 1936. наведен у чланку А. Станојевића не слаже се у потпуности са подацима изнесеним на XVI скупштини АК на дан 28. 3. 1937. године. Разлике се јављају због појаве нових једрилица током јануара, фебруара и марта 1937. годдне.

71 Миросављевић 1937, 24-25.

72 Прослава 15 година 1937, 29-30.

73 *Време* 10. 02. 1937.

ције. Израђен је програм рада за 1937, а субвенције су касније подељене по плану Штаба ВВ.[74]

Градња једрилице Инка започета 1936, завршена је у пролеће 1937. у приватној радионици и предата ЈГ „Икарус I“. Започета градња високоспособне једрилице Геги (пројекат петорице студената, ментор је био инж. Кухељ) прекинута је у пролеће 1937. распадом једриличарске секције. Секција за безмоторно летење у ОО Љубљана, уз потпору СУ, требало је да изради четири Цеглинга и четири Инке. У Марибору је 5. септембра 1937. крштена Грунау Беби именом Марибор (YU-MARIBOR).[75].

У високоспособном једрењу постигнута су два „народна једриличарска рекорда“. А. Станојевић је, летећи на Комару, оборио на Ђурђевдан 8. маја 1937. државни рекорд у дужини прелета, прелетевши испред олујног фронта 126 km од Борова до близу Завидовића у Босни. Тим летом испунио је и последњи услов за сребрно „Ц“ значку и тако постао први у земљи који је освојио то престижно једриличарско спортско признање. Инж. Б. Цијан постигао је висину од 1.360 m и 72 km на једрилици С.Г.Збис у ЈШ Безмјехово (Bezmiechovo) у Пољској. Ова двојица једриличара, први у земљи су добили 1937. дипломе сребрно „Ц“.[76]

Растућа популараност „плавог спорта“ навело је неке чланове ЈГ „Девети“ на размишљање о потреби фабричке израде једрилица у земљи. У складу с тим, група је основала 5. јуна 1937. Једриличарску задругу (ЈЗ) „Утва“ са ограниченим јемством (с. о. ј.) у Земуну. За управника је именован А. Станојевић а за главног инжењера И. Шоштарић.[77]

У августу 1937. ЈГ „Девети“ учествовала је у Немачкој на такмичењу под називом „Прве међународне једриличарске утакмице“, Васеркуп (Wasserkuppe) на Рену (Rhön), у организацији Немачког Аероклуба. Група је пријавила две једрилице, али у Рен је стигао 10. јула 1937 (са осам дана закашњења) само Комар YU-BEOGRAD који је добио такмичарски број Nr.28. У конкуренцији нових немачких једрилица екипа ЈГ „Девети“ није имала освојене бодове.[78]

Пожаревачка ЈГ „Стиг“ израдила је од маја до августа 1937. свој клизач, који је касније разбијен.[79] ЈГ „Београд“ је градила током 1936. и 1937. клизач типа Авиа XV (AVIA XV-A), с којим је летала на теренима код Осовља. Тај клизач је због боље финесе омогућавао дуже летове за стицање услова за „Б“ диплому.[80]

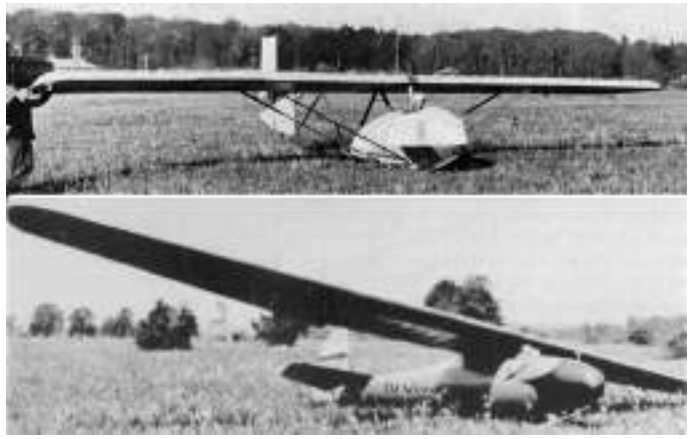

Сл .15. Две „ретке птице“: (горе) Авиа 15 (AVIA XV), ЈГ „Београд“, 1937 (Н. Миклушев), (доле) Ренбусар YU-OLUJ, ААК Београд, 1939 (виа Ч. Јанић)

Године 1937. одлучено је да се на Златибору изгради једриличарски дом и хангар. Рад школе високо је оцењен, а ААК је прославио 5 година. Током године изведено је преко 4.000 успешних стартова и додељено 218 диплома (119 за „А“, 87 за „Б“ и 12 за „Ц“ испит). Исте године школа је добила једрилицу Врана, поклон ЈГ „Крилце“ из Треће мушке гимназије, која је на Златибор стигла у приколици ЈГ „Девети“.[81]

Уз помоћ професионалних столара, у радионици ААК на Техничком факултету у Београду, израђена је једрилица Ренбусар (Schleicher Rhön Boussard 33), од краја 1936. до лета 1937, када су обављена и прва једрења на термици.

74 Миросављевић 1938, 11.

75 Jerin, Ajdič 1990, 27, 79, 94.

76 *Време* 09. 05. 1937, 8; *Правда* 12. 09. 1937, 13; Цијан 1938, 22; Миросављевић 1938, 11.

77 Vujačić 1987, 12; Kolundžić 2016, 6.
ЈЗ „Утва“ основана је решењем Окружног суда у Сремској Митровици I FI 59/1937. и уписана у трговачки регистар као друштвено предузеће.

78 Милосављевић 1937, 155-157, 163, 165, 167; *Flugsport* Nr. 15, 21. VII 1937, 394, 403; Петровић 2023, 109.
У тексту Милосављевића за Комар је написано да „данас важи као мало застарели тип са малом брзином“.

79 *Наша крила* бр, 487, 06. 07. 1940, 4.

80 Члан ЈГ „Београд“, Емил Станисављевић, изјава Чедомиру Јанићу, директору МВ.

81 Марјановић 2002, 27, 29.

До краја 1937 (рачунајући и прве месеце 1938) радионица ААК израдила је 13 једрилица: 9 клизача, 4 школске и 2 високоспособне.[82]

Половином 1937, у КЈ су постојале само четири високоспособне једрилице, два Комара и два Ренбусара. Обука једриличара вршена је у два „једриличарска средишта" (центра), Златибор (за источни део Краљевине) и Блоке (за западни), с тим што су средишта намењена свим групама у земљи по управама територијалних ОО.[83]

У намери да да подстрек градњи домаћих типова једрилица СУ је расписала почетком септембра 1937. први „Наградни натечај Аероклуба за конструкцију ваздухопловних једрилица", подељен у три групе: клизачи, школске и једрилице високих способности.[84] На крају 1937. у Краљевини је било само 6 оперативних високоспособних једрилица, плус пет у изградњи.[85]

На II редовној једриличарској конференцији, 18-19. децембра 1937, претресен је програм рада за 1938. и донет „први (општи) део нових правила у ваздушном једрењу", по којима ће се организовати једриличарство у КЈ. КЈАК је примљен у чланство међународне једриличарске организације „Истус" (International Study Organization for Soaring) и на годишњем конгресу у Салцбургу учествовали су југословенски представници.[86]

Једриличарство је савладало 1937. главне тешкоће и завршило са опитима и прилагођавањима по угледу на страна искуства. Захваљујући пропаганди „плави спорт" је постао познат широким слојевима народа. Током године скоро сви ОО су увели једриличарство у свој програм рада. Година 1937. донела је добре резултате. Основна обука једриличара (настава до закључно „Б" дипломе) обезбеђена је формирањем два поменута центра и оснивањем обласних ЈШ у Београду, Марибору, Крагујевцу, Сарајеву, и Загребу. Јединице ОО Београд обучавале су једриличаре на Осовљу, а шест група је вршило обуку у Марибору. Током 1937, сви ОО КЈАК издали су 131 „А", 81 „Б", 11 „Ц" и две зв. „Ц" и 11 шлеп дпломе. У земљи је било 32 ЈГ, 43 једрилице и 237 једриличара.[87]

Нешто другачије резултате за „А" и „Б" дипломе у 1937. даје инж. Миросављевић: 139 „А" и 85 „Б". Од 43 једрилица, 27 су били планери, 10 школске и 6 високоспособне једрилице. У градњи је било 23 „аероплана без мотора", 10 клизача, 8 прелазних школских и 5 високоспособних једрилица.[88]

Т.1

ВАЗДУХОПЛОВНЕ ЈЕДРИЛИЦЕ
произвођачи у Србији и Југославији
(1923-1937)

фабрике	самоградња
„Икарус" Нови Сад, Земун „Утва" Земун, Панчево	Радионице ОО, ААК, већи број ЈГ

легенда:
А – Аустрија; год. – година првог лета у земљи;
д – домаћи тип; D – Немачка; л – лиценца;
PL – Пољска; F – Француска;
ČSR – Чехословачка

Реконструкција, све табеле истражио и саставио:
Отљан М. Петровић, 2023.

82 Carićević 1938, 23; Петровић 2023, 119.

83 Цијан 1937, 182, 184; Carićević 1938, 23.

84 Цијан 1938, 22; Миросављевић 1938, 11.

85 Миросављевић 1938, 12.

86 *Исто*, 11, 15.

87 Цијан 1938, 20-21, Миросављевић 1938, 11.

88 Миросављевић 1938, 12-13.

Т.2

Самоградња (1923-1937)

год.	пројектант и тип, домаћи назив (оригинални назив)	по-рекло	год.	пројектант и тип, домаћи назив (оригинални назив)	по-рекло
1923.	Физир-Микл	д	1935.	Коцјан Комар (Kocjan Komar)	л/PL
1923.	Хосу-Тишма	д	1936.	Шнајдер Грунау 9 (Schneider Grunau 9)	л/D
1930. до 1940.	Липиш-Стамер: Цеглинг 31, 33, 35 (Lippisch-Stamer: Zögling, Zö-31, Zö-33, Zö-35)	л/D	1936.	Коцјан Чајка бис (Kocjan Czajka-bis)	л/PL
1933.	Ландсберг Безрепац*	д	1936.	Кухељ Инка (Инка I)	д
1934.	Станисављевић ГС-1	д	1936.	Хитер 17 (Hütter 17)	л/A
1934.	Жарло Авиа 11 (Jarlaud AVIA XI-A)	л/F	1937.	Шлајхер Рен Бусар 33 (Schleicher Rhön Boussard 33)	л/D
1934.	Липиш Зелена пошта (Lippisch Grüne Post)	л/D	1937.	Злин (Zlin)**	л/ČSR
1934.	Шлајхер Холс дер Тојфел (Schleicher Hol's der Teufel)	л/D	1937.	Картије Авиа 15 (Cartier AVIA XV-A)	л/F
1934.	Шнајдер Грунау Беби II (Schneider D.F.S.49 Grunau Baby II)	л/D	1937.	Коцјан Врона-бис (Kocjan Wrona Wr.1bis)	л/PL
	* летеће крило; ** непознат тип				

Т.3

„Икарус" Нови Сад, Земун (1930-1931)

год.	пројектант и тип, домаћи назив (оригинални назив)	по-рекло
1930.	Липиш-Штамер Цеглинг (Lippisch-Stamer Zögling)	л/D
1931.	Шлајхер Попенхаузен* (Schleicher Luftkurort Poppenhausen)	л/D
* један моторизован код фабрике „Рогожарски"		

Т.4

„Утва" Земун, Панчево (1937)

год.	пројектант и тип, домаћи (оригинални) назив	по-рекло
1937.	Липиш-Штамер Цеглинг 33 (Lippisch-Stamer Zögling 33)	л/D
1937.	Коцјан Врона-бис (Kocjan Wrona Wr.1bis)	л/PL

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ajdič, G., Jerin, Z. 1990. *Letalstvo in Slovenci 2, Od prve do druge svetovne vojne*. Založba Borec – Mladika, Ljubljana.

2. Алманах 1931/32. Аеро-клуб Краљевине Југославије у: *Алманах Југословенског ваздухопловства 1931/32*, 19-25.

3. Антонов, К., Цијан, Б. 1940. *Ваздухопловно једриличарство*. Београд.

4. Vujačić, D. ed 1987. *„Utva" 1937-1987*. SOUR „Utva" Pančevo.

5. Deszczyński, M. P., Mazur, W. 2004. *Na krawędzi ryzyka*. Wydawnictwo NERITON, Warszaw, Polska.

6. Janić, Č. J., Петровић, О. М. 2017. *Творци Ваздухопловства Краљевине Југославије*. Музеј науке у технике, Београд.

7. Коло, А. 1993. Пре свих у: *Ваздухопловни једриличар бр. 2*, децембар 1993, 25-27.

8. Kolundžić, D. 2016. *UTVA fabrika aviona - proizvodnja jedrilica 1937-1955*. Pančevo.

9. Марјановић, Мр Б. 2002. *Крила Златибора*. Београд.

10. Микић, С. 1932. *Историја Југословенског ваздухопловства*. Београд.

11. Милосављевић, М. 1936. Једриличарски слет Масарикове летећске лиге у Жилини (Чехословачка) и учешће наших једриличара на њему у: *Ваздухопловни гласник (ВГ) бр. 7*, 1936, 181-194.

12. Милосављевић, М. 1937. Прве међународне једриличарске утакмице на Рену (Васеркупе) у Немачкој у: *ВГ бр. 8*, 1937, 155-169.

13. Миросављевић, инж. Н. 1934. Акција Аероклуба Краљевине Југославије у 1933. години у: *Годишњак Југословенског ваздухопловства (ГЈВ) 1933-34*, 133-144.

14. Миросављевић, инж. Н. 1935а. Аеро-клуб у 1934. години у: *Наша крила бр. 217-218*, 30. март 1935, 1-8.

15. Миросављевић, инж. Н. 1935б. Акција Аеро-клуба у 1934. години у: *ГЈВ 1935*, 147-155.

16. Миросављевић, инж. Н. 1936. Акција Краљевског југословенског Аеро-клуба у 1935. години у: *ГЈВ 1936*, 182-189.

17. Миросављевић, инж. Н. 1937. Акција Краљевског Аеро-клуба у 1936. години у: *ГЈВ 1937*, 22-26.

18. Миросављевић, инж. Н. 1938. Акција Краљевског Аеро-клуба у 1937. години у: *ГЈВ 1938*, 6-17.

19. Петровић, Ing. О. М. 2023. Ваздухопловна једрилица Комар у Југославији у: *Расински анали бр. 20*, Крушевац 2023, 193-120.

20. Петровић, О. 1998. Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925-1941 у: *Лет бр. 1 – 1998*, 79-149.

21. Прослава 15 година 1937. Прослава петнаестогодишњице Краљевског југословенског Аеро-клуба у: *ГЈВ 1937, 27-32.*

22. Регистар 1934. Pregled saobraćajnih, klupskih i privatnih aeroplana u Kraljevini Jugoslaviji na dan 31 decembra 1934 god. у: *ГЈВ 1935*, 191.

23. Станисављевић, инж. Д. 1935. Наше једриличарство у 1934. год. у: *ГЈВ 1935*, 156-158.

24. Stanojević, A. 1934. Rad škole za bezmotorno letenje Aero-kluba u Beogradu у: *ГЈВ 1933-34*, 149-150.

25. Stanojević, A. 1936. Jugoslovensko jedriličarstvo u 1935. godini у: *ГЈВ 1936*, 179-181.

26. Stanojević, A. 1937. Naše jedriličarstvo u 1936 godini у: *ГЈВ 1937*, 19-21.

27. Hadži Stanković, J. 1934. Akademski aero-klub na Univerzitetu u Beogradu у: *ГЈВ 1933-34*, 152-155.

28. Carićević, D. 1938. Rad Akademskog Aero-kluba na Univerzitetu u Beogradu у: *ГЈВ 1938*, 23-25.

29. Cijan, B. 1951. Poznavanje i konstrukcija jedrilica, knjiga III, 395-473 u: *Ing. Radmio Živković, Tehnika vazduhoplovstva, Enciklopedija tehničkih znanja, Sveska 5*. Tehnička knjiga, Beograd.

30. Цијан, инг. Б. Ј. 1938. Васпитање југословенске омладине за ваздухопловство у: *ГЈВ 1938*, 18-22.

31. Цијан. ing. Б. 1937. Наше једриличарство у: *ВГ бр. 8-1937*, 170-183.

32. Cynk, J. B. 1989. *Silu lotnicze Polski i Niemiec Wrzesien 1939*, WKL, Warszawa 1989.

33. XIV skupština АК 1935. Zemaljska skupština i svečana Akademija Aero-kluba Kraljevine Jugoslavije у: *ГЈВ 1935*, 159-171.

34. XV скупштина АК 1936. XV Земаљска скупштина Аеро-Клуба Краљевине Југославије у: *ГЈВ 1936*, 190-202.

35. XVI skupština АК 1937. XVI Godišnja skupština Kraljevskog jugoslovenskog Aero-kluba у: *ГЈВ 1937*, 33-43.

Aviation gliding in the Kingdom of Yugoslavia 1923-1937

The article presents the development of aviation gliding in the Kingdom of Yugoslavia (KJ). More important events in gliding are described, such as the opening of school centers and gliding groups, competitions in the country and abroad, organization and activities within the Royal Yugoslav Aero Club (KJAK) with special reference to the training of pilots and technicians, the design of domestic glider types and the production of domestic and foreign types in self-build and at the „Ikarus“ and „Utva“ factories. Special attention was paid to the typology of gliders used by Yugoslav owners.

Aeronautical gliding, a separate aviation activity, appeared in the early 20th century, first in France, then in Germany, Russia and Austria-Hungary. After World War I (WWI), during the 1920s, there was an increased interest in the so-called „Blue Sport“, i.e. in flying unpowered aircraft. In the mid-1920s, the „skater“, a type of light and simple primary schooling glider, appeared, and by the end of the decade, great technical and technological progress had been achieved in the construction of gliders, which enabled cheap and easy production, especially self-construction in poorly equipped flying club workshops.

The serious development of gliding in the KJ began in 1930, and during the first years of the decade the first glider schools were opened, glider pilots were educated and flight instructors staff was created. Somewhat later, the increased production of self-built gliders began, mainly under German and Polish licenses, although domestic glider types also appeared during the thirties. In addition to the two domestic types from 1923, from 1930 until the end of 1937, 16 types of gliders were built, three of which by domestic designs. Gliding in the KJ overcame difficulties and reached the level of development expected by the planners of the KJAK. Almost all District Boards (OO) had gliding in their activities in 1937.

Gliding was of great importance for the development of aviation thought in the Kingdom of Yugoslavia. Firstly, it provided relatively cheap and rapid training for personnel who later became members of the military aviation. Secondly, the production of gliders in home-built facilities enabled the creation of artisanal and technical personnel, who were later employed in the growing domestic aviation industry. Thirdly, a fairly large number of domestic glider designers and constructors appeared in the country, which was certainly an important advance in the creation of engineers specialized in aviation.

Keywords: *Gliding, Royal Yugoslav Aero Club (KJAK), Kingdom of Yugoslavia (KJ), Academic Aero Club (AAK), glider, „Ikarus“ factory, „Utva“ factory, „Deveti“ („The Ninth“) Glider Group, Zlatibor Training Center*

-*-*-

Бранислава СТОЈКОВИЋ[1]
ЈУ Историјски архив „31.јануар“ Врање
Република Србија

UDK: 343.819.5(497.11)
94(497.11 Ниш)"1941/1944"

Прегледни научни рад

КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР „ЦРВЕНИ КРСТ“ У НИШУ 1941–1944.

Апстракт: Немачки Трећи рајх, без објаве рата напао је Краљевину Југославију. Окупаторске снаге уносиле су терор у сваки кутак земље. Нацисти су домаће издајнике, који су нудили своје услуге, постављали на руководећа места. Окупација је подразумевала ропство, прихватање туђих ставова и пљачкање имовине грађана. Непријатељи су згазили сва људска права, кршећи чак и ратне обичаје. Људи који су се први супротставили нацистима били су ухапшени и стрељани без суђења, заједно са својим породицама и свима који су им пружали помоћ. Заробљенике су држали у нехуманим условима, у логорима смрти попут „Црвеног крста“ у Нишу. Многа села су спаљена до темеља, а њихови становници одведени на принудни рад, где су гладовали и били мучени, остављени да се боре за голи живот. Оваква зверства била су стратегија окупатора да се сломи окупирани народ. Тајна полиција Нацистичке Немачке звала се Гестапо, која је са београдском централом координирала многобројним хапшењима, убијањима, планским мучењима и тешким злостављањима. С њим су сарађивале све нацистичке власти, полицијске формације са разним улогама и војне јединице.

Овим радом приказана је патња коју су људи доживели, а неки од њих и преживели у концентрационом логору „Црвени крст“ у Нишу. Описани су тешки услови живота, простор у којем су боравили, опхођење Немаца према затвореницима и место звано Бубањ, где су извршавани страшни злочини – масовна стрељања. Не сме се дозволити да се забораве те трагичне године, невине жртве, борба за слободу. Ово је дуг према прецима, историји, будућности.

Кључне речи: концентрациони логор „Црвени крст“, Гестапо, стрељања, затвореници, бекство.

1. Увод

Немачки „Трећи рајх“ био је продукт хитлеровског нацифашизма. Подмукло је напао многе земље Европе с циљем преузимања власти, себичног присвајања и експлоатисања свих материјалних тековина и природних богатстава. Тако су немачке војне снаге завладале и територијом Србије.[2] За војним јединицама које су убијале, палиле и рушиле, често без икакве ратне потребе, дошле су и нацифашистичке окупационе, цивилне, полицијске и војне власти. Прва им је потреба била да над мирним становништвом загосподаре посредством домаћих људи, при чему су делимично успели, јер у министрима, генералима, политичким и високим функционерима бивше Југославије, нашли су многе верне и одане сараднике. Преко њих су организовали власт, и на тај начин остваривали своје циљеве: поробљавање, идеолошко завођење и материјално коришћење поробљеног народа. Немци су кршили најзначајнија међународна правила и обичаје рата у циљу застрашивања и под казном мера одмазде; масовно и појединачно су стрељали заробљене побуњенике, њихове рођаке и сараднике. Таоце су држали месецима и годинама под најнехуманијим условима затворене у концентрационим логорима. [3]

Један од првих корака окупатора било је штампање службених новина број 1 са наредбама, којима је проглас врховног заповедника немачке војске унео страх и несигурност у срца грађана. Претње, наредбе, обавезе и одговорности биле су садржане у свакој тачки прогласа. Кренули су тешки дани борбе за сопствени живот и опстанак народа на својим огњиштима.

1 Ауторка је виши архивиста у Историјском архиву „31.јануар“ у Врању, ради у Служби сређивања и обраде, и културно-просветне делатности; e-mail: branislava.arhiv@gmail.com

2 Историјски архив Ниш, Збирка микрофилмова (1915-1945) ,Микротека, микрофилм I, снимак 510-512, инв.бр. 18602 (у даљем тексту: ИаН, МФ I/510-520).

3 ИаН, МФ I/510-520.

Проглас врховног заповедника немачке војске:

„Југословенско подручје које су запоселе немачке трупе, ставља се под немачку војну управу. Војни заповедници издаће све наредбе које су потребне за обезбеђење трупа, као и за одржавање реда и безбедности. Уколико становништво сачува ред и мир, поступак трупа према грађанству би био обазрив и они би поштедели имовину грађана.“ [4]

Очекивало се од становништва да одустане од непромишљених поступака, од сваке врсте саботаже, од пасивног или чак активног отпора против немачке војске. Немачка војска није хтела да толерише непријатељски однос становништва према њима. Свако се морао придржавати свих наређења немачких војних власти. Захтевало се да сваки појединац остане на свом месту рада и да обавља свој посао.

Доласком окупационих трупа уведене су на читавом подручју Моравске бановине следеће немачке војне управне власти: Фелдкомандатура 809 са седиштем у Нишу којој су подређене Крајскомандатура и то К.К. бр. 857 у Зајечару, К.К. бр. 833 у Крушевцу и К.К. бр. 867 у Лесковцу као и у Нишу за сам град.[5]

Крајскомандатуре, због својих широких овлашћења и аутономног схватања, нису биле ни у каквом односу са Банском управом. Они су спроводили одлуке заповеднички. Банска управа није добијала обавештења од крајскоманде шта они наређују или прописују.[6] Ортскоманде су биле чисто војне власти које са цивилном управом у погледу јавне безбедности имају контакте само информативно.

Поред поменутих власти на територији бановине налазиле су се у појединим местима месне војне команде са извесним бројем трупа и жандармерије. Наоружане и militаризоване су биле и немачке царинске власти. Фелдкомандатура у Нишу као виша окупаторска инстанца у бановини вршила је највишу општу управну и полицијску власт на подручју целе бановине. Под фелдкомандатуром налазила се и жандармерија.[7]

Фелдкомандантури је непосредно било потчињено делимично моторизовано 859. одељење фелджандармерије (Abteillung 859 Feldgendarmerie). Фелджандармерија је обављала службу војне и привредне полиције, чинила личну пратњу и обезбеђење на путовањима фелдкоманданта и његових сарадника, официра Абвера (Abwehr — контраобавештајна служба) и Гестапоа, патролирала дању и ноћу, хапсила и приводила грађане по налогу Фелдкомандантуре, Гестапоа и Абвера. Осим тога, она је приликом одвођења затвореника из логора „Црвени крст“ на Бубањ ради стрељања, обезбеђивала колоне камиона којима су превожени. Официри фелджандармерије били су: Јенинг, Кинбергер и Вајланд.[8]

Чиновник за чување и предају Банске управе, Бански саветник г. Танасије Јаковљевић, 9. априла извршио је самоубиство вешањем. Његова дужност прешла је на Милана, шефа мобилизацијског одсека и пасивне заштите. Дан раније, 8. априла, Ниш је био бомбардован, па је шеф мобилизацијског одсека и пасивне заштите остао у Нишу и руководио свим пословима пасивне заштите: раскрчавањем рушевина, преносом рањеника, изгинулих итд.

По уласку немачких војних и управних власти, а већ 10. априла 1941. године, било је наређено прво усмено, а онда и писмено, да Милан мора преузети послове дужности бана, с тим да на њега пада и сва одговорност ако наређења немачких власти не буду извршавана. По образовању савета комесара у Београду, о свему овом обавештено је Министарство унутрашњих послова које је вршење послова и дужности бана тада поверило Милану, одлуком III бр. 5803 од 18. августа 1941. године. [9]

2. Одлуке Банске управе

Комесаријат за унутрашње послове из Београда од 1. маја 1941. године док. бр. 6 наредио је, по указаној потреби, а у циљу стабилизовања цена животних намирница у вези постојећих Уредаба и наређења Врховног војног заповедника Војне силе за Србију, да управне

4 Историјски архив Ниш, фонд VARIA, док. 101, Службене новине са наредбама у заузетој југословенској територији издаје врховни заповедник немачке војске – на фронту 5. априла 1941. године, новина број 1 (у даљем тексту: ИаН, VARIA 101).

5 ИаН, МФ I/67.

6 ИаН, МФ I/68.

7 ИаН, МФ I/67.

8 Мирослав М. Миловановић, Немачки концентрациони логор на Црвеном Крсту у Нишу и стрељања на Бубњу, Београд-Ниш, 1983, 22 (у даљем тексту; М. Миловановић); Историјски архив Ниш, Фонд Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача 1944-1947 (КОЗАРА), кут. К/41 и 68 (надаље: ИаН, КОЗАРА, К/41 и 68).

9 ИаН, МФ I/66, Краљевска банска управа Моравске бановине каб. бр.215 од 9. септембра 1941. године, Ниш.

власти, док се не организују специјалне власти надлежне за одређивање цена животним намирницама, настоје да се животним намирницама одрже оне цене које су важиле 6. априла 1941. године. Ко не поступа у складу са овом одлуком, предвиђено је да се одмах казни затвором и упућивањем на принудан рад.[10] Банска управа Моравске бановине 12. августа 1941. године у Нишу увела је полицијски час док. II бр. 799.[11]

Банска управа Моравске бановине актом II бр. 9541/41 известила је школе, мушку, женску и железничку занатску школу, грађанску и средњо-техничку школу у Нишу да је од стране Фелдкомандатуре примећено да се омладина по нишким улицама непристојно понашала према старијим немачким официрима. Захтевано је да се ученицима издају потребна наређења како не би искусили лоше последице због непристојног понашања. Уколико се нису придржавали ове наредбе, били су привођени.[12]

Управник полиције у Нишу био је одговоран за: место, надзор и чување концентрационог логора, према упутствима која је добио од надлежних немачких војних власти у Нишу.[13]

3. Логор „Црвени крст“

3.1. Оснивање логора и деловање Гестапоа

Организационо, Гестапо је био формиран у Берлину, и као такав пренет у Београд где је и била централа за Србију. Након тога следило је оснивање његових организација у осталим градовима Србије. Са њим су тесно сарађивали и сви остали органи немачких окупаторских власти, полицијске формације са разним функцијама и војне јединице.

У току лета 1941. године у Нишу је поверено организовање Гестапоа Енгелману, који је на тој дужности остао кратко време. По његовом одласку, исте године дошао је за шефа Гестапоа у Нишу Хамер, Немац родом из Штетина. Он је одмах приступио многобројним хапшењима, нарочито талаца града Ниша, убијању, планским мучењима и тешким злостављањима по затворима. Основао је логор „Црвени Крст“ у који је интернирао ухапшене грађане. Овај логор основао је одмах по ступању на дужност шефа Гестапоа у Нишу. У јануару 1942. године изабрао је за стрељање место Бубањ, уредио га за ову сврху и ту су за време целе окупације извршавана стрељања.[14] Он је тамо масовно стрељао Јевреје. После Хамера дошао је за шефа Гестапоа Брант, а након њега за шефа Гестапоа постављен је Винеке, правник, родом из Хамбурга, фанатичан нациста. Он је остао као шеф Гестапоа до његовог расформирања у октобру 1944. године.[15]

Иследне и извршне судије у Гестапоу били су: Ханц Дегерт из Хановера, који је замењивао шефа Гестапоа и Јулије Ерихо, специјалиста за јеврејска питања. Сведоци говоре да је био велики злочинац. Блистао је од задовољства кад открије и затвори неког преосталог Јевреjина. Лично је саслушавао Јевреје и тражио од њих да признају где су се скривали.[16] Тумачи, фолксдојчери, имали су истакнуту улогу у Гестапоу, а то су били: Ервин Французи, Карло Унгар и Јозеф Филка.[17]

Немци су одмах у Србији завели тежак окупаторски режим. Прогласили су да ће за сваког убијеног Немца бити стрељано 100 Срба, а за сваког рањеног 50. Логор „Црвени крст“ је био под непосредном контролом Гестапоа.

Војни заповедник Србије преко фелдкоманданта фелдкомандатуре бр. 809 у Нишу издавао је наређења да се стреља одређен број Срба. Немцима је у свему помагала специјална нишка полиција. [18]

Концентрациони логор Ниш, нем. Anhaltelager Nisch, налазио се у магацинској згради коњичког пука „Милош Обилић“. Формиран је априла 1941. године у Нишу. [19]

Улаз у логор је био са западне стране главног пута Ниш – Београд. У логор се улазило кроз велика двокрилна врата. На самом улазу у логор, код врата са унутрашње стране лево и десно, постојала је по једна стражара. Логор је заузимао простор око 16 хиљада метара квадратних. Ограђен је каменим зидом, висина зида је 3,5 м. По врху

10 ИаН, VARIA 305, Неповећавање цена животним намирницама,наредба од 8. маја 1941. године Ниш.

11 ИаН, МФ 202.

12 ИаН, VARIA 594, док.2, Управа полиције у Нишу к.бр. 16754, од 21. октобра 1941. године, Ниш.

13 ИаН, VARIA 305, Банска управа Моравске бановине, кабинет бр. 25841, од 26. новембра 1941. године.

14 Иан, МФ I/510-512.

15 ИаН, МФ 511.

16 ИаН, КОЗАРА, К-2/68.

17 ИаН, КОЗАРА, К-1/42.

18 ИаН, МФ 511.

19 Народни музеј Ниш, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар“ (у даљем тексту: НмН, МК12) студијски материјал.

Слика 1. Изглед логора са јужне стране пре постављања зида (Народни музеј Ниш, Збирка Меморијални комплекс „12.фебруар“, студ.мат.)

Слика 2. Улаз са јужне стране концентрационог логора (Народни музеј Ниш, Збирка Меморијални комплекс „12.фебруар“, студ.мат.)

зида набацана је срча. Дуж овог зида унаоколо постоје отвори за митраљезе, размакнути су један од другог 5-6 м. На супротној страни од главног улаза на угловима постоји по једна кула стражара, и то једна на источној, а друга на северној страни. Између кула стражара по описаном зиду на средини видело се мноштво рупа од пушчаних или митраљеских зрна, што је знак да су ту вршена стрељања. Зид са спољне стране био је обезбеђен бодљикавом жицом. Од улаза у двориште логора на 150 метара на десној страни налази се једна зграда са спратом и мансардом – таваном. То је главна зграда логора која је служила за затварање наших грађана. Према лицу ове зграде, а на левој страни од улаза, има више мањих зграда поређаних у облику слова „П“. У овим зградама налазиле су се канцеларије Гестаповаца за саслушање и мучење логораша, собе за спавање, кујне итд.[20]

У главну зграду логора улази се са северне стране на велика двокрилна врата. Лево и десно од главног улаза постоје још по две собе обележене бројевима 11 (соба смрти из које су Немци изводили заробљенике на стрељање) 12, 13, и 14. Одмах по уласку у главну зграду логора, са леве стране, постоји омања соба у којој је био смештен лекар, логораш са својом ручном амбулантом. Десно постоји још једна оваква соба где су била смештена два затвореника слободњака који су имали дужност да пуштају логораше у двориште. [21]

Од ових соба уз камено степениште иде се на спрат зграде. На самом улазу на спрат лево и десно постоји по једна соба са бројевима 3 и 4. Од овог улаза на спрат лево и десно води по један дужи ходник. Из ходника лево иде се у собе бр. 6, 7, 8, 9 и 10. У дну овог ходника има још једна соба у којој су Немци саслушавали и мучили грађане из самица. Из десног ходника иде се право у велику собу бр. 5, а десно из ходника у собу бр. 6. Све ове собе су са подом од бетона и служиле су за затварање. Са овог спрата води такође камено степениште на таван где су начињене самице. Пошто би се степеништем дошло на таван, наилази се на један празан простор – трем.

Са овог трема лево и десно кроз гвоздена врата улазило се у просторије где су начињене самице. Када се прође кроз гвоздена врата на левој страни, уђе се у прву половину тавана.[22]

У овом делу на северној страни изграђено је 10 самица. Кроз друга гвоздена врата на десној страни улазило се у другу половину тавана, где је распоред исти као и у првој половини, али је овде свега 8 самица. У самице се улазило кроз масивно изграђена врата. Врата су била протка на јаким гвозденим шипкама поређаних хоризонтално и размакнутих по 3 цм. Преко ових шипки на свим вратима постојала су још по четири дрвена капка која су се по потреби отварала и затварала. Преко самих врата налазиле су се још по две гвоздене јаке браве са по два катанца.

20 ИаН, МФ 512.

21 Иан, КОЗАРА, кут. 2, фасц II, док. 67; ИаН, МФ 512.

22 ИаН, МФ 512.

Слика 3. Самице на поткровљу логора (Народни музеј Ниш, Збирка Меморијални комплекс „12.фебруар“, студ.мат.)

Величина самица је следећа: На улазу је 1 м и 74 цм висока, на супротној страни свега 90 цм, дужина је 3 м и 4 цм, а ширина је 1 м и 56 цм. Светлост и ваздух у самице, када су затворена сва четири капка, долази кроз један олучаст отвор на тавану. Пречник овог отвора је око 20 цм. У појединим самицама на вратима, зидовима или тавану, нађени су разни натписи и имена наших бораца за слободу који су кроз њих прошли.[23]

Први командант логора, до маја 1942. године, био је Роберт Сауерлајн, Аустријанац, по занимању сликар. Непосредно је руководио логором, организовањем и оспособљавањем логорских објеката за смештај великог броја затвореника. Он је реализовао велика фебруарска стрељања 1942. године. Тражио је да у логору има увек довољан број логораша за стрељање по квоти, љутио се кад су агенти Специјалне полиције доводили средњошколце, од 15-16 година, говорећи: „Ово је концентрациони логор, а не забавиште!“, али му то није сметало да и њих шаље на Бубањ. У логору је пред затвореницима лично убио Јевреjина Коха. Његов заменик био је подофицир Мартин Ерихо (по другим подацима Вили). На ту дужност дошао је из цивилне криминалистичке полиције. Вршио је дужност иследног органа, тукао, учествовао у извршавању смртних казни, био велики садиста и циник, говорио да ће Немци уништити Србе. Кад је 7. маја 1942. године, на основу заповести опуномоћеног команданта и заповедника Србије, и у Нишу формирана Обласна полицијска команда, управа над логором прешла је под њену контролу. Режим у логору се још више пооштрио. За команданта логора тада је именован Паул Мицингер, капетан заштитне полиције (Schutzpolizei). Често је био пијан. Сведоци кажу да је „ударцем испод браде убијао логораше“. Знао је српски и садистички мучио и понижавао затворенике. За обезбеђење од евентуалног бекства логораша и терор над њима довео је полицијске псе, који су били тако дресирани да на његов миг скоче на затвореника, оборе га и кидају. Од тих паса владао је велики страх у логору. Његов заменик и командир straже био је Жорж Калеж (Калеч), звани Панта. Запамћен је као изузетно велики зликовац, коме је пендрек стално стајао у чизми. Немилосрдно је тукао заробљенике.[24] Долазио је у логор пијан, пуцао у сијалице, стварао узбуну.[25] Почетком 1943. године за команданта логора постављен је Бекер који је краће време био на овој дужности. Заменик му је био Штрумер. На пролеће 1943. године, за команданта логора постављен је наредник Вернер Шулц из Келна. Био је крупан, оштрог погледа, ограничене интелигенције, што му је одговарало да „без икакве сентименталности“ врши своју дужност. Дошао је из Гестапоа, где је радио као чиновник. Био је страх и трепет за затворенике, који су га због немилосрдне туче мотком прозвали „моткар“. Са собом је водио стално вучјака. Лично је прозивао логораше и активно учествовао у њиховом ликвидирању.[26]

У логору нису сви третирани подједанако. Постојале су четири категорије затвореника. Прва су таоци који су служили за стрељање у случају одмазде. Другу категорију затвореника су чинили Јевреји који су у логор доведени ради психичког и физичког уништења као „нижа“ неаријевска раса. Трећа група затвореника била су лица ухапшена под сумњом да припадају или сарађују са Народноослободилачким покретом (НОП) и њиховим војним јединицама. Четврту групу затвореника чинили су ухапшени и доведени под оптужбом да припадају или сарађују са равногорским покретом и четницима, односно

23 ИаН, МФ 513.

24 М.Миловановић, нав.дело, Формирање логора и његова управа, 66 и 67.

25 ИаН, КОЗАРА, К-3/180—181.

26 М.Миловановић, нав. дело, Формирање логора и његова управа, 66 и 67.

војском Краљевине Југославије која се налазила у поробљеној отаџбини (ЈВУО).[27]

У централном логору је постојао кућни ред и он је гласио овако: Прва тачка – командант и гефрајтери се морају дочекати у прописаном немачком строју 3 по 3 у ставу мирно. Друга тачка – код уласка обичних редова – гестаповаца се мора устати. Сваки прекршај кажњавао се стрељањем.[28] Трећа тачка – Два пута дневно затвореници су излазили у шетњу 5-10 минута и ишли до пољског клозета који је био тамо где су шетали, и одмах су се морали вратити назад у собу. Забрањена је била свака преписка. Оловка, карта или књига биле су страшан преступ.[29]

У свим собама и самицама заробљеници су исписивали борбене стихове, слободарске пароле, датуме доласка и време боравка у логору. Писали су и своје иницијале, а неки од њих пуна имена и презимена. [30]

У концентационом логору „Црвени крст" у Нишу аларм се означавао звиждуком пиштаљке, и тада су се затвореници постројавали у дворишту. Морали су се одмах постројити без закашњења, а то је било праћено огромном виком команданта логора који се уносио у лице напаћеним људима. Након постројавања су дуго стајали пред зградом у мраку где су чекали наредбе, уз ироничан смех чувара логора на слабост затвореника који су падали у строју од малаксалости. Ноћу су Гестаповци застајкивали поред постеља логораша, осветљавали их лампама и на тај начин стварали атмосферу у којој није било могуће да се спава.[31]

Повремено су пијани гестаповци заједно са командантом логора и шефом Гестапоа капетаном Хамером улазили у собе затвореника како би их мучили. Тукли су дршкама револвера, пендрецима, ногама. Изводили су напољу велике групе, некад и по 20 људи. По најстрашнијем мразу свлачили су људе и тако голе постављали уза зид. Узимали су по једног, одводили га насред дворишта до великог кухињског стола, полагали га потрбушке тако да му је брада за предњом ивицом стола. Онда би један од џелата опкорачио својим ногама главу жртве, а други би држао ноге логорашу. Тек после 10, 20, 30 удараца прелазили су на леђа, а затим на бубреге. Тако претучену и голу жртву која је престајала да даје виталне знаке живота, бацали су у снег, а онда су настављали батинање осталих затвореника. [32]

У логору су се ствари временом мењале. Од мирног ходања по дворишту прешло се на трчање, од нормалног задржавања по клозетима и умиваоницима прешло се на одређених пет минута за један дан. Изграђивао се „ред" у Нишком концентрационом логору. [33]

3.2. Прозивање и одвођење на стрељање

После саслушања логораши нису знали какву је одлуку Гестапо донео о њима, тако да су стално били у неизвесности да ли ће их стрељати, интернирати или пустити. Након великих фебруарских стрељања 1942. године, Немци су масовно стрељали логораше на Бубњу по неком устаљеном реду, обично уторком и петком, чиме су хтели да покажу своју систематичност и у том „послу". Суботом и недељом нису стрељали, јер су то за њих били дани одмора, а понедељком и средом су у Гестапоу и Управи логора вршене припреме за стрељање према наређењу и одобрењу немачког заповедника за Србију. Поред осталог, тих дана су се припремале и раке. Време стрељања је, такође, било устаљено, најчешће пре подне, од 6 или 7 до 11 часова. У том времену су обављане све радње, од прозивања у собама до стрељања на Бубњу. То се радило и по подне око 16 часова. Нови логораши су се код старих интересовали да ли је било стрељања, у које дане и када је било последње. Тако су сви, и стари и нови, са страхом очекивали уторак и петак.

У време стрељања логораши су одвођени из логорског круга и кухиње у собе, стража је распоређивана по кругу, а командант логора или неки гестаповац, у пратњи два Немца са аутоматима, долазили су у собе. Тада су сви логораши устајали и у ставу мирно ишчекивали прозивку.[34]

Гестапо је спровео интернирање неколико стотина затвореника из логора „Црвени крст" у земље као што су Немачка, Француска, Аустрија и Норвешка, у злогласне логоре где су радили и живели под најнехуманијим

27 НмН, МК12; Небојша Озимић, Логор на Црвеном крсту, Народни музеј Ниш, Ниш, 2012, 5,9-10.

28 ИаН, МФ 514.

29 ИаН, МФ 515.

30 ИаН, VARIA 724.

31 ИаН, VARIA, Народни лист бр.33, инв.бр. 556 од 10. фебруара 1945. године.

32 ИаН, МФ 516.

33 ИаН, VARIA, Народни лист бр.33, инв.бр. 556 од 10. фебруара 1945. године.

34 М.Миловановић, нав. дело, Прозивање и одвођење на стрељање, 118.

условима. Многи су у тим логорима убијени, многи умрли од глади и тако страшног живота, многи живи спаљени по крематоријумима, а мали се број после капитулације Немачке вратио кућама.[35] Они су интернирани и одвођени на најтеже радове без хране и довољно одеће. Вршени су најстрашнији злочини према српском народу.[36]

3.3. Стрелиште Бубањ

Брдо под називом Бубањ налази се у атару града Ниша, на удаљености од око 3 километара на западној страни, лево од главног пута Ниш – Лесковац. Бубањ на коме су вршена стрељања, раније је било војно државно имање, које је било пре рата ограђено јаким стубовима и жицом, пре чега је постојала ограда од багремовог дрвета. Унутрашњост комлекса је била јако пошумљена. Отприлике на средини имања поред пута Ниш – Лесковац, налазио се главни улаз, на коме је била раније капија. Од ње је водио један стари пут насут ситним каменом и шодером у само место где су вршена стрељања и у јамама закопаване жртве. Пред повлачење 1944. године, Немци су организовали да се сви лешеви изваде и спале. [37]

Анкетна комисија у Нишу на дан 16, 17. и 18. фебруара 1945. године у Бубњу нашла је следеће: при улазу на самом месту стрелишта са десне стране, видела се једна изгорела зграда од чврстог материјала, на којој су остали зидови са темељом и у којој су становали чувари стрелишта Бубањ. Лево од наведене зграде на даљини од око 80 метара налазили су се темељи бивше бараке, зграде која је спаљена, а у њој су свлачене жртве. Испред те зграде целом дужином предње стране, у дужини од 55 метара налазио се бедем висок око 2,5 метара, са својим косим нагибом, испред кога се налазио изравњан терен у дужини око 55 метара, а у ширини и то на северној страни 12 метара, а на јужној око 5 метара. С јужне стране овога платоа налазио се улаз довољан за прелаз камиона и других превозних средстава. По овом терену, и то целом североисточном страном од ове бараке, налазили су се ровови и јаме, и то: ров који иде у шест прелома дугачких 54,5 метара.

Ров је широк 2,5 метара. Ниже од овог рова, а паралелно са њим, налазио се други ров у 9 прелома, у укупној дужини 25 метара, а ширини 2,5 метара.[38] Према северо-источној страни од првог споменутог рова, налазиле су се једна до друге још две јаме, свака по пет метара у дужини, а 3 метара у ширини. На североисточној страни од поменуте бараке, на раздаљини око 30 метара налазиле су се две јаме, једна у наставку друге, и то прва у дужини 28 метара а ширини 5 метара, а друга у дужини 29 метара и ширини 5 метара. Земљиште над овим јамама је било улево угнуто. Површина је била без вегетације.

На источној страни грудобрана, који је штитио бараку, налазило се огњиште у дужини од око 50 метара а ширини око 3 метара. Источно у близини зграде за чувара налазило се огњиште у пречнику од око 3 метара. На оба огњишта постојали су остаци костију.[39]

3.4. Јевреји у логору

Однос окупационих снага према Јеврејима одиграо се у три фазе:

Прва фаза (април - август 1941. године) карактеристична је по евидентирању, обележавању и ограничавању слободе кретања, пљачкању јеврејске имовине, увођењу принудног рада и др.

Друга фаза (август - децембар 1941. године) обухватала је груписање Јевреја и њихово одвођење у логоре.

Трећа фаза (децембар 1941. године) предвиђала је потпуно уништење Јевреја у Нишу.

Читаве породице довођене су у Логор и смештане на тавану зграде где су владали нељудски услови. Последњим стрељањем Јевреја у фебруару 1943. године завршена је и трећа фаза, чиме су окупационе власти решиле јеврејско питање у Нишу.[40]

Јевреји су постепено из логора одвођени на Бубањ. Немци су стрељање вршили поред већ ископане раке. Као одмазду за убиство немачких помагача Заладе и Космајца, органа домаће издајничке полиције, Немци су извели из логора и стрељали на Бубњу 150 затвореника 10. марта 1942. године. Јуна 1942. године стрељано је још 72 затвореника гађањем у потиљак са раздаљине од 10 метара. Уколико би жртва случајно давала знаке живота, један

35 ИаН, МФ 524.

36 ИаН, МФ 510-512.

37 ИаН, МФ 520-522.

38 Исто,

39 Исто,

40 НмН, МК12; Небојша Озимић, Логор на Црвеном крсту, Народни музеј Ниш, Ниш, 2012.

од Немаца је прилазио и дотукао ју је из револвера.[41] Ово стрељање је вршено дум дум мецима јер су главе свих затвореника биле разнешене.[42]

После масовних фебруарских стрељања Јевреја на Бубњу и одвођења јеврејских жена и деце у логор Сајмиште, Немци су до јула 1942. године довели у нишки логор неколико група Јевреја из градова источне, јужне, па и западне Србије, из Лесковца, Зајечара, Крушевца, Јагодине и других места, тако да су се скупиле групе од неколико десетина Јевреја. Њих су стрељали и појединачно, а масовно јула 1942. године, када је стрељана већа група Срба и Јевреја.[43]

3.5. Друштво „Црвени крст“ у Нишу

Друштво „Црвени крст“ у Нишу је током Другог светског рата имало широк опсег деловања: регистрацију и збрињавање лица избеглих из других делова Југославије, помоћ логорашима интернираним у логоре широм поробљене Европе. Организација је давала обавештење породицама о припреми појединаца за интернацију, и заједно са њима учествовала у припреми пакета за транспорт.[44] Преко 1000 пакета месечно је редевно достављано заробљеницима.[45] За припрему интернираца који су одлазили у Норвешку, имајући у виду климатске услове који владају у овој земљи, поред пакета са храном, друштво „Црвеног крста“ се трудило да обезбеди и нешто одевних предмета. Друштво се бавило и обавештавањем породица заробљеника о томе да ли су њихови чланови породице још увек живи. Бринули су и о деци без родитеља и хранили их у за то основаним кухињама. Само у Нишу преко 1000 најсиромашније деце су прехрањивали.[46] Такође су организовали облачење избегличке и друге сиромашне деце. Указивали су лекарску помоћ избеглицама и другој сиротињи и вршили њихово снадбевање лековима.

Друштво „Црвеног крста“ је прикупљало помоћ од старешина нишких околних села за заробљенике концентрационих логора у намирницама и у новцу.

Добровољно прикупљање новца за помоћ заробљеницима вршено је и у државним основним школама у околини Ниша.[47]

3.6. Мотиви и поводи за бекство

У тешким данима преживљавања између живота и смрти ни најстрашнији злочини Немаца нису поколебали логораше. Воља за животом није се гасила. У тим тешким данима и условима долазило је до повезивања са партијом. Није прошло много времена, непријатељ је осетио деловање партије споља преко доставе лекова и сличне помоћи, што је проузроковало заоштравање режима живота у логору.

Немцима је јављено од појединих затвореника да се припрема завера за бекство, па су појачали и оружану стражу. Они су због тога позвали у логорску управу све организаторе бекства: Душана Томовића, Бранка Бјеговића, Брану Ћурчића, Сретена Вучковића и Вулета Вукашиновића на разговор. Податке које су Немци имали били су врло оскудни, тако да се све завршило само на батинама.[48]

У логору се организовало и припремало људство за бекство. Логор је био са великим бројем рефлектора и митраљеских гнезда. Напад на обезбеђење и пробијање бодљикавих жица је успео 12. фебруара 1942. године. Од 150 предвиђених логораша за стрељање, 105 је успело да се дочепа слободе, а 45 је јуначки пало на жици и у дворишту логора. То је био резултат ове јединствене борбе, не само у нашој земљи, него и у Европи, јер од неколико стотина Хитлерових логора ово је јединствени случај да заробљеници гладни и изнемогли, боси, голи и ненаоружани отму оружје, пробију ватрени зид, прећу жичану препреку и поново дођу на слободу. Бесни немачки фашисти, након бекства, убијали су затворенике по дворишту логора целе ноћи.[49]

41 ИаН, МФ 523.

42 ИаН, МФ 524.

43 ИаН, КОЗАРА, К-2, бр. 61/106— 109.

44 НмН, МК12; Небојша Озимић, Логор на Црвеном крсту, Народни музеј Ниш, Ниш, 2012.

45 ИаН, КОЗАРА, ф.24 од 26. фебруар 1943, док. 1536.

46 НмН, МК12; ИаН, Козара, ф.24/1536 од 26. фебруар 1943; Историјски архив Ниш, Друштво Црвеног крста (у даљем тексту: ИаН, ДЦК), Главни Одбор Црвеног крста Србије, Окружни одбор Ниш (1878-1947), фасц.15, дел.бр. 3107; дел. бр.3486 од 12. јуна 1941. године.

47 ИаН, Козара, К-1/1507, 16. март 1943; ИАН, ДЦК, Окружни одбор Ниш, фасц.15, дел.бр. 3107; дел. бр. 3486 од 12. јуна 1941; ИаН, VARIA 439.

48 ИаН, VARIA 550; НмН, МК12; Небојша Озимић, Логор на Црвеном крсту, Народни музеј Ниш, Ниш, 2012,21.

49 ИаН, VARIA, Народни лист бр.33, инв.бр. 556 од 10. фебруара 1945. године; ИаН, ВАРИА 550.

У пробоју логора погинуо је један немачки стражар. У великом фебруарском стрељању од 16. до 19. фебруара 1942. године, као одмазда за губитке у време устанка и погибије једног немачког стражара приликом бекства логораша, на Бубњу је стрељано 800 заточеника из логора и Казненог завода, од чега највише Јевреја.[50]

Након бекства које је било 12. фебруара 1942. године, Гестапо и немачка војна управа радили су на реорганизацији немачког концентационог логора. С тим у вези дошла је и наредба команданта за Србију у којој је пислао следеће: „Наређује се свим Фелдкомандатурама и Крајскомандатурама за образовањем заробљеничких логора у које ће се упућивати заробљеници и таоци који ће се стрељати у циљу одмазде. Такви логори већ постоје у Београду, Шапцу и Нишу. На исти начин имају се образовати логори за срезове: Зајечар, Прокупље и Лесковац. У овакве логоре упућиваће се углавном таоци и заробљеници из одговарајућих срезова.“[51]

Слика 4. Изглед логора са оградженом жицом и дограђеним зидом после бекства (Народни музеј Ниш, Збирка Меморијални комплекс „12.фебруар“, студ.мат.)

Друго бекство из логора „Црвени крст“ догодило се 2. децембра 1942. године. Ово бекство је било мање по обиму од првог, али је по свом организационом погледу било врло сложено. За разлику од првог бекства, када су побегли само мушкарци, у другом су учествовале и жене. Бекство је организовао Видак Миловић који је исекао бодљикаву жицу. Ово бекство није било тако успешно као прво. Многи логораши нису успели да побегну. Ухваћени су од стране Немаца и враћени у логор, где су кажњени. Дуго бекство из логора „Црвени крст“ је још један пример борбе за слободу.[52]

3.7. Изјаве преживелих логораша

Благоје Ристић, учитељ из Ниша, који је као талац крајем 1941. године провео 32 дана у логору „Црвени крст“, описујући мучења која су Немци спроводили над заробљеницима, каже следеће: „Ноћу су Немци често долазили наоружани бајонетима, будили нас, а понекад неког изводили на стрељање.“ „Пошто би са свима били готови, Немци су скакали и играли по крвавој непокретној гомили.“ [53]

Велимир Ивковић из Бобовишта који је крајем 1941. и почетком 1942. године био у логору „Црвени крст“ каже: „Састајање по логору са другима није било дозвољено и да су такви претучени, а да су потом на њега пуштани пси.“[54]

Мемет Куртић из Ниша изјавио је следеће: „Немци су десет лица издвојили и одвели их на 50 метара од места где је стајао камион, и тако поређали људе и стрељали, гађајући у потиљак. Иза тога смо морали стрељана лица одвући до раније већ ископане раке, која је била дугачка 30, а широка 5 метара. За време док смо ређали те жртве, Немци су поређали другу десеторицу, те и њих на исти начин стрељали. Тако је то било целог дана, све до 5 часова по подне. Том приликом стрељано је око 700 лица. Међу тим лицима било је више сељака, док су остали били варошани.“[55]

4. Расформирање логора и ослобођење Ниша

Пред расформиравање Логора и одлазак Гестапоа из града, стрељана је група логораша на месту где су се налазили велики кратери настали експлозијом авионске бомбе на северној страни логорског круга. Било је то 14. септембра 1944. године, када је Логор и званично престао да постоји, а Гестапо напустио град. Истог дана, поред

50 НмН, МК12; Небојша Озимић, Логор на Црвеном крсту, Народни музеј Ниш, Ниш, 2012,24.

51 ИаН, VARIA 127, Наређење команданта Србије од 22. марта 1943. године, док.3, Микрофилм у архиви В.И.Института Минхен 5-I-610, превод са немачког.

52 М.Миловановић, нав. дело, 212.

53 ИаН, МФ 517, изј. Благоја Ристића, учитеља из Ниша.

54 ИаН, МФ 518, изј. Велимира Бобивића из Бобовишта.

55 ИаН, КОЗАРА, К-2/62—63, изј. Мемета Куртића из Ниша.

Ђузиних ливада, које су се налазиле код Казнено-поправног завода, стрељана је још једна група затвореника.[56]

У четвородневним борбама које су се водиле од 8. до 11. октобра 1944. године, а у којим су учествовали борци из састава 22, 47. и 24. дивизије НОВЈ, обруч око Ниша све више се стезао и очекивало се наређење за јуриш на Ниш. У периоду од 12. до 14. октобра 1944. године извршен је напад на Ниш, а по његовом ослобођењу главне немачке снаге су уништене. Према томе, 10. бригада 22. дивизије НОВЈ била је прва која је под борбом продрла у Ниш. У борбама за ослобођење Ниша учествовале су и остале јединице НОВЈ. Град је ослобођен 14. октобра 1944. године. Ослобођење Ниша у „нишкој операцији" представљало је, у ствари, заузеће најважнијег и најјачег немачког упоришта и најважније стратегијске тачке на вардарско-моравском правцу. Падом Ниша, дефинитивно је пресечена одступница немачкој армијској групи "Е".[57]

Након завршетка Другог светског рата, направљен је попис жртава рата. У попису су обухваћене све погинуле, убијене, умрле и нестале жртве рата 1941–1945. Пописом је обухваћена, поред основних података, и националност погинулих, али и то да ли су били интернирани и у којој држави, у ком логору.[58]

За извршене наведене злочине окупатора у логору „Црвени крст" у Нишу на месту званом Бубањ, Земаљска комисија НР Србије утврдила је да су одговорни следећи ратни злочинци:

1. Дакелман, војни заповедник Србије, 2. Бадер, војни заповедник Србије, 3. Фелбер, војни заповедник Србије, 4. Енгелман, шеф Гестапоа у Нишу, 5. Хамер, хауптитурмфирер, шеф Гестапоа у Нишу, 6. Брант, шеф Гестапоа у Нишу, 7. Винеке Ерих, оберштурмфирер, шеф Гестапоа, 8. Дегерт Хајнц, хауптшарфирер, заменик шефа Гестапоа, 9. Фрајхер Фон Ботмер, пуковник, фелдкомандант фелдкомандатуре бр. 809, 10. Хофман, пуковник, 11. Феин, 12. Јерихо Мартин офермарфирер, командант логора „Црвени крст", 13. Шулц Вернер, командант логора „Црвени крст", 14. Минцигер Паул, служба Гестапоа у Нишу, 15. Унгар Карло, 16. Живковић Светизар, служба Гестапоа у Нишу, 17. Филка Јозеф, 18. Вохофер Ото, шеф цуц полиције и гебиц полиције у Нишу.[59]

Слика 5. Поглед на уређени Меморијални комплекс „12. фебруар", са источне стране, снимак из 1967. (Народни музеј Ниш, Збирка Меморијални комплекс „12.фебруар", студ.мат.)

5. Закључак

Концентрациони логор „Црвени крст" у Нишу током Другог светског рата представљао је мрачно поглавље у историји града. Као и многобројни логори основани широм Европе, и овај је био место систематског мучења и погубљења. Бројне Нишлије и остали антифашистички борци прошли су кроз логор и сведочили су или сами претрпели ужасне злочине нациста и Гестапоа. Стрељања на Бубњу су била још један пример бруталности окупатора. Међутим, логор „Црвени крст" је такође био и симбол отпора и борбе за слободу. Покушаји бекства заробљеника и њихова непрекидна борба против

56 НмН, МК12; Небојша Озимић, нав.дело, Расформирање логора на Црвеном крсту, 2012.

57 ИаН, VARIA 724.

58 Историјски архив Ниш, Фонд Попис жртава рата 1941-1945, у док. I-137 уписано је име и презиме Бабић Василије Радомир, народност србин, занимање кројачки радник, рођен и живео у Нишу, рођен 1927. године, датум смрти јун 1944, категорија жртве у интернацији, начин на који је жртва изгубила живот погинуо, назив логора, место принудног рада Норвик, Норвешка; док. I-7 у коме пише: име и презиме Абешоам Јеуда, јеврејка, пол женски, рођена 1935.године, дете, рођена и живела у Нишу, категорија жртве у интернацији, датум смрти 1942. година, начин на који је жртва изгубила живот убијена, место где је жртва изгубила живот, назив логора Црвени Крст Ниш, Југославија; документ I-1 у коме пише: име и презиме Абеншоам Боро, пол мушки, јевреји, трговац, рођен и жевео у Нушу, интерниран, датум смрти 1942. година, убијен, место где је жртва изгубила живот Црвени Крст Ниш, Југославија. Фонд се састоји од описа и самом попису жртве рата свака жртва је представљена у једном документу, именично поређани документи од А-Ш.

59 ИаН, МФ 526.

фашистичког режима говорили су о снази људског духа. Многи заробљеници су успели да побегну из логора, демонстрирајући снажну вољу за слободом. Коначно ослобођење Ниша представља тренутак правде за све логораше који су преживели, али и оне који су стрељани. Логор „Црвени крст“ служи као трагичан и поучан подсетник на период фашистичке тиранije и борбе за слободу. Након завршетка Другог светског рата, злочинци су се суочили са суђењем. Њихова окрутна дела почињена у логору „Црвеног крста“ никад неће пасти у заборав. На некадашњем простору логора „Црвени крст“ данас се налази Меморијални комплекс „12.фебруар“, који је проглашен за културно добро од изузетног значаја, и стављен је под заштитом државе на основу решења Завода за заштиту споменика културе Ниш од 13. маја 1977. године. Две године касније уписан је у регистар културних добара од изузетног значаја. [60]

60 „Службени гласник СР Србије“, бр. 14/79; Н.Озимић, Осамдесет година Меморијалног комплекса „12.фебруар“, Народни музеј Ниш, 2021,46.

Извори и литература:

Архивски извори:

- Историјски архив Ниш, *Збирка микрофилмова (1915-1945),Микротека, микрофилм*
- Историјски архив Ниш, *фонд VARIA.*
- Историјски архив Ниш, *Фонд Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача 1944-1947 (КОЗАРА) Ниш*
- Историјски архив Ниш, *Фонд Друштво Црвеног крста, Главни Одбор Црвеног крста Србије, Окружни одбор Ниш (1878-1947)*
- Историјски архив Ниш, *Фонд Попис жртава рата 1941-1945*. Необјављена грађа.

Музејски извор:

- Народни музеј Ниш, *Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар“ Ниш*

Штампа и периодика:

- *Службене новине*, 1941. година.
- *Народни лист* бр. 33, 1945. година.
- *Народне новине*, 11. фебруар, 18. фебруар 1967.
- *„Службени гласник СР Србије“*, бр. 14/79.

Литература:

- Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном Крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, прво издање, Београд-Ниш, 1983.
- Небојша Озимић, *Логор на Црвеном крсту*, Народни музеј Ниш, Ниш, 2012.
- Небојша Озимић, *Осамдесет година Меморијалног комплекса „12. фебруар“*, Народни музеј Ниш, Ниш, 2021.
- Небојша Озимић, *Ослобођење Ниша у Другом светском рату и први месеци нове власти*, Ниш, 2019.
- Александар Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту у Нишу*, Ниш, 2016.
- Група аутора: Н. Озимић, А. Динчић и други, *Жртве Лагер Ниша (1941-1944)*, Ниш, 2014.
- Иван Митић, *Бекство из логора на Црвеном крсту*, Ниш, 2015.

"RED CROSS" CONCENTRATION CAMP IN NIŠ 1941–1944

APSTRACT: The German "Third Reich" attacked Yugoslavia without declaring war. The occupying forces brought terror to every corner of the country. The Nazis put domestic traitors, who offered their services in leadership positions. Occupation meant slavery, ideological indoctrination of opinions and attitudes, but also the plunder of citizens' property. The occupiers went further, they trampled on all human rights, violating even the customs of war. The people who first stood up to the Nazis were rounded up and shot without trial, along with their families and all those who helped them. Prisoners were kept in inhumane conditions, for months, years, in death camps like the "Red Cross" in Nis. Many villages were burned to the ground, and their inhabitants were taken to forced labor, where they starved and were tortured, left to struggle for their bare lives. Such atrocities were a deliberate strategy of the occupiers to break the occupied people. The secret police of Nazi Germany was called the Gestapo, with a headquarters in Belgrade that coordinated numerous arrests, killings, planned tortures and severe abuses. All Nazi authorities, police formations with various roles and military units cooperated with Gestapo.

This work analyzes the suffering that people experienced and some of them survived in the "Red Cross" concentration camp in Niš. The difficult living conditions, the area where they stayed, the treatment of the Germans towards the prisoners, and the place called Bubanj, where terrible crimes and mass shootings were carried out, are described. We must not allow to be forgotten those tragic years, the innocent victims, the fight for freedom. This is a debt to ancestors, history, future.

Keywords: Red Cross concentration camp, Gestapo, executions, prisoners, escape.

Проф. др Радован РАДОВАНОВИЋ[1]
Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд

Мр Небојша ЂОКИЋ[2]
Српски научни центар, Београд
Република Србија

UDK: 358.1(497.11)"19"
327:355.02(497.1)"19"

Прегледни научни рад

ПРАТЕЋА АРТИЉЕРИЈСКА ОРУЂА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАРОДНЕ АРМИЈЕ ДОМАЋЕ ПРОИЗВОДЊЕ

Апстракт: У раду су разматрани кључни међународни односи, споразуми, услови и резултати производње пратећих артиљеријских оруђа у Југославији, за потребе Југословенске народне армије од педесетих година XX века на даље. Анализирају се прекид испорука наоружања и војне опреме Југославији из СССР-а и источноевропских земаља од 1948. године, као и споразуми о помоћи у наоружању закључени између Југославије и Сједињених Америчких Држава, односно Велике Британије и Француске од 1951. до 1957. године. Премда је Југославија добила већи број артиљеријских оруђа и од СССР и САД, на основу стратешких циљева, утврђено је да то није било довољно, па је одлучено да се започне развој и серијска производња артиљеријских оруђа у земљи. У раду је дат преглед произведених и у наоружање усвојених оруђа, а која су масовно извожена и у иностранство.

Кључне речи: Југословенска народна армија, СССР, *војна помоћ, Француска, Велика Британија, пратећа артиљеријска оруђа*

На основу дотадашњих државних разговора и споразума (1945, 1946. и 1947), Југославији су из СССР испоручене извесне количине наоружања од којих није требало платити испоруке из 1944. и 1945. (око 72 милиона долара), а за све остало добијен је кредит (78 милиона УСА долара) и наоружање се плаћало на основу доларске цене извозом роба. Разговори о набавци наоружања из СССР-а 1947. трајали су скоро три месеца, због различитих ставова, па је председник Тито наредио да се делегација врати ако се не могу усагласити ставови. Према изјави генерал-пуковника Радета Хамовића, Руси су нам нудили застареле типове наоружања из ратне производње, као што су ПТ-топови 45 мм, минобацачи 81 мм, ПТ-пушке, митраљези „максим", пушкомитраљези с округлим оквиром и слично. „Наша делегација није пристала већ је тражила оно што нам треба. Нарочито нам нису хтели дати тешке топове и хаубице од 122 мм, а више су затезали и са бацачима 120 мм. Радаре нам уопште нису дали, ПТ-топове 57 мм такође, минобацаче 107 мм, каћуше, гусеничаре, возила, мотоцикле, камионе, резервне делове за тенкове (изузев неких делова), рачунаре за ПАА, авионе и резервне делове за авијацију. Овога материјала су имали довољно, изузев, можда, радара".[3]

Коначно су усаглашени ставови у Београду: укупан кредит износио је 78 милиона долара на 10 година с каматом од 2%; рокови испоруке роба накнадно су утврђени, а отплата је почињала тећи 1949. и 1950, по 3,900.000 долара, а даље 8,775.000 долара итд. Отплата се вршила испорукама бакра, олова, оловног или цинковног концентрата, боксита и других производа по утврђеној номенклатури пре отплате. Отплата се могла вршити и златом и страном валутом.

На основу тих уговора из СССР-а до почетка 1948. примљене су, између осталог, приближно следеће количине наоружања и војне опреме:[4]

1 Аутор је доктор машинских наука, редовни професор, Департман форензичког инжињерства Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду; е-маил: radovan.radovanovic@kpu.edu.rs и rvradovanovic@gmail.com

2 Аутор је магистар историјских наука, е-маил: ndjokic05@gmail.com

3 Војни архив, К-287, Ф-3, бр. 1/56.

4 Исто. Са доста грешака објављено у Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 46 – 47.

Наименовање	Испоручено (ком)	Муниција	Примедба
аутомата 7,62 мм ППС	71.257	61 милион	
карабина 7,62 мм М-44	54.792	158 милиона	
ПТ пушака 14,5 мм	617	320.000	
ПА митраљеза 12,7 мм	93	680.000	и за авионски митраљез у истом калибру 1,2 милиона метака
минобацача 82 мм	420		
минобацача 120 мм	233		
ПА топова 37 мм М-39	292	992.000	
ПА топова 85 мм М-39	220	148.000	
ПТ топова 45 мм М-37	235	98.000	
топова 76 мм ЗИС-3 и други	823		
хаубица 122 мм М-38	220	56.400	
топова 122 мм М-31/37	92	13.500	
топ – хаубица 152 мм М-37	20	5.100	
тенкова Т-34	425		
самоходних топова Су-76	52		
разних радио станица	972		РСБ-Ф, БРИЗ, РЕМ БУХТА – 5-50-160 W
телефонских централа	334		
радио станица	2.221		РАФ, РБМ-5, РБН
гас маски	156.262		
пкретних хемијксих лабораторија	40		
бацача пламена	30		
миностраживача	300		
гатера	4		
разних чамаца	900		
паркова Н-2П и ДЛП	5		
авиона ловачких Јак-3	63		
авиона ловачких Јак-9	57		
авиона јуришних	109		
авиона школских	275		УИл-2, По-2, УТ-2, Шче-2 ...
авио мотора	173		ВК-105 ПФ-2, АМ-38Ф, М-11Д
авио бомби 100 и 50 кг	3400		
чамаца (катера) КМ-1У[5]	6		Никада нису испоручени.
торпедних чамаца 123бис	12		торпени чамци Московский комсомолец лодки проекта 123бис никада нису стварно испоручени ЈРМ
торпеда Тека 45 цм	18		
резервних мотора	6		
сидрених и противбродских мина	8.750		
амонијумнитрата[6]	3.345 т		
барута	909 т		
дуралалуминијума	25 т		
ваљаних производа алумијума	20 т		

5 Чамци класе КМ-1У не постоје. Постоје класе КМ-2 и КМ-4. Међутим ни они нису испоручени. Постоје немачки обалски миноловци класе КМ-1, могуће је да су Руси имали одређен број њих у плену али ни они нису испоручени.

6 У оригиналу пише аминијумнитрат.

Прекид испорука наоружања и војне опреме из СССР-а и источноевропских земаља и појачавање притисака на нашу земљу после Резолуције ИБ 1949. године, као и нагомилавање војних снага и средстава у суседним земљама, озбиљно су угрозили безбедност, независност и територијални интегритет Југославије и доводили у питање све тековине револуције и слободу. Ради очувања борбене способности ЈНА и ради супротстављања агресору, Југославија је 1950. године наговестила неким западним земљама, првенствено Сједињеним Америчким Државама, Великој Британији и Француској, потребу за помоћ у наоружању, иако су оне, тада, нерадо гледале на наш развој и чиниле нам озбиљне тешкоће у трговини са Западом, добијању кредита и решавању тршћанске ситуације. Имали смо и врло сушну и лошу годину, па смо се морали обратити Западу и за набавку хране. То је још више отежало ситуацију.

Влада ФНРЈ се тада обратила владама САД, Енглеске и Француске за набавку наоружања и за помоћ у организовању властите производње наоружања и војне опреме у југословенској војној индустрији, која је тада још била у изградњи. Први разговори почели су у Вашингтону крајем 1950. године. САД су консултовале Енглеску и Фран цуску и обећале војну помоћ из вишкова употребљене и ремонтоване опреме и заплењеног наоружања (немачког) из Другог светског рата (које смо ми највише и тражили), указујући нам да САД не могу, због ограничења која намећу њихови закони да испоруче Југославији знатне количине оружја без одлуке Конгреса.

Почетком априла 1951. године, разматране су наше листе потреба од 3. јануара 1951. на трипартитном састанку (САД, Енглеска и Француска), када је констатовано да листе садрже и материјале који нису војни, као што су: авионски бензин, компресори, лежајеви, трактори, опрема за луке и (војну) производњу, хемикалије, челик, опрема за градњу путева и аеродрома и слично, што су уствари, опште економске потребе, па је из листе искључено све напред „наведено „што није војно". Наговештена је посета 6. априла 1951. начелника Генералштаба ЈА, генерал–пуковника Коче Поповића, с напоменом „да ови разговори неће укључити никакве обавезе САД".

У међувремену је сачињена јединствена нова листа потреба у наоружању, која је обухватала потребе КоВ, инжињерије, транспорта, оклопних возила, везе, морнарице, ваздухопловства, бродоградње и неке сировине и репроматеријал. Листа је садржавала и захтеве за лиценце, и то: за ПА топ 40 мм с муницијом, бестрзајне топове 57 мм и 75 мм, противтенковски топ 88 – 90 мм, ручни бацач – базуку од 2,6 и 3,5 инча, противтенковски тромблон с мином, затим за торпедне чамце, разараче од 1.200 до 1.400 т и подморнице од око 250 т, за реактивни ловачки авион од САД и Енглеске, а такође и реактивни мотор од око 2.300 кг потиска, клипни ловачки авион и авио мотор клипни од 2.200 КС, и за авио митраљез 12,7 мм, које на крају нисмо добили.[7]

Генерал–пуковник Коча Поповић био је са сарадницима у Вашингтону од 15. маја до 16. јуна 1951. године где је водио разговоре са великим бројем истакнутих војних и цивилних руководилаца САД, а обишао је и неке јединице, полигоне, аеродроме, луке и фабрике за производњу наоружања. Разговори су се водили на дванаест конференција, да би се, како су напоменули представници САД, војна ситуација преточила у проблем потреба и могућности помоћи Југославији у наоружању. Нагласили су да би листе требало разјаснити на техничким конференцијама с официрима у Југославији, а када је то одбијено, предложили су да се такве конференције одрже на неком броду у Средоземљу или у некој земљи Европе, да би се усагласило да се такве техничке конференције одрже у Вашингтону (генерал-пуковник Килибарда са сарадницима и обједињеном листом је боравио од 6. до 28. августа 1951. у Вашингтону). У току разговора о војној помоћи Југославији је испоручено 65 хаубица 105 мм, са 76.348 разних врста граната (без кумулативних), 50 противтенковских топова 57 мм са 26.018 метака, 500 базука од 2,36 инча са 49.984 мине, 4.000 аутомата Томсон са милион метака, 54 оклопна кола Х-22, 74.570 метака 12,7 мм, 21.044 метака 37 мм и 620.000 муниције 7,62 мм из програма помоћи за 1951. године, који се продужио на испоруке и у 1952. годину када је помоћ већ легализована. Док су трајали разговори, један амерички новинар је објавио да се југословенски начелник Генералштаба већ дуже времена налази у Вашингтону где му је обећана америчка војна помоћ, па је друг Кардељ, као

7 Војни архив, К-347, Ф-2, бр. 6, 11, 12, 14 – 18, 20; Војни архив, К- 347, Ф-1, бр. 9, 10, 14

министар иностраних послова, 8. јуна 1951. у Скупштини СФРЈ, изјавио да се начелник Генералштаба Југословенске армије налази у САД и да су предузети ти кораци да се осигура независност Југославије, говорећи да „слабост увек привлачи агресора .... Бранећи нашу слободу и независност... ми ћемо увелико допринети јачању мира у овом делу света."[8] То је био повод да се о томе распишу новинари на Западу, али исто тако и штампа на Истоку, да смо прешли у капиталистички табор.[9]

Током разговора о листама потреба, највише се водио разговор о против тенковским средствима. Нуђени су нам топови 57 мм (недовољно ефикасни за тенкове могућих агресора и недовољно покретни без транспортних средстава), затим о незнатним количинама базука 2.36 инча са застарелим минама, о тешким енглеским радио–станицама, канадским топовима и пушкама, о недовољно транспортних средстава (свега 20 – 30 %), а велика ограничења била су и за противавионска средства и оклопну технику (застарелу), док су нам за ваздухопловство давали само клипне авионе Ф-47 Тандерболт. Изјавили су тада да нам не би могли испоручити бестрзајне топове 57 мм и 75 мм, а исто тако ни топове 120 и 140 мм, па ни радаре. За ПА топове 40 мм нису имали муницију, а за ПА топове 90 мм нису имали нишанске справе, нити су располагали муницијом за топове и хаубице 150 до 210 мм, да ће нешто муниције за хаубицу 105 мм добавити из Француске, ако се нађе финансијска конструкција, док ПТ-оруђа (немачка) немају на располагању. Из Норвешке су нам могли добавити ПА топове 88 мм али без муниције (у Југославији се није могла производити, јер није било опреме ни техничке документације). Нису им биле јасне потребе Ратне морнарице. па их је требало разјаснити на техничкој конференцији. Помањкање наоружања је, најчешће, правдано њиховим потребама у Кореји и недовољном производњом. Наши представници су указали да смо заинтересовани за савремена средства „пошто се у случају агресије не предвиђа враћање на партизански тип ратовања". Сви проблеми застарелости и недовољних количина за поједине борбене системе (ПТ, ПА и подршке) као и рокови испоруке, обновљени су и на техничким конференцијама и другим разговорима. Све до 1954. године нисмо успели сазнати ни висину средстава помоћи ни цене појединих средстава која су нам испоручивана као војна помоћ. Техничке конференције су дале објашњења по укупним листама, па су сачињени оријентациони усаглашени програми помоћи за 1951, 1952. и 1953. годину.[10] Касније су утврђивани годишњи програми, који су усаглашавани са Одељењем АМАС (American Military Assistance Staff) у Београду.

Споразум о помоћи закључен је 14. новембра 1951. и трајао је до 12. децембра 1957. У Споразуму се наглашава да ће влада САД „пружити. опрему, материјале, услуге и другу помоћ. ради унапређења међународног мира и ради јачања одбране ФНРЈ ...", а влада ФНРЈ се обавезује да опрему и сазнања неће пренети другим и да ће влади САД ставити на располагање динарска средства, ослободити царине и пореза на увоз и да ће примити посматраче САД као део Амбасаде САД.[11]

Реализација споразума у УСА доларима:[12]

Година	Вредност плана за годину	Испоручена вредност наоружања	Примедба
1951	122,545.000	21,900.000	
1952	188.198.509	152,700.000	
1953	257,688.220	204,600.000	
1954	257,875.140	185,700.000	
1955	64,387.088	108,400.000	за РВ није било програма
1956		31,900.000	
1957		42,000.000	
1958		2,408.000	
Свега	890,693.957	749,608.000	

По свим програмима помоћи испоручена су различита средства наоружања, међу којима и:[13]

8 Исто.

9 Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 48

10 Војни архив, К- 377/17, Ф-4, бр. 1, 4, 6 – 12, 19, 20

11 Војни архив, К-354/16, Ф-1, бр. 1

12 Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 49

13 Војни архив, К-21, Ф-3, р.бр.3 – Извештај о војној помоћи САД Југославији, ФНРЈ, ДСНО, Одељење за пријем војне помоћи САД, Стр. п. бр. 11 од 23.марта 1958.год

Наименовање	Испоручено	Муниција	Примедба
аутомата 11,43 мм	34.000	45,7 милиона	са пиштољском
митраљеза 12,7 мм	2.466	7,5 милиона	
реактивних бацача 60 мм	1.000	99.600	
реактивних бавача 90 мм	4.090	419.114	
топова 37 мм	210	284.000	
топова ПТ 57 мм М-1	280	354.277	рачунато и за БО-57 мм
ПА топова 40 мм М-1	381	768.132	
бестрзајних топова 57 мм	360		
бестрзајних топова 75 мм	760	149.292	и за 25 брдских топова 75 мм
ПА топова 90 мм М1А3 и М1А1	100	596.028	
хаубица 105 мм М-2 и М-3	403	691.230	
топова и хаубица 155 мм	333	594.313	
хаубица 203 мм М-2	24	1.100	
самоходних топова 37мм и 76 мм[14]	260	427.700	
самоходних топова 90 мм[15]	399		муниција је урачуната уз горњи калибар
самоходних хаубица 105 мм[16]	56		
оклопних аутомобила М8	265		
извиђачких кола М3А1	300		
средњих тенкова М4А3[17]	599		
средњих тенкова М47	319		
камиона трактора 12 – 18 т	1.001		и приколица разних 3.095
камиона ¾, 1,5 и 2,5 т	10.390		са санитетским и командним
командних рачунара за ПА топ 40 мм	20		
мостова bailly	20		и од 60 т – 3 и од 50 т – 3.
трактора гусеничара	97		
миноистраивача	806		
пламенобацача	500		
ријача путних са механизованим погоном	23		
ваљака путних гумених	12		
радиостаница СЦР	93		СЦР 159, 399 и 506
радио станица СЦР 300 и 508	1.306		
радара МК 3М7	21		и 2 радара AN/TDS-1 и MPQ-10A
авиона Ф-84Г	167		
авиона Ф-47Д	150	115 мотора	
авиона Ц-47 (транспортних)	20	39 мотора	
авиона млазних школских Т-33	25		
авиона млазних извиђачких[18]	22		

14 Самоходни топ 76 мм М18

15 Самоходни топ 90 мм М36

16 Самоходна хаубица 105 мм М7

17 Средњи тенк М4А3Е4.

18 Авиони РТ-33.

авиона млазних Ф-86Е	43		
хеликоптера С-51	10		
авио мотора Хиспано	80		
авио мотора Lycomin	500		
авио мотора R-1340AN-1	210		
За Југословенску ратну морнарицу			
патролних бродова	1		
миноловаца 400 т и 137 т	3		3 од 400 т
радара разних	79		
мотора разних	194		
митраљеза 12,7 мм	305	1,059.000	једноцевни 201 двоцевни 104
ПА топова 20 мм једноцевних	352	768.000	
ПА топова 40 мм	117	155.000	једноцевни 113, двоцевни 3 и четвороцевни један
ПА топова 76 мм	66	13.800	

За војну индустрију испоручено је 1.965 т разних врста барута, 100 т ТНТ и 50.000 разних упаљача, а нису испоручене машине бушилице, машине за олучење цеви, за хоновање, копир-машине, за намотавање патрона 82 мм и друго, свега 39 машина и ниједна лиценца (од 1953. добијени су делови техничке документације за неке врсте муниције 12,7 мм, 75 мм, 76 мм, 105 мм и др.).

Поред наведеног наоружања и опреме, испоручене су приколице, ауто – радионице разних намена, специјална возила (санитетска, противпожарна, цистерне и друга), сигнална средства, радио–станице, ракете авионске, авио бомбе, гатери, тестере, генератори, ванбродски мотори, филтери за воду, инжињеријске разне машине, телефонски уређаји, алат, инструменти, метеоролошке станице, агрегати, пумпе, даљиномери, подводни локатори, морске мине и друго.

Наоружање и опрема из првих програма (листе А и Б и програми 1951. и 1952.) били су намењени као допуна наоружања јединица ЈНА. Каснији програми су имали намену да се комплетирају и преоружају одређене јединице, што за време помоћи није завршено.

Испоручена опрема по типовима и моделима била је слична оној из Другог светског рата и делом је употребљавана, а затим ремонтована, посебно борбена и неборбена возила. Квалитет опреме, углавном, био је задовољавајући иако није увек била савремена, а било је и нове опреме (за Ратну морнарицу, авиони РТ-33 и радио-опрема, опрема за одржавање, инструменти и радионички уређаји). Кроз помоћ примили смо само око 20 % потребних резервних делова.

Нарочито је недостајао заптивни материјал, лежајеви, гуме, акумулатори итд., па се постојећа опрема није могла успешно одржавати. Посебно је било тешко одржавати авионе и опрему у Ратном ваздухопловству, где смо, у почетку, били обезбеђени само за 45 дана, а касније само за 90 дана употребе авиона, осим за авионе Ф-86Е где је највећи део резервних делова обезбеђено за 18 месеци. За Ратну морнарицу обезбеђени су 1-2 комплета резервних делова, а од 1955. године и нешто више, али није прелазило једногодишњу потребу резервних делова ни за једно средство. Највећи део преписке и ургенција у вези с војном помоћи односио се на потребу резервних делова и испорука потребне муниције, нишанских справа и неких возила, који нису истовремено испоручивани, па се често нису могла употребити оруђа без муниције или нишанских справа итд.

У време трајања војне помоћи на школовању ван Југославије (САД, СР Немачка, Енглеска, Француска) било је 762 припадника ЈНА (сви школовани нису распоређени за што су школовани). У исто време велики број јединица ЈНА обишли су официри САД. Укупно је било 768 посета и 23 делегације САД. Посете јединицама понекад су трајале и више дана.

Испоруке наоружања из домаће производње у овом периоду углавном су задовољиле потребе Армије у средствима наоружања која је производила наша војна индустрија. Са ранијим испорукама из СССР-а и оних из

америчке војне помоћи, Армија је доста ојачана, уз све слабости које је носило разнородно наоружање, а код неких врста и недовољна савременост и недовољан број оружја, нарочито у системима противоклопне и противваздушне одбране, у систему подршке пешадије, средствима везе и оклопним јединицама, морнарици и ваздухопловству.

На крају овог периода (1956) попуњеност Армије неким средствима наоружања била је: 56,2% аутоматима, 88,9% пушкама, 65,1% минобацачима 82 мм, 82,0% минобацачима 120 мм, 33,9% топовима 76 мм Б-1, од 23% до 54% муницијом, 81% авионима, 55,5% торпедним чамцима, 19,4% патролним бродовима, 86,4% торпедима, 69,2% до 100% радио–средствима, 44,5% заштитним маскама, 100% нагазним минама итд. Предвиђала се попуњеност највећим делом средстава наоружања из домаћег развоја и производње до 1960. године.

Сагледавање стања наоружања извршено је у протеклом периоду у свим видовима и родовима, посебно 1951, 1953. и 1956. године, о чему је расправљао и Војни савет на својој 3. седници 12. децембра 1956. године. Констатовано је да у наоружању ЈНА има још увек више врста трофејног, руског, англо-америчког и наоружања домаће производње, што отежава попуну муницијом, обуку, ремонт и одржавање. Било је малих серија муниције, а барути су били на граници стабилности. Због тога су проширене неке ремонтне радионице, а ремонт се вршио и у фабрикама војне индустрије. До 1956. године извршен је, углавном, ремонт артиљеријске муниције, пешадијског и артиљеријског наоружања и друге опреме. Трофејне ручне бомбе биле су у знатној мери неисправне. ПТ и ПА јединице нису имале довољно оруђа и муниције, нарочито оних савременијих и, посебно, неких врста муниције. За поједина оруђа недостајали су инструменти, као: ПА рачунари, артиљеријски дурбини, бусоле, даљиномери и др. На Војном савету констатовано је да не постоје прописи о занављању опреме већ само о расходовању, затим да складишни простор заузима застарело наоружање и опрему што кошта око 32 милиона динара годишње. Годишњи трошкови ремонта муниције износили су 3-5 милијарди динара. Ремонт муниције се вршио после 15-20 година, па како је био недовољан утрошак муниције за наставу, то су морали настати губици муниције због застарелости и ремонта. Војни савет утврдио је да „Занављање застарелог наоружања и попуњавање недостајућег сада се постепено врши из домаће производње путем усвајања модерних типова наоружања. У том погледу најслабије се стоји са противтенковским наоружањем и аутоматским пушкама".[19]

Анализирајући стање материјално-техничког обезбеђења Армије и проблеме, Војни савет је на неколико седница донео и неке непосредне одлуке и оне за рад у наредном периоду, када долази до решавања низа питања у организационом сређењу Армије, у разради и заузимању ставова о карактеру будућег рата, о развоју нових средстава наоружања и опадању војне производње, као и о снажном порасту тржишне производње у војној индустрији.

Артиљерија

У наоружању Југословенске армије после ослобођења земље 1945. године, налазили су се разни калибри, модели и типови артиљеријског наоружања, као, на пример: противтенковски топови са пет разних калибара из 4 земље (37 мм Шкода, 45 мм М.37 и М.42, 50 мм М.38,[20] 57 мм М.1, 75 мм М.40[21]), пешадијски 75 мм М.37 (немачки), брдски 75 мм М.15, 75 мм М.36 (немачки) и 75 мм (амерички), пуковски топови 76 мм М. 27 и М.43, дивизијски топ 76 мм ЗИС-3 (совјетски), пољска хаубица 100 мм М.14 и 14/19 (југословенска), М.16 и М.22 (италијанска), брдска М.16/19, хаубица 105 мм М.18 (немачка), хаубица 122 мм М.38, топ 122 мм М.31/37 и топ 152 мм М.37 (совјетски), хаубица 149 мм (италијанска), мерзер 150 мм (немачки), минобацачи 120 мм (совјетски) итд.[22]

У противавионској артиљерији налазило се 8 калибара разних типова из пет земаља.

Целокупно артиљеријско наоружање потицало је из предратне и ратне производње, и било је већ у употреби у току рата. За све наоружање располагало се одређеним количинама и врстама муниције, највећим делом трофејне и ратне производње. Све артиљеријско наоружање било је у различитим степенима исправности, а већи део муниције са барутима на граници стабилности.

19 Војни архив, АБ 3250, Ф-2, бр. 10.

20 Немачки 50 мм Пак-38.

21 Немачки 75 мм Пак-40.

22 Viša vojna akademija JNA, *Taktičko-tehnički potstetnik*, Beograd 1953, 124 – 126

Због неисправности артиљеријског наоружања, затим малог броја оруђа и муниције као и због унификације наоружања, већ 1946. године предвиђено је избацивање из наоружања италијанских, енглеских и неких немачких оруђа. Одржавање артиљеријских оруђа отежавали су не само различити калибри, типови и модели, већ и непостојање производних и ремонтних капацитета, репроматеријала и техничке документације, те се извесна оруђа нису могла ни оправити. Повољније стање било је за производњу и ремонт муниције, и то само за неке врсте муниције и калибре од 45 мм до 100 мм (фабрика "Тито" Сарајево са одељком у Славонском броду), али и овде без барута, експлозива и репроматеријала, осим онога што је затечено после ослобођења, односно док нису изграђени нови капацитети.

У наоружању Армије налазило се артиљеријско наоружање заплењено у току рата и, делом, добијено од савезника. Оно је било врло различито и у различитим количинама и степенима исправности. У наредној табели су приказане приближне количине неких врста артиљеријских оруђа у 1, 2. и 4. армији крајем Другог светског рата:[23]

Јединице	ПТ топова	хаубица	топова	ПА топова	минобацача
1. армија	74	39	48	43	53
2. армија	18	12	76	20	30
4. армија	82	51	68	24	

Сагледавањем структуре појединих врста артиљеријских оруђа запажа се да су армије поседовале врло велики број различитих калибара, модела и типова артиљеријских оруђа са врло мало муниције. Тако је 1. армија, између осталог, имала за хаубице 105 мм само 24 гранате, за топове 75 мм 1.536 метака, за 76 мм ЗИС 6.448 метака, за топове 76 мм М.42 7.153 гранате, за 122 мм 2.987 метака, за минобацаче 120 мм 3.459 мина, итд.

За ватрену подршку било је највише оруда до 100 мм, са дометом испод 10 км, за хаубице 105 мм и 122 мм 11 км, а само мали број оруда са дометом 17 км и 20 км. Минобацачи су имали домет испод 5 км.

Неповољно стање артиљеријског наоружања у ЈА решавано је: унификацијом, оправком наоружања и ремонтом муниције, организовањем домаће производње и набавком из СССР-а.

До доношења плана производње наше војне индустрије и почињања производње, снабдевање Армије артиљеријским наоружањем вршено је искључиво из СССР-а. До јесени 1947. године из СССР-а је на основу одобреног кредита, између осталог, испоручено: 823 топа 76 мм разних и ЗИС-3 (муниција из домаће производње), 220 хаубица 122 мм М.38 са 56.400 метака, - 92 топа 122 мм М.31/37 са 13.500 метака, 20 топова-хаубица 152 мм М.37 са 5.100 метака, 437 минобацача 120 мм са нешто муниције (муниција из домаће производње), ПТ и ПА топови разних калибара, итд.

Уз оруђа испоручена је, делимично, и друга опрема, као што су нишанске справе и возила. Мада је већина оруђа била, углавном, исправна, у скоро свакој групацији било је и недостатака а код 30% су кородирале цеви и скоро 100% бакарисане, оруђа су била ремонтована и у нека уграђени стари делови. Испоручена муниција била је из ратне производње слабијег квалитета, лаборисана старим чаурама и без података о стабилности барута. Слично стање било је и са нишанским справама.[24]

Ово наоружање је наредбом начелника Генералштаба ЈА распоређено у гардијску дивизију, 1. и 2. армију, а затим и у друге армије, док је део уступљен армији НР Албаније. Набављено наоружање представљало је значајно ојачање за ЈА.

После Резолуције ИБ 1948. године, снабдевање артиљеријским наоружањем било је једино могуће из домаћих извора. Због незавршеног развоја и производње артиљеријских оруда у земљи, дат је приоритет оправци и оспособљавању трофејних артиљеријских оруда. Таква оруда у почетку су углавном, и тражена од америчке војне помоћи, када је 1951. године закључен споразум између владе ФНРЈ и САД о војној помоћи.

У току трајања америчке војне помоћи (до 1957. године) Југославији је испоручена разна опрема. Од артиљеријског наоружања наводе се само неке испоруке:[25] 360 бестрзајних топова 57 мм, 760 бестрзајних топова 75 мм са 142.292 метка, 403 хаубице 105 мм М.2 и М.3 са 691.230 метака, 333 топа и хаубице 155 мм са 594.313 метака, 24

23 Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 201

24 Војни архив, К-287, Ф-3, бр. 3/9.

25 Војни архив, К-21, Ф-3, р.бр.3 – Извештај о војној помоћи САД Југославији, ФНРЈ, ДСНО, Одељење за пријем војне помоћи САД, Стр. п. бр. 11 од 23.марта 1958.год

хаубице 203 мм М.2 са 1.100 метака, и ПТ и ПА топови разних калибара, итд.

Уз оруђа испоручена је и друга опрема (нишанске справе, возила и друго). Испоручено наоружање било је на нивоу решења из Другог светског рата, делимично употребљавано и са извршеним ремонтом. Иако није било сасвим савремено, било је доста употребљиво, али са недовољно муниције и врло мало резервних делова. Посебно нису задовољавали ПТ-оруђа и ПА артиљерија. У целој Армији, иако је знатно повећана њена борбена способност, још више се повећао асортиман наоружања.

Највећи део артиљеријског наоружања и муниције ЈНА у том периоду прошао је кроз ремонт, осим муниције за коју нисмо још обезбедили барут или упаљаче. Недостајале су специјалне врсте муниције (темпирна, панцирна, кумулативна, поткалибарна). Ради унификације предузете су мере прекалибрирања оруда на 76 мм, 105 мм и 90 мм.

Војни савет је 12. децембра 1956. године констатовао да у наоружању има још увек велики број разних врста наоружања трофејног, совјетског, англоамеричког и наоружања домаће производње, те је одређено који ће се модели задржати у јединицама, са захтевом да се изврши унификација инструмената и нишанских справа, алата, итд. Све те мере, укључујући и домаћу производњу, утицале су на побољшање борбене готовости Армије.

Од 1949. године када је почела домаћа производња артиљеријског оруда (до тада је вршена само оправка) до 1956. године, из домаће производње на основу домаћег развоја, осим ПА топа 20/3 мм, испоручене су ове количине наоружања:[26]

Средство	**1949.**	**1950.**	**1951.**	**1952.**	**1953.**	**1954**	**1955**	**1956**
Топова 76 мм Б-1	12	74	120	138	200	96	140	122
Хаубица 105 мм	почетак развоја			прототип и усавршавање				4
Минобацача 120 мм	почетак развоја, израда протипа и побољшање					4	164	160

На крају 1956. године Армија је располагала знатним средствима артиљеријског наоружања, и то: са 543 ПТ-топа 57 мм, 198 ПТ-топова 75 мм, преко 1.000 минобацача 120 мм, 811 брдских топова 76 мм, 751 хаубицом 105 мм, 281 хаубицом 122 мм, 265 хаубица 155 мм, 66 топова 155 мм. 24 хаубице 203 мм, преко 1000 топова 76 мм ЗИС, 1948. ЛПАА, 715 СПАА. са муницијом за 85 до 400 дана рата и попуном оруђима од 69% до 134%, према формацији.[27]

Разрада концепције о начинима вођења оружане борбе, уз употребу атомског, ракетног и другог савременог наоружања, довела је до закључака о начелима употребе артиљерије и њеном перспективном развоју. Основна пажња усмерена је на противоклопну и противваздушну одбрану, затим средствима за управљање ватром, развоју муниције итд. Констатовано је да: „Артиљерија остаје и надаље најуспешније и најмасовније средство за подршку борбених дејстава ватром... И поред постојања других борбених средстава са јаком ватреном моћи, артиљерија ће ипак често бити једино средство ватрене подршке пешадије....”[28] па ће, понекад, морати примати задатке тенкова и авијације. Она мора бити у стању да прати пешадију свуда и у свим условима. Она ће „и даље остати основни плански елемент и костур противтенковске одбране без обзира што се масовности те одбране преносе у великој мери на пешадију”.[29]

По новој концепцији употребе требало је знатно више ојачати артиљеријом здружене јединице, па је пешадији (пук – бригада) додељено 55% укупне артиљерије, дивизијама 30%, а у саставу артиљеријских јединица резерве Врховне команде 15%. Око 1/3 укупних арт. оруђа распоређено је у јединице првог ешелона.

У складу са овим схватањима размотрена су, 1957. године, поједина средства наоружања, борбени системи и други аспекти артиљеријског наоружања:[30]

26 Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 206

27 Исто.

28 Војни архив, К-23, Ф-1, бр. 9.

29 Исто.

30 Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 207

1) Противоклопна одбрана.

2) Артиљерија за непосредну подршку - топови 76 мм Б-1, 76 мм ЗИС, хаубице 105 мм и топови 122 мм сматрани су перспективним, иако нису били довољно покретни и имали су мали домет, с обзиром на дубину борбеног поретка. Зато се тражило решење у ојачању пешадије артиљеријом, у набавци нових тегљача и развоју нових врста муниције. Предвиђено је ешелонирање арт. јединица по дубини, да би се могла подржати оба дивизијска ешелона. За дејство на непријатељеве полазне положаје артиљерија није поседовала оруђа. Појавом бестрзајних топова постепено се мењало мишљење о значају дотадашње брдске артиљерије, па се предвиђала замена оруђа 76 мм Б-1, и давање приоритета развоју бестрзајног оруђа 82 мм.

Топови и хаубице 122 мм, 152мм и 155 мм, због малог домета нису могли у потпуности извршити задатак опште подршке, већ само на малој дубини, тј. „не располажемо артиљеријом која би могла убудуће представљати корпусну или армијску артиљерију".[31] Располагало се само са 10 дивизиона (топови 122 мм и 155 мм) са корисним дометом преко 17 км, што је било недовољно, па је предложено да се тражи решење за увођење ракетног наоружања домета 30 – 50 км. Појачана је и артиљерија дивизије на 6 – 8 дивизиона.

Количине од око 3.750 артиљеријских оруђа биле су превелике за класичну артиљерију. Разматран је предлог да се оне смање на око 850 оруђа, чиме би се уштедело око 60 милијарди динара за набавку нових оруђа већег домета и покретљивости. Резерве муниције нису биле у складу са перспективом појединих оруђа.

3) Противваздушна одбрана била је одвојена од артиљерије.

Отворени су и интензивирани задаци развоја и то: БО-105 мм, Х-155 мм, вођене ПО ракете, вишецевног бацача ракета и СО-122 мм (уградња топа 122 мм на шасију тенка "шерман"), затим отклањање недостатака на минобацачу 120 мм, уградња наше цеви 105 мм на лафет немачке хаубице 105 мм, дорада наших хаубица 105 мм, развој панцирне муниције 90 мм, (није се могла испитати јер се чекало на увоз панцирних плоча), развој кумулатине и ракетне муниције, посебно неротирајуће, домета 30 – 50 км.

Артиљерија је 1960. године била оспособљавана за рат у погледу тактике, организације, формације и усавршавања оруђа и муниције. Ради тога је израђен десетогодишњи перспективни план развоја артиљерије, у коме је било тежиште на противоклопној одбрани и увођењу нових средстава наоружања. Планом је предвиђена замена оруђа 76 мм ЗИС са нашом Х-105 мм М-56, а оруђа 105 мм М-18, М-3 и 100 мм М-19 са нашом Х-155 мм и вишецевним бацачем. Средства по десетогодишњем плану за муницију подељена су тако да 41% отпада на противоклопну, а 59% на осталу муницију. Планом је предвиђено ојачање пука ПО средствима, с тим да сва пратећа оруђа буду уједно и противоклопна. Слабости артиљерије нарочито су истицане у ПО борби и у транспорту, којим се није могла пратити пешадија (топ 76 мм Б-1 који треба да се креће у стрељачком строју, вукао је камион "Доџ" од 1,5 т). Оруђа 76 мм Б-1 и УБ Б-52 била су способна и за транспорт на тежем земљишту, али се формацијом то није предвиђало (било је 29% моторизовано), што није било најбоље решење.[32]

Артиљерија се попуњавала средствима везе, заменом америчких радио-станица А-7-А са нашом РУП-2. До замене, задржане су и америчке радио-станице СЦР-609/610 и СЦР-509/510.

Доношење Перспективног плана народне одбране за период од 1961. до 1965. године утицало је на равномернији технички развој Армије. Тиме је пружена могућност да видови и родови у оквиру одобрених средстава боље планирају свој развој и реализацију, а фабрике војне индустрије могле су боље сагледати своју запосленост. Набавни органи добили су овлашћења за склапање дугорочних уговора.

На основу уговора о кредиту са СССР-ом, за ЈНА су, у периоду од 1961. до 1965. године, испоручена значајна средства од чега је на артиљерију отпадало 6,42% вредности испорука, а на ПВО 21,70%. Из СССР-а су испоручена средства за противоклопну и противваздушну одбрану, укључујући први пут ракетна средства и самоходна оруђа 100 мм са муницијом. У истом периоду из домаће војне индустрије и увоза са Запада, испоручена су значајна средства.

Радило се на свим задацима развоја из претходног периода. Испоруке у периоду од 1961. до 1965. године (из земље и увоза) знатно су повећали борбену способност Армије и, посебно, свих родова, што је и био задатак да

31 Војни архив, К-21. Ф-1, бр. 3.

32 Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985 – Naučnoistraživačka i razvojna delatnost*, Beograd 1989, 177, 179

се Армија што више технички опреми на рачун њеног смањења. Од укупно утрошених средстава за наоружање, на артиљерију је отпадало (у %) и то: 1961. -5,7, 1962. -6,4, 1963. -7,4, 1964. -7,4 и 1965. -5,7%. У артиљерији се налазио и знатан број оруђа која се нису занављала: ПТ топови 57 мм, 75 мм и 76 мм, затим топови за ватрену подршку 76 мм М-42, самоходни топови 76 мм, 90 мм и 100 мм, топови 76 мм Б-1, СО 105 мм, хаубица 122 мм, домета 13 км, топови 122 мм домета 21 км, топови хаубице 152 мм домета 17 км, топови 155 мм домета 23 км, совјетски минобацачи 120 мм (расходује се 47,4%), тј. највише трофејна оруђа и из помоћи. У ПАА су се налазили топови од 20 мм до 94 мм са радарима и ракетним дивизионима доста застарелим, иако се и с тим наоружањем могла водити успешна одбрана и наносити непријатељу осетни губици.[33]

На основу споразума са СССР-ом о кредиту за набавку наоружања, до јесени 1947. године, од противоклопног наоружања, испоручено је: 617 ПТ-пушака, 235 ПТ-топова 45 мм М-37, 14 ПТ-топа 57 мм М-43, са муницијом, резервним деловима и опремом. На примљених 78 ПТ-топова 45 мм М37 било је мањих или већих недостатака (климавост зупчаника на колевци, покидани делови и сл.).[34]

Већ тада је указивано да су оруђа ПТ-одбране недовољно ефикасна и несавремена. Једино су оруда 75 мм ПАК с панцирном гранатом и 76 мм М-42 са поткалибарним пројектилом могла успешније да воде борбу са тадашњим тенковима. Оруђа су била са запрежном вучом и товарна.

Већ 1948. године израђен је први прототип брдског топа 76 мм Б-1 и, после више реконструкција, добило се више побољшања, али као пратеће оруђе пешадије. Утврђено је да овај топ није био погодан за ПТ-одбрану, због малог калибра, ротације кумулативне гранате, тежине и мале пробојности.

Због прекида испорука наоружања из СССР-а и источноевропских земаља после Резолуције ИБ 1948. године, Југославија је била приморана да затражи помоћ у наоружању од западних земаља, и посебно ПТ-средстава, осим ПТ-мина.

Преговори о војној помоћи нису ишли без тешкоћа, а посебно за противоклопну одбрану која је била критична, с обзиром на наоружање наших суседа и тенкопролазне правце. Преко војне помоћи понуђени су нам, углавном, ПТ-топови 57 мм М-1 и базуке од 2,36 инча. Ти топови су били недовољно ефикасни, и недовољно покретни, јер у почетку нисмо добили ни потребна транспортна средства. Бестрзајна оруда, такође, у почетку нисмо могли добити јер су и они имали велике потребе, посебно у Кореји (где су највећи број тенкова, указивали су, уништили напалм – бомбама). Није увек била синхронизована испорука оруђа, муниције и опреме. Сва оруда већ у време добијања била су застарела, ефикасног домета од 500 до 1.000 м и пробојност испод 100 мм, што је било потпуно недовољно за пробијање оклопа тенкова из тог периода. Због тога су се решења тражила у тактичкој употреби топова за бочна дејства, уз повећано запречавање. Пратећа оруда 76 мм М-42 имала су пробојност од 69 до 92 мм, зависно од муниције, а самоходна оруда 76 мм и 105 мм до 140 мм.[35]

У периоду од 1951. до 1957. године из војне помоћи са Запада примљена су средства ПТ-одбране, и то:[36] 210 ПТ-топова 57 мм М-1 са 284.000 метака (и за БО 57 мм), 360 бестрзајних топова 57 мм М-18, 760 бестрзајних топова 75 мм М-20 са 142.292 метка, 260 самоходних оруђа 76 мм М-18, 56 самоходних оруђа 105 мм М7, 1.000 реактивних бацача 60 мм са 98.600 мина, 4.090 реактивних бацача 90 мм са 419.114 метака и 399 самоходних оруђа 90 мм М-36.

Због великог асортимана оруђа и муниције, предвиђено је, још 1953. године, да се избаце из наоружања ПТ-топови 37 мм 45 мм и 47 мм. Предвиђено је, такође, да се обезбеде резерве муниције из увоза за немачке и америчке ПТ-топове, и за старије тенкове за 100 дана рата, јер се није предвиђала производња тих калибара у домаћој индустрији.[37] Међутим, таква политика унификације није се успела реализовати, јер није остварено предвиђано добијање оруђа из војне помоћи, а ни домаћи развој није напредовао потребним темпом.

Управа артиљерије је, 1957. године, оцењивала да ПТ-оруда 50 мм, 57 мм, 75 мм и 76 мм ЗИС не задовољавају.

33 Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ - 1945-1985 -Naučnoistraživačka i razvojna delatnost I*, Beograd, 1989, 179, 180; Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ - 1945-1985 - Opremanje naoružanjem*, Beograd, 1989, 209

34 Војни архив, К-287, Ф-3, бр. 1/56.

35 Viša vojna akademija JNA, *Taktičko-tehnički potstetnik*, Beograd 1953, 124 – 126; *Taktičko – tehnički priručnik*, Beograd 1967, 196

36 Војни архив, К-21, Ф-3, р.бр.3 – Извештај о војној помоћи САД Југославији, ФНРЈ, ДСНО, Одељење за пријем војне помоћи САД, Стр. п. бр. 11 од 23.марта 1958.год

37 Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ - 1945-1985 – Kopnena vojska JNA II*, Beograd 1989, 295

Противоклопна одбрана је: „Недовољно ефикасна у борби са тенковима, тако да, у ствари, не располажемо оруђима која би могла водити успешну борбу са непријатељским тенковима на већим и средњим даљинама, чак ни укључивањем у противтенковску артиљерију СА 90 мм".[38] Због тога су се тражила решења да противоклопна артиљерија буде лака, покретљива и довољно ефикасна, па су у том смислу постављени задаци и, 1960. године, налазили су се у развоју:[39] бестрзајни топ 105 мм (испитивање пробног комада 1959. године) за ПОБ на даљинама 600-800 м и за задатке пратеће артиљерије, противтенковски топ 90 мм СПТ (предвиђен за земаљску и обалску артиљерију), уградња топа 122 мм М31/37 на шасију тенка "Серман", водена ПТ-ракета "скакавац", за даљине до 2.000 м и пробојности од 400 – 440 мм, бестрзајни топ 82 мм (пробна партија). усавршавање РБ, уградња механичког нишана и убрзање производње РБ М-57, испитивање могућности уградње тромблона на противтенковску пушку (обустављен развој), развој кумулативне пушћане (тромблонске) мине и друге кумулативне муниције, муниције са пластичним експлозивом и ПТ-мина, неротирајуће кумулативне мине и пројектили, - повећање пробојности мина БО-82 мм и БО-105 мм, развој електричних упаљача за кумулативне пројектиле, студија кумулативног дејства (код БО-82 мм повећана пробојност са 190 мм на 240 мм), даљи развој ПТ-мине, антимагнетне и без облоге, и освајање бешавних цеви, нових врста челика, барута, експлозива, нишанских справа, итд.

Из прегледа се види да је противоклопна одбрана рачунала на домаћи развој ПТ-средстава наоружања, па се с тим плановима ушло и у перспективни план развоја артиљерије, предвиђајући преоружање ПО дивизиона топовима 90 мм и самоходним 122 мм до 1965. године, а до 1970. године и вођеним ПТ-ракетама. Самоходна оруђа 90 мм користила би се за бочна дејства на непријатељеве тенкове. У пешадијским бригадама предвиђала се замена ПО батерија 76 мм ЗИС са батеријом БО-105 м до 1965. године, а до 1970. године увођење и вођених ПТ-ракета.

Начелник Генералштаба је 1960. године у свом извештају о борбеној готовости констатовао незадовољавајуће стање ПО одбране: "Ни једно наше оруде са чела не може пробити чак ни средњи савремени тенк. Две трећине ПТ-артиљерије су немачки калибри. . . и совјетски .. има мало граната "[40] (оруђа 76 мм М-42 имала су свега по 9 поткалибарних граната на цев, а за СО 100 мм свега по 33 гранате). Тежа оруђа вучена су камионима, а остала коњском вучом. У то време савремене армије су имале у наоружању ПТ-ракете. Због тога, наглашава се у извештају, потребно је из увоза набавити ПТ-ракете, и ради помоћи институту за домаћи развој. Недостајало више од 60% РБ М57 по формацији. Стари РБ М-49 били су слабог квалитета и дотрајали.

Јединице су биле попуњене ПТ-минама свега 25%, па се предвиђало убрзана производња и развој механичког минополагача. Била су нерешена питања уређења територије за ПО одбрану.

Војна индустрија Југославије непосредно након Другог светског рата

Многи послови и задаци на организацији војне индустрије извршени су после преласка Врховног штаба НОВЈ у Београд, а нарочито после његовог преименовања у Генералштаб Југословенске армије (1. март 1945. године) у чијем је саставу организовано и Војноиндустријско одељење, које је са малим бројем стручњака, углавном, са железнице и нешто из моторске и ваздухопловне индустрије, почело са радом. Већ почетком марта 1945. године на основу првих сагледавања бивше војне индустрије на ослобођеној територији, констатовано је да је производне капацитете „окупатор потпуно онеспособио, тако да Југословенска армија нема данас могућности да се у земљи снабдева ни оружјем ни муницијом. Тиме је ударна снага Југословенске армије ослабљена, јер је у свом снабдевању упућена готово искључиво на савезничку помоћ . . . (а) Југославија би на темељу свог рудног богатства могла изградити потребну индустрију која би осигурала снабдевање и оружјем и муницијом за вођење рата и за наоружање велике Југословенске армије".[41]

Стање производних капацитета за производњу наоружања и војне опреме, према првим налазима Војноиндустријског одељења, било је следеће:

Војнотехнички завод у Крагујевцу окупатор је систематски и потпуно уништио. Водио се под називом Војнотехничка радионица, а запошљавао је око 140 радника.

38 Војни архив, К-21, Ф-1, бр. 3.

39 Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ - 1945-1985 - Opremanje naoružanjem*, Beograd, 1989, 228

40 Војни архив, К-84, Ф-3, бр. 2.

41 Војни архив, К-57, А/О, бр. 26/25-2

Вредним радом преосталог радништва успело се преосталих 100 машина (1,1/2%) поправити и ставити у погон.[42] Највише се радило о оправци оружја и моторних возила.

Фабрика оружја и муниције а. д. Ужице (приватно власништво) потпуно је онеспособљена за производњу после другог уласка Немаца у Ужице, новембра 1941. године. После ослобођења земље фабрика је радила на изради пољопривредних машина и других производа (сејачице, блокеји, ексери, алати и сл.), а запошљавала је 46 радника.

Фабрика „Вистад“ у Ваљеву и Вишеграду (приватно власништво) сачувала је у Ваљеву део машина за производњу ручних бомби, каписли и упаљача, док су производна опрема за производњу стрељачке муниције и друге машине однете и продате окупаторским властима и њиховим савезницима. Погони у Вишеграду потпуно су уништени. Од ослобођења земље до 30. марта 1945. године фабрика „Вистад“ произвела је око 200.000 ручних дефанзивних бомби. У исто време припремала се за производњу минобацачких мина 82 мм и 120 мм, али је била у закашњењу због помањкања репроматеријала. Припремала се производња и немачке мине 81 мм за коју је у Баричу, код Обреновца, пронађено 30.000 упаљача.

Фабрика за производњу тринитротолуола (капацитет око 1,5 т/дан) у Баричу код Обреновца (власништво ВИСТАД-а) није била довршена до почетка рата, па ју је власник Станковић продао 1943. године Немцима. Они су опрему демонтирали и однели у Немачку, а део зграда и инсталација при ослобођењу Обреновца 1944. године уништили.

Војнотехнички завод у Обилићеву код Крушевца и на Равњаку потпуно је онеспособљен. У разрушеним објектима у Обилићеву, после ослобођења земље, били су смештени заробљеници.

Војнотехнички завод у Чачку потпуно је онеспособљен за било какву производњу.

Државна фабрика авиона у Краљеву потпуно је онеспособљена за било какву производњу.

Индустрија мотора а. д. Раковица (приватно власништво, касније преузета у државне руке) после ослобођења земље остала је неоштећена, па се одмах користила за оправку моторних возила и, делимично, наоружања. Прва је почела са производњом домаћих камиона од затечених делова.

Приватне фабрике авиона „Икарус” и „Змај” у Земуну, „Рогожарски” у Београду и „Утва” у Панчеву биле су делимично оштећене од бомбардовања, а део машина су однели Немци. Одмах после ослобођења земље вршиле су оправке возила и израду војне опреме (носила, запрежна кола, намештај и сл.).

Војнотехнички завод у Сарајеву делимично је радио за време окупације земље на производњи артиљеријске муниције заједно са одељком у Творници вагона у Славонском Броду (зрно и чаура), са капацитетом од пре рата - 1.050 граната на дан. У току окупације и пред повлачење, окупатор је демонтирао и однео 83 машине из Сарајева и 86 машина из Славонског Брода, међу којима и 5 преса за артиљеријску муницију. Неке од тих машина пронађене су на прузи Добој-Брод, па се припремало њихово враћање ради успостављања производње артиљеријске муниције од 76 мм до 100 мм. Процењено је да се у овом заводу с одељком у Славонском Броду, може организовати капацитет од око 1.000-1.500 граната на дан, зависно од калибра и расположивог материјала који је мањкао од самог почетка. Међутим, одмах је констатовано да су машине застареле и на ивици употребљивости.

Фабрика артиљеријске муниције у Вогошћи код Сарајева била је у изградњи и до рата дошло је 397 машина из Чехословачке, па је отпочела монтажа која је због окупације земље прекинута. Окупатор је непун месец дана после свог упада у Југославију почео са демонтажом објеката и машина, и све то однео у Немачку и Аустрију, као и машине које су биле припремљене за испоруку из Чехословачке (1.055 машина). Окупатор је, такође, однео машине и инсталације из фабрике Илијаш код Сарајева и Вреоца код Лазаревца.

Војнотехнички завод Камник у Камнику (Словенија) после ослобођења земље био је делом оспособљен за производњу црног барута (око 1.000 кг за 8 сати), експлозива (око 3.000 кг за 8 сати) и делимично спорогорећег штапина, приближно истог капацитета као и пре рата када је запошљавао око 700 радника. Окупатор је у току окупације и из овога завода односио готове производе а од опреме млинове, транспортере, трансмисије, пећи, стругове, трачнице и разни репроматеријал и опрему лабораторије. Близу Словенске Пожеге налазио се застарели погон за производњу рударског експлозива “Глатес” (власништво немачке фирме “Wassag”) који је био делимично оспособљен за производњу те је одмах после ослобођења

42 Војни архив, К-25, А/О, бр. 8-1, 11/0

припојен Камнику. За укупну производњу експлозива коришћен је експлозив из авиобомби и артиљеријских граната које су се налазиле у кругу завода Камник, јер других сировина и репроматеријала нисмо имали.

Стручњаци Ратне морнарице извршили су обилазак поморских арсенала и радионица и утврдили да је арсенал Тиват (за оправку ратних бродова и градњу мањих бродова) уништен 70%, а докови и лучки уређаји 100%, као и оптичка и пиротехничка радионица, радионице у Кумбору, Дивуљама, Шибенику и Краљевици, и Творница торпеда у Ријеци. Око 80% уништено је бродоградилиште у Ријеци и 70% у Пули, а око 50% артиљеријска радионица у Лепетанама и завод за израду одеће и обуће. Бродоградилишта на рекама била су, такође, знатно оштећена.

Напред изнети, само делимични подаци о стању неких капацитета за могућу производњу наоружања и војне опреме, указују на незавидне способности привреде Југославије да задовољи потребе ЈА наоружањем и војном опремом, као и другим потребама.

Непосредна и хитна потреба за муницијом (рат је још трајао) утицала је да се 6. марта 1945. године покрене питање оснивања државног предузећа за производњу муниције, а затим 13. марта да се фабрика "ВИСТАД" стави под контролу Министарства народне одбране. Количине и врсте муниције (од 6,5 мм до 122 мм) рачунате су за потребе 50 дивизија.

Стање хемијске индустрије обрађено је 15. марта 1945. (где је на самом почетку наглашено: "... војнохемијска индустрија потпуно је уништена"[43] са напоменом, да се мора све почети из почетка и то за: нитроцелулозни барут, нитроглицеринski барут и динамит, амонал, тротил, црни барут, штапин и иницијални експлозив - фулминат живе (или оловни азид), са детаљнијим оствртом и на сировине и на то шта се још може уз ту производњу организовати и за цивилне потребе.

Војноиндустријско одељење подржало је предлог Одељења за везу Генералштаба ЈА (13. март 1945. године) за организацију производње "апарата слабе струје . . . да се спроведе потребна једнообразност у тој служби и да како пошта, телефон и телеграф, тако и саобраћај, снабде одређеним типовима апарата",[44] па је предложено да се донесе уредба о оснивању "Телетехнике".

За ваздухопловну индустрију предложено је да се образује специјална комисија од стране Министарства народне одбране, Команде ваздухопловства, Министарства индустрије, те представника удружења ваздухопловне индустрије, која би испитала све потребе и могућности те индустрије, да се утврди што је окупатор однео и да се израде производни задаци.

Затечено и сагледано стање бродограђевне индустрије на мору, одмах после ослобођења, није резултирало у предлог за обједињавање те индустрије, коју су држале команде јединица Ратне морнарице, а затим и органи Народне Републике Хрватске. Бродограђевна индустрија стављена је 1948. године у надлежност МНО. Основана је и Централна управа бродоградње са основним задатком да обави обнову те индустрије.

Биле су присутне велике активности, уз знатне отпоре, да се војна индустрија организује под контролом Министарства народне одбране, а не Министарства индустрије у чијем се саставу тада налазила. Председништво Министарског савета Демократске Федеративне Југославије, донело је 20. јуна 1945. одлуку да се 11 фабрика, које производе за потребе војске, ставе под контролу Министарства народне одбране, што је било основа за стварање и почетак војне индустрије.

У документима из првих година после ослобођења земље говори се о обнови југословенске војне индустрије и одмах се дају и предлози: „Да би се у нашој земљи могла производити пешадијска и артиљеријска муниција, потребно је да из иностранства набавимо следеће: комплетна инсталација за израду пешадијске муниције.... комплетна инсталација за израду артиљеријске муниције. . .Помоћна постројења . . ."[45] „Сматрамо да би требало створити нову војнохемијску индустрију, што нам није могуће без помоћи у инсталацијама (из Мађарске на рачун репарација или из СССР-а) и стручном вођству."[46]

Први успеси обновљене војне индустрије, а вероватно и прве тешкоће набавке наоружања, определили су нове власти на ослањање на властите снаге. Генералштаб Ј А наредио је 17. јула 1946. године и посебно нагласио: „Приликом израде плана за 1947. годину тежити да се највећи део поруџбина додели нашим војнотехничким заводима . . . Само оне поруџбине које се не могу извршити у заводу поверавати предузећима цивилног сектора,

43 Војни архив, К-4А, Ф-2, бр. 2617.

44 Војни архив, К-25, А/О, бр.1-1 11/0.

45 Војни архив, К-25А, Ф-18/лл.

46 Војни архив, К-25А, Ф-6, бр. 1/11.

а у крајњем случају иностранству (првенствено СССР и Чехословачкој)".[47]

Оваква оријентација служила је као основ у изради Средњорочног плана (производње) војне индустрије и бродоградње за период од 1947. до 1951, у којем је, поред производње стрељачког наоружања и муниције, планирана производња и артиљеријских оруђа, авиона, бродова и подморница. То указује на јасну оријентацију да се у земљи производи највећи део потребних средстава наоружања за Југословенску армију. Војна делегација вратила се марта 1948. из СССР-а са неуспешних преговора о набавци наоружања и опреме за војну индустрију и на седници ЦК КПЈ (марта 1948) реферисала да представници СССР-а сматрају да треба да смањимо Армију и да морамо имати скромнији план у војној индустрији. На то је Тито изјавио да се не слаже са таквим ставовима, јер Југославија мора имати јаку армију, те сматра реалним план изградње војне индустрије, и тада је указао да се Југославија мора ослонити на сопствене снаге. Сви ти ставови заузети су пре прекида свих уговора од СССР-а и источноевропских земаља са Југославијом, тј. пре Резолуције ИБ 1948. године.

Предузете мере у обнови и изградњи војне индустрије, упркос огромним привредним тешкоћама у земљи, такође, потврђују ту оријентацију (обнова и изградња војне индустрије, поруџбине пројеката и опреме за шест фабрика у Чехословачкој и Пољској, утврђивање репарација, оснивање организација за развој и пројектовање итд.).

Изградњу војне индустрије условљавали су многобројни проблеми у привредном животу порушене и опљачкане земље после ослобођења, па се у почетном периоду рачунало на блажи њен пораст, уз минимална средства улагања и уз услов да се не одступи од основне оријентације у изградњи војне индустрије. Резолуције ИБ и неки други разлози (заоштреност односа са Западом) утицали су на убрзани рад у изградњи војне индустрије.

Формацијске промене у артиљерији ЈНА 1948–1958. године

Због простора нећемо се детаљније бавити променама у формацији артиљерије ЈА у периоду 1945–1948. године већ ћемо се позабавити детаљније следећим периодом 1948–1958. године, тј. периоду када су у наоружање уведена прва артиљеријска оруђа развијена и произведена у земљи.

Организација артиљерије и формација артиљеријских јединица после прегруписавања оружаних снага након изласка Резолуције Информбироа нису се битно разликовале од оних какве су биле непосредно пре Резолуције. Разлике су постојале у јединицама, у зависности од њиховог места и улоге у оквиру борбеног распореда одређених јединица у појединим варијантама реализације ратног плана. Здружене јединице које су се по одређеним варијантама налазиле у првим ешелонима на тежишним правцима, имале су у свом саставу квалитетнију и бројнију артиљерију. Настојало се, мада су могућности биле ограничене, да се побољша структура основних артиљеријских јединица (батерија и дивизиона) ради њиховог што ефикаснијег дејства у борби. Тако су у свим батеријама и дивизионима за ватрену подршку формирана извиђачка одељења на челу с подофициром, а у командама дивизиона и пукова постојали су официри-извиђачи чији је био задатак да обучавају и оспособљавају артиљеријске извиђачке јединице за успешно извршавање наменских задатака у борби.

Пошто су све брдске дивизије преформиране у пешадијске, требало је и артиљерију у њима реорганизовати и формирати у складу са новим формацијама.

Од 1951. године почиње да пристиже артиљеријско наоружање и опрема у виду помоћи из САД. Обим наоружања и опреме предвиђене за пријем из помоћи, условиле су и одговарајуће организацијско–формацијске промене у ОС и у артиљерији. Примљена средства из помоћи омогућавала су да се артиљеријом потпуно преоружа 8 пешадијских дивизија и формира већи број самосталних артиљеријских пукова за противоклопну борбу и ватрену подршку. То је условило и поделу пешадијских дивизија на преоружане и непреоружане. Од 30 ратних пешадијских дивизија, 8 дивизија било је преоружано америчким артиљеријским наоружањем, а 22 непреоружане пешадијске дивизије остале су с раније постојећим артиљеријским наоружањем. Од 30 ратних пешадијских дивизија (активних дивизија) било је 10 непреоружаних и 5 преоружаних. Међутим, ни активне мирнодопске дивизије нису биле комплетне у мобилном стању, већ су имале око 2/3 свог формацијског састава. У органском саставу пешадијских и здружених јединица састава, и у самосталним артиљеријским јединицама 1/3 укупних артиљеријских ефектива била је у активном саставу, а 2/3 у резерви. С обзиром на разлике у наоружању и опреми

47 Војни архив, К-286, Ф-2, бр. 17/1.

артиљерије мирнодопских пешадијских и здружених јединица – састава, реалнија слика о артиљерији у овим саставима стиче се када се разматрају ратне јединице. Ради тога се овде приказује артиљеријско наоружање пешадијских, здружених и оклопних ратних јединица.[48]

Оперативне јединице (корпуси, армије и војне области) нису имале своју артиљерију ван здружених састава све до 1955. године до када су све самосталне артиљеријске јединице биле у резерви Врховног командовања.

У ратним пешадијским, здруженим и оклопним јединицама артиљерија је организована и уграђена у батаљоне, пукове, бригаде и дивизије.

У ратним преоружаним дивизијама организација артиљерије била је:

- *у пешадијским батаљонима*, поред минобацачке чете 82 мм, налазио се и вод противоклопних топова 45 мм или 57 мм од 2 оруђа. Добијањем већих количина противоклопних топова 57 мм, створене су могућности да се они уграђују и у пешадијске батаљоне преоружаних дивизија, а да се застарела и слабија оруђа 37 мм, 40 мм и 50 мм, најпре потисну у непреоружане и посадне јединице, а крајем овог раздобља и избаце из наоружања. Тако конципирана батаљонска артиљерија остала је непромењена до краја овог раздобља, и

- *пешадијски пук преоружане дивизије* имао је: батерију топова 76 мм М27, батерију минобацача 120 мм и противоклопну батерију самоходних топова 90 мм. Противоклопна батерија имала је 6, а остале по 4 оруђа.

Под непосредном командом команданта преоружане дивизије био је мешовит артиљеријски пук и 2 противоклопна дивизиона.

Мешовити артиљеријски пук састојао се од командне батерије, 3 хаубичка дивизона 105 мм од по 3 батерије са по 4 оруђа, хаубичког дивизиона 155 мм од 3 батерије по 4 оруђа и позадинских јединица. Дивизиони 105 мм били су моторизовани, а 155 мм са тракторском вучом.

Један од противоклопних дивизиона, поред команде и командне батерије, имао је 3 ватрене батерије по 6 самоходних противоклопних топова 90 мм М36, и позадинске делове, а други противоклопни дивизион, поред команде, командне батерије и позадинских јединица, имао је 3 ватрене батерије од по 4 противоклопна топа 57 мм..

У непреоружаним ратним пешадијским дивизијама артиљерија је била овако уграђена:

- *у пешадијским батаљонима*, поред минобацачке чете 82 мм, налазио се и вод противоклопних топова 45 мм или 57 мм, уместо ранијих 37 мм и 40 мм;

- *пешадијски пукови непреоружаних дивизија* имали су од артиљерије: батерију брдских топова 76 мм М48-Б1, батерију МБ 120 мм и противоклопну топовску батерију 57 мм. Све батерије су имале по 4 оруђа.

Под непосредном командом команданта дивизије налазили су се: мешовити артиљеријски пук за ватрену подршку и противоклопни дивизион. У мешовитом противоклопном пуку су се, поред команде, командне батерије и техничке снабдевачке чете, налазила 2 топовска дивизиона 76 мм М42 од по 3 батерије са по 4 оруђа и 1 хаубички дивизион 105 мм од 3 батерије са 4 оруђа;

- *у оклопне бригаде оклопних дивизија* биле су уграђене по две батерије самоходних противоклопних топова 76 мм или једна батерија самоходних противоклопних топова 90 мм. Обе врсте батерија имале су по 4 оруђа;

- *моторизовани пешади'ски пук оклопне дивизије* имао је две минобацачке батерије 120 мм од по 4 оруђа, и противоклопни дивизион 76 мм М42 од 3 батерије са по 4 оруђа.

Под непосредном командом команданта оклопне дивизије био је мешовити артиљеријски пук за ватрену подршку, који је у свом саставу имао 2 самоходна хаубичка артиљеријска дивизиона 105 мм М.7 са 3 батерије од по 4 оруђа и 1 хаубички артиљеријски дивизион 122 мм од 3 батерије са по 4 оруђа;

- *морнаричкодесантне бригаде* имале су мешовити артиљеријски дивизион састава: минобацачка батерија 120 мм од 4 оруђа, две батерије топова 76 мм М43 од по 4 оруђа и противоклопна батерија 57 мм од 4 оруђа;

- *упориште на Вису* имало је мешовити дивизион састава: две минобацачке батерије 120 мм, две хаубичке батерије 150 мм и једна хаубичка батерија 105 мм. Све батерије имале су по 4 оруђа.

Добијено артиљеријско наоружање од САД створило је услове да се и у корпусима и армијама (војним областима) формирају одговарајуће артиљеријске јединице. У 4 тадашње армије (војне области) било је 9 корпуса (1, 3. и 5. армија по два и 7. армија три корпуса). У тих 9 корпуса налазило се 9 самосталних противоклопних пукова и 12 артиљеријских пукова за ватрену подршку. Четири

48 О формацији артиљерије ЈНА у овом периоду детаљније видети у: Milan Vraneš i dr, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985 – Kopnena vojska JNA* II, Beograd 1987, 290 – 294.

корпуса имала су и артиљеријске извиђачке дивизионе (11. корпус у Оточцу, 16. у Бањој Луци, 21. у Кисељаку и 23. у Рибници).

Под непосредном командом команданата армија у то доба, налазило се 5 самосталних противоклопних пукова и 14 артиљеријских пукова за ватрену подршку. То значи да су три армије имале по један и једна армија по два противоклопна артиљеријска пука, док су две армије имале по три, а две по четири артиљеријска пука за подршку. Поред тога, 1, 3. и 5. армија имале су артиљеријске извиђачке дивизоне (Ужичка Пожега, Врање и Загреб).

У резерви Врховног командовања налазило се 5 самосталних противоклопних артиљеријских пукова и 14 артиљеријских хаубичких и топовских пукова за ватрену подршку.

Самостални противоклопни пукови (самоходни и вучни) били су батеријског састава. Поред команде, командне батерије и позадинских јединица, имали су и по 4 до 5 ватрених противоклоних батерија од по 4 или 6 оруђа. Противоклопне батерије самоходних топова 90 мм имале су по 6 оруђа, а батерије осталих калибара по 4 оруђа.

Самостални артиљеријски пукови за ватрену подршку, за разлику од дивизијских, поред командно–извиђачких и позадинских делова, имали су најчешће по два, а ређе три дивизиона. Дивизиони су имали по 3 батерије од по 4 оруђа, а код калибра 203 мм батерије су имале по 2 оруђа.

Поред уграђене артиљерије у све здружене тактичке јединице и саставе и постојања бројних самосталних артиљеријских противоклопних пукова и пукова за ватрену подршку под непосредном командом команди корпуса, армија и Врховног командовања, формирано је у овом раздобљу и 9 посадних противоклопних дивизиона од по 12 оруђа, као и 6 посадних противоклопних батерија са по 6 оруђа. Посадне јединице уграђене су у утврђене рејоне на појединим тактичко-оперативним правцима.

Са оваквом организацијско–формацијском структуром, уз мање измене, артиљерија је остала до краја овог раздобља.

Поред веома добро развијеног артиљеријског извиђања са земље артиљерија је у овом раздобљу добила и своју авијацију за артиљеријско извиђање и управљање и руковање ватром из ваздуха. Располагало се са неколико лаких авиона „фазан", који су могли да полећу и слећу са веома кратких травнатих полетно–слетних стаза. Биле су предузете мере да се набаве и бољи авиони од тих, као што су „цесна", али до реализације тог захтева није дошло до краја овог раздобља, па ни касније.

Кроз помоћ у артиљеријском наоружању, муницији, возилима, средствима везе и другој опреми, део артиљеријских старешина упознао се са америчком организацијом артиљерије, њиховим системом за управљање и руковање ватром, као и начелима борбене употребе и дејства артиљерије. Пошто је оцењено да је такав систем савременији, прихваћено је да се он усвоји и у нас, под називом „Центар за управљање ватром" (ЦУВ). Неколико година је тај систем испробаван у неким артиљеријским јединицама које су, према захтевима таквог система, биле и организацијско формацијски за то подешене.

У први мах мислило се да ће дословна копија таквог центра за управљање ватром одговарати и у нашим условима. Но, убрзо је запажено да је то скуп и неекономичан систем, који захтева постојање самосталних матичних дивизиона и дивизиона опште подршке, знатно повећање броја старешина у артиљеријској извиђачкој служби и повећање средстава везе (за 1680 радио–станица, 300 телефонских централа, 1050 телефона и око 1000 км двожилног пољског кабла). Због тога се приступило изналажењу економичније форме примене таквог система. Док се дошло до закључка да се тај систем управљања ватром артиљерије може примењивати и далеко економичније него што су га примењивали Американци, требало је одређено време, што је имало одређене негативне последице, пре свега, у организацијско–формацијском погледу.

После извршеног преоружања по плану „Дрвар", артиљерија је крајем 1957. располагала са око 7020 артиљеријских оруђа, од којих око 2400 противоклопних и 4620 за ватрену подршку. Од тога око 1020 оруђа (470 противоклопних и 550 за ватрену подршку) налазило се ван оперативног дела армије (у артиљеријским и пешадијским наставним центрима, посадним дивизионима и батеријама, артиљеријским, пешадијским, оклопним и другим војним школама и школским центрима, а део у обалској артиљерији), тако да је у оперативном делу остало око 6000 или око 85% оруђа, а од тога 1930 или 32% противоклопних и 4070 или 68% оруђа за ватрену подршку.

Противоклопна артиљерија имала је 1,150.000 метака, а артиљерија за ватрену подршку 4,282.000 метака. Истовремено је имала око 5800 свих типова радио–уређаја или око 69% од формацијских потреба, што је

представљало велику попуњеност тим средствима у односу на раније периоде. И у покретљивости и маневарским могућностима артиљерија је знатно напредовала. За разлику од ранијег стања, кад се већи део артиљерије кретао помоћу коњских запрега, тандем – вуче и товарних грла, крајем 1957. око 75% артиљерије кретало се моторном вучом (калибри закључно са 105 мм вучним точкашима, а сви већи калибри тракторима-гусеничарима).

У целини гледано, без обзира на организацијско–формацијске осцилације, ово раздобље представља период крупног напретка у развоју наше артиљерије. Набавкама артиљеријских оруђа и других средстава, куповином у иностранству и преко програма војне помоћи САД, те властитом производњом артиљеријског наоружања и опреме, артиљерија ЈНА израсла је у респективну противоклопну и ватрену снагу. Она се, у ствари, сврстава по први пут у свом развоју у савремену артиљерију, која у свом саставу има све више савремених и ефикасних оруђа и која се убрзано ослобађа застарелих система којима је до тада била оптерећена.

У погледу ватрених и противоклопних могућности, наша артиљерија у том периоду знатно се приближила артиљеријским потенцијалима армија суседних држава, али је још увек много заостајала за артиљеријом водећих армија. Једна студија Управе артиљерије из тог раздобља пружа податке да је маса једног плотуна артиљеријског пука дивизије САД износила тада 1584 кг, дивизије СССР 1632 кг, а наше преоружане дивизије 612 кг, а непреоружане само 324 кг. У погледу једновремених ватрених могућности артиљеријских пукова дивизија, постојале су такође, велике разлике. Дивизијски артиљеријски пук САД могао је једновремено да оствари ефикасну ватру на 24 до 36 ха или 3820 м непокретне запречне ватре; артиљеријски пук дивизије СССР, такође, на 24 до 36 ха или 3150 м непокретне запречне ватре, док је артиљеријски пук наше преоружане дивизије могао да неутралише површину од 16 до 24 ха, или да оствари непокретну запречну ватру на фронту од 2100 м, а артиљеријски пук непреоружане дивизије да неутралише циљеве на површини од 12 до 18 ха, или да оствари непокретну запречну ватру на фронту од 1200 м. Те разлике највише су биле условљене разликама у броју и калибру оруђа, који опредељује масу и ефикасност пројектила на циљу. Ми смо у то време имали у батеријама по 4, а артиљерија водећих армија по 6 оруђа. С друге, пак, стране, у артиљеријским пуковима преоружаних дивизија имали смо 75% оруђа 105 мм, а у артиљеријским пуковима непреоружаних дивизија исто толико оруђа 76 мм, док су артиљеријски пукови дивизија САД и СССР имали знатно више оруђа 155 мм, односно 122 мм и 152 мм. Резултати те и наредних упоредних студија наћи ће свога одраза у организацији и формацији наше артиљерије у наредним периодима.

По развоју артиљеријског наоружања и опреме у Југославији, ово раздобље веома је значајно. Производња домаћег брдског топа 76 мм М48 Б1 повећавала се из године у годину. Само у наоружање наше артиљерије годишње се уводило преко 100 тих оруђа, а део производње се извозио. У овом раздобљу Војнотехнички институт, војна индустрија и њихови бројни кооперанти интензивно су радили на развоју и усавршавању артиљеријског наоружања, прибора, инструмената, уређаја и друге опреме. Такође, у овом раздобљу завршен је развој и отпочела је производња минобацача 120 мм М52 и хаубице 105 мм М56. Изводи се и модификација хаубице 105 мм М18 и производи муниција за све калибре артиљеријских оруђа, изузев за хаубицу 203 мм. Поред тога, покренути су развојни задаци за хаубицу 155 мм, вишецевни бацач ракета и други.

У виду помоћи од САД је, у овом раздобљу, примљен велики број артиљеријских оруђа за противоклопну борбу и ватрену подршку. Од оруђа за противоклопну борбу познати су противоклопни топови 57 мм, самоходни противоклопни топови 76 мм М18 и самоходни противоклопни топови 90 мм М36. Добијена су оруђа за ватрену подршку: брдски топови 75 мм М1-4; хаубица 105 мм М2 и М3; самоходне хаубице 105 мм М7; хаубице 155 мм М1; топови 155 мм М2 и хаубице 203 мм. Добијени су и одређени резервни делови, алати, прибори и инструменти, артиљеријско–техничке покретне радионице, потребан број артиљеријских бусола, дурбина, теодолита, метеоролошких и извиђачких радара, звуковних апаратура, радио–уређаја, телефонских централа, телефона и разне друге артиљеријске опреме. Исто тако, примљен је и велики број разноврсних командних вучних и транспортних возила. Набавком тих возила решен је, у основи дотадашњи проблем покретљивости артиљерије, нарочито тешке. Сада је само део пратеће и део артиљерије у тактичким здруженим јединицама био на коњску вучу, тандена или на товарна грла, а све остало било је моторизовано. За вучу оруђа закључно са хаубицама 105 и 122 мм,

коришћена су вучна возила марке „доџ" и „џемс"; за вучу топова 122 мм, топ – хаубица 152 мм и хаубица 155 мм служили су трактори М5, а за вучу топова 155 мм и хаубица 203 мм трактори М4. Тим средствима није решена вуча само оруђа добијених из помоћи, већ и артиљерије коју смо имали од раније. Сва примљена средства из помоћи, иако су раније коришћена, била су у веома добром техничком стању.

Ради лакшег снабдевања и одржавања још увек изузетно хетерогеног артиљеријског наоружања и опреме, извршено је груписање артиљеријске технике према производном пореклу. Тако су неке армије биле наоружане артиљеријским оруђима и другим средствима, искључиво америчког порекла, уз мањи део оруђа и опреме из домаће производње и трофејног састава, док су остале армије биле наоружане артиљеријом коју смо раније имали, с тим што су добиле америчка вучна средства.

Од извиђачких и топографско–геодетских средстава у овом раздобљу набављено је из Италије неколико теодолита типа „галилео", а у земљи је почео развој властите звуковне апаратуре, израда ручних бусола и двогледа, артиљеријских бусола и дурбина.

С обзиром на увођење новог система управљања ватром артиљерије, у овом раздобљу су за већину артиљеријских система и калибара развијени и произведени сви потребни елементи прибора за управљање ватром, одговарајући пикети и прибори за осветљавање нишанских справа и пикета при ноћним дејствима.

Артиљерија је, у овом раздобљу, направила крупан корак у свом развоју. Међутим, и даље је остала веома хетерогена, што је чинило велике тешкоће у свим њеним делатностима, а нарочито у снабдевању, одржавању, обуци, па и у борбеној употреби. Још увек је имала 36 разних типова оруђа, од којих 9 калибара од 37 мм до 90 мм и 11 различитих система оруђа у противоклопној артиљерији, као и 12 калибара од 75 мм до 155 мм и 25 различитих типова оруђа за ватрену подршку. Ако се у вези с тим укаже на брз развој веома савремених оклопних средстава тог времена и на све већу отпорност и жилавост циљева на бојном пољу, као и веома низак степен борбене ефикасности великог броја противоклопних и оруђа за ватрену подршку, та хетерогеност ће нашој артиљерији још дуго сметати.

У овом раздобљу дошло је и до одређеног померања артиљеријских производних погона из Крагујевца у Нови Травник, што је, унеколико, успорило производни процес артиљеријског наоружања, јер је требало доста времена да се изграде нови погони пошто се оскудевало у квалификованој радној снази у региону новог размештаја, због тога што део мајстора из Крагујевца није отишао у Нови Травник.

Омасовљавањем артиљерије разноврсним савременим наоружањем, возилима, инструментима, приборима и уређајима, указала се потреба за постојањем већег броја ремонтних завода. Тако су у овом раздобљу развијени војни ремонтни заводи у Ђорче Петрову код Скопља, Чачку, Хаџићима код Сарајева и у Брегани код Загреба. Развијене су и одговарајуће радионице у оквиру артиљеријских и здружених тактичких и оперативних јединица, тако да су створени потребни услови за одржавање скоро целокупне артиљеријске технике на свим степенима одржавања. Једино за одржавање најсложенијих електронских уређаја (радари) артиљерија се ослањала на одређене друштвене привредне организације, а највише на предузеће „Космос" из Бање Луке.

Народноослободилачка Војска Југославије (НОВЈ), односно, Југословенска Армија (ЈА), 1945. године је располагала најразноврснијим артиљеријским материјалом, углавном трофејног порекла. Оваква ситуација захтевала је хитну унификацију и, по могућству, оријентацију на домицилну производњу.

Брдски топ 76 мм М-48 Б1

Јула 1945, "Одељење артиљерије Генералштаба ЈА" преформирано је у "Команду артиљерије". У оквиру "Команде", установљена је "Техничка комисија" са "Артиљеријско-техничким одељењем" (потпуковник Бошко Станисављевић на челу), задуженим за материјално-техничка питања. Јосип Броз Тито је 16. августа исте године потписао наредбу о оснивању "Војнотехничког савета МНО", с начелником Генералштаба, генерал-лајтнантом Кочом Поповићем као председником, задуженог за "вођење планске политике наоружања Југословенске Армије и целисходног и планског подизања војне индустрије". Савет је, "за изучавање појединих проблема,....могао образовати посебне (повремене) техничке комисије, а за "сва научна испитивања (служио је) Централни војно-технички лабораторијум и полигон, под руководством Одељења за војну индустрију и војне набавке" Истовремено, при фабрикама

наменске индустрије, груписаним према специјалности, настала је "Група за студије наоружања МНО". Група је лоцирана у кругу крагујевачког "Војнотехничког завода 21 октобар" (бивши ВТЗ).[49]

Почетком 1946, "Војнотехнички савет" и "Артиљеријско-техничко одељење Техничке комисије Команде артиљерије", по директиви Генералштаба, израдили су пројектни задатак за прво домаће, по свим параметрима, вишенаменско артиљеријско оруђе. Предвиђено је да се пројектује брдски топ, који би, истовремено, у саставу пуковске артиљерије служио као оруђе непосредне подршке, те би био способан и за противоклопну борбу. Топ је требало изградити за муницију 76,2x385mm за совјетска пуковска (М27, М43) и дивизијска (ЗИС 3 М42) оруђа. Ради лакше вуче, односно, транспорта по тешко проходном терену, укупна маса ограничена је на 700 кг (аутовуча, џипом, или запрежна вуча - 2 коња), а оруђе се морало расклапати на 8 подсклопова (појединачне масе ограничене до 110 кг, ради транспорта на 8 грла). Коначно, један од услова био је и примена домаћих материјала.

Развој новог топа прихватила је "Група за студије наоружања", са искусним стручњаком, пуковником Бошком Станисављевићем на челу. Посебан допринос развоју дали су (Станисављевићев предратни сарадник) мајор Душан Јанковић, те пуковник Марјан Чебуљ. Тим је за полазну основу усвојио неколико постојећих конструкција: совјетске пуковске (М27, М27/39 и М43) и дивизијски топ (ЗИС 3 М42) калибра 76 мм, италијанску брдску хаубицу 75 мм 75/18 - М34(Obice da Motagna 75/18, Modello 1934 - Ansaldo), те предратни југословенски противтенковски топ 76,5 мм ВТЗ М39 који је констрисао и развио - Бошко Станисављевић у сарадњи са артиљеријским мајором, Душаном Ђ. Јанковићем.

Идејно решење и пројекат новог брдског топа довршени су до марта 1947. године. Топ је имао цев са плаштом (повећање масе ради ублажавања трзања) и гасном кочницом (преузета са оруђа 76,5 мм М39), полуаутоматски клинасти затварач модерне конструкције, хидроеластични противтрзајући систем са регулатором дужине трзања при гађању у екстремним климатским условима (патентно решење Бошка Станисављевића), те чланкасте, раставне делове лафета (лакши транспорт, повећање елевације на брдском и испресецаном терену).

У току реализације, земља се нашла у својеврсној економској и политичкој блокади (Резолуција Информбироа), што ће пореметити рокове зацртане првим петогодишњим планом. "Планом (производње) војне индустрије и бродоградње за период од 1947. до 1951", који је донет марта 1948 (практично, ревизија плана утврђеног октобра 1947), предвиђено је да се до краја 1948. произведе 80, током 1949. - 300, 1950 - 300, те 1951. године, 400 "брдских топова 76 мм".

Априла 1948, МНО је у склопу "Предузећа Црвена Застава" формирало "Институт (наоружања) бр. 11", са пуковником Душаном Јанковићем на челу (смештен у просторијама "Старе лабораторије"). Новоформирани "Институт", практично, само је наставио послове "Групе за студије наоружања", везане око финализације топа.

Посебна група радника "Предузећа 44" је, међутим, тек требало да разради конструкцију алата, детаље конструкције склопова, толеранције, целисходне технолошке поступке, план освајања репроматеријала, начин контролних мерења, те израду алата и неопходних инструмената за мерења. Ови послови поверени су групи коју су чинили Добривоје Јовановић, Мирко Димитријевић, Бранко Тодоровић, Миливоје Јовичић, Богољуб Аранђеловић, Вељa Прокић, Милорад Ђурђевић, Вељко Варагић, Стеван Томашевић, Томислав Урошевић и други, на челу са инжењером Фрањом Штерном. Треба имати у виду да је последњи већи посао на артиљеријским оруђима, у "Артиљеријској радионици", обављен у периоду 1937-1938; у сарадњи са чехословачком "Шкодом", на 672 пољске хаубице 100 мм система Шкода М14/19, уграђене су цеви хаубице 100 мм Шкода М1928. То, практично, значи, да фабрика није располагала искуствима на оваквим врстама послова.[50]

49 За ово поглавље коришћен је, као основни, рад Бранка Богдановића Brdski top 76 mm M48 B1 на сајту Oružje Online https://oruzjeonline.com > 2022/07/21 > brdski-top-76-M-48-B1. Б. Богдановић је користио и иначе тешко доступну грађу ВТЗ Крагујевац само што треба водити рачуна да се подаци из те грађе често пута не поклапају са подацима из грађе Техничке управе Генералштаба ЈНА. Најчешћа одступања су у вези са производњом артиљеријских оруђа (или авиона). Фабрика је, рецимо, произвела 24 топа М-48 у децембру месецу 1952. године и она их води као произведене 1952. године а војска их је комисијски примила јануара 1953. године и води их као уведене у наоружање 1953. године. Код авиона код којих је дуго трајао технички пријем у наоружање врло опрезно морамо да се користимо и са архивском грађом.

50 Бранко Надовеза, Небојша Ђокић, Одбранбена привреда Краљевине Југославије, Београд 2014, 105

Први прототип оруђа довршен је у старој згради механичке обраде и испитан до средине исте године. лако је испуњена већина тактичко-техничких захтева, уочен је и низ мана. Оне су произилазиле из недостатка адекватних репроматеријала (специјални челици, бронза), недовољне опремљености производних погона (још крајем 1949. било је опремљено само 35% капацитета), мањка технолошких искустава, одсуства алата за серијску производњу, те конструкције ливене колевке (тешке за обраду у серијској производњи).

Наредбом МНО од 3. новембра 1948, у Београду је формиран "Војнотехнички институт Копнене Војске" (ВТИ КоВ). Даљи развој топа преузео је "Одељак за наоружање" ВТИ, са пуковником Бошком Станисављевићем на челу, док су послови израде документације остали у надлежности "Предузећа 44". Други, побољшани прототип оруђа, завршен је тек средином 1949. године. На њему је примењен лафет произведен технологијом варења, нови тип торзионих гибњева, те точкови од лаке легуре са полуеластичним гумама. Треба рећи да је и нова технологија израде лафета, у недостатку искуства и стручног знања, освајана уз низ тешкоћа. Примера ради, детаљи колевке су, пре варења, стезани у посебан алат. Након поступка заваривања, међутим, установљено је да се колевка није могла скинути из алата! Осим тога, политичка ситуација, произашла из Резолуције ИБ, одразила се и на непосредну производњу. Група крагујевачких радника, укључујући и вођу тима, инжењера Штерна, осумњичена је за "саботажу" и осуђена на казне затвора. Како развој топа не би стагнирао, Штерн је казну издржавао у посебној просторији у близини "старе Лабораторије", где је наставио обављање свакодневних задатака.

Након успешно завршених испитивања, МНО у наоружање ЈА усваја "брдски топ 76 мм М48 Б1". Налог за израду пробне партије од 32 оруђа (до краја текуће године) добило је "Предузеће 44" (кодирана ознака за "Предузеће Црвена Застава"). Уз тешкоће проузроковане спољнополитичким положајем земље, у то време је започето и спровођење децентрализације војноприврединих постројења. У селу Касаповић покрај Травника (Пуцарево, Нови Травник, БиХ), 1949. године је започета изградња новог предузећа, "Братство", задуженог за артиљеријски програм. Тако је у Крагујевцу, 1949, практично алатом за занатску производњу, завршено само 12 топова Б1 из "0" ("нулте") серије. У међувремену, установљено је да отковци за неке делове, те 40 цеви, набављени из Мађарске, нису комплет наручених гарнитура, а чекало се да железаре Зеница (БиХ) и Јесенице (Словенија) освоје производњу ЦрНи челика.

Предузеће „Братство" званично је формирано 15. јуна 1949. године,али је производња кренула 27. септембра 1950. године, чиме је некада изразито пољо-привредни крај претворен у снажно индустријско средиште.[51]

До краја 1950. у Травнику је завршено 90% индустријских грађевинских објеката, преко 130 станова за раднике, спроведена је дислокација пројеката у развоју, машина, алата, кадрова, те монтажа производних линија. Из Крагујевца је преузето (ионако дефицитарних) око 280, из иностранства је купљено 60, а највећи део машина био је из репарационог програма (у то време почела реализација репарација). Осим тога, из Крагујевца је у Нови Травник "прекомандовано" око 250 стручњака и мајстора. Примера ради, у Босну и Херцеговину је прешао и осуђени Фрањо Штерн, уз олакшавајућу околност што је у Травнику остатак казне од 10 година затвора издржавао као "слободњак". Све то није билодовољно па је 1951. године у Нови Травник досељено и запослено око 30 квалификованих радника из Марибора.[52]

Производња у "Братству" започела је 1951, тако да је пробна партија од 32 оруђа довршена крајем новембра и 22. децембра исте године испоручена армији. Након почетних тешкоћа, у наоружање артиљерије годишње се уводило преко 100 топова Б1 (део је био намењен и извозу). До 1959, ЈНА је испоручено 914 оруђа, додуше са неодговарајућим нишанским справама (развој каснио, пробна партија испоручена тек 1957). Топ је перманентно усавршаван (реконструисано преко 50% делова), тако да је последња варијанта носила ознаку М48 Б1А5. Развијени су, наиме, модели М48 Б1А1, М48 Б1А2, М48 Б1А3, М48 Б1А4, М48 Б1А5. Топови Б1А1 и Б1А4 имали су пнеуматске гуме, док су модели Б1А2 и Б1А3 били са полуеластичним гумама. Топ Б1А1 имао је "сатне" гибњеве а први модели и кожну облогу на гуменом заптивачу слободног клипа (Б1А2, Б1А3 и Б1А4 су имали спиралне опруге гибњева). Код оруђа Б1А3 странке горњег лафета, од челичног лима, биле су заварене за основицу, код хидрауличне кочнице и повратника реконструисани су гумени заптивачи и сви

51 *Novi Travnik – čedo nove Jugoslavije*, Naša riječ, Zenica, 19. juni 1974, 6

52 Mirza Džananović, *Uloga fabrike „Bratstvo" u razvoju Novog Travnika*, Historijski pogledi 14, 232

метални делови за заптивање, а запињача и скакавица су модификоване.[53]

Тако су топови Б1А1, Б1А2 и Б1А3, до серијског броја 3102, имали запињачу старијег типа, док су оруђа Б1А3 и Б1А4, од сер. броја 3103, били са запињачом новијег типа. Код топа Б1А4 извршена је промена на точковима, и то на главчинама, бандажима и поклопцима главчина. Брдски топ 76 мм М48 Б1А1, Б1А2, Б1А3 и Б1А4 иако сврстан у категорију наших најбољих оруђа епохе, топ Б1 није испунио један од почетних тактичко-техничких захтева; због малог калибра, ротације кумулативне гранате, те тежине појединих делова, није био погодан за противоклопну борбу.

Пезо и Палигорић наводе да је конструкторима као узор послужио совјетски пуковски топ 76 мм М1931. Под том ознаком и калибром, међутим, егзистирало је само противавионско оруђе (76 мм М31), чија муниција није призвођена у Југославији. Постоје и неслагања о броју топова израђених у Крагујевцу. Осим два прототипа, који су неспорни, Омер Пезо наводи „12 топова 76 мм Б-1", израђених у Крагујевцу 1949. године. У архиви Завода „Црвена Застава" постоји забелешка да је, 1949, у фабрици израђено „13 комада" (оруђа Б- 1), а Анастас Палигорић тврди да су у Крагујевцу, 1950, произведена (само) 4 топа. Коначно, према Омеру Пезу, током 1949, произведено је 12, 1950 - 74, 1951 - 120, 1952 - 138, 1953 - 200, 1954 - 96, 1955 - 140, те 1956. године - 122 комада. Очито је неслагање о броју оруђа произведених 1949, 1950. и 1951. године. Пезо је користио документа Техничке управе генералштаба.

Конструктивни и балистички подаци М48Б1:[54]

калибар цеви 76,2 мм

граната 76,2x385mm

број жлебова и поља 24

увијање жлебова — прогресивно и удесно 3° до 3°18›10"

почетна брзина (Во):

тренутно-фугасне гранате 398 м/сек (Пе-4)

кумулативног зрна М50 346 м/сек

домет: тренутно-фугасне гранате 8860 м (Пе-4)

брисани простор 300 до 400 м

хоризонтално поље дејства 50°

вертикално поље дејства од -15" до +45"

време преласка из маршевског у борбени положај 50 сек при моторној вучи а 3 минута ако је у расклопљеном стању на коњима

тежина топа у борбеном положају 690 кг

дужина топа у борбеном положају 3070 мм

клиренс 180 мм

ширина топа са раширеним крацима 2650 мм

ширина колотрага (између средине гума) 1280 мм

дужина топа на тандем вучи око 8500 мм

вредност 1 хиљадитог у подеоцима нишанских справа 1/6400 обима круга

режим ватре 25 гр за минут, 40 гр за 3 минута, 50 гр за 5минута, 90 гр за 30 минута, за1 час 120 гр, за 2 часа 210 гр и засваки даљи час по 80 граната.

Топ М-48 Б1 је много извожен. Тако рецимо Индијска армија има у резерви 215 брдска топа 76 мм М-48 а Шри Ланка 14. Румунија је 2004. године имала у наоружању 127 брдских топова 76 мм М48. Румунија их је и производила по лиценци. Имао их је у наоружању и Ирак. Армија Мијанмара је располагала са 212 топова 76 мм М48 од којих се око 100 још увек налази у наоружању. Индонезија има у наоружању још 74 оруђа овог типа. Источни Тимор и Папуа Нова Гвинеја користе по 6 ових оруђа бивших индонезијских.

Југоимпорт је 2004. године пласирао на тржиште брдски топ 76 мм М48 Б1 А5, који има скоро идентичну спецификацију као раније верзије, осим што има посаду од седам чланова.

Хаубица 105 мм М 56

Развој хаубице 105 мм М56 започео је 1950. године са задатком да се може користити муниција немачке хаубице 105 мм М-18М и М-18/39. Током израде прототипа проширен је захтев тако што се захтевало да се може користити и америчка муниција, јер смо у међувремену , из америчке војне помоћи добили хаубице 105 мм М1 и М2. Конструкција прве хаубице СХ-1, завршена је у ВТИ

53 Детаљније о разликама међу верзијама видети у: *Brdski top 76 mm M48 B1A1,B1A2,B1A3 i B1A4* (*opis, rukovanje, posluživanje i održavanje*), Beograd 1963.

54 *Taktičko – tehnički podsetnik*, Beograd 1954; *Brdski top 76 mm M48 B1A1,B1A2,B1A3 i B1A4* (*opis, rukovanje, posluživanje i održavanje*), Beograd 1963

1952.г. Радило се и на специјалном пуњењу за домет од 14 км.[55] Прототип СХ-1, због веће масе, није усвојен, па је реализиван нови прототип СХ-2 до половине 1955.г. Он је усвојен почетком 1956, са точковима од силумина са пуном полуеластичном гумом, а 1963.г. освојени су точкови са нерађивом гумом.[56]

Било је то прво теже артиљеријско оруђе произведено у нашој земљи од производње старих Ла Хитових топова М.1862 усвојених у наоружање још давне 1862.г. и произвођених, следећих петнаестак година у Тополивници у Крагујевцу.

Од 1956. године на бази лиценце је усвојена производња тренутно фугасне гранате калибра 105 мм намењене за ову хаубицу.[57]

Године 1959. ВТИ је почео истраживања и развој метка са противоклопним пројектилом на Хопкинсковом принципу. Отпочела су истраживања са пројектилом калибра 90 мм. У току истраживања, константовано је да тај калибар нема потребну ефикасност, па се 1961. године прешло на развој пројектила за хаубицу 105 мм. Тај метак је 1963. године усвојен у наоружање. Дејством на оклоп тенка, на супротној страни од места поготка, одваљује се део оклопа масе 4500 гр, брзином око 300 м/с.[58]

Развој метка 105 мм са осветљавајућом гранатом, отпочео је 1957.г. на бази гранате М304А1. основни проблеми су били освајање осветљавајуће бакље. Институт је успешно обавио развој, па је 1966.г. метак усвојен, али није произвођен, јер није било темпирног упаљача. У сарадњи са ВТИ, РО Претис је развила метак 105 мм, са димним пројектилом WP M60.[59]

У периоду 1969 – 1976.г., вршена су истраживања са циљем да се домет хаубице повећа. Конструисан је пројектил са упуштеним дном, масе 13 кг. На испитивањима су добијени задовољавајући резултати. Остварен је домет од 14500 м. Због неперспективности хаубице 105 мм, одустало се од развоја тог пројектила.[60]

Хаубица 105 мм М 56 је намењена за уништавање и неутралисање живе силе и ватрених средстава, уништавање (рушење) лаких бункера, борбу против непријатељеве артиљерије, рушење препрека и отварање пролаза у минским пољима. После повлачења из наоружања брдских топова 76 мм Б 1 и пољских топова 76 мм М-42 (ЗИС-3) хаубица М 56 је најлакше оруђе наше земаљске артиљерије, чак за тону је лакша од топа-хаубице 122 мм Д30.[61]

Хаубица 105 мм М 56 је извезена у велики број страних армија: Бурма, Кипар, Ел Салвадор, Гватемала, Индонезија, Иран, Ирак, Мексико, Перу и Сирија. Армија Салвадора је 2004. године имала у наоружању 16 хаубица М-56 поред 60 минубацача 120 мм УБ М-52 и непознатог броја минобацача 120 мм М-74. Наравно ту је и 32 ПА топова 20/3 мм М-55 и 4 самоходних ПА топова 20/3 мм М-55.

Маса хаубице на маршу је 2100 кг, ширина колотрага 180 цм, клиренс 335 мм. Брзина кретања по асфалтном путу до 55 км/х. Хоризонтално поље дејства са раширеним краковима лафета је 52^0, вертикално поље дејства са нормалним укопавањем репа лафета од -9^0 до $+65^0$. Маса комплетног оруђа у борбеном положају 2060 кг. Максимални домет тренутно-фугасне гранате, масе 14,9 кг, је 11400 м са нормалним (7) пуњењем а 13100 м са специјалним пуњењем. Брисани домет кумулативно-обележавајућим пројектилом за циљ висине 2 м је 700 м а за циљ висине 2,6 м чак 900 м. Кумулативна граната на 1000 м пробија хомогени челични оклоп дебљине 280 мм при ударном углу од 90^0, 225 мм при ударном углу 60^0 и 178 мм при ударном углу од 45^0. Поред тренутно-фугасних и кумулативних, хаубица користи и димне и осветљавајуће пројектиле, чија је маса 15,9 кг. Хаубица има моторизовану вучу. Техничка брзина гађања је, за пуњење највећег домета, 6 граната за 1 минут, 18 граната за 3 минута, 25 граната за 5 мунита, 37 граната за 10 минута, 45 граната за 15 минута, 70 граната за 30 минута, 110 граната за 1 сат и 70 граната за сваки следећи сат. Приликом гађања пуњењем најмањег домета које траје 10 и више минута режим ватре се повећава за 50 % а за пуњење између пуњења највећег и најмањег домета, режим ватре се одређује интерполацијом сразмерно броју пуњења.[62]

Хаубица је калибра 105 мм, и може се употребити за неутралисање непријатељске живе силе, рушење

55 Omer Pezo, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989,

56 Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985 - Naučnoistraživačka i razvojna delatnost*, Beograd 1989, 179

57 Исто, 180

58 Исто, 180

59 Исто, 180

60 Исто, 180

61 Исто, 180

62 *Haubica 105mm M56* (*opis, rukovanje, posluzivanje i odrzavanje*), Uprava Artiljerije Beograd 1964.

фортификацијских објеката, неутралисање непријатељске артилерије и МБ (контрабатирање) и непријатељских оклопних и моторизованих средстава. Хаубица је опремљена за моторну вучу, али се може подесити и за вучу са „шесторном запрегом“. Брзина кретања хаубице са моторном вучом је до 55 км/х по добрим путевима, до 30 км/х по сеоским путевима, а до 10 км/х ван путева. Посаду сачињава 7 чланова.

Извори и литература

Необјављени извори:

- Војни архив – документа у Војном архиву су прегледана још у време када нису била доступна ширем кругу корисника крајем осамдесетих и почетком деведесетих година. Ова документа су данас углавном доступна, али нисмо сигурни да је сигнатура увек идентична.
- Архив Југославије - Исписи из архиве некадашње Техничке управе Генералштаба ЈНА и Војске Србије и Црне Горе

Литература:

1. Viša vojna akademija JNA (1953). *Taktičko-tehnički potstetnik*, Beograd

2. Grupa autora (1989). *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985 - Naučnoistraživačka i razvojna delatnost*, Beograd 1989

3. Grupa autora (1989). *Razvoj oružanih snaga SFRJ - 1945-1985 – Kopnena vojska JNA II*, Beograd

4. Ђокић, Небојша (2021). Настанак ракетних јединица ПВО у ЈНА, Шумадијски анали 11, Крагујевац, 218 – 227

5. *Novi Travnik – čedo nove Jugoslavije*, Naša riječ, Zenica, 19. juni 1974, 6

6. Pezo, Omer (1989). *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989

7. Стругар, Владо (1969). *Југославија 1941 – 1945*, Београд 1969

8. *Taktičko – tehnički priručnik* (1967). Beograd

9. Džananović Mirza, *Uloga fabrike „Bratstvo“ u razvoju Novog Travnika*, Historijski pogledi 14

ACCOMPANYING ARTILLERY WEAPONS OF DOMESTIC PRODUCTION - THE BEGINNINGS

Abstract: The paper examines key international relations, agreements, conditions and results of the production of supporting artillery weapons in Yugoslavia, for the needs of the Yugoslav People's Army from the 1950s onwards. The paper analyses the cessation of deliveries of weapons and military equipment to Yugoslavia from the USSR and Eastern European countries since 1948, as well as the agreements on arms assistance concluded between Yugoslavia and the United States of America, i.e. Great Britain and France from 1951 to 1957. Although Yugoslavia received a large number of artillery weapons from both the USSR and the USA, based on strategic goals, it was determined that this was not enough, so it was decided to begin the development and serial production of artillery weapons in the country. The paper provides an overview of the weapons produced and adopted into service, which were also massively exported abroad.

Keywords: Yugoslav People's Army, USSR, military aid, France, Great Britain, accompanying artillery pieces

Марко АНДРУН, мср.[1]
Универзитет одбране
Министарства одбране Републике Србије, Београд
Република Србија

UDK: 342.531.2(497.11)

Прегледни научни рад

ПРАВНИ И ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ[2]

Апстракт: Овај рад има два дела. У првом делу рада, аутор говори о правима и обавезама као обавезним елементима правног положаја народних посланика у циљу дефинисања њиховог статуса и улоге у функционисању парламента као камена темељца представничке демократије. У другом делу рада, аутор говори о парламентарном мандату као једном од елемената правног положаја народних посланика и његовим врстама у уставноправној науци – императивном и слободном мандату. Такође, у овом делу отвара се и дилема да ли је парламентарни мандат у Републици Србији слободан, имајући у виду контроверзно решење важећег Устава Републике Србије од 2006. године.

Кључне речи: народни посланици, парламентарни мандат, слободни мандат, императивни мандат, правни и политички положај народних посланика.

Систем владавине права у модерним демократским државама почива на начелу поделе власти. Штавише, може се рећи да је ово начело темељ модерног конституционализма. Оно обезбеђује да се организација и функционисање државне политичке власти врши од стране различитих надлежних органа који, у правним оквирима, врше своје уставом регулисане државне функције. Овде се мисли на органе законодавне, извршне и судске власти. Због великог значаја који парламент има у модерним уставним државама као носилац законодавне власти, потребно је обезбедити посебан статус народним посланицима који у њему раде током трајања својих парламентарних мандата. Ти мандати могу бити императивни и слободни, у зависности од тога да ли је однос између бирача и представника правне или политичке природе.

1. Права и обавезе као обавезни елементи правног положаја народних посланика

Различити мотиви могу навести одређено лице на помисао обављања функције народног посланика и борбу зарад остварења те амбиције. Појединци то желе како би им се пружила могућност да својим деловањем приликом обављања посланичке функције утичу на доношење најважнијих државних одлука, док неки други сматрају да би функција народног посланика могла бити „врхунац политичке каријере“ који ће им омогућити висок степен унутрашње сатисфакције и социјалног угледа.

Због изузетног значаја функције коју обављају народни посланици и захваљујући којој им се обезбеђује заштита слободе говора у модерним демократским уређењима, сваки народни посланик, ко год то био и из којих год мотива, ужива посебан правно-политички положај или статус[3] у односу на остале грађане.

Посебан статус народних посланика заснива се на претпоставци да су они слободно изабрани представници народа, који заступају његове интересе у парламенту, чија правила морају поштовати приликом обављања посланичке функције. Сва статусна права народних посланика

1 Аутор је мастер правник и докторанд на Правном факултету Универзитета у Београду; обавља посао Генералног секретара Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије и асистент је на предмету *Војно право и међународно хуманитарно право* на Војној академији у Београду; е-маил: markoandrun@yahoo.com

2 Овај чланак представља део мастер рада на тему „Имунитет неодговорности народних посланика у Републици Србији“, одбрањеног на Правном факултету Универзитета у Београду 2017. године, пред комисијом у саставу: проф. др Владан Петров и проф. др Танасије Маринковић.

3 Посебан правно-политички положај народних посланика састоји се од одређених права и обавеза о којима ће бити речи у даљем тексту.

предвиђена правним прописима имају циљ заштите њиховог правно-политичког положаја и индивидуалног су карактера. Тај заштитни циљ испољава се у чињеници да „статусна права посланика штите слободан посланички мандат, обезбеђују независни положај посланика, слободу говора, иступања, подношења предлога, изношења критике, слободу опредељивања приликом гласања, и осигуравају услове за коришћење осталих права посланика. Зато се у највећем броју уставних система статусна права посланика гарантују уставом и сматрају се основним правима човека".[4] Индивидуални карактер статусних права значи да их сваки народни посланик може уживати потпуно самостално и независно од других народних посланика.

Поред тога, манифестацију њиховог посебног статуса представља чињеница да народни посланици имају право и могућност да самостално, брзо и лако, без уобичајених формалних процедура, добију информације о поступању државних органа у области задовољења основних потреба народа. Ова привилегија омогућује народном посланику ефикасно обављање своје посланичке функције и он је не би имао када ту функцију не би обављао.

Поред индивидуалних права народних посланика, неопходно је навести да постоје и права народних посланика која се могу остварити искључиво колективном акцијом одређеног броја народних посланика и која, такође, самим својим постојањем представљају еманацију посебног статуса народних посланика. Тако, у Републици Србији „најмање 50 народних посланика може поднети интерпелацију у вези са радом Владе или појединог члана Владе"[5] да би до реализације интерпелације могло доћи.

Са друге стране, што се обавеза тиче, треба имати у виду да је народни посланик морално обавезан да води рачуна о потребама и интересима народа који га је изабрао. Сваки народни посланик долази из одређеног дела државе, те Лазар Марковић истиче да „је погрешно замерити народном посланику да он само ради за свој крај. Теоријски, тачно је то да сваки посланик представља цео народ, али практично је сасвим другачије. Мора се имати у виду да је сваки посланик биран за један крај па је природно да он има у првом реду да се стара о томе крају који му је и дао поверење".[6] Јако је тешка ситуација народних посланика који долазе из општине или округа чији се грађани налазе на ивици егзистенције и рубу безнађа. Какви год њихови захтеви били, народни посланик ће јако тешко моћи да се избори за њихову реализацију, упркос постојању снажних мотива и неспорне воље да помогне утичући на побољшање животног стандарда у том делу. Додуше, он неће имати ни правну обавезу да поступи по захтевима грађана, с обзиром да се они врло често косе са оквирима реалности, и да су народни посланици слободни да врше своју функцију у складу са својим схватањима и ставовима. „Таква обавеза не постоји јер посланик није пуномоћник бирача, нити се посланички мандат може схватити као пуномоћје у смислу грађанског права".[7] У случају непоступања по захтевима грађана, једина санкција која народног посланика може да „погоди" јесте да ће грађани на наредним парламентарним изборима највероватније подржати неког другог кандидата који ће имати „обавезу" да „поправи" утисак током свог посланичког мандата.

Можемо закључити да се „парламентарна ситуација карактерише одређеним предностима, али и теретима, чији је смисао управо у гарантовању слободе вршења мандата"[8] и да укупност свих тих предности и терета, тј. права и обавеза, представља и дефинише правни положај народних посланика. „Основни елементи правног положаја парламентараца су: 1) природа парламентарног мандата, 2) парламентарни имунитети, 3) парламентарни инкомпатибилитет, 4) парламентарна накнада".[9]

4 Маријана Пајванчић, *Парламентарно право*, Фондација Конрад Аденауер, Београд 2008, 54.

5 УРС, чл. 129, Службени гласник РС, бр. 98/06; Поред интерпелације, важно је нагласити да Устав Републике Србије од 2006.године предвиђа још неке институте у погледу којих је неопходан одређени број народних посланика да би се они могли применити. На пример, „гласање о неповерењу Влади или поједином члану Владе може затражити најмање 60 народних посланика" – *ibid*., чл. 130.

6 Лазар Марковић, *Парламентарно право*, Екопрес, Зрењанин 1991, 179.

7 *Ibid*., 180.

8 Драган Стојановић, *Правни положај посланика: на примерима Француске, Немачке, Аустрије и Југославије*, Правни факултет у Нишу, Ниш 1999, 209.

9 Владан Петров, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015, 60; За разлику од природе парламентарног мандата и парламентарних имунитета о којима ће бити речи, Устав Републике Србије (члан 102. став 3) дефинише парламентарни инкомпатибилитет прописујући да „народни посланик не може бити посланик у скупштини аутономне покрајине, нити функционер у органима извршне власти и правосуђа, нити може обављати друге функције, послове и дужности за које је законом

У даљем тексту указаћемо укратко на појам парламентарног мандата, као и на његове најважније карактеристике и појавне облике који су се током историје испољили.

2. Појам, врсте и карактеристике парламентарног мандата

„Реч мандат потиче из латинског језика и преводи се као налог, пуномоћство или овлашћење које једно лице даје другом лицу да за њега обави неки посао, да га заступа или представља на одређеном месту".[10] Као један од елемената правног положаја парламентараца, парламентарни мандат увек подразумева однос бирача и народних представника који врше јавну функцију захваљујући чињеници да су изабрани. У погледу трајања парламентарног мандата, уставноправна доктрина не пружа јединствен одговор. Постоје аутори који сматрају да овај временски период не треба трајати превише дуго како би се што чешће проверавао легитимитет државне власти на изборима, а постоје и аутори који сматрају да временски период трајања парламентарног мандата треба да траје довољно дуго, у мери неопходној да народни посланици остваре ефикасан континуитет у свом раду. „Као средње решење у већини парламената усвојен је мандат од четири или пет година, за који се сматра да није ни исувише кратак, ни претерано дуг".[11] У Републици Србији, парламентарни мандат траје четири године.[12]

Што се тиче природе парламентарног мандата, она је такође била предмет дилеме у уставноправној доктрини. Наиме, одувек се постављало питање да ли су народни посланици обавезни да поступају у складу са инструкцијама својих бирача приликом одлучивања о најважнијим државним питањима након избора или народни посланици једноставно имају могућност поступања у складу са сопственом вољом, без обзира на захтеве својих бирача. Упркос постојању аутора који, попут Димитрија Продановића, истичу да би „по логици самог представништва представници несумњиво били обавезни да поступају сагласно вољи својих бирача јер би њихово стално друкчије понашање саму ову институцију чинило бесмисленим"[13], неспорно је да су ова два теоријска схватања и допринела примени две различите врсте парламентарног мандата у упоредном уставном праву током историје. Имајући у виду наведено, а „с обзиром на то да однос између бирача и представника може бити правни или политички, разликујемо две врсте парламентарног мандата: императивни (везани) ако је однос правне природе и слободан (представнички) ако је однос политички".[14]

утврђено да представљају сукоб интереса", док парламентарна накнада обухвата накнаду за вршење посланичке функције и накнаду трошкова које и постоје „за остваривање неколико циљева" - детаљније у: *ibid*., 80-87.

10 Ђорђе Марковић, *Слободни мандат народних посланика у Републици Србији – правна и фактичка ограничења*, Мастер рад из уставног права, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013, 8; На истом месту, Ђ. Марковић даље наводи да, пак, М. Пајванчић сматра да „ова реч у парламентарном систему може имати неколико значења: може се дефинисати као јавна функција, временски период на који се бирају посланици или чланови представничких тела, као и овлашћење за састав владе" – *ibid*., фн. 10; Са друге стране, В. Петров наводи да постоје две грешке које се често јављају у вези са термином „мандат". „Прво, мандатом се сматра време на које се бира или именује носилац јавне функције (...) Мандат није време на које се бира или именује носилац јавне функције; он означава саму функцију, односно садржину одређене функције. Друго, озбиљнија грешка је поистовећивање мандата са субјективним правом носиоца функције. Уобичајени су изрази попут „власник мандата је..." или „посланик има слободни мандат, те њиме може слободно располагати", „куповина или продаја мандата". Овакво поимање мандата функционера, поготово посланика, своју основу има у схватању да власт није јавна функција, већ да је власт субјективно право носиоца функције, скуп привилегија (...)" – вид. детаљније у: Владан Петров, Слободни мандат посланика и одговорност, *Правни живот 12/2011*, Београд, 768.

11 Миодраг Јовичић, *Велики уставни системи – елементи за једноупоредно уставно право*, Светозар Марковић, Београд, 1984, 377.

12 Међутим, треба имати у виду да парламентарни мандат у Србији није увек трајао 4 године. М. Јовичић истиче да су „у Србији веома дуго народне скупштине биле сазиване ad hoc и за свако њихово заседање заказивани су посебни избори. Значи није било предвиђено постојање било каквог скупштинског мандата, са унапред утврђеним његовим трајањем. По први пут је трајање скупштинског мандата било предвиђено Законом о изборима за Народну скупштину донетим 1870, дакле после Устава од 1869 (који о трајању није ништа говорио). Овим законом био је утврђен трогодишњи мандат Народне скупштине. - Исто трајање мандата („трогодишње скупштинске периоде") утврђено је и Уставом 1888 (...) Уставом од 1901. трајање мандата Народне скупштине утврђено је на четири године, а трајање мандата Сената на шест година. Устав од 1903. је једну од ретких измена у односу на Устав од 1888. извршио управо прихватањем "четворогодишње скупштинске периоде..."" – вид. у: М. Јовичић (1999), 128-129.

13 Димитрије Продановић, *Императивни и слободни мандат чланова представничких тела*, Свјетлост, Сарајево 1979, 6.

14 Ђ. Марковић, 8.

2.1. Императивни мандат

Прва врста парламентарног мандата која више припада историји[15] него данашњици јесте императивни (везани) мандат чији темељ представља институција „мандата из римског права као уговора у којем једна странка (мандант) овлашћује другу (мандатара) да поступа у њезино име“.[16] Као што је речено, императивни мандат представља правни однос између бирача и народних представника и у његовој основи лежи теорија о народној суверености. „Према Русоовом мишљењу, држава је постала удруживањем појединаца на основу тзв. друштвеног уговора који они међу собом закључују и који им омогућава да и после удруживања остану исто тако слободни као и раније. Овако удружени слободни појединци сачињавају народ и носиоци су народног односно државног суверенитета (...) Из овога логично произлази да сваки појединац као држалац једног дела подељеног суверенитета има подједнако право на вршење суверене власти односно вођење државних послова“.[17] Дакле, народ као прости збир грађана одређене државе јесте носилац суверенитета и народни посланици, као његови представници, у обавези су да поступају по инструкцијама грађана у процесу доношења државних одлука приликом партиципације у власти. Може се рећи да су народни посланици у свом поступању везани вољом оних који су их изабрали. У случају непоступања по упутствима грађана, ова врста мандата предвиђа могућност опозива народног посланика пре редовног истека трајања његовог парламентарног мандата. Такође, народни посланици обавезни су да подносе грађанима извештаје о сопственом раду, како би грађани имали увид у начин поступања својих демократски изабраних представника.

2.2. Слободни мандат

Друга врста парламентарног мандата која доминира у савременој уставности јесте слободни (представнички) мандат који представља политички однос између бирача и народних представника, у чијој основи лежи теорија о националној суверености. Према овој теорији, носилац суверености је нација која је „виши“ појам од самог народа јер обухвата и његове културне, етничке, националне карактеристике које се никако не смеју занемарити. За њу се не може рећи да представља пуки збир грађана као народ, она је апстрактни ентитет, идеална целина којој се тежи. „Нација, као колективно и јединствено биће, има једну једину вољу, те она своју суверености може делегирати, под условом да то учини према својим изабраним представницима у целини, тј. парламентарним скупштинама (суверености је недељива) и то само привремено, на одређено време (суверености је неотуђива), подразумевајући, при том, да ниједна делегација њеног вршења, ма колико да је дуга, не може да је спречи да поврати суверености када год то пожели (суверености је незастарива)“.[18] Управо зато, представници у парламенту изражавају националну вољу, те бирачи који сачињавају народ немају право давања упутства представницима у парламенту јер они њих и не представљају.[19] Представници нације у парламенту слободни су да поступају по сопственим мерилима и схватањима током вршења посланичке функције и никако не смеју током трајања свог слободног мандата исти уступити неком другом лицу уговором или на неки сличан начин; он и постоји како би они слободно

15 „Он је био својствен сталешким скупштинама у средњем веку. Сталешко представништво, међутим, нема никакве везе са идејом народног представништва и парламента у модерном смислу. То је било време када државна власт није имала јавноправни карактер, а њено порекло извлачено је „одозго“, од Бога или владајуће династије, а не „одоздо“, од народа“ – вид. у: Владан Петров, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015, 60-61; Сама чињеница да је императивни мандат превазиђен јасно указује да се у тренутку његовог настанка нису могле уочити одређене слабости које су тек касније дошле до изражаја изазвавши потребу настанка нове врсте мандата. Џемс Брајс (*James Bryce*), упоређујући човеков организам и политичке установе, истиче да „нове болести спопадају човеков организам кад године пристигну или кад се спољашњи услови живота измене“ али да се „тако исто, с годинама, откривају и у политичким установама слабости које се раније нису могле предвидети“, што се, неспорно, односи и на уставноправне институте чија се примена, попут императивног мандата, везује за политичке установе као што је парламент. Опширније у: Џемс Брајс, *Савремене демократије - књига трећа*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1933, 19.

16 Видети: Бранко Смердел, Смиљко Сокол, *Уставно право*, Народне новине, Загреб, 2009, 216.

17 Д. Продановић, 31.

18 Детаљније у: Танасије Маринковић, *Политика у границама устава – о начелима представничке демократије у јуриспруденцији Уставног суда Србије, устав Републике Србије – пет година после (2006-2011)*, Зборник радова Правног факултета у Нишу и Правног факултета у Крагујевцу, Ниш, 2011, 177.

19 У вези са тим, В. Петров истиче да су суштинске карактеристике слободног мандата успостављене још Вајмарским уставом од 1919. године, у којем се наводи да су „посланици представници целе нације“ који „су одговорни само својој савести и нису везани никаквим инструкцијама“ – вид. у: В. Петров (2015), 27.

могли исказати сопствено мишљење при вршењу парламентарне делатности у парламенту, независно од било којих спољних утицаја и воље бирача.[20] Енглески мислилац Едмунд Берк (*Edmund Burke*) је давне 1774. године, обраћајући се грађанима Бристола, изразио суштину слободног мандата којом се негира значај императивног мандата, истакавши да је „изражавање мишљења право свих људи; мишљење изборних јединица је озбиљно и за поштовање, а представник треба увек да га чује и озбиљно размотри. Али ауторитативна упутства, мандати издати да их чланови парламента слепо и пређутно поштују, да гласају и расправљају по њима, иако противни чистом уверењу њиховог суда или савести – то су ствари сасвим непознате законима ове земље (...) Парламент није конгрес представника различитих и супротстављених интереса (...) већ расправна скупштина нације са једним интересом, интересом целине; (...) ви заиста бирате члана (member), али када сте га изабрали, он није члан Бристола, већ члан парламента".[21]

Након конституисања института слободног мандата, који се углавном назива једним од највећих достигнућа Француске буржоаске револуције, он је постао део многих уставних традиција, култура и система широм света у којима је дефинисан на различите начине. У неким уставима, попут Устава Републике Србије од 1990. године, заступљеност слободног мандата произлази из целокупног смисла уставних одредби, иако нигде у уставу није јасно и прецизно прописано да је реч о слободном мандату. Неке друге државе изричито прописују у свом уставу постојање слободног мандата (нпр. Основни закон Немачке од 1949. године), док постоје и државе које у свом уставу забраном императивног мандата заправо, на посредан начин, прописују постојање слободног мандата. „У том смислу, најпознатија је формулација из члана 27. става 1. Устава Пете француске републике од 1958: „Сваки императивни мандат је ништав"[22], што неспорно одсликава однос модерне уставности према овој врсти парламентарног мандата.

2.3. Контроверзно решење Митровданског устава отвара дилему: Да ли је парламентарни мандат у Републици Србији слободан?

Важећи Устав Републике Србије од 2006. године не наводи експлицитно да је у Републици Србији прихваћен концепт слободног мандата, али о заступљености овог демократског института у важећем уставном поретку може се закључити из одређених уставних одредби: Наиме, „у првом делу Устава који носи назив „Начела Устава", у члану 2. грађани су одређени као носиоци суверености, коју остварују референдумом, иницијативом и преко својих слободно изабраних представника; прописано је и да ниједан државни орган, политичка организација, група или појединац не може присвојити суверености од грађана, нити успоставити власт мимо слободно изражене воље грађана. У члану 3. говори се да је владавина права основна претпоставка Устава и да почива на неотуђивим људским правима, као и да се она остварује слободним и непосредним изборима, уставним јемствима људских и мањинских права, поделом власти, независном судском влашћу и повиновањем власти Уставу и закону. У складу са модерним кретањима у уставно-правној материји, наш устав посвећује члан 5. дефинисању положаја политичких странака, којима јемчи и признаје улогу у демократском обликовању политичке воље грађана, прописује њихово слободно оснивање али и забрану оних странака чије је деловање усмерено на рушење уставног поретка; и посебно битна одредба која утврђује да политичке странке не могу непосредно вршити власт, нити је потчинити себи".[23]

Са друге стране, члан 102. став 2 Устава прописује да је „народни посланик слободан да, под условима одређеним законом, неопозиво стави свој мандат на располагање политичкој странци на чији предлог је изабран за народног посланика"[24], чиме се озбиљно доводи у питање

20 Стога, поставља се питање „да ли се то слаже са идејом народног суверенитета и уставним начелом да парламент остварује свој суверенитет само дотле док ужива народно поверење? Зашто бирачима омогућити само избор представника, а затим им ускратити могућност учешћа у власти политичког одлучивања?" - вид. детаљније у: Ирена Пејић, *Уставни принцип слободног посланичког мандата*, Архив за правне и друштвене науке, 4/2000, 488.

21 В. Петров (2015), 62; Иако је неспорно Берков говор „представљао увод у нови модел репрезентације", чињеница је да је он „дошао у одређену колизију са концептом савремене државе у којој доминирају политичке партије", те се данас „одредбе о слободном мандату, схваћене у њиховом изворном облику, сматрају превазиђеним за концепт савремене државе" – вид. опширније у: Ирена Пејић, *Парламентарни мандат у Уставу Србије*, Избор судске праксе: научни, стручни и информативни часопис, 3/2007, 6.

22 В. Петров (2015), 61.

23 Ђ. Марковић, 26-27.

24 И. Пејић (2007), 8.

примена наведених уставних начела и института слободног мандата који произлази из поменутих уставних одредби. Несумњиво, оваквим решењем је „посланички мандат, иако формалноправно слободан, постао императиван у политичком смислу“[25], тј. „у условима када уставни систем није израстао у јасно политички профилисан и демократски зрео систем, питање мандата у новом српском Уставу решено је на начин који доводи у потпуну конфузију концепт народне суверености и концепт политичке репрезентације“.[26]

Поред тога што су оваквим решењем народни посланици приморани да првенствено воде рачуна о потребама и интересима политичких странака које су им мандат и доделиле, политичке странке чак имају могућност страначког опозива народних посланика који не поступе по њиховом налогу на седници парламента, иако је сваки народни посланик, у начелу, слободан, или би бар требало да буде слободан, у исказивању сопствених мисли, говора, ставова. Политичка странка „која је стекла право располагања посланичким мандатом увек може „ускратити“ мандат посланику, тако што ће „обелоданити“ постојање „слободно“ изјављене воље посланика којом јој је „свој мандат неопозиво ставио на располагање““.[27]

Закључује се да се оваквим решењем[28] долази до озбиљног кршења начела представничке демократије, слободе говора народних посланика, уз омогућавање политичким странкама непосредног учешћа и огромног утицаја у креирању државне власти, иако им уставна норма то изричито забрањује. Чак је и Венецијанска комисија[29], у свом мишљењу о Уставу Србије од 2006. године, веома негативно оценила овакво уставно решење истицањем да се тиме „концентрише превелика власт у рукама руководства политичке партије“[30].

25 В. Петров (2015), 67.

26 И. Пејић (2007), 8.

27 Боса Ненадић, *О парламентарном мандату: пример Републике Србије*, Анали Правног факултета у Београду(Анали ПФБ), 1/2008, 16; И. Пејић напомиње да „уколико посланик одлучи да свој мандат стави на располагање политичкој странци, онда и уставна одредба о имунитетској заштити губи своју правну садржину. Слобода у располагању мандатом доводи посланика у позицију да губи заштиту од одговорности за изражено мишљење или дати глас“ – вид. детаљније у: Ирена Пејић, *Парламент у Србији и правни положај народних посланика*, Два века српске уставности: зборник радова са научног скупа одржаног 11-12.марта 2010., Српска академија наука и уметности, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010, 148; Упркос томе, В. Петров наводи да је управо та „слободно“ изјављена воља посланика довела до мишљења једне групе аутора који сматрају да је свакако „мандат народних посланика слободан, а та слобода огледа се у могућности народног посланика да бира хоће ли или неће да неопозиво стави мандат на располагање политичкој странци са чије је листе изабран“, иако је сасвим јасно да је „овакво тумачење политички мотивисано“, те да се „може бранити искључиво политичким разлозима“ – вид. у: В. Петров (2015), 67.

28 Након доношења Устава од 2006. године, свакако да је било покушаја да се ово решење исправи у наредним правним прописима. У вези са тим, В. Петров наводи да је „Закон о избору народних посланика важан закон, али покушај да се њиме „поправи“, „избегне“, „занемари“ лоше уставно решење које је недвосмислено основ за јуридизацију односа између странке и посланика урушавање је достојанства Устава и начела слободног мандата (...) Стога „Гордијев чвор“ о природи посланичког мандата треба коначно развезати брисањем решења из члана 102. става 2. Устава и премештањем „дефиниције“ слободног мандата из Закона о Народној скупштини, где јој није место, у Устав, где јој јесте место “ - вид. детаљније у: Владан Петров, *Закон о изменама и допунама закона о избору народних посланика од 2011 – Да ли је посланички мандат коначно слободан?*, Избори у домаћем и страном праву, Институт за упоредно право, Београд, 2012, 105; Дакле, Законом о Народној скупштини од 2010. године изричито је дефинисан слободни мандат констатацијом да се „народни посланик опредељује, иступа и гласа по сопственом уверењу“, иако је неспорно да је оваква одредба уставног карактера и да стога њиме и треба бити обухваћена, нарочито у ситуацији поменутог, изузетно лошег уставног решења у Републици Србији које је основ многих контроверзних полемика између представника уставноправне науке. Вид. у: ЗОНС, чл. 37, Службени гласник РС, 9/2010.

29 Венецијанска комисија је конституисана 1990. године и представља саветодавно тело Савета Европе_надлежно за уставноправна питања. В. Кутлешић истиче да је она „према тврдњи њених чланова постала међународно признати независни правни саветодавац који пружа уставноправну прву помоћ појединачним државама (...) Њен садашњи састав чини 50 индивидуалних чланова (и 39 заменика) који су према тврдњи саме комисије угледни научници посебно у области уставног и међународног права, судије врховних и уставних судова и чланови националних парламената“ и који, због свог професионално-експертског деловања и положаја, без икакве сумње, уживају висок степен социјалног угледа. Опширније у: Владан Кутлешић, *Венецијанска комисија о Уставу Србије*, Нова српска политичка мисао, 1-2/2008, 137-138.

30 Б. Ненадић, 21; Такође, ова одредба је често била предмет изузетно оштре критике представника домаће уставноправне доктрине. На пример, Ђ. Марковић наводи да „Р. Марковић истиче да је уставотворац да би избегао евентуалну арбитражу Уставног суда у тумачењу устава, изричито доделио мандат странци на чији је предлог посланик изабран, и да је овом „помало лицемерном одредбом (јер укључује слободу за одрицање од права) промењен карактер мандата народног посланика: уместо да представља бираче (народ), из овакве одредбе произлази да народни посланик представља странку на чијој је листи (предлог) изабран за посланика“ – детаљније у: Ђ. Марковић, 27; С друге стране, В. Петров истиче да „овакво решење није плод случајности. Оно је немушти покушај да се политичким странкама обезбеди власт коју, према „Начелима устава“, али ни према општеприхваћеним вредностима представничке демократије, не могу имати“ – вид. у: В. Петров (2015), 65-66; И.

Закључак

Правни и политички положај народних посланика, са свим правима и обавезама у свом саставу, указује на изузетно важну улогу народних посланика у функционисању државног апарата на територији сваке државе. Овај положај им обезбеђује и штити слободу говора која је један од основних темеља представничке демократије за чија се начела залажу мислиоци како домаће, тако и стране уставноправне доктрине. То потврђују и многи устави широм света прописујући заштиту народних посланика путем парламентарних имунитета који у пракси превазилазе националне оквире држава. Са друге стране, посебна заштита народних посланика огледа се и у чињеници да су они легитимни и слободно изабрани представници народа, који заступају његове интересе у парламенту. Они правила парламента морају поштовати приликом обављања послова из своје посланичке функције. Такође, заштита слободе говора народних посланика је важна због обезбеђивања самосталног и аутономног функционисања парламента. На тај начин, начела представничке демократије могу се у држави успоставити у свом пуном обиму и капацитету.

Резиме. Овај рад има два дела. У првом делу рада, обрађена су права и обавезе као обавезни елементи правног положаја народних посланика и њиховог статуса. Указано је да народни посланици имају посебан положај јер се ради о слободно изабраним представницима народа, који заступају његове интересе у парламенту и имају легитимитет за то. На овај начин се обезбеђује легитимитет власти као важна карактеристика система владавине права. У другом делу рада, обрађен је парламентарни мандат као један од елемената правног положаја народних посланика и његове врсте у уставноправној науци – императивни и слободни мандат. Указано је на разлике ова два мандата и њихове главне особине. Такође, у овом делу отворена је и дилема да ли је парламентарни мандат у Републици Србији слободан, имајући у виду контроверзно решење важећег Устава Републике Србије од 2006. године. У том смислу, аутор је заузео став да би постојеће уставно решење требало мењати.

Пејић наводи да „посланички мандат није слободан само зато што је „народни посланик слободан" да изабере начин на који ће располагати својим мандатом. Посланику мандат није поверен зато да би он њиме располагао ради остваривања својих политичких и других циљева, већ зато да би представљао интересе и циљеве грађана који су га изабрали". Детаљније у: И. Пејић (2007), 8.

Извори и литература

1. Владан Петров, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2015.
2. Владан Петров, *Закон о изменама и допунама закона о избору народних посланика од 2011 – Да ли је посланички мандат коначно слободан?*, Избори у домаћем и страном праву, Институт за упоредно право, Београд 2012.
3. Владан Петров, *Слободни мандат посланика и одговорност*, Правни живот, 12/2011.
4. Маријана Пајванчић, *Парламентарно право*, Фондација Конрад Аденауер, Београд 2008.
5. Миодраг Јовичић, *Велики уставни системи – елементи за једноупоредно уставно право*, Светозар Марковић, Београд 1984.
6. Драган Стојановић, *Правни положај посланика: на примерима Француске, Немачке, Аустрије и Југославије*, Правни факултет у Нишу, Ниш 1999.
7. Ђорђе Марковић, *Слободни мандат народних посланика у Републици Србији – правна и фактичка ограничења*, Мастер рад из уставног права, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013.
8. Лазар Марковић, *Парламентарно право*, Екопрес, Зрењанин 1991.
9. Танасије Маринковић, *Политика у границама устава – о начелима представничке демократије у јурисдиренцији Уставног суда Србије, устав Републике Србије – пет година после (2006-2011)*, Зборник радова Правног факултета у Нишу и Правног факултета у Крагујевцу, Ниш 2011.
10. Владан Кутлешић, *Венецијанска комисија о Уставу Србије*, Нова српска политичка мисао 1-2/2008.
11. Димитрије Продановић, *Императивни и слободни мандат чланова представничких тела*, Свјетлост, Сарајево 1979.
12. Бранко Смердел, Смиљко Сокол, *Уставно право*, Народне новине, Загреб 2009.
13. Боса Ненадић, *О парламентарном мандату: пример Републике Србије*, Анали Правног факултета у Београду (Анали ПФБ), 1/2008.

14. Владан Кутлешић, *Венецијанска комисија о Уставу Србије*, Нова српска политичка мисао, 1-2/2008.
15. Џемс Брајс, *Савремене демократије - књига трећа*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1933.
16. Ирена Пејић, *Уставни принцип слободног посланичког мандата*, Архив за правне и друштвене науке, 4/2000.
17. Ирена Пејић, *Парламентарни мандат у Уставу Србије*, Избор судске праксе: научни, стручни и информативни часопис, 3/2007.
18. Ирена Пејић, *Парламент у Србији и правни положај народних посланика*, Два века српске уставности: зборник радова са научног скупа одржаног 11-12.марта 2010, Српска академија наука и уметности, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010.
19. *Устав Републике Србије* (Службени гласник РС, бр. 98/06).
20. *Закон о Народној скупштини* (Службени гласник РС, бр. 9/2010).

LEGAL AND POLITICAL POSITION OF NATIONAL DEPUTES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: This paper has two parts. In the first part of the paper, the author talks about the rights and obligations as mandatory elements of the legal position of deputies in order to define their status and role in the functioning of the parliament as a cornerstone of representative democracy. In the second part of the paper, the author talks about the parliamentary mandate as one of the elements of the legal position of deputies and its types in constitutional science - imperative and free mandate. Also, this part opens up the dilemma of whether the parliamentary mandate in the Republic of Serbia is free, bearing in mind the controversial solution of the current Constitution of the Republic of Serbia since 2006.

Key words: deputies, parliamentary mandate, free mandate, imperative mandate, legal and political position of deputies.

Summary. This paper has two parts. In the first part of the paper, the rights and obligations as mandatory elements of the legal position of deputies and their status are discussed. It was pointed out that MPs have a special position because they are freely elected representatives of the people, who represent their interests in the parliament and have the legitimacy to do so. In this way, the legitimacy of the government is ensured as an important feature of the rule of law system. In the second part of the paper, the parliamentary mandate is processed as one of the elements of the legal position of deputies and its type in constitutional law science - imperative and free mandate. The differences between these two mandates and their main features are pointed out. Also, in this part, the dilemma of whether the parliamentary mandate in the Republic of Serbia is free is open, bearing in mind the controversial solution of the Constitution of the Republic of Serbia in force since 2006. In this sense, the author took the position that the existing constitutional solution should be changed.

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный

№ 830

которому для свободнаго пути и обратно проѣзду, дана сія пашпортная

за подписаніемъ и съ приложеніемъ герба моего печати

съ срокомъ на

Дано въ

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

Всемилостивѣйшаго Государя моего Ад-

ютантъ Статскій Совѣтникъ, Ко-

мандиръ Гражданскія Губерніи и Калужскій

1805 года.

Ему Господину

Тайному Совѣтнику

Кавалеру

Милостивому

Государю

Его Сіятельству

Господину Тайному Совѣтнику

Кавалеру

Зорбу Богдановичу

Его Сіятельство Господинъ Тайный Совѣтникъ

Кавалеръ и Князь Зорбъ, да сего же числа

путь и путевыя для отправленія

отъ 10 числа С. № 1251 Высочайшій Указъ Сенату

Славному Потомственному Дворянству

да сего же числа

Сенатскаго Экспедиціи

отъ 10 числа № 1860

Ея Сіятельства

Господина

Тайнаго Совѣтника

Кавалера

Зорба Богдановича

Апрѣля 8 дня

1810 года

Калужскаго Губернатора

Тайнаго Совѣтника

Кавалера

Зорба Богдановича

Его Сіятельства

Господина Тайнаго Совѣтника

Кавалера

Зорба Богдановича

МИХАИЛЪ ОБРЕНОВИЧЪ III

ПО МИЛОСТИ БОЖІЕЙ И ВОЛЬЕ НАРОДА

КНЯЗЪ СРБСКІЙ

архивистика

archiva

arhivistika

archival
архивистика
arhivistika

Владимир ДУДИЋ[1]
Историјски архив Кикинда
Република Србија

UDK: 341.3:351.853(497.113)(093)

Претходно саопштење

ГРАЂА ИЗ ПОСТУПКА РЕСТИТУЦИЈЕ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

Апстракт: Намера овог чланка је да представи искуство историчара у раду са грађом, која се користи у поступку реституције у архиву Кикинда. Поступак реституције је у основи правни процес, али кроз рад на тим пословима, са документацијом локалних градских и сеоских власти, судова, тужилаштава и катастара, показало се да је та грађа одличан примарни извор за проучавање прошлости народа и места северног Баната у периоду пре, током и после Другог светског рата. Посебно је важна за расветљавање судбина јеврејске и немачке заједнице које су вековима живеле у овим крајевима, а које су скоро потпуно уништене у Другом светском рату.

Кључне речи: Други светски рат, Србија, Банат, Кикинда, историјски извор, поступак реституције

На пословима решавања предмета реституције радим од 2012. године, када је поступак и покренут. Сплетом околности, иако дипломирани историчар, преузео сам послове заједно са двоје колега. Сви из архива знамо колико се повећала сложеност и обим посла када је поступак враћања имовине започет. Овде треба назначити да грађа коју чува Историјски архив Кикинда а која се користи за решавање предмета реституције није дигитализована. Регеста и аналитички инвентари који су до тада израђени односе се на период 18. и 19. века, односно на грађу из периода Хабзбуршке монархије. Именски и предметни регистри који су постојали су накнадно убачени у ворд и ексел документе.

Из тога се може видети да је поред свакодневног рада са странкама и решавања предмета било потребно да се олакша и убрза, ако не дигитализовање, оно бар претраживање расположиве грађе. За потребе ранијих поступака враћања имовине, врста и количина докумената које је требало прибавити а самим тим и обим посла за архив су били, да се благо изразим, значајно мањи него у овом који још траје. Конкретно, за поступке враћања имовине 90-их година архив је издавао поједине документе из катастарске грађе, и касније предмете Комисије за земљишни фонд. У поступку од 2012. године, обим грађе који је постао оперативан се вишеструко увећао те су фондови судова, тужилаштава и разних установа управе постали врло актуелни. На територијама општина Кикинда, Нови Кнежевац и Чока, за које је задужен Историјски архив, до 1945. године је живела бројна немачка мањина те су фондови среских и градских комисија за конфискацију такође постали врло оперативни. Грађа фондова који се користе је била у сређеном стању, осим фонда број 245. „Аграрна реформа и колонизација“, где смо колегиница Тијана Рупчић и ја због накнадно пронађене и преузете грађе, и ради прецизнијег груписања по местима, урадили допуну фонда. Такође, део накнадно преузете грађе настале радом суда у Новом Кнежевцу још није био уложен у постојеће судске фондове. Као закључак, поред свакодневног рада са странкама, радило се на изради информативних средстава, и путем тога је дошло до ближег упознавања са грађом која се односи на период пре, током и после Другог светског рата.

Данашња Војводина је у време Хабзбуршке монархије била, као што и данас јесте, вишенационална средина. Српски народ је од друге половине 18. века био већински у овом делу Баната, превасходно захваљујући чињеници да је Великокикиндски привилеговани дистрикт био образован 1774. године као место насељавања некадашњих припадника аустријских граничарских јединица. Центар нове области био је град Велика Кикинда (од 1947. године Кикинда), са још 9 места разасутих на територији данашњег српског Баната. Упоредо са насељавањем Срба, у ове крајеве су се у ткз. „Швапским сеобама“ досељавали и Немци, највише са подручја Алзаса и Лорене. Поједини

1 Аутор је дипломирани историчар – мастер, архивиста; ради у Историјском архиву Кикинда; аутор је или коаутор више чланака, књига и изложби; е-маил: vladimird.kiarhiv@gmail.com

јеврејски становници се спомињу у 18. веку али нешто бројнија заједница у граду и околини образује се од друге половине 19. века. Са нестанком Аустроугарске монархије и припајањем ових крајева краљевини СХС национални састав се није много мењао, као и друштвено и економско уређење. У наредних десетак година опстали су и деловали упоредо са установама нове државе чак и неки органи власти старог аустроугарског уређења и управе. У међуратном периоду је вршена аграрна реформа, наравно много мање радикална него она спровођена од 1945. године.

Други светски рат је довео до огромних промена у националном саставу и економској организацији овог дела Баната, какве се нису догодиле од насељавања у 18. веку после ослобођења ових територија од Османске царевине. Пламен тог рата је скоро у потпуности однео прво јеврејску, а потом и немачку заједницу. Нешто лакшу судбину је имала заједница ткз. „белих" емиграната из царске Русије, која је временом нестала интеграцијом са Србима, селидбом у друга места и даљом емиграцијом ка западним земљама. У тим временима, из корена је измењено и друштвено и економско уређење нове југословенске државе.

Грађа која се користи за решавање предмета реституције је тако постала и нови извор за проучавање једног дела прошлости. Појам новог извора користимо у смислу да Други светски рат јесте темељно проучаван у послератној Југославији и да је објављено мноштво радова који се баве њиме али да се појединим питањима и догађајима није поклонило довољно пажње или се приступило довољно неутрално. Тек од деведесетих година прошлог века, почело се отвореније причати и писати о питањима као што су послератна судбина немачке заједнице, конфискација, аграрна реформа, откуп и конфискација „вишка" привредних производа. Поред тога, допунили смо ранија знања и добили нове податке о општој прошлости и развоју града и ових крајева.

Један од наинтересантнијих, можда и најважнији извор за прошлост града је постао попис парцела, ткз. „парцелник", започет неколико година пре и довршен 1911. или 1912. године. Попис је сачињен у форми књига и укупно их је 9 (већина израђена у два примерка). Забележене су све парцеле у граду и околини Велике Кикинде, односно градско грађевинско и обрадиво земљиште. Чувају се у фонду број 33. „Катастарска управа Кикинда"[2]. У основи се користе за издавање података о класи парцела. Пошто су се у једном периоду јако често користиле за решавање захтева реституције, самим тим сам се ближе упознао са том врстом документације и схватио да су те књиге коришћене од стране нових власти по завршетку рата. Оригинални попис је писан мастилом, врло је детаљан и поред класе, врсте, тамо где је у питању обрадиво земљиште и културу која се гаји, садржи имена тадашњих власника, бројеве земљишно - књижних уложака и поседовних листова (посебни документи у којима се такође налазе битни подаци о власништву и променама) и што је можда и најдрагоценије кућне бројеве, који се разликују од оних који су уведени после рата, без назива улица. На тај, условно да кажемо образац пошто друге вероватно није имао, чиновник нових власти је уписивао имена нових власника некретнина, као и називе улица и кућне бројеве који са неким изменама важе до данас. Тиме је преко повезивања различитих кућних бројева и назива улица омогућено тачно идентификовање локација објеката и кућа у граду, као и њихових власника, од 19. века опет до данас. Овде се мора нагласити рад колеге Драгана Белеслића на убацивању података из првих пореских књига новог великокикиндског дистрикта у којима се између осталих уписа налазе и подаци о власницима и бројевима кућа, и отприлике иду до 1820. године[3]. На располагању су нам срећом мапе из 1814. и 1876. године[4] преко којих смо прелиминарно повезали локације појединих објеката и кућа из раније наведених пореских књига и пописа парцела. Генерално, идеја је да се дигитализацијом мапа, уношењем и укрштањем свих уписа дође до једне интерактивне мапе са базом расположивих података о сваком објекту на њој, од периода насељавања до после Другог светског рата. Одмах иза ових, по важности се истичу две књиге регистра власника. У питању су књиге великог формата, са абецедним пописом власника и сумарним подацима о имовини тј. некретнинама и обрадивом земљишту. Не може се утврдити када су тачно израђене, због начина уписа државних имања претпостављамо у периоду краљевине Југославије, али са обзиром на убележене власнике немачке и јеврејске народности сигурно су коришћене и у току

2 Историјски архив, Кикинда, Ф. 33, Катастарска управа Кикинда, 47-63 (ИаК)

3 ИаК, Ф. 3, Великокикиндски привилеговани дистрикт, 160-19

4 ИаК, Ф. 282, Збирка мапа и планова и збирка Народног музеја Кикинда

рата. Поред имена власника, забележени су број куће, број поседовног листа, као и величина поседа грађевинског и обрадивог земљишта[5].

У катастарској грађи се налази документација која представља извор са врло интересантним подацима из периода пре, током и после рата. Поседовни листови и листови газдинства дају поприлично детаљних података о становништву и привреди ових крајева. Листови приватних власника двеју народности нису комплетно сачувани, не зна се из ког разлога. Оно што знамо је да су немачке власти приликом повлачења 1944. године однеле део грађе која се чувала у граду, па имамо претпоставку да су ова документа однета или да су преузета од стране нових власти и да тај део није предат архиву са осталом грађом. Ипак, сачувани су пописи о конфискованој и секвестрираној имовини становника немачке и јеврејске народности, који поприлично попуњавају празнину због недостатка горе наведених листова. Такође, значајно је да су сачувани поједини листови привредних субјеката, као и секуларних и верских удружења. Све наведено представља један од главних извора о бившим власницима Немцима и Јеврејима и њиховој имовини у граду и околини.

Директно у вези са овим материјалом је грађа настала радом судова у Великој Кикинди и Новом Кнежевцу. Сачувано је доста примерака фиктивних купопродајних уговора сачињених у процесу „аријанизације" јеврејске имовине, који је Трећи рајх спроводио широм окупиране Европе. Кажемо фиктивни, пошто је доста тих уговора сачињено после августа 1941. године када су локални Јевреји већ били депортовани у београдске логоре. Документација се односи на локале, трговине, млинове и индустрију са мноштвом података о истима. Механизам је углавном функционисао на следећи начин: овлашћени представник војног заповедника „окупираних југословенских области" је откупљивао имовину Јевреја, која је потом препродавана. Најчешће се као заступници или крајњи купци који су располагали тим иметком, јављају компаније Тројханд АГ (Treuhand A.G.), са представништвима у Панчеву и Великом Бечкереку и Борски рудник, односно компанија која је задржала предратни назив (Compagnie Francaise Des Mines De Bor S.A.)[6].

Треба назначити да су у овим крајевима до 1918. године најкрупнији индустријалци били Немци, и да се отприлике од тада појављују у већем броју и Срби, Мађари и Јевреји. Сличну ситуацију као 1941. имамо од 1945. године, само овог пута у односу на локално немачко становништво, где је сама припадност народу била довољна за конфискацију целокупне имовине на основу „Закона о конфискацији имовине и извршењу конфискације" од 9. јуна 1945. године. Судови су, на основу расположиве документације у вези са становницима немачке народности, углавном бавили озваничавањем промене власништва које су настале поступком конфискације, било у власништву над некретнинама или обрадивом/пољопривредном земљишту. Поред тога, сачувано је неколико сумарних пописа који се односе на конфисковане предмете покретне имовине. Што се тиче становника јеврејске народности, осим предмета конфискације из периода немачке власти, сачувани су послератни предмети грађанских парница/истрага путем којих се може додатно сазнати о ситуацији у овим крајевима 1941. године и током рата, као и о судбини одведених[7]. Овде се мора ставити ограда да судска грађа већим делом није ни сређена нити обрађена, поготово за места у надлежности некадашњег Среског суда Велика Кикинда/Кикинда. Грађа је наиме у више наврата померана са места на место, и добрим делом је спашена иницијативом архива, где смо у суштини на своју руку спаковали и донели у истурени депо документацију којој је претило потпуно уништење због смештаја у неадекватном магацину који се налази у бившој касарни. Тако је бар делимично сачувана грађа „грунтовнице" (део судског посла у вези са земљиштем) из 19. века, као и документација из прве половине 20. века. У грађи тужилаштва се налазе поједини предмети везани за локално немачко становништво[8].

Највише података о судбини немачког становништва крајем и одмах после рата је у сачуваној документацији среских и градских комисија за конфискацију које су се искључиво бавиле запленом покретне и непокретне имовине[9]. У предметима је коришћен идентични образац са подацима о власницима, сувласницима, месту порекла и имовини која се одузима и где је иста пребачена. У

5 ИаК, Ф. 33, Катастарска управа Кикинда, 12-13

6 ИаК, Ф. 343, Општински суд Нови Кнежевац, 253-261; као што је ниже објашњено у раду, судска грађа из Велике Кикинда која је преузета из некадашње касарне тек треба да се среди и обради.

7 ИаК, Ф. 99, Сресни суд Нови Кнежевац, 1, 3

8 ИаК, Ф. 176, Општинско јавно тужилаштво Кикинда

9 ИаК, Ф. 344, Градска комисија за конфискацију Велика Кикинда, и Ф. 103, Среска комисија за конфискацију Велика Кикинда

рубрику „Садашње место боравишта“ је стављена црта или укуцана напомена „одведен/а у логор“. Било какву документацију о тим логорима архив никада није поседовао.

Мноштво података о двема заједницама се налази у матичним књигама црквених општина и државних уреда. Матичне књиге јеврејске вероисповедне општине које су се чувале у градској синагоги су нестале, највероватније уништене или однете од стране окупационих власти у току рата. У Архиву Војводине сачуване су копије матичних књига рођених, венчаних и умрлих за период од 1888. до 1895. године, које су у међуратном периоду пренете из Сомбора у Нови Сад. Слична ситуација је и са документацијом вероисповедних протестантских општина које су постојале у граду и околини. Са обзиром да је већина овдашњих Немаца била римокатоличке вероисповести, књиге које су настале радом локалних црквених општина су релативно добро сачуване, мада се и овде може рећи да је понегде део однет приликом евакуације или је уништен. Можемо рећи да су, за сада по непотврђеним информацијама, матичне књиге општина насељених Немцима микрофилмоване у току рата и да су тако дигитализоване доступне и данас.

Аустроугарска је од 1895. године почела са вођењем државних матичних књига и у њима су матичари протоком деценија уписивали накнадно добијене податке. Те књиге су главни извор података о некадашњим становницима Јевреји, а посебно су значајни уписи на основу белешки из београдских и појединих других општина о местима и датумима њиховог страдања 1941. и наредних година. Такви подаци нису бележени за немачко становништво. Друга врста интересантних белешки у матичним књигама су подаци о емиграцији, и то се односи на обе заједнице. Уписане су примедбе да лице напушта југословенско држављанство и прелази у неко друго. Такви подаци код јеврејских становника се могу наћи у годинама одмах после рата, док се код немачких проналазе и током 50 - их година прошлог века. Углавном су у питању лица која су преживела ратне страхоте, вратила се после рата и потом емигрирала[10].

Највећи извор података су природно фондови органа управе, односно грађа среских, градских и месних народних одбора. Овде се мора додати и материјал комисије за национализацију од 1959. године, пошто је између бројних осталих питања решавано и пар предмета национализације стамбеног и пословног простора бивших власника Јевреја. Међу тим фондовима, по значају се истичу фондови бр. 79 „Градско поглаварство Велика Кикинда“ и бр. 84 „Среско начелство Велика Кикинда“ пошто је у питању грађа настала радом окупационих власти за време рата. У овим фондовима је сачуван и део значајне документације некадашње Градске полицијске капетаније. Слично као са грађом из катастра, и овде је део сигурно однет при немачком повлачењу, а за један документ сам сасвим случајно и добио потврду да се данас чува у Немачкој. Ради се о допису који је официр Вафен СС дивизије „Дас Рајх“ (Das Reich), чији је један део у априлу 1941. године био стациониран у Великом Бечкереку (данас Зрењанину) упутио управним органима у неколико места Баната, а којим се дају смернице у вези са запленом имовине Јевреја. На упит страног истраживача и дату сигнатуру, проверио сам документ који се чува у архиву под тим деловодним бројем и установио да су потпуно различити. Пошто је на моју молбу послао скен документа који има жиг Савезног архива Немачке, схватили смо да заправо тамо чува у серији докумената која овде, у нама расположивој грађи, не постоји.

У поступцима аграрне реформе скоро уопште не постоје предмети немачких власника, чак ни међу крупним земљопоседницима из фамилија које су познате још од 19. века, вероватно пошто су и они били у делокругу рада раније наведених среских и градских комисија за конфискацију. Што се тиче бивших власника Јевреја ситуација је била нешто другачија. У скоро свим местима је до рата постојала неколицина њих који су самостално обрађивали или издавали обрадиву земљу у закуп. Велика већина јеврејског народа северног Баната је настрадала у Холокаусту па је земља после рата стављана под секвестар односно под заштиту државе. Међутим, у расправним записницима и одлукама о одузимању, ти поседи су третирани као и поседи власника осталих народности, односно количина земље која је била изнад тадашњег максимума приватног поседа је одузимана и стављана у земљишни фонд. Исти случај је био и са стамбеним и привредним објектима. Малобројним преживелима који су се вратили, додатни проблем у враћању покретне и непокретне имовине је представљала чињеница да су је прво немачке власти присвојиле 1941. године, а крајем рата је та иста

10 ИаК, Ф. 413, Матичарска канцеларија Велика Кикинда, Ф. 406, Матичарска канцеларија Нови Кнежевац и Ф. 404, Матичарска канцеларија Чока

имовина конфискована као немачка[11]. Ову проблематику најбоље илуструје случај предратног индустријалца Артура Ледерера из Чоке, власника винарије, фабрике шпиритуса, других производних погона и велике количине обрадиве земље. У архиву постоји фонд бр. 63 „Економија Артура Ледерера Чока“ али се ради о врло малој количини грађе. Праву слику о велепоседу породице Ледерер нам даје купопродајни уговор из 1941. године, који на више од 20 страна папира великог фомата таксативно пописује стамбене, грађевинске и фабричке објекте и други иметак, као и количину обрадивог земљишта у власништву породице[12]. Артур и Ђорђе (Георг) су успели да преживе рат, али је сва имовина прешла у надлежне државне фондове, те су они нешто касније емигрирали у Аргентину. Сличних примера (трговац и предузетник Бела Штајнер из Велике Кикинде) има у другим местима, само мањих у смислу обима одузетог иметка.

Мора се навести и пример најкрупнијих индустријалаца немачке народности, као што је концерн произвођача грађевинског материјала „Браћа Бон“. Фабрику је основао Михаел Бон и почела је са радом 1866. године, и временом је проширила и развила пословање са погонима широм Аустроугарске монархије, по местима у данашњој Хрватској, Србији, Румунији и Мађарској, између осталих и у Великој Кикинди. Завршетком рата, хале и погони ове фабрике су, са још три национализоване циглане, прешли у руке нове државе и наставили са радом, може се рећи врло успешно до пре десетак година, под именом Индустрија грађевинског материјала „Тоза Марковић“. Исти случај је и са некадашњим „Друштвом парног млина ДД“ из Велике Кикинде, који је од познатог произвођача брашна широм бивше Аусторугарске монархије наставио са развојем и у новој Југославији, све до 90 - их година прошлог, и овдашњих „успешних“ транзиција прве деценије 21. века.

Јеврејску и немачку заједницу северног Баната је задесила судбина слична оној која је задесила њихове сународнике широм ратом разорене Европе[13]. После распада краљевине Југославије априла 1941. године, Банат је административно припојен окупираној Србији па су рестриктивне мере против Јевреја почеле одмах да се уводе и примењују. Само неколико месеци после тога, у августу, јеврејско становништво ових крајева је похапшено, затворено и депортовано у логор Сајмиште у Београду, где су до пролећа 1942. године скоро сви ликвидирани. Знамо за пар случајева где су поједини успели да се спасу тако што су се крајем априлског рата затекли у Бачкој или су накнадно успели да пређу тамо. Бачка је, без обзира на ограничење права, остала сигурна до 1944. године када је срушен режим адмирала Хортија који се противио нацистичкој политици уништења Јевреја и замењен пронацистичком владом „Стреластих крстова“. И од малобројних преживелих који су се вратили овде после рата, већина је убрзо после тога емигрирала ка Израелу и другим земљама. Слично је било и у другим земљама источне и централне Европе.

Немачки народ, настањен широм источне Европе се са своје стране нашао на удару одмазди крајем, и непосредно после Другог светског рата. Заједнице, које су негде постојале вековима на територијама од данашњих Балтичких земаља, Русије, преко Пољске, Чешке, Словачке, до Румуније и земаља бивше Југославије су скоро у потпуности нестале. Неки су избегли ка западу испред надирућих снага Савезника, док је онима који су остали конфискована имовина, једни су протерани, други одведени у логоре или настрадали. Неколицина се после свега тога вратила овде и наставила живот, тако да и данас има и потомака преживелих, али са обзиром на величину некадашње заједнице, врло мало. И као што је био случај са јеврејском заједницом, доста повратника је напустило државу и преселило се у Западну Немачку и друге земље.

11 ИаК, Ф. 245, Аграрна реформа и колонизација Кикинда

12 ИаК, Ф. 343, Општински суд Нови Кнежевац, Дн. 1369/41

13 Тијана Рупчић, Марко Милошев, Срђан Сивчев, Владислав Вујин, *Историја Јевреја у Великој Кикинди*, Кикинда, 2016. 55-73
Владислав Вујин, Милош Пушара, Владимир Дудић, *Историја Немаца у Великој Кикинди*, Кикинда, 2022. 51-78

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Историјски архив Кикинда - фондови број:

3. Великокикиндски привилеговани дистрикт
84. Среско начелство Велика Кикинда
79. Градско поглаварство Велика Кикинда
101. Скупштина општине Кикинда
130. Скупштина општине Нови Кнежевац
100. Скупштина општине Чока
327. Национализација Кикинда
344. Градска комисија за конфискацију Велика Кикинда
33. Катастарска управа Кикинда
245. Аграрна реформа и колонизација Кикинда
343. Општински суд Нови Кнежевац
103. Среска комисија за конфискацију Велика Кикинда
99. Срески суд Нови Кнежевац
176. Општинско јавно тужилаштво Кикинда
413. Матичарска канцеларија Велика Кикинда
406. Матичарска канцеларија Нови Кнежевац
404. Матичарска канцеларија Чока

Литература:

- Тијана Рупчић, Марко Милошев, Срђан Сивчев, Владислав Вујин, *Историја Јевреја у Великој Кикинди*, Кикинда, 2016.

- Владислав Вујин, Милош Пушара, Владимир Дудић, *Историја Немаца у Великој Кикинди*, Кикинда, 2022.

Documents used in the process of Restitution as a source for historical study

Summary: The intention of this article is to present my experiences as a historian, and also one who is responsible in dealing with the cases from the process of restitution. Restitution is legal process by nature, but working with documentation which was made by local magistrates, town and village authorities, courts and later cadaster, I have come to realize that such material contains many interesting and unique informations which beside being of practical legal value, could also be used as excellent primary resource for historical studies of the people, towns and villages of North Banat. Compairing and then compiling data from these resources, we were able to identify several town buildings, previous owners of crafts, shops, horse/drawn mills and private residences from the 19th century maps of Velika Kikinda, and where applicable, establish their current location. These documents could also be of use for someone who is interested in economic development of this area, as the papers for the confiscation of property during and after war were meticulously kept and a lot of those documents have been preserved. Regarding the time frame of the documentation mentioned above, it covers the period before, during and after Second World War. Such documentation is especially important for the reconstruction of the fates of Jewish and German communities of Northern Banat. After the liberation of Banat from the Ottoman Empire, from the later 18th century onward, both German and Jewish people have settled here. German community was especially numerous, being the second largest population after Serb, moving to these territories in several so-called Swabian migrations and settling in towns and villages, some of which were almost exclusively inhabitated by them. Jewish community was a lot smaller, but from the second part of 19th century it grew and became integral part of local society. Both German and Jewish communities were almost completely destroyed during and after World War Two.

Keywords: Second World War, Serbia, Banat, Kikinda, historical sources

Славица ДИМИТРИЈЕВИЋ[1]
Историјски архив „31. јануар“ Врање
Република Србија

UDK: 930.25:736.3(497.11)

Претходно саопштење

ЗБИРКА ПЕЧАТА И ШТАМБИЉА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „31. ЈАНУАР“ У ВРАЊУ

Апстракт: Сфрагистика је наука која се бави проучавањем печата, њиховом израдом и употребом и помоћна је историјска наука. Блиско је повезана са хералдиком, јер се на многим печатима налазе и грбови. Употреба печата позната је још из доба антике.

Печат представља незаобилазан елемент једног документа и основно је средство које потврђује аутентичност исправе, писма, дипломе, пошиљке.

Симболи изражени на печатима говоре о припадности пошиљаоцу и одраз су друштва у једном времену. Елементи који га сачињавају, поред словних индентификација ту је и грб, су од културно-историјског и друштвеног значаја и као такви представљају вредан историјски извор времена коме су припадали.

Приликом преузимања архивске грађе у Архив, уз архивску грађу и документарни материјал, примљени су и бројни печати и штамбиљи углавном фирми, установа, предузећа, многих друштвено политичких организација, просветних и културних институција, разних удружења и организација, задруга.

Историјски архив “31. јануар” у Врању има формирану збирку печата и штамбиља, која је сређена по Упуству о обради и чувању печата и жигова (1972). Збирка садржи 562 печата и штамбиља насталих након 1945. године.

Кључне речи: печат, штамбиљ, збирка, компанија, Коштана.

Печат као административно средство материјални је израз оригиналности, што државним и приватним актима даје правну сигурност. Ако других података нема, на основу печата може се утврдити идентитет документа, порекло и време у коме је настао.

Први рани знаци писања појавили су се на цилиндричним печатима коришћеним у трговини у Месопотамији пре 5.500 година. Урук је један од првих градова у Месопотамији и управо у овој области су настали цилиндрични печати, направљени од камена, на њима су биле уграviране серије знакова и цртежа, па када су се ваљали по глиненим плочама остављали су отисак. Ови мотиви урезани на печатима цилиндра директно су повезани са развојем прото-клинописа у јужном Ираку, архаичном формом писања у којој су коришћене стотине пиктографских знакова. [2] Печаћење је било широко практиковано на Древном Блиском истоку, Египту, долини Инда и Кини. Печаћење је такође практиковано у архаичној и класичној Грчкој и у републиканском и царском Риму. Византијски цареви и цариградски патријарси су имали двостране металне печате -буле- израђене од злата, сребра или олова, док су папске буле биле искључиво оловне. Од X века печате почињу да користе кнезови, градске управе, универзитети, племство и грађани. [3]

„Печат је у средњем веку вршио три основне функције: 1) средство за обележавање власништва; 2) средство затварања и гарантовања неизмењеног садржаја; 3) средство аутентификације докумената, тј. дипломатичке овере, што је најзначајнија функција печата у Византији и на Западу, па и у Србији. Међутим, као визуални медијум, печат је у средњем веку био и средство (ре)презентације кроз које је ауктор документа истицао своје порекло и статус, идеологију, схватање власти, политичке претензије и у овоме српски владари нису били изузетак“.[4]

1 Ауторка је дипломирани правник, архивист у Историјском архиву “31.јануар“ Врање (Партизанска 17а, Врање);
е-маил: slv.dimitrijevic@gmail.com

2 https://sveoarheologiji.com/poreklo-pisanja-od-cilindricnih-pecata-do-proto-klinastog-pisma/

3 Радмила Петровић, *Превентивна конзервација архивске и библиотечке грађе*, Београд, 2015.

4 Бењамин Ф. Хекић, *Печати српских средњивековних владара између западних и византијских узора*, Београд, 2021.

На нашим просторима најстарији печат датира из IX века, Печат кнеза Стројимира.[5] Он је најстарији материјални доказ о постојању српске државе на Балканском полуострву. Печат и натпис на њему открива власника, кнеза Стројимира, да је настао у другој половини IX века, доказује да је у ондашњој Србији постојала администрација, државна канцеларија, архива, као карактеристика једне државе. Да је израђен у некој од византијских царских златара у Солуну, Атини или Цариграду, а присуство двоструког крста на печату, говори да је његов наручилац био хришћанин.[6] Сам печат је доста рекао о периоду, држави, власнику, његовој моћи.

Пут развоја државе и формирање националног идентитета је дуг. И овај период прате садржаји на печатима, са којих постепено нестају турски, а уносе се национални атрибути, постепено дефинишући симболе српске државности.

Законом о Државној архиви, који је донет 2. децембра 1898. године, основана је Државна Архива Краљевине Србије и њиме су одређени задаци Државне Архиве. Предвиђено је да се документа сређују у четири одељка: политички, историјски, административни и законодавно-судски. Међутим, у члану 10. овог Закона каже се: "У Државној Архиви постоји нарочито одељење за прикупљање и чување старих печата од важности и јавног интереса".[7] Законом је дефинисано место и значај печата у администрацији, а самим тим и у архивској делатности, печат је у рангу документа.

Печат поруку исказује на врло ограниченом простору. Димензије и облик печата могу бити дефинисане законом, статутом, оснивачким актом, а неке печате одређује пословна пракса.

Законом о државном печату Републике Србије[8], у члану 3. прописан је изглед и садржина државног печата (регулисаног пречника и мањег обима), као и начин исписивања текста. Печат садржи назив и грб Републике Србије, назив односно име и седиште државног и другог органа или имаоца јавног овлашћења. Печат је округлог облика, пречник печата који се исписује на српском језику ћириличким писмом износи 32 мм. Текст печата исписује се у концентричним круговима око грба Републике Србије.

Садржина личних печата, печата удружења и других организација може да варира у зависности од сврхе и врсте институције или субјекта који га користи и од креативности власника. На печату се обично налазе информације као што су: назив правног лица или институције, име и презиме власника, место седишта и адреса, грб или лого компаније.

Процес израде печата, најчешће, прати и процес израде штамбиља, којима се долази до других информација и његова функција се заснива на олакшавању канцеларијског пословања. У суштини он представља отисак обрасца који је у честој употреби, како би се избегло писање истоветних ствари. Он не носи исту правну тежину као печат, више служи као евиденционо средство. Штамбиљи омогућавају лакшу идентификацију и организацију документа, али помажу и као средство за заштиту од фалсификата. Облик штамбиља је четвртасти, а величине су променљиве, у зависности од текста. Штамбиљ може бити израђен од метала, пластике, дрвета са гумираном подлогом за отисак или аутоматски од пластике са властитом тинтом која се допуњује.

Приликом поступка преузимања архивске грађе и документарног материјала у историјске архиве пристижу и печати и штамбиљи друштвено политичких организација, органа управе, просветних и културних институција, разних организација и удружења, предузећа и др.

Историјски архив „31. јануар" у Врању има формирану збирку печата и штамбиља, која је сређена по Упуству о обради и чувању печата и жигова (1972). Збирка садржи 562 печата и штамбиља, класификованих према времену настана, по упутству, у другу групу " б) печате настале од почетка 19. столећа па до наших дана".[9] То су округли печати и правоугаони штамбиљи, са обликом металне или гумене плочице причвршћене за дрвену дршку.

Збирка печата и штамбиља Историјског архива у Врању, као сведок вишедеценијског периода, представља нам привреду Пчињског округа, развој школства и здравствене заштите, даје слику како се развијао један округ, које су доминтне делатности и шта их је наследило и кроз какве промене је прошао овај крај Србије.

5 Печат кнеза Стројимира, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/

6 https://www.arheo-amateri.rs/2013/12/pecat-kneza-strojimira/

7 https://www.uzzpro.gov.rs › digitalna-biblioteka

8 Службени гласник РС, бр.101/2007

9 Донето на седници Архивског већа СР Србије на седници одржаној 10. маја 1972. године; Објављено у: Архивски преглед, бр. 2, Београд, 1972, стр. 31-39.

Обрада печата

Након израђеног методског упутства и класификационог плана за сређивање и обраду збирке печата, израђен је сумарни инвентар, тачније сумарни каталог, као основна евиденција свих печата који се налазе у Историјском архиву "31. јануар" у Врању.

Попуњене су фише тј. картони величине 7,5×12,5 цм, са основним подацима:

1. име власника или корисника печата;
2. датум употребе печата (период);
3. сигнатуре докумената на којима се такви печати налазе;
4. заједнички број отисака, матрица и фотографија;
5. упућивање на одговарајуће књиге или одељења аналитичког инвентара;
6. најкраћа могућа индиција о врсти нацрта на печату и
7. податак о конзервацији печата (листа и број)[10]

Како поступак рестаурације и конзервације печата није вршен, последња рубрика (бр.7) је остала празна, као и рубрика бр.4 о заједничком броју отисака и фотографији, али додата је и рубрика Напомена, где су уписине промене, оштећења, дупликати истих и др.

Прилог 1 - *Образац за унос основних карактеристика печата*

1.	Име власника печата	
2.	Датум употребе печата (период)	
3.	Сигнатуре докумената на којима се печат налази	
4.	Заједнички број отисака, матрица и фотографија	
5.	Упућивање на књиге или аналитички инвентар	
6.	Индиција о врсти нацрта на печату	
7.	Податак о конзервацији печата	
8.	НАПОМЕНА:	

Унос података на картице је вршен мануелно оловком са плавим мастилом.

Фише овог каталога сређени су азбучно, како би могли чинити индекс за аналитички каталог када се овај буде оформио.

Приликом обраде збирке 2018. године, нису израђни инвентар матрице печата и аналитички каталог.

10 Исто.

Печати друштвено-политичких организација

Цео овај процес системских промена у административно-територијалној организацији Србије можемо пратити путем печата. Атрибути нове државе јасно су изражени на печатима.

На печатима државних органа и органа управе обавезан је грб Народне Републике Србије, назив среза, место, назив државног органа:

Месни народни одбор Студена, Срез врањски – Округ врањски;

Месни народни одбор-Преображење;

Народни одбор среза Врање, Народна Република Србија (у даљем тексту НРС), грб Народне Републике Србије; (1955-1962)

Градски Народни одбор Врања, НРС, грб НРС;

Народни одбор Града Врања, НРС, грб НРС;

Народни одбор општине Златокоп – срез Врање, НРС, грб НРС;

Народни одбор општине Златокоп, месна канцеларија у Тибужду, НРС, грб НРС;

Народни одбор општине Златокоп, судија за прекршаје, НРС, грб НРС;

Народни одбор среза Врање, Босилеград, НРС, Испитна комисија за полагање испита за занатског помоћника, грб НРС;

Народни одбор среза Врање, Прешево, НРС, Испитна комисија за полагање испита за занатског помоћника, грб НРС;

Народни одбор Тибужде, НРС, грб НРС;

Народни одбор градске општине, фонд за кредитирање стамбене изградње, Врање;

Месни Народни одбор Студена, НРС;

Општина Владичин Хан;

Државна архива, Народни одбор среза Лесковац;

Државни архив среза Врање, НРС;

Скупштина среза Лесковац, Државни архив, Врање, Социјалистичка Република Србија, грб СР Србије.

Проучавајући Збирку печата и штамбиља и информације са њих лако се може закључити да је било више системских промена у административно-територијалној организацији Србије.

У периоду од ослобођења земље 1945. године, територијална организација власти заснивала се на јединицама као што су: области, окрузи, Срезови и општине.[11]

На ослобођеним територијама, од јула 1941. године, стварани су народноослободилачки одбори који прерастају вољом народа у органе народне власти.

Већ крајем 1944. године формирани су Окружни народноослободилачки одбори, који касније мењају називе у окружне народне одборе, а обухватали су подручје више срезова и били су највиши органи народне власти у округу.[12]

Велике промене извршене су Општим законом о народним одборима из 1952. године и Уставним законом из 1953. године. Укинути су месни народни одбори, образовани су народни одбори општина, срезова и градова. Народни одбори срезова су сада основни органи државне власти и народног самоуправљања, којима су подређени сви други локални органи управе у срезу.[13] Процес децентрализације власти настављен је Општим законом о уређењу општина и срезова из 1955. године. Сада је општина основна политичко-територијална организација самоуправљања радног народа и основна друштвено-економска заједница становника на свом подручју.[14]

Народни одбор среза Врање, са седиштем у Врању, формиран је 1955. године и обухватао је подручје бивших срезова: босилеградског, бујановачког, врањског, јужноморавског и масуричког, са Народним одборима општина: Барелић, Биљача, Босилеград, Бујановац, Владичин хан, Власе, Власина Округлица, Врање, Врањска бања, Горња Љубата, Доње Тламино, Доњи Стајевац, Златокоп, Кленике, Клисура, Крива Феја, Лепеница, Муховац, Прешево, Ристовац, Сурдулица и Трговиште. [15]

Оваква организација Народног одбора среза Врање остала је све до укидања 1962. године. На основу Устава Социјалистичке Републике Србије, 1963. године, народни одбори општина прерастају у скупштине општина,[16] када скупштине општина постају највиши органи власти и друштвеног самоуправљања.

Градски органи власти такође пролазе кроз разне трансформације. Градски народноослободилачки одбор за град Врање изабран је на збору грађана 11.09.1944. године. Од 1946. године мења назив у Градски народни одбор за град Врање на основу Општег закона о народним одборима, а 1947. године укидањем Округа врањског бива подређен, најпре, републичким органима, а од 1949. до 1951. године обласном народном одбору Нишке области.[17] На основу Закона о народним одборима градова и градских општина из 1952. године мења назив у Народни одбор градске општине Врање.[18]

Печати просветних установа

Са подручја Пчињског округа, у Архиву су преузети печати просветних установа:

Основна школа, Големо село, Срез врањски;
Основна школа Добрејанце, Срез врањски;
Основна школа Смиљевић, Срез врањски;
Основна школа Станце, Срез врањски;
Основна школа Стрешак, Срез врањски;
Основна школа Ушевац, Срез врањски;
Основна школа Крушева Глава, Срез врањски;
Основна школа Власе, Срез врањски;
Осмогодишња школа Власе, срез Врање;
Основна школа Стара Брезовица, Срез врањски;
Основна школа Нова Брезовица, Срез врањски;
Основна школа Барелић, Срез врањски;
Основна школа Вишевац, Срез врањски;
Основна школа Коћура, Срез врањски;
Основна школа Средњи Дел, Срез врањски;
Основна школа Сурдулица, Срез врањски;
Комитет Више Гимназије Врање;
Непотпуна Гимназија Власе, срез Врање;
Виша Педагошка школа Врање;
Виша педагошка школа Ниш, одељење Врање;
Мешовита школа за квалификоване раднике, Бујановац;
Учитељска школа Врање.
Стручна подружна школа, Врање.

Проблеми ефиксности и организације основног школства били су, због високог степена неписмености становништва, међу најважнијим проблемима просветних власти.

11 Административна подела Србије (1945—2007), https://sr.wikipedia.org
12 Сл. гласник ФНРЈ бр. 43/1946.
13 Сл. Лист ФНРЈ бр. 22/1952.
14 Сл. лист ФНРЈ, бр. 26/1955.
15 Сл. гласник НРС бр. 56/ 1955.
16 Сл. гласник СРС, бр. 14/1963.
17 Сл.гласник НРС бр. 23/1949. и 37/1951.
18 Исто, бр. 15/1952.

Сумирајући податке о мрежи школа у 1884/85, статистичар Богољуб Јовановић констатује да сеоски становници имају тек упола онолико основних школа колико и варошани. Међутим, несразмера између села и вароши постепено се смањивала до 1910, када је број сеоских школа према броју становника био чак у благој предности у односу на варошко становништво.[19]

У условима послератног развоја српског и југословенског друштва, просветна политика и „борба за бољу школу“ превалила је пут од доношења Закона о обавезном седмогодишњем школовању октобра 1945. године до доношења Општег закона о школству 1958, односно Закона о основној школи из 1959. године.

Набрајајући печате и штамбиље школа, примећује се да је био велики број школа у селима, да су села била жива, да је било доста деце. Знамо да је ситуација данас сасвим другачија. Због миграције становништва у потрази за послом, и одлива млађе популације из села у град, села су скоро или без деце и много је школа затворено. Демографска слика се наслућује и из збирке.

Печати предузећа пример: Фабрика обуће „Коштана“

Истраживачу би ова Збирка печата и штамбиља била од велике помоћи ако би морао да конструише слику привреде овога краја.

Холдинг компанија „Коштана” је основана 1958. године и без компромиса у квалитету производа врло брзо постала лидер у производњи женске и спортске обуће у Србији, Југославији и на Балкану. Свој крах доживела је 2000. године, а Трговински суд у Лесковцу је стечајни поступак увео у ово предузеће 26. новембра 2003. године. ХК „Коштана” је престала да постоји после објављивања решења суда у „Службеном гласнику” 2009. године.

Индустрија обуће Коштана била је трећи ослонац, поред ХК “Симпо” и ХК “Јумко”, овдашње привреде. Са искусним мајсторима у кожарској и обућарској индустрији био је то југословенски модни бренд у, пре свега, женској модној обући који се равноправно носио са конкуренцијом на југословенском тржишту, али и тржишту европских земаља. Економска стабилност омогућавала је, овим фабрикама, отварање погона у мање развијеним општинама југа Србије - Сурдулици, Босилеграду, Трговишту, Бујановцу, али и на Косову и Метохији.

Турбулентна дешавања деведесетих, која су најављивала распад СФРЈ, грађански рат, санкције међународне заједнице, рат на Косову и на крају НАТО бомбардовање 1999. године у потпуности су разорили економску супстанцу овог региона и убрзало крај рада фабрике, који је одводи у ликвидацију.

Одласком у стечај Холдинг компаније „Коштана“, Архив преузима целокупну документацију заједно са обимном колекцијом печата и штамбиља ове компаније. О каквој фабрици је реч може се закључити и на основу преузетих печата. Види се да се ради о организацији сложеног типа, да су се у хронолошком низу одвијали сложени процеси организационе трансформације. У свом саставу имала је велики број организација, погона, радионица, трговину, банку.

Пратећи садржај ових печата лако је закључити да је фабрика имала транзиционални период у коме је од фабрике за производњу обуће за жене, прешла пут до холдинг компаније, која је проширила производњу и на обућу за спорт, за децу, мушку обућу и галантерију, да се производња одвијала у погонима у Врању, али и у Белом Пољу, Сурдулици, Трговишту:

Фабрика обуће „КОШТАНА“, Врање;

Предузеће за производњу обуће са п.о. „КОШТАНА“, Врање;

Холдинг компанија „КОШТАНА“ Врање, д.д. Врање;

Д.Д. Предузеће за производњу обуће у мешовитој својини са п.о. „КОШТАНА“ Врање;

„КОШТАНАБАНК“ штедионица са п.о. Врање;

Фабрика обуће за спорт и рекреацију „КОСИМОД“, Врање;

ХК „КОШТАНА“ Врање, „КО-СПОРТ“, Врање;

ХК „КОШТАНА“ Врање, Предузеће за производњу спортске обуће „КО-СПОРТ“ д.о.о. Трговиште, „ФОТ;

ХК „КОШТАНА“ Врање, Предузеће за производњу обуће „КО-МИЛ“ д.о.о. Врање;

ХК „КОШТАНА“ Врање, Предузеће за производњу обуће „КО-БЕЛ“ д.о.о. Бело Поље;

ХК „КОШТАНА“ Врање, Предузеће за производњу обуће „ФОС“ д.о.о. Сурдулица;

ХК „КОШТАНА“ Врање, Предузеће за производњу дечије обуће „КОЛИБРИ“ Д.О.О. Врање;

19 Александар Илић Рајковић, *Школска обавеза у Краљевини Србији: Између прописа и праксе,* Sanja Todosijevic ZBORNIK 13102021. indd, 30-31.

Предузеће за производњу дечије обуће „КОЛИБРИ“ Д.О.О. Врање, Бутик Сервис;

Р.О.Фабрика обуће за спорт и рекреацију „КОСИМОД“ са п.о. Врање;

ХК „КОШТАНА“ Врање, Трговинско предузеће „КОШТАНА-ПРОМЕТ“ д.о.о. Врање;

ХК „КОШТАНА“ Врање, Предузеће за производњу мушке обуће и галантерије, „КО – НИ“

Савез младих радника Врање, огранак Коштана;

Конфекција основних организација Савеза синдиката Фабрике обуће „КОШТАНА“, Врање;

Индустријско добровољно ватрогасно друштво Фабрике обуће „КОШТАНА“, Врање;

Штамбиљима, којих има доста, долази се до додатних информација о овој компанији, о службама, секторима: Д.Д. „КОШТАНА“ Врање са п.о. Сектор спољне трговине; „КОШТАНА“ Фабрика обуће Врање, Набавно одељење; Д.Д.“КОШТАНА“ ВРАЊЕ – Транспортна служба; „КОШТАНА“ Фабрика обуће Врање – Кожни програм; Д.Д. “КОШТАНА“ ВРАЊЕ, Предузеће за производњу обуће – Спортски програм; СИМОД ИТАЛИА с.т.л; „КОШТАНАБАНК“ штедионица са п.о. Врање; Д.Д.“КОШТАНА“ ВРАЊЕ, Предузеће за производњу обуће – Динарска служба; Д.Д.“КОШТАНА“ ВРАЊЕ, Предузеће за производњу обуће – Ликвидатор; Предузеће за производњу обуће „КОШТАНА“ Врање, Ж-р. 4100-601-180.

На основу печата и штамбиља уочљиво је да је компанија развила сопствени трговински ланац пласмана производа, тако да је мрежа продавница, као и неколико робних кућа било широм Србије и Југославије, у великим градовима, али и малим местима:

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Робна кућа, одељење 48, НЕГОТИН, Трг ЈНА 2;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Робна кућа, одељење 49, НЕГОТИН, Трг ЈНА 2;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Робна кућа, одељење 50, НЕГОТИН, Трг ЈНА 2;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 13, ВАЉЕВО, Кнеза Милоша 43;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 59, ВАЉЕВО, В. Мишића 16;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 62, ВАЉЕВО;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 61, АРАНЂЕЛОВАЦ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 80, Нови Пазар;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 62, КРАГУЈЕВАЦ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница, ТРГОВИШТЕ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 52, НОВИ ПАЗАР, 1.МАЈ 36;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница-ТРЕСКА број 67, ПОЖАРЕВАЦ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 77, ДЕСПОТОВАЦ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 40, ПАРАЋИН, В. Карађорђа 12;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 82, КРУШЕВАЦ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 60, БОРЧА;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 46, ВУЧИТРН, Миле Елезовић 23;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 74, БАНАТСКИ КАРЛОВАЦ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница-МОДА бр. 63, УБ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 24, ВЛАСОТИНЦЕ, Трг сл. 7;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о.Врање,Продавница бр.14,-КРАЉЕВО,Трг српских ратника 25;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 18, СУБОТИЦА, М.Вуковића 4;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 8, БЕОГРАД, Пожешка 148;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 78, ПРЕШЕВО;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 44, НОВА ВАРОШ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 54, ЂАКОВИЦА, В.Карџића 182;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 66, ГРДЕЛИЦА;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 64, СМЕДЕРЕВО;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 22, КУЛА, Маршала Тита 250;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 19, ЗРЕЊАНИН, Цара Душана;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 72, СВИЛАЈНАЦ;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 33, ОРАХОВАЦ, Маршала Тита 5;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање,Продавница бр. 27, СУРДУЛИЦА, Војводе Мишића 27;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница, СОМБОР;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 51, НИШ, Николе Пашића 40;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница, КУРШУМЛИЈА;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 11, ШАБАЦ, Карађорђева 75;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 7, ШИД;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница „ТРЕСКА“ бр. 68, НОВИ БЕОГРАД;

Т.П. „Коштана-промет“д.о.о. Врање, Продавница бр. 29, ГЊИЛАНЕ, С.Трајића 83;

Д.Д. „Коштана“ Врање, Малопродаја, СОМБОР, Продавница бр. 47;

С.Т.Р. „Коштана“ п.о. Продавница обуће Ф-12, 38400 ПРИЗРЕН.[20]

Овакав ланац продајне мреже говори да је компанија производила квалитетан производ и да је производни капацитет био велики, што подразумева да је број радника био у складу са обимом производње. Пратећи печате фабрике „Коштана“, некада престижној индустрији обуће, ствара се слика о фабрици која расте, развија се, постаје југословенски бренд.

ОСТАЛИ ПЕЧАТИ И ШТАМБИЉИ

Збирку чине и печати и штамбиљи:

Здравствених установа: Градска поликлиника, хируршко одељење, Врање; Градска поликлиника, гинеколошко-акушерско одељење, Врање; Градска поликлиника, зубно одељење, Врање; Градска поликлиника, кожно-венерично одељење, Врање; Здравствена станица Врање; Станица за хитну помоћ, Врање; Дома народног здравља, специјалистичка служба, рентгенолог, Врања; Дома народног здравља, специјалистичка служба, трауматолог, Врања; Здравствене установе Врање; Зубна амбуланта, Врање; Градски Народни одбор Врање-амбуланта; Народни одбор општине врање,секторска амбуланта, Дубница; Болничког одељења 22 Пешадијског Пука; Биро за вођење књиговодстава здравствених установа, Врање.

Комора: Занатска комора среза Врање, повереништво Бујановац; Занатско – комунална комора, срез Врање, повереништво Бујановац; Занатска комора среза Врање, повереништво Владичин Хан; Среска занатска комора Владичин Хан; Занатска комора среза Врање, повереништво Прешево; Занатска комора Прешево, срез Врање; Градско среска занатска комора Врање; Занатско – комунална комора среза Врање; Среска трговинска комора, Центар за стручно образовање радника у трговини, Врање; Трговинска комора среза Врање, комисија за полагање стручних испита за квалификоване раднике, Врање; Среска пољопривредно-шумарска комора, Врање; Трговинска комора Врање; Стопанска комора – Македонија (привредна комора); Среска пољопривредна – шумарска комора Врање.

Задруга: Врањска земљорадничка виноградарска задруга; Грађанско занатско услужно производна задруга „Задругар“ Врањска Бања; Савез земљорадничких задруга Врање; Столарско набавно прерађевачка задруга Врање; Трезиска прерађивачка задруга Врање.

Савеза: Општински одбор Савеза ратних војних инвалида, срез Врање; Општински одбор Савеза ратних војних инвалида,Златокоп, срез Врање; Фонд узајамне помоћи чланова Савеза ратних војних инвалида, Врање; Удружење бораца, НОР-а, општине Врањска бања, срез Лесковац; Удружење резервних официра и подофицира Југославије, Срески одбор Врање; Народна омладине Србије, Општински комите, Врање; Народна омладине Србије, Општински комите, Барелић; Омладинска радна акција „Врање“; Савез комунистичке омладине Југославије, среза Врање; Савез омладине Србије, општински комитет Врање; Дом младих „Јорданка Јовановић“, Прешево; Омладинско културно - уметничко друштво „Бошко Ђорђевић“ Врање; Народна омладина Србије, Комитет Више Гимназије, Врање; „Дечји дом“ Народни одбор среза врањског, Трговиште; Савез синдиката Југославије, среско синдикално веће, Врање; Синдикат комуналних и занатских радника Југославије,Врање; Социјалистички

20 Историјски архив “31. јануар” Врање, В. Збирке,1.259. Збирка печата.

савез радног народа Србије, Општински одбор Врање, одбор месне организације Барелић, срез Лесковац; Савез бораца народно-ослободилачког рата, градски одбор, Врање, петокрака - звезда; Градски одбор Савеза бораца НО рата, Врање, петокрака; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, општински одбор, срез врање, грб Савеза бораца; Савез бораца, срески одбор среза Врање; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, општински одбор, срез Врање, Кленике, грб Савеза бораца; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, срески одбор Среза масуричког, Сурдулица, петокрака; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, Срески одбор Трговиште, петокрака; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, Срески одбор Бујановац, петокрака; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, Срески одбор јужноморавски, Владичин Хан, петокрака; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, општински одбор, срез Врање, Доњи Стајевац, петокрака; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, Срески одбор Босилеград, петокрака; Савез бораца Народно-ослободилачког рата, општински одбор , срез Врање, Власе, грб Савеза бораца.

Предузећа: Рудник „Антимон“, Бујановац; „Немети“ Рудници и копови неметала Врањска Бања; „Немети“ Рудници и копови неметала“Азбест-цемент“ Поповац код Параћина, Врањска Бања, грб-два укрштена чекића; Опште пословно удружење „Пољопромет“ Врање; Грађевинско предузеће Д.О.О.“Интеграл“ Бујановац; Предузеће за производњу цигле Врање; Трговинско предузеће „Дунав“ Босилеград; „Масурица“ трговинско предузеће, Сурдулица; Среско предузеће за откуп и промет пољопривредних производа, Сурдулица; РО “7 Септембар“ Врање; Трговинско предузеће „7 Јули“, Врање; Трговинско предузеће „Воћар“ Врање; Трговинско предузеће „Универзал“ Врање, Угоститељско предузеће Врањска Бања; Градско угоститељско предузеће, Врање; Занатско производно услужно предузеће „Напредак“, Врање; Кудељара „Поморавље“ Врањска Бања; Предузеће за производњу, промет и услуге „Ал-импекс“ д.о.о. Врање; Грађевинско предузеће „Морава“, Бујановац; Грађевинско занатско услужно производно предузеће „Први мај“ Врањска Бања; Молерско-фарбарска радна организација „Молер“ Врање; „Аеро“ индустријско предузеће Врање; „Напредак“ Предузеће за посредовање, заступање и промет мешовите робе, Бујановац; Војно набављачко предузеће Министарства народне одбране ФНРЈ; „Врањске новине“ - Слободна реч, Врање; Новинска установа „Слободна реч“ Врање; Новинско јавно предузеће „Слободна реч“, Врање.

Завода и заједница: Завод за унапређење привреде, Врање; Завод за унапређење привреде, Врање, представништво Београд; Завод за заштиту ауторских малих права „ЗАМП“ Владичин Хан; Друштвени правобранилац самоуправљања, Скупштина општине Врање; Друштвени правобранилац самоуправљања, Врање, Бујановац, Прешево, Босилеград и Трговиште; Радна заједница, Врање; Општинска заједница дечије заштите Владичин Хан; Оптинска самоуправна интересна заједница културе, Владичин Хан; Општинска заједница образовања, Владичин Хан; Општинска заједница социјалне заштите, Владичин Хан; Заједничка стручна служба интересних заједница, Владичин Хан; Општинска самоуправна интересна заједница културе, Владичин Хан; Културно просветана заједница, Владичин Хан; Оптинска самоуправна интересна заједница физичке културе, Владичин Хан; Југословенска инвестициона банка , Београд, филијала Врање.

Спортских клубова: С.К. „Будућност“ Врање; Стрељачки савез Србије, Владичин Хан; Шах клуб „Омладинац“ Врање.

Чување и смештај печата

Печати су након обележавања смештени у појединачне кутије, које су збирно упаковане у заштитне архивске кутије. Збирке матрица за печате и жигове, препоручено је чувати у кутијама са преградама, које су прилагођене формату и облику матрице или у кутије обложене штофаним материјалом, али услова за израду истих Архив није имао приликом обраде и сређивања.

Закључак

Развојем друштва и државе, нарочито у XX веку, долази до умножавања институција и појаве огромног броја печата. Отисак печата, поред потписа овлашћене особе, сматрао се обавезним саставним делом сваког документа, али они сада немају исти значај као што су имали раније. Мења се форма али и улога печата. Законом о печату државних и других органа из 2007. и 2021. године уређује се употреба печат који се користи у електронској форми, када се придружују електронском документу или у форми отиска на папирном документу. Државни и други органи и имаоци јавних овлашћења користе квалификовани

електронски печат када врше послове из свог делокруга употребом информационо комуникационих технологија.[21] Народна Скупштина Републике Србије усвојила је 26. децембра 2011. године Закон о изменама и допунама Закона о привредним друштвима којим је ван снаге ставио одредбе чак 10 закона и 107 подзаконских аката у којима се помиње печат. Ни једна институција, банка или организација више нема право да захтева печат привредним друштвима или предузетницима.[22]

Девалвација печата огледа се и у томе што се праве од јефтинијег материјала и једноставнијих су приказа због масовне употребе.

Ипак, ови сведоци времена, печат и штамбил, и даље су важна средства која се користе у административном и правном окружењу за означавање и потврду аутентичности докумената. Управо из тог разлога важно га је чувати и не допустити да неко дође у прилику да га злоупотреби.

Ово наслеђе, Збирка печата и штамбиља, може бити драгоцен ослонац и полазиште онима који ће се у будућности хватати у коштац са изучавањем друштва и променама у њему, великим друштвеним реформама, наглашавајући да се у истраживању неког проблема може приступити са различитих страна, из различитих методолошких оквира, јер се мултидисциплинарношћу тј. разноврсношћу знања, вештина и искуства извесније долази до решења.

21 *Закон о печату државних и других органа*, "Сл. гласник РС", бр. 101/2007 и 49/2021.

22 https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2011/36/1/reg

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

https://sveoarheologiji.com/poreklo-pisanja-od-cilindricnih-pecata-do-proto-klinastog-pisma/

Бењамин Ф. Хекић, Печати српских средњивековних владара између западних и византијских узора, Београд, 2021.

https://www.instagram.com/adbaloo.app/p/C65mhAnscb-/

https://www.arheo-amateri.rs/2013/12/pecat-kneza-strojimira/

Дигитална библиотека, https://www.uzzpro.gov.rs

Сл. гласник РС, бр.101/2007

Архивски преглед, бр. 2, Београд, 1972, стр. 31-39.

Административна подела Србије (1945—2007), https://sr.wikipedia.org

Сл. гласник ФНРЈ бр. 43/1946.

Сл. Лист ФНРЈ бр. 22/1952.

Сл. лист ФНРЈ, бр. 26/1955.

Сл. гласник НРС бр. 56/ 1955.

Сл. гласник СРС, бр. 14/1963.

Сл.гласник НРС бр. 23/1949. и 37/1951.

Сл.гласник НРС бр.15/1952

Александар Илић Рајковић, *Школска обавеза у Краљевини Србији: Између прописа и праксе*, Sanja Todosijevic ZBORNIK 13102021.indd, 30-31.

Историјски архив "31. јануар" Врање, В. Збирке,1.259. Збирка печата.

https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2011/36/1/reghttps:/sveoarheologiji.com/poreklo-pisanja-od-cilindricnih-pecata-do-proto-klinastog-pisma

„Сл. гласник РС", бр. 101/2007 и 49/2021

Водич Историјског архива „31.јануар" Врање, Врање, 2000.

Радмила Петровић, *Превентивна конзервација архивске и библиотечке грађе*, Београд, 2015.

Љубинка Шкодрић, Александар Марковић, *Печати у Србији у XIX веку*, Историјски часопис 70, 2021, 283–30.,

Фонд ХК „КОШТАНА" Врање, ИАВр, пр. 2011.

Collection of Seals and Stamps of the Historical Archive '31st January' in Vranje

Abstract: Sphragistics is the science that studies seals, their creation and use, and is considered an auxiliary historical discipline. It is closely related to heraldry, as many seals also feature coats of arms. The use of seals dates back to ancient times.

A seal is an essential element of a document and serves as the primary means of confirming the authenticity of a charter, letter, diploma, or shipment. The symbols depicted on seals indicate the sender's identity and reflect the society of a particular time period. The elements that make up a seal, including inscriptions and coats of arms, have cultural, historical, and social significance, and as such, represent a valuable historical source from the time to which they belonged.

During the process of acquiring archival material, alongside documents and records, numerous seals and stamps were also received. These mostly belonged to companies, institutions, enterprises, various socio-political organizations, educational and cultural institutions, as well as associations and cooperatives.

The Historical Archive "31 January" in Vranje has established a collection of seals and stamps, organized in accordance with the Instructions for the Processing and Preservation of Seals and Stamps (1972). The collection contains 562 seals and stamps created after 1945.

Keywords: seals, stamps, collection, company, Kostana.

грађа
archival materials
грађа

archival materials

грађа

građa

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ[1]
Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ[2]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 091(=163.14)"1889/1934"
930.25(497.11)

Стручни рад

РУКОПИС ЛЕТОПИСА ДРУГЕ ПОЖАРЕВАЧКЕ ПАРОХИЈЕ У ЧИЈОЈ ЈЕ СРЕДИНИ И ХРАМ „СВЕТОГА ОЦА НИКОЛАЈА“

Апстракт: Рукопис под називом Летопис „Друге пожаревачке парохије у чијој је средини и Храм „Светога Оца Николаја““ пронађен је у архивској грађи која није била разврстана у оквиру откупа и покона, у Историјском архиву Пожаревац. Приликом сређивања Збирке Varia издвојен је и 2024. године припојен архивском фонду Управа Цркве Светог оца Николаја у Пожаревцу (1889-1934).

Рукопис Летописа је написан на 26 страна и обухвата забелешке периода од 1889. до краја 1934. закључно са 30. јануаром 1935. године. Аутор летописа је протојереј Љубомир Радовановић, који је од 1915. године био парох Друге пожаревачке парохије при цркви Светога Оца Николаја у Пожаревцу и старешина цркве. Писан је ћириличним писмом, на српском језику, једноставним, углавном административним стилом са доста чињеница о догађајима, личностима и хронолошким одредницама. Летопис чини више целина. Рукопис садржи податке о цркви Светога Оца Николаја, биографске податке о свештеницима при овој цркви, о парохијама, “записима”, важнијим грађевинама у Другој парохији, црквеним туторима, пореклу породица парохијана, националној структури парохијана, садржи спискове погинулих, умрлих у заробљеништву и на други начин страдалих парохијана током Великог рата, затим податке о страдању цркве и порте током овог рата, као и податке о важним догађајима, националним и локалним. Поред биографија више свештеника који су службовали при цркви, аутор Летописа бележи и своју аутобиографију. У свом писању претежно се користио старим јулијанским календаром, а понегде је назначавао и датуме по новом календару. Рукопис Летописа је у чланку дат изворно, без било каквих правописних и интерпункцијских интервенција, а непознанице су разјашњене у напоменама. Летопис садржи бројне податке и информације од значаја за сагледавање свакодневног живота Цркве и парохијана, али и и на другачији начин осветљава поједине догађаје и личности из локалне и нациналне историје.

Кључне речи: Црква Св. оца Николаја, Пожаревац, Српска православна црква, парохија, свештенство, парохијани, црквени тутори, Петар Шљивић, задужбинари.

Увод

Збирка Varia је збирка која садржи појединачна, разнородна документа, међусобно неповезана, која се разликују по пореклу, садржају и времену настанка, документа различите провенијенције која у архив најчешће долазе откупом или поклоном. Сређивању и обради Збирке Varia претходи утврђивање евентуалне припадности докумената постојећим фондовима и збиркама. За документа за која се утврди да припадају фондовима или збиркама који се већ чувају у архиву, врши се њихово издвајање из Збирке Varia и припајање постојећем фонду или збирки.

Сређивање Збирке Varia у Историјском архиву Пожаревац рађено је 2011. године. Том приликом су најпре издвојена документа за која је утврђено да се могу припојити постојећим фондовима и збиркама. Међу тим документима био је и Летопис Друге пожаревачке парохије у чијој је средини и Храм „Светога Оца Николаја“. О његовом начину уласка у Архив нема сачуваних података. Летопис је 2024. године припојен архивском фонду Управа цркве Св. оца Николаја (1889-1934).[3] Аутор Летописа је

1 Ауторка је дипломирани историчар, архивски саветник у депоу Историјског архива Пожаревац;
е-маил: slobodankacvetkovic@arhivpozarevac.org.rs

2 Ауторка је струковни инжењер за заштиту биља, виши архивист у Историјском архиву Пожаревац;
е-маил: natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs

3 Досије фонда бр. 127. Фонд чини 12 архивских кутија.

протојереј Љубомир Радовановић, који је од 1915. године био парох Друге пожаревачке парохије при цркви Светога Оца Николаја. Летопис обухвата период од 1889. до 1935. године и састоји се од 26 руком писаних листова. Писан је на српском језику, ћирличним писмом, углавном читљивим рукописом.

Црква Св. Николе у Пожаревцу је задужбина проте Петра Шљивића (1818-1902), пароха трњанског и његове жене Јелене.[4] Петар Шљивић је био млађи син војводе Живка Шљивића[5] и Митре Шљивић. Године 1890. подигао је цркву о свом трошку у делу Пожаревца који се назива Бугар мала, у некадашњој Призренској улици,[6] на црквишту мале цркве из прве половине XVIII века, на месту званом „долња црква".[7] Пројекат је урадио архитекта Светозар Ивачковић у духу ханзенатике.[8] Ктитор је цркву посветио својој крсној слави, Светом Николи, односно Преносу моштију Светог оца Николаја (9/22. мај). Прота Петар Шљивић оставио је натпис о свом задужбинарству на мермерној плочи на улазу у цркву: „Подигнув о свом трошку овај свети храм / Овде бораве вечни сан прота Петар Шљивић, парох трњански / син војводе рамског Живка Шљивића и Митре / рођ. јуна 1818. г. + 21. X 1902. Пожаревац и супруга Јелена, кћи Аврама Спасојевића, трг. из Пожаревца и Стане, рођ. октобра 1825, + 15. VIII 1908."[9]

Црква је освећена на дан храмовне славе 1890. године (9/22. мај). Освећење је извршио митрополит Србије Михаило, уз суделовање хора ученика Богословије *Св. Сава*

Петар и Јелена Шљивић, Историјски архив Пожаревац, изложба „Добротворима и задужбинарима – с ´ поштовањем", Пожаревац, 2007.

4 Петар Шљивић (1818-1902) парох трњански и његова жена Јелена су оснивачи Фонда сиромашних ђака пожаревачких основних школа, Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Обједињени фонд Добротвори и задужбинари Браничевског округа Пожаревац (даље ДЗБО), Фонд сиромашних ђака пожаревачких основних школа – задужбина поч. Петра Шљивића, протојереја из Пожаревца; ИАП, Срески суд Пожаревац О. 2150/1934; Слободанка Цветковић, „Добротворни фондови и задужбине са простора данашњег Браничевског округа", *Браничево у историји Србије*, Зборник радова III, књига 6, Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије Београд, Пожаревац-Београд 2008, 345; Драган Фелдић, *Стари пожаревачки добротвори*, Народни музеј, Пожаревац, 2014, 30.

5 Живко Шљивић је рођен у селу Брежану око 1775. године. За време Првог српског устанка био је буљубаша под командом војводе Миленка Стојковића. По ослобођењу Смедерева Карађорђе га је поставио за судију у смедеревском суду. Године 1809. Шљивић је постављен за војводу у Кнежини рамској. Посебно се прославио у бојевима на Крајини, Малајници и Штубику, где је тешко рањен. После слома Првог српског устанка пребегао је у Аустрију. До повратка у Србију 1817. године, живео је у Белој Цркви, а по повратку у Србију, па све до смрти 1824. године, живео је у Дубравици. ИАП, Збирка рукописа Младена Владимировића (1909 -1993); 1955-1957, Пожаревачки људи:Збирка биографија; Мирољуб Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, Пожаревац, 2009, 279; *Пожаревачки алманах*, Социјалистички савез радног народа Среза Пожаревац, 1957, 223.

6 Данашњи назив улице је Братства и јединства. Драган Фелдић, *Стари пожаревачки добротвори*, Народни музеј, Пожаревац, 2014, 27.

7 ИАП, Збирка рукописа Младена Владимировића (1909 -1993); 1955-1957, Пожаревачки људи: Збирка биографија.

8 Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево https://spomenicikulture.rs/crkva-svetog-nikole-u-po-arevcu/ (01.07.2025)

9 ИАП, Збирка рукописа Младена Владимировића (1909 -1993); 1955-1957, Пожаревачки људи:Збирка биографија.

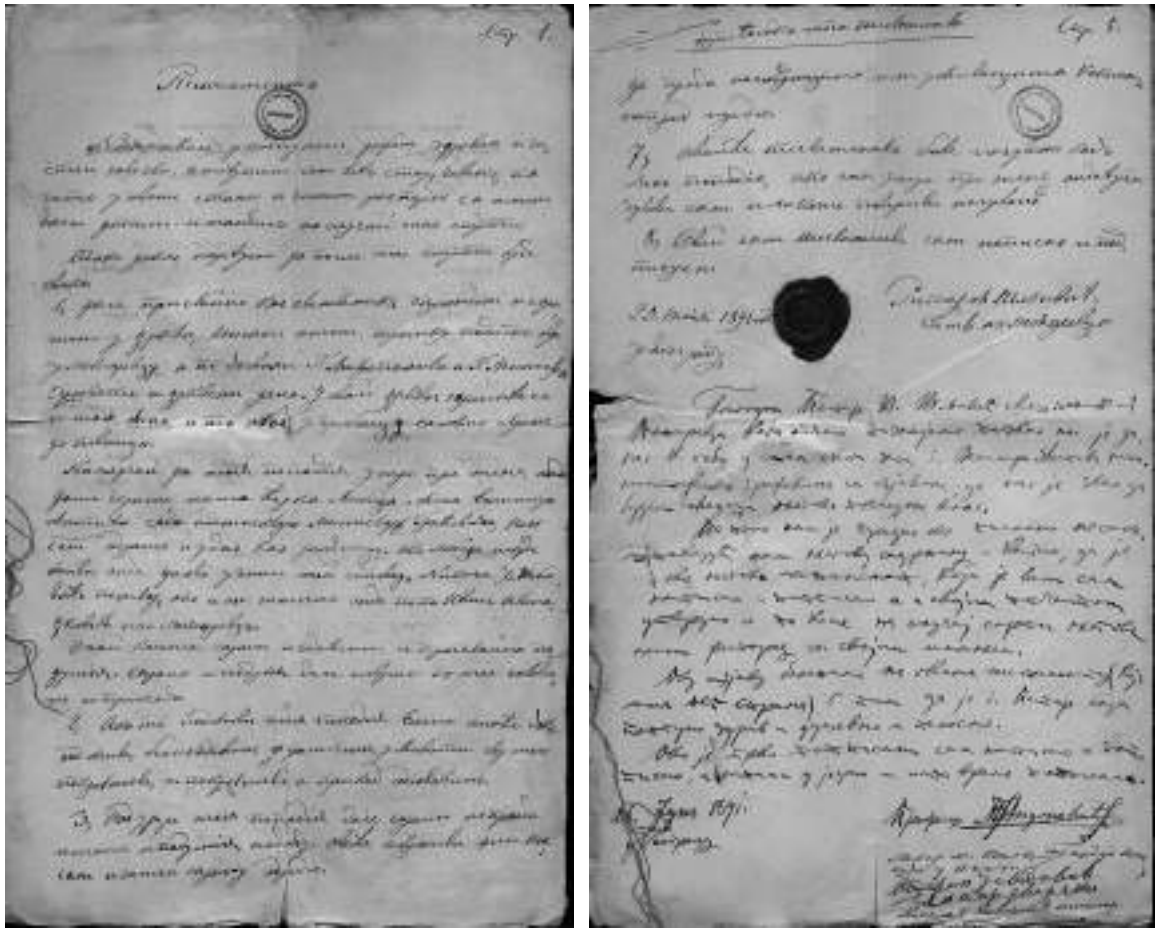

Тестамент Петра Шљивића ИАП, Срески суд Пожаревац О. 2150/1934

из Београда.[10] Ктитор прота Петар Шљивић је за издржавање цркве тестаментом овој цркви завештао три дућана и 4 хектара земље. Двоспратни дућан на Тргу Краљице Марије, сграђен од тврдог и полутврдог материјала, имао је 4 одељења и магацин, у вредности од 100.000 динара. Годишња кирија за овај дућан износила је 3.600 динара. Два мала дућана, сграђена од тврдог материјала налазила су се у улици Краља Александра. Њихова вредност била је процењена на 50.000 динара и доносили су годишњи приход од 7.000 динара. Кућа на „Цветном тргу" од полутврдог материјала била је процењена на 20.000,00 динара. Црквеном њивом на Могилском брду, као и целокупном завештаном имовином, управљала је Управа цркве Светог оца Николаја.[11]

Шљивићева „нова црква" подигнута је од тврдог материјала. У основи цркве је равнокраки крст, са бочним четвороугаоним апсидама и кубетом чији се врх завршава позлаћеном куглом и крстом.[12] Црква има две етаже – крипту и храм, јер је пројектована као породична капела. Просторно је подељена на наос и олтар. Фасада је првобитно била у комбинацији окер и теракот фасад-

10 Дарко Ивановић, „Пола века цркве Светог оца Николаја", *Саборност*, бр. 7, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 107.

11 Тестамент Петра Шљивића, ИАП, Срески суд Пожаревац О. 2150/1934; ИАП, Управа цркве Св. оца Николаја, кутија 7; ИАП, Обједињени фонд Добротвори и задужбинари Браничевског округа Пожаревац., Фонд сиромашних ђака пожаревачких основних школа – задужбина поч. Петра Шљивића, протојереја из Пожаревца.

12 Дарко Ивановић, „Пола века цркве Светог оца Николаја", *Саборност*, бр. 7 Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 106.

не опеке, које су ређане наизменично у хоризонталним пољима. То је подсећало на редове камених тесаника – пешчара и црвене танке опеке, који су били својствени српским средњевековним архитектонским споменицима сакралног карактера.[13] Изнад западног улаза изведен је окулус са розетом. Прозорски отвори су лучно засведене велике бифоре на источној, северној и јужној фасади. Сва четири калканска зида у врху имају камени крст.[14] Црква је знатно издигнута изнад околног терена, тако да се у њу улази преко дванаест степеника и одговарајуће терасе, која се пружа целом ширином прочеља.[15]

Црква Светог Николе у Пожаревцу, Историјски архив Пожаревац, изложба „Добротворима и задужбинарима – с ´ поштовањем“, Пожаревац, 2007.

Због својих димензија тридесетих година прошлог века размишљано је да се црква прошири. У том циљу израђен је 1934. године план за проширење цркве Светог Николе, који због недостатка финансијских средстава није реализован.[16]

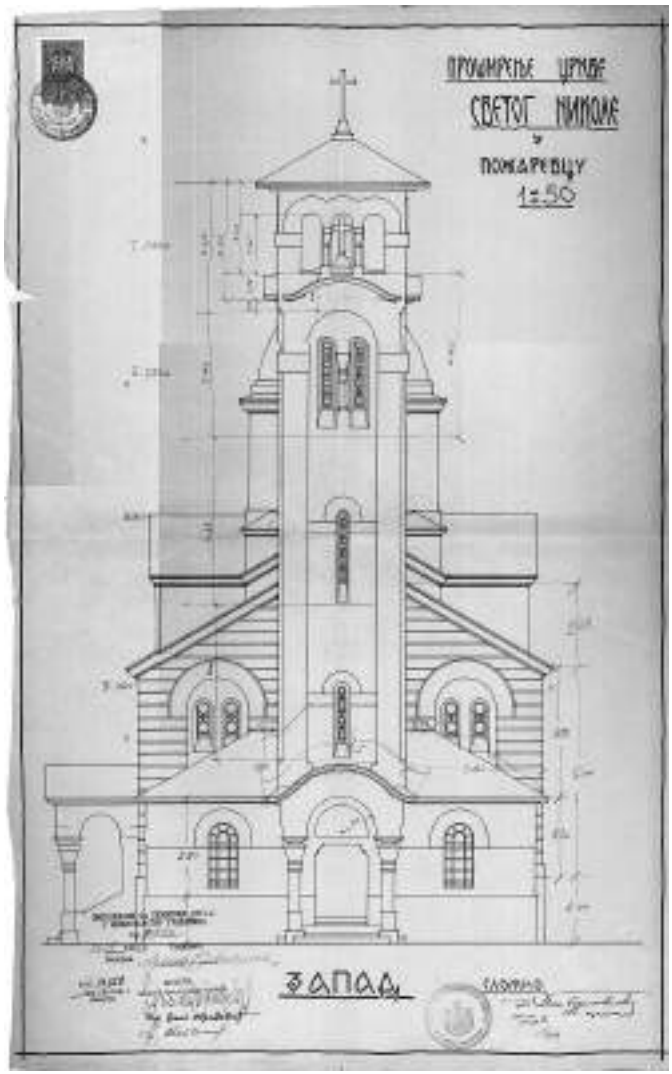

План за проширење цркве Светог Николе у Пожаревцу ИАП, ГПП 1934 XIX 323

13 ИАП, Управа цркве Светог оца Николаја, кутија 2; Драган Фелдић, *Стари пожаревачки добротвори*, Народни музеј, Пожаревац, 2014, 29.

14 Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево https://spomenicikulture.rs/crkva-svetog-nikole-u-po-arevcu/ (01.07.2025)

15 Драган Фелдић, *Стари пожаревачки добротвори*, Народни музеј, Пожаревац, 2014, 29.

16 ИАП, Градско поглаварство Пожаревац, Пожаревац 1922-1946. План за проширење Цркве Светог Николе у Пожаревцу (ИАП, ГПП 1934 XIX 323).

Непокретности („црква зидана од тврдог материјала, плац око цркве с воћем, црквена кућа од слабе грађе, звонара на сојама, шмрк за воду у порти, нужник и наслон (шупа за дрва)“) процењени су 1903. године на 22.020 динара.[17] У фебруару 1932. године само црква је процењена на 250.000 динара.[18] Црква Светог Николе је 2000. године проглашена за споменик културе.[19]

Летопис Друге пожаревачке парохије у чијој је средини и Храм „Светога Оца Николаја“ у даљем тексту је дат у изворном облику у целини, без правописних и језичких интервенција. На месту речи које нису могле бити прочитане, стављене су у угласте заграде са три тачке. Појашњења појединих појмова и личности дата су у напоменама. Летопис се састоји из два дела: први део о цркви, парохији и парохијанима и други о важнијим догађајима. Летопис је писао старешина цркве Љубомир М. Радовановић. Део текста Летописа закључно са фебруаром 1928. године „видео“ је 11/24 априла 1929. године епископски изасланик, председник Духовног суда Душан Милановић.

Летопис Друге пожаревачке парохије у чијој је средини и Храм „Светога Оца Николаја“

I. Црква.

Храм је у византијском стилу. Подигао је почив. прота Петар Шљивић, бивши парох трњански. Црква је са кубетом на среди. Сазидана је од тврдог материјала. Зидана је 1889 и 1890. г. Освећена је 9 (22) Маја 1890 г. и тај дан примила је за своју славу „Пренос Моштију Св. Оца Николаја [...]. Исти дан је и главна заветина II пожар. парохије. Цркву је осветио тада блажено почивши Митрополит Михаил.[20]

У почетку црква је имала само престоне иконе и тајну вечеру. Других икона није било.

Добротом Хаџи Станка Спасића у 1905 г. намештене су иконе (на платну) на иконостасу од некога Светогорског живописца, које су биле и сувише источњачке и чиниле хрђав укус на око јер су сви свеци били „црнци“ и са косом кврцастом.[21]

С тога поп Васа Живковић[22] *год. уз прилоге добровољне, све свеце премаже и живописац Владимир Н. изради ове иконе, које су и данас.*

Место за цркву (порту) дала је општина пожаревачка. Ктитор и сазидатељ цркве поч. прота Пера,[23] *оставио је једну кућицу и 3 три дућана св. цркви, као и пет комада Акција Народне Банке и 21. лоз лутријског зајма – за % њено издржавање, пошто су јој приходи слаби.*

Поред горњег, поч. прота Пера оставио је цркви и црквену кућу од слабог материјала за стан црквењака и канцеларију свештенства са крстионицом.

Испод десне певнице са јужне стране налази се гробница у којој су сахрањени ктитор прота Петар и супруга му Јелена (види на другом месту његову биографију).

Још у почетку црква је имала три звона.[24] *Једно велико чији се звук чуо преко Дунава, прилог Петра Селића бив. Трговца,*[25] *средње, прилог абаџијског еснафа*[26] *и мало прилог некога Миленка из Трњана.*

17 ИАП, Управа цркве Светог оца Николаја, кутија 1.

18 Дарко Ивановић, „Пола века цркве Светог оца Николаја“, *Саборност*, бр. 7, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 106.

19 Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево https://spomenicikulture.rs/crkva-svetog-nikole-u-po-arevcu/ (01.07.2025)

20 Митрополит Михаило рођен је у Сокобањи, 19. јуна 1826. године. После завршене Богословије у Београду, завршио је Кијевску духовну академију са звањем магистра, а ту је примио и монашки чин – јерођакона и јеромонаха. За време његове управе, Српска Црква је добила потпуну независност, на Цвети 1878. године, када је по свим црквама у Кнежевини Србији овај догађај свечано прослављен. За своје дуге управе донео је закон о црквеним властима и обновио укинуте епархије, шабачку и неготинску. Умро је 1898. године.Сахрањен је у београдској Саборној цркви уз велике војне почасти. https://www.bogoslovijasvetogsave.edu.rs/blog/mitropolit-mihailo-jovanovic/76/ (16.07.2025.)

21 У одговору Духовном суду од 14. фебруара 1903. године, свештеници ове Цркве наводе да је иконостас постављен 1901. године, а да су „живопис радила два мајстора (живописца) Владимир Вукосављевић и Јован Мартиновић Србовлах из Мелнице“ и да су „иконостас и живопис“ исплаћени новцем које је сакупљањем добровољних прилога прикупио Хаџи Станко К. Спасић. ИАП, Управа цркве Светог оца Николаја, кутија 1.

22 Биографија попа Васе Живковића налази се касније у тексту. Видети и: *Водич кроз личне фондове и збирке и збирке Историјског архива Пожаревац*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2022, 19; Дарко Ивановић, *Свештеномслужитељи Браничевск епархије. Биографски лекскон (свештници и Ђакони)*, А-Љ, Епархија браничевска, Пожаревац 2016, 99-100.

23 Мисли се на Петра Шљивића, задужбинара.

24 Црква се у првим годинама служила једним малим звоном од 50 кг, позајмљеним од пожаревачке Саборне цркве. Дарко Ивановић, „Пола века цркве Светог оца Николаја“, *Саборност*, бр. 7, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 107.

25 ИАП, Управа цркве Светог оца Николаја, кутија 1.

26 Абаџијски еснаф је приложио 120 динара, трговачки еснаф 720 динара ради куповине великог звона. а Суд општине пожаревачке

У времену европског рата 1914 – 1918 године овај је храм и звонара бомбардован из немачког аероплана.[27] И црква и звонара оштећени су били.[28] Сви су прозори попуцали. Спољашност цркве изрешетана од шрапнела који су у унутрашњост продрли те и [...] цепали иконе. Пет бомби пале око цркве и на прагу црквени.

А за време ропства Швабе су (Немци) однели и сва звона, крстове са св. престола ломили, и сву ограду на порти изгорели.[29]

Црква није радила од 1. Септембра 1914 г. до Цвети 11. Априла 1920 г.

По ослобођењу прво је 1919 године оправљена порта; поновљена тапија (коју су бугари однели), узето од Саборне цркве једно звоно на послугу, и у 1920 г. намештени прозори, оправљени басамаци, и окречена те је после пет година ћутања поново пропојала на Цвети 1920 г.

1926. године преправљен, очишћен и премазан сав иконостас и дуварови унутрашњи црквени, као што данас изгледа.

Од 1920–до 1925 г. црква није имала свога звона, а те године 9. Марта (22) – после проте Шљивића, њен највећи добротвор г. Хаџи Станко Спасић, поклонио је св. цркви једно велико звоно у тежини 500. кграма а у вредности 32.000 динара. Тим звоном данас се црква служи, пошто је Саборној цркви враћено позајмљено. Овај храм посетио је Митрополит Михаило, а посетио га је 1908. г. Инокентије Митрополит, 1921. Митрополит Димитрије и 1925. Патријарх Димитрије.[30]

1922 г. 8 (21) маја у очи славе црквене на бденију је био први пут Г. Митрофан[31], епископ Браничевски и сутра дан одслужио Архијерејску службу.

1923 г. 26 децембра (други дан Божића) такође г. епископ у овом Храму служио.

II Свештенство.

При овоме Храму били су, или и сада ови свештеници:

а) прота Атанасије Бранковић, парох II. пожарев. парохије, који је рођен 18-I-1833 г. у Пожаревцу од оца Станка Бранковића и Босиљке у Пожаревцу. Поред основне школе и 1–2 р. гимназије свршио је Београдску богословију. Прво је био учитељ у В. Градишту а 1860 г. рукоположен је за свештеника и намесника Жагубичког. 1874 г. премештен за пароха пожаревачког где је остао до смрти 1903 г. Јануара 18 (на дан свога рођења).

У оба српско – турска рата био је војени свештеник. А био је 1878 г. и народни посланик. Ревносан је био у служби црквеној и парохијској и добар друг.[32]

б) Јован Протић, парох III пож. парохије, рођен у Пожаревцу 19. Септембра 1840 г. од оца Илије Протића свештеника брежанског и матере Станије. Био је [...] и „левак". По свршетку основне школе и 1-2. р. гимназије свршио је Богословију – београдску. Био је неко време учитељ а за тим се запопио на „Ћириковачку парохију" где је дуго био а у последње време на III[ћу] пожаревачку. Бивао је дуго гарнизони свештеник и вероучитељ у овд. гимназији. Имао је орден Св. Саве V. степена, награђен зато, што је био први покретач за подизање споменика „Милошу Великом" у Пожаревцу. Био је добар певач и зналац правила црквеног.

дао позајмицу од 1200 динара, тако да је звоно набављено у Вршцу 1891. године", ИАП, Управа цркве Светог оца Николаја, кутија 1.

27 ИАП, Управа цркве Светог оца Николаја, кутија 1; Дарко Ивановић, „Пола века цркве Светог оца Николаја", *Саборност*, бр. 7, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 107.

28 Дарко Ивановић, „Пола века цркве Светог оца Николаја", *Саборност*, бр. 7, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 107.

29 Како је црква била значајно оштећена, да би по завршетку Великог рата поново почела са радом, било је неопходно доста новца за њену поправку. У циљу прикупљања неопходних финансијских средстава основан је Одбор за обнову Св. Николске цркве, са задатком да прикупља добровољне прилоге за ту намену. Драган Фелдић, *Стари пожаревачки добротвори*, Народни музеј, Пожаревац, 2014, 28.

30 Видети, Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2012, 121; ИАП, Збирка рукописа Младена Владимировића (1909 -1993); 1955-1957, Пожаревачки Људи; Димитрије Павловић, *Српска православна Епархија Браничевска, шематизам*, Епархија Браничевска, Пожаревац 2003, 65-66.

31 Световно име Миливоје Рајић. Био је први епископ обновљене Епархије браничевске (1921-1930). Рођен је 8. децембра 1873. године у Будимпешти. Умро је 24. јануара 1930. године и сахрањен у Саборној цркви Епархије браничевске. *Српска православна Епархија браничевска. Шематизам*, Епархија Браничевска, Пожаревац 2003, 52; Мирољуб Манојловић, *Браничевски алманах*, Културно-просветна заједница Пожаревац, Пожаревац, 2002,144; Мирољуб Поповић – Цицко, *Нека сећање траје: стари Пожаревац*, Агенција „ИКА", Пожаревац, 2003, 64.

32 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи Браничевске епархије. Биографски лексикон (свештници и ђакони)*, А-Љ, Епархија браничевска, Пожаревац 2016, 37. Д. Ивановић наводи да је Атанасије С. Бранковић, Танасије, Таса, јереј, рођен 1831, а преминуо 1903. године. Служио је, између осталог, као парох пожаревачки и ћириковачки, три године био заступник протојереја пожаревачког, а од 1893. припала му је друга пожаревачка парохија у оквиру Светониколајевске цркве. Од 1894. је изабран за председника Црквеног одбора цркве Св. Николе. Био је старешина цркве до смрти. Био је активан у Свештеничком удружењу. Умро је од „мане срца".

Добар друг и начитан човек – поп. Умро је 23. Децембра 1906. године, и први свештеник опеван у св. Никољској цркви. Био је одликован прих. камлавком.[33]

в. Станоје Поповић, парох III пожарев. парохије, дошао на исту по смрти поч. јереја Јована Протића. Рођен 1850 г. Јула у селу Тополовнику, среза рамског, од оца Мијајла Поповића и мајке Ленке, оба из Тополовника.

Поред основне школе и 4. разреда гимназије свршио је и београдску Богословију 1872 г. Био је у разним местима учитељ док није постао парох брежански 1883 г. 29–VI; Године 1903 25. Априла одликован црвеним појасом.

1910 г. постао парох III. парохије на коју је остао до смрти 1912 год. 20–XI.

Био је стегнут човек и тврдица, деце није имао и данас му се гроб једва зна. Плашљив је и сујеверан био, и волео „спиритизам".[34]

г, прота Мијајло Марковић, парох београдски био је неко време парох III. парохије. Дошао је из Жагубице где је био парох и намесник. Био је миран, тих и тактичан човек. Зналац црквеног појења и правила. Богобојажљив, душеван и поштен и остао сиромах до смрти. У последње време био је парох београдски где је умро 12–25– Септембра 1926 г. О његовом рођењу, школовању и т. д. нема података овде; на сваки начин о њему ће се рећи више у Летопису „Савиначке цркве" у Београду где је служио 17-18 г. а тамо му је и фамилија (има школоване синове) па ће се од ње дознати подаци.[35]

После његовог премештаја дошао је на III. парохију Станоје Поповић о коме је била предходна реч, што је хронолошки ред тако и требао да буде.

д, Василије Живковић, звани „поп Васа" – дошао је на II. пож. парохију по смрти проте Атанасија Бранковића. Рођен у селу Неменикућу – испод Космаја – 1852 г. 12-ог Новембра од оца Лазара Скоковића, учитеља и мајке Драгиње. По свршетку основне школе, 4. р. гимназије и београдске богословије 1876 године – 15. Априла 1877 г. постављен за учитеља у Кобиљу среза Млавског. Био је дуги низ година учитељ у ђаконском чину по разним местима. Године 1879 6-VIII- рукоположен за ђакона а 1899 октобра 11 за протођакона.

Године 1903 г. фебруара 2ог постављен је (рукоположен) за пароха II. пож. парохије, коју је дужност вршио до смрти 1914 г. Јануара 22ог.

Овај свештеник био је врло вредан посленик у винограду господњем. Написао је прву – до сада још прву – књигу „О слави Српској" врло популарну за народ и свештенство. Масу ствари црквених и педагошких написао је по разним листовима дневним и књижевним. Сви су му написи били корисни и савремени. Али нису увек били радо читани и примљени с тога, што су ускогруди и партизани – ценили и иста са политичке стране, који је, мора се признати, био искључиви партизан. А, то му се требало и морало код свесних и објективних људи двојити политички од јавног рада службеног – од приватног рада. Због претераног партизанства, црква га није наградила по способности, раду, вредноћи и заслугама. Зато, пак, држава (политичка) наградила га је орденом.

Био је одликован орденом Св. Саве V. таковским Крстом V. Реда; Златном медаљом за грађанске Заслуге, а од црквене власти као протођакон „црвеним појасом". Супругу је рано изгубио. Имао је више деце, али су му по

33 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи Браничевске епархије. Биографски лексикон (свештници и ђакони)*, М-Ш, Епархија браничевска, Пожаревац 2016, 184-185. Прво је био учитељ, а затим је 1868. рукопожен за ђакона. Објављивао је чланке у листовима *Одјек* и *Беседник*. Свештеник је од 1870. године, када је постављен за капелана у цркви пожаревачкој. Учествовао је као војни свештеник у српско-турским ратовима и српско-бугарском рату. Предавао је од 1880. године хришћанску науку и црквено певање у Пожаревачкој нижој гимназији. Постављен је за свештнеика у пожаревачкој цркви тек 1887. године, затим за пароха ћириковачког и потом у Светоникоајевској цркви, где је служио од освећења цркве до своје смрти. Умро је у јануару 1907. године. Одликован је више пута. Дружио се са Ђуром Јакшићем током његовог боравка у Пожаревцу, када је Јакшић насликао портрет његове супруге Живке. Два сина су му била свештеници, Илија Ј. Протић и Сава Ј. Протић.

34 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи Браничевске епархије*..., М-Ш, 177. Био је јереј брежански. Ивановић наводи да је рођен 1849. године. Био је учитељ у Мишљеновцу, а 1883. рукоположен је за ђакона, потом и за капелана пароху брежанском Илији Протићу. У брежанској парохији је остао до 1910. године.

35 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи Браничевске епархије*..., М-Ш, 24. Михаило или Мијајло је био протојереј. Рођен је 12. августа 1855. године у Текији, завршио по четири разреда основне, гимназије и Богословије. Био је учитељ, па је 1880. године ступио у ђаконски чин при епископу неготинском, а свештеник је постао 1884. године. Првобитно је служио као чиновник, писар и секретар Конзисторије неготинске. Постао је парох 1886. а намесник 1889. У Жагубици је одликован 1893. године црвеним појасом, Орденом Св. Саве петог реда 1898. и протском камилавком 1899. године. Протојереј постаје 1906. године. Био је привремени парох петровачки 1888. и 1889, а парох жагубички и намесник хомољски од 1891- до почетка 1907. године, када је по молби премештен у парохију пожаревачку у Светониколајевску цркву. Године 1910. постављен је за пароха беогрдског при Храму Св. Саве на Врачару (данашња мања црква).

смрти остала три сина и на добрим положајима. Био је одличан оригинални беседник, добар певчик и зналац црквеног правила и словенског језика.[36]

Летопис цркве Св. Оца Николаја,
Друга пожаревачка парохија[37]

После постанка „Нове" Цркве" Св. оца Николе у Пожаревцу (9-V-1890 г.), а по извршеној регулацији, ова је парохија у данашњим границама постала 1. Јануара 1893 г. од када су и протоколи устројени при овој цркви, и, добила назив II^га пожаревачка парохија.[38]

Ова парохија налази се на североисточној страни града Пожаревца. Половина на подножју и, равници; једна трећина на падинама брда „Сопота". Састављена из једне петине варошана; три петине сељака (паора) и једна петина цигана (надничара).

Број становника сада је овакав:
Мушких: 1068; женских: 1213 = свих душа: 2281.
Домова има: 415. пореских глава: 560.

I.

По географском положају ова парохија заузима северни део вароши Пожаревца. Горњи, источни део парохије пресеца главни „Градиштански" друм, а доњи, западни део главни „Костолачки" друм. Градиштански пут калдрмисан је, а, Костолачки до некле (до Нове цркве), остали су делови парохије некалдрмисани и у зимско доба отежани за проходњу.[39]

Парохијани у опште вредни су сви, али женски пол вреднији и економнији од мушкога.

Мушкарци су издашнији, и у данима одмора – кафански су (многи) људи; сви су побожни и лепо (чак и раскошно) држе верске и српске обичаје, ну према похођењу цркве доста су апатични. У години једва ако се једном причесте (а има их, који се и више година не причесте). Више полажу на чистоћу тела него душе. - Љубитељи су прогреса у пољопривреди и имају доста пољопривредних модерних справа (плугова, вршалица, жетелица, косачица и т. д.).

Сеоски део, поред тежачких послова главних, многи се занимају млекарством а и љубитељи су напредне рогате стоке и коњарства. У политици су доста активни, чак има и претераних партизана, па и јогунаца и неваљалаца партизана, а у погледу хуманости мал не сасвим индиферентни.

Парохијани су већином досељеници из околине Великога Извора, Неготина и Видина или Косоваца са Косова и Санџака; а за цигане, пак, предање говори да су и они досељеници још пре сељака – Срба. Ну, и њих има две врсте. Тако, староседеоци цигани – дошли су из Ердеља. Они говоре само Српски. До пре 50 г. помешано са румунским језиком. Други, пак, део који искључиво славе „Нову Годину" остатак су од турских цигана. Они говоре право цигански-арапски. Чувају свој матерњи језик, који је сада и Српски, јер сви у опште говоре Српски. Чак их вређа ако им се каже да су цигани, а нарочито још и турски! Цигани у опште слабо су паори; више су рабаџије и покућари. Децу у опште сви, а нарочито цигани радо дају у основне школе. – У погледу здравља и чистоте сви су парохијани ове парохије пажљиви, али неће се погрешити ако се каже да су цигани пажљивији и бољи љубитељи деце и породице. Интересантно је, циганке бају, врачају па и тргују српкиње да не рађају, а напротив свака циганка воле да има што више деце и тиме се и диче. И ко зна после 100 г. да ова варош не постане у већини циганска.[40]

36 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи Браничевске епархије...*, М-Ш, Епархија браничевска, Пожаревац 2016, 99-100. Рукоположен је за свештеника тек у педесетој години живота, 1903. године, у београдској Саборној цркви, а исте године је примио дужност у Светониколајевској цркви, наследивши протојереја Атанасија Бранковића. Од 1904. је замењивао болесног свештеника печанског Љубомира Радовановића. Био је сарадник Весника Српске цркве, писао чланке и расправе из области филозофије и религије. Умро је почетком 1914. године. Одликован је Орденом Св. Саве петог реда 1903, а затим га Петар Први Карађорђевић одлукује Златном медаљом почетком 1910. године. Ђакон је постао 1879. године, у цркви у Великом Градишту, протођакон је од 1899. при освећењу цркве у Пољани. Учествовао је у Пожаревцу и чинодејствовао празником и недељом. Пензионисан је као учитељ 1899. године у Гимназији у Пожаревцу. Био је и деловођа Пожаревачког пододбора Свештеничког удружења и деловођа Црквеног одбора Старе пожаревачке цркве, а предавао је веронауку и војницима и официрима Гарнизона IX пешадијског пука у Пожаревцу.

37 После изградње Светониколајевске цркве дошло је до нове поделе пожаревачких парохија. Године 1893. извршено је разграничење Старе и Нове цркве. Тада су Новој, Светониколајевској цркви припале три парохије: IV пожаревачка, брежанска (Брежане и Батовац) и дубравичка (Дубравица и Петка). Следећа промена догодила се 1901. године, тако што је у самој вароши установљено пет парохија, којима је придодато село Драговац. Мирољуб Манојловић, *Пожаревац округлна варош 1858–1918*. Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 261-262; Дарко Ивановић, „Пола века цркве Светог оца Николаја", *Саборност*, бр. 7, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 108.

38 ИАП, Управа Цркве Светог Оца Николаја, кутија 1 и 13; Дарко Ивановић, „Пола века цркве Светог оца Николаја", *Саборност*, бр. 7, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 108.

39 ИАП, Управа Цркве Светог Оца Николаја, кутија 1.

40 Миодраг Ал. Пурковић, *Пожаревац*, Штампарија Ђорђа Наумовића, Пожаревац 1934, 38-39.

Као војници парохијани су били и храбри и добри.
Обично су презимена ова (сва су на „ић“):

Досељеници:

а,	Дамјановићи	(од Видина)	славе: св.оца Николаја (6 – XII)[41]
б,	Танићи	„Банаћани“	„ Ђурђев – дан 23 – IV.
в,	Цолићи	Крњчеви (од Куле)	„ Св.оца Николаја 6 – XII.
г.	Цанићи	Крњчеви (од Куле)	„ „ „
д,	Стојановци	„Прцкови“ „прц, прц,-за Казам__	свети - 27 XII.-Стеван.
ђ.	Томићи	„Огорелци“ из Видина	славе: 6 – XII.
е,	Јотићи	„Гачићи“ - изворци	„ 6 – XII.
ж.	Којићи	„	„ 8 – XI.
з.	Рогићи	са Косова	„ 6 – XII.
и.	Спасићи	„	„ 3 – XI.
ј.	Петровићи	„Бечићи“ из Извора	„ 6 – XII.
к,	Дичићи	„ „	„ „ „
л.	Марковићи– Андрејићи	из Вражогрнаца	„ 7 – I.
љ.	Николићи „Прдичкови“	из Вражогрнаца	„ 3 – II.
м.	Јовановићи „фишкали“	из Видина	„ 6 – XII.
н.	Миленковићи	- Крајинци -	„ 3 – XI.
њ.	Ћелићи	- Косовци	„ 8 – XI.
о.	Динкићи - Миле....вићи	из Видина	„ 3 – XI.
п.	Дакићи	из Видина	„ 6 – XII
р.	Добрешковићи	„ „	„ 6 – XII.
с.	Ташићи – Србијанци-		славе- 6 – XII.
	Митровићи „Печенкови“	Србијанци	„ 5– XII.
	Илићи „Ала – ђоскови“	из Крајине	„ 6 – XII.

41 По Јулијанском календару, 6. децембар. Разлика између Јулијанског и Грегоријанског календара у 20. веку је 13 дана.

Општа је слава Св. отац Николај (9–22–Мај) [Пренос моштију његових],[42] а то је и црквена слава.

У средини парохије постоји селски запис (крст) пред сеницом –шупом – коју су добровољно малчани направили. – 1925 године и у којој се врши богомоља и народ купи о већим празницима на поседак а нарочито о заветинама. У пољу имају још три записа на дрвећу – урезаним крстом.

Поред ове главне, парохијани имају још једну (малу) заветину „уторак" „средопосни" – за здравље стоке! Када се такође долази пред овај општи-селски (крст) запис на молитву. У поле се не иде, већ из цркве кроз малу до њега. Иду, и носе барјаке само старији људи. Млађи свет не учествује у богомољи.

У овој парохији постоји четвороразредна основна школа „Св. Сава" задужбина поч. Саве Јовановића и жене му Персе, сазидана.[43]

На северној страни на крају парохије постоји окружна пољопривредна станица са два разреда.[44] За тим на брду „Сопот" постоје три рантова (фабрике) за израду цигле и црепа у већем стилу, чији се чувени „фалцовани цреп" и цигла извозе у Битољ и Солун.[45]

Постоји у средини парохије и фабрика (у мањем стилу) за израду и прераду меса.

У средини парохије постоји црква. Ову цркву подигао је о свом трошку поч. протојерej Петар Шљивић и супруга му Јелена у 1889 и 1890 години, а освећена је 1890 г. 9–22–Маја на дан „Преношење моштију Св. оца Николаја, а који је у исто време и црквена и парохијска слава (заветина)

Цркву је осветао лично почив. Митрополит Михаило. Сапрађена је у византиском стилу са једним кубетом на среди. Градио ју је предузимач Мих. Агајевтић са мајстором Пфафим.-Сада је у добром стању. У времену светскога рата у 1914 и 1915 г. била је бомбардована из аероплана немачких. Оштећена је била и споља и изнутра од шрапнела и бомби, а тако исто и на звонару пала је бомба у стуб њен. Седам бомби око цркве и звонаре у басамаке црквене – пале су.

Непријатељи наши, поред ове, одградио је био и сву црквену порту. По ослобођењу, прво је ограђена црквена порта 1919 г., па затим 1920 г. прозори на цркви, врата и басамаци (где је бомба ударила), и, онда тек 11. Априла 1920 г први пут одслужена св. служба – после робовања и до оправљења.

У своме почетку ове цркве, сем престоних икона, иконостаса није било. (Доцније, 1902 г. Хаџи Станко Спасић трг. овд. о свом трошку направио је иконе и поставио их у ред. Ну, како је живописац био неки, који је ликове правио у византијском и сувише источно – арапском стилу, а без икаквог укуса и симетрије, то је заузимањем пок. свештеника Васе Живковића, овај ред изменио и израду икона поново на иконостасу дао израдити добровољним 1904 г. прилогом, који и данас постоји – мајстор Владимир Вуковић „Црногорац".

Ну, за време ратовања и робовања, као и од хрђавих свећа иконостас је био потавнио, те је 1926 г. очишћен, прелакиван, и бронзиран, те сада иконостас леп и пријатан изгледа.

Поред Храма, ктитор прота Пера подигао је био и дрвену звонару са три звона. Нарочито је било највеће тешко 800 кграма чији се звук чуо на дальини преко 20. км. Чувено „Шљивићево" звоно.

Сва три звона, швабе су однели у времену ропства 1917 год. Звонара пак, ударише бомбе, упропашћена је.

По поновном припојању овога светога Храма 1920 г. црква је се у почетку служила са једним малим звоном позајмљеним од цркве Саборне у Пожаревцу. Притуснуће, да врати позајмљено звоно, ова би црква опет остала без звона да није било Хаџи Станка Спасића, њеног великог добротвора који у 1925 г. на „Младеци" поклони и намести једно звоно овоме Храму у вредности 32.000 динара а у тежини 500. кграма.

Да би ово звоно имало (као и остала, ако не буде било) своју сталну постоље, - иницијативом пароха II. парохије Љубе Радовановића, скупљено је 15. дин. за подизање звонаре. 1926 г., али се ту стало до бољих прилика, - услед рђаве и сушне године.

42 Аутор је навео текст у угластим заградама.

43 ИАП, ДЗБО, Задужбина Персиде и Саве А. Јовановића, трговца из Пожаревца; Слободанка Цветковић, „Добротворни фондови и задужбине са простора данашњег Браничевског округа", Браничево у историји Србије, Зборник радова III, 6, Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије Београд, Пожаревац-Београд 2008 , 343-344; Драган Фелдић, *Век постојања и рада основне школе "Свети Сава" у Пожаревцу*, Основна школа „Свети Сава" Пожаревац, Пожаревац 2011, 24-28.

44 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену, II, 1918-1941*, Ситораф РМ, Пожаревац 2019, 56; Мирољуб Поповић – Цицко, *Нека сећање траје: стари Пожаревац*, Агенција „ИКА", Пожаревац, 2003, 64.

45 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену, 1918-1941*, Ситораф РМ, Пожаревац 2017, 63.

Ктитор, прота Шљивић, саградио је и црквену кућу до цркве, а у којој су смештене: Крстионица, свештеничка канцеларија, тутор са архивом и стан за једнога црквењака.

Поред тога, а за издржавање свога храма, ктитор је завештајем оставио цркви и један двоспратни дућан на тргу Краљице Марије бр. [ ][46] и два мала дућана (са позади кућицом) у улици Краља Александра (црквена чаршија) бр. [ ],[47] са чијим приходима а, по налогу ктитора и завештача рукује црквена управа и приход троши на издржавање и одржавање цркве, пошто са личним приходима немогуће издржавати, јер, парохијани овога Храма услед накарадних појмови – што су ктитори сахрањени у њој – слабо цркву походе и прилажу – већ је обилазе и иду у стару – саборну цркву. – А, то је ктитор знао још за свога живота (јер су се бунили кад је гробница зидана) – јер су је избегавали колико су могли, па зато јој овим имањем и завештајем и осигурао живот цркве. Ну, сем ове непокретности ктитор прота Шљивић, а за издржавање своје цркве, оставио јој још и пет 5 – акција Народне банке и 21. комад 2% - Лутријскога Зајма.[48]

Сада пак, црква има и 10. Акција свештеничке Задруге и 89. комада Обвезница Ратне штете.

Тутори при овом св. Храму до сада су били:

Милутин Марковић, столар, Хаџи Станко Спасић, Цветко Милосављевић, Миленко Живковић, Божидар Наодовић, Богдан Ивковић, Аца Обрадовић и Властимир Јовановић који је и данас тутор.

Најбоље се заузимао за цркву и њене интересе Г. Хаџи Станко Спасић, који је и звоно, као што је речено цркви поклонио, нашта је по предлогу старешине ове цркве Љуб. Радовановића, одликован Г. Хаџија са орденом Св. Саве V-тог – степена у 1926 г. за ревносно посећивање цркве, вршење службе као тутора и као верника приложника и добротвора црквеног који приложи звоно овоме Храму.

Ктитор цркве поч. прота Петар Шљивић, бивши парох трњански рођен је 1818 г. у Пожаревцу од оца Живка Шљивића, војводе рамског и мајке Митре. Учио је основну школу, а потом изучио абаџијски занат. Све до 1850 године био је мајстор, а те године 9. Августа рукоположен је за ђакона а 27. Августа за свештеника „влашко-долског" а, по том све до смрти парох трњански. 1892 г. 14. октобра произведен је за почасног протојереја с тога, што је о свом трошку подигао цркву св. оца Николаја у Пожаревцу у 1890 години. Умро је 1902 год. Октобра 21. и сахрањен у гробници своје задужбине. Његова жена Јелена умрла је 15. Августа 1908 г. и такође сахрањена у гробници своје задужбине.[49]

Ктиторка Јелена била је врло побожна и радна, срца доброг и племените душе, веродостојни тип старије српске жене и попадија.

Почивши Петар Шљивић, пак, такође је прави тип старих националних свештеника са највећом особином штедње и економисања.

При овој цркви били су ови свештеници, који краће, који дуже време, а неки и до смрти.

Тако, краће време били су: Тома Протић,[50] Коста Девић,[51] Јован Протић,[52] Станоје Поповић[53] и Сава Поповић,[54] прота Мијајло Марковић,[55] Димитрије Лазић[56] и Димитрије Поповић,[57] од којих неки су и данас живи, а неки помрли на другим парохијама чије ће биографије ући у тамошње летописе.

Од свештенства који су били, остали и умрли, или и данас живи при овој цркви ови су:

На II. парохији: прота Атанасије Бранковић, свештеници: Васа Живковић и Љубомир Радовановић.

На III. парохији: Јован Протић, Станоје Поповић, Сава Савић[58] и Славко Павловић[59] – који ће ући у Летопис III^ће парохије, јер су на њој (сем Славка Павловића и скончали).

На „Печанској" парохији: Љуба Радовановић, Славко Павловић и Никола Илић.[60]

46 Аутор је у рукопису оставио празан простор.

47 Аутор је у рукопису оставио празан простор.

48 Тестамент Петра Шљивића, ИАП, Срески суд Пожаревац, О. 2150/1934.

49 Тестамент Петра Шљивића, ИАП, Срески суд Пожаревац О. 2150/1934.

50 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш 188.

51 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, А-Љ, 71-72.

52 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 184-185.

53 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 177.

54 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 174-175.

55 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 24.

56 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, А-Љ, 177.

57 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 146.

58 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 220.

59 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 111-112.

60 Нема података.

На „брежанској“ парохији: Станоје Поповић и Петар Радивојевић[61], који ће о себи и Станоју рећи у летопису парохије Брежанске.

При II. парохији први је био и на истој умро, прота Атанасије Бранковић, који је рођен у Пожаревцу 1833 г 18. Јануара, од оца Станка Бранковића и матере Босиљке, тежака овд. Свршио је основну школу и 2-3 разреда гимназије у Пожаревцу и ондашњу Семинарију у Београду 1852 год. Био је неко време ђакон и учитељ, а 1860 год. постао је свештеник и парох и намесник Жагубички. Године 1874 г. постављен је за пароха пожаревачког, где је остао до своје смрти. -Године 1900–постао је почасни протојереј. Био је неко време посланик округа Крагујевачког. Учествовао је у оба српско-турска рата као војни свештеник.

Био је добре душе и добар свештеник. Умро је на дан свога рођења 18. Јануара 1903 године.[62]

Василије – Васа Живковић, парох II. пож. парохије рођен 1852 г. 12 новембра у селу Неминикућама[63] од оца Лазара Живковића учитеља и матере Драгиње. По свршетку основне школе у селу и 4. разреда гимназије у Београду и 4. старе богословије 1877 године. По школовању био је учитељ прво у Кобиљу, а потом у В. Градиште, у Лупавчину, Плажане, Ћуприју и најзад у Пожаревцу – када је као ђакон и учитељ пензионисан 1903 године. Те исте године 1903. 2 - II- рукоположен је за пароха II пожаревачке парохије и био на истој све до своје смрти 20. Јануара 1914 године – када је умро – после дужег боловања – и сахрањен у пожаревачком гробљу.[64]

Покојни Васа године 1879 г. 6. Августа рукоположен је за ђакона и све до свештеничког чина бивао ђакон и учитељ.

Свештеник Васа био је добар зналац црквеног појења, пун и веома начитан богословских знања, а бавио се и осталим педагошким и социјалним наукама. Био је веома биствар, схватљив и памтљив. Много је радио и писао по богословским часописима, а написао је и веома корисну и прву књигу у том смислу: „О слави, и данима који се славе“.[65]

Вредан и одличан учитељ, такав и као свештеник, а није мањи био ни као политичар и партизан, што му је много шкодило као свештенику, а то се видело и при његовој сахрани. Као друг био је искрен и поверљив – ма и не био његове партије. Своју партију бранио је – а био је веома лак на писању – и тада, када није било места, а често противне нападао-наговорен од хрђавих партијски другова – и онда, када то није заслуживала. Још 10. година пре смрти постао је удов, а после себе оставио 3. сина. Врло вредан и свом душом одан националним, верским, просветним и хуманим установама, -свуда их је, где је служио васпостављао и установљавао. Нема ни једне установе у Пожаревцу речених циљева, у којима поп-Васа није био председник – или вечити секретар.

Због свога интензивног рада на свима корисним друштвима и научним и државно-политичким пољима одликован је био од стране државе са Таковским крстом, орденом Св. Саве и Златном грађанском медаљом. Као плодног и корисног писца и црквена га је власт одликовала црвеним појасом!!

Беседник је био првокласни, и скоро сваку је беседу штампао по разним црквеним листовима, као и дневним политичким а нарочито овд. „Грађанину“ чији је био оснивач и до смрти најактилнији сарадник.

Због праведности; друштво, па и црква, нису одвајали политику од цркве, па га нису разумели, па ни сама његова партија. Међутим од свештеника са обичном спремом, међу савременицима његовим па и данас – важи као најспретнији, учитељ, потом вероучитељ па и као парох. Пожаревачка гимназија и њени ђаци као и наставници убрајали су поп Васу међу оне прве и најбоље наставнике који су увек спремни долазили на предавања која су се најрадије слушала и са највећом пажњом.[66] То тако и данас причају његове колеге – професори, а и његови ђаци – данас и они професори.

Прибележио,

Поп Љ. М. Радовановић[67]

61 Радивојевић Миленка Петар, протојереј, Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 198.

62 ИАП, Збирка рукописа Младена Владимировића (1909 -1993); 1955-1957, Пожаревачки људи: Збирка биографија; Атанасије (Танасије, Таса) С. Бранковић, јереј, Дарко Ивановћ, *Свештенослужитељи....* А-Љ, 37.

63 Неменикуће, општина Сопот.

64 У Историјском архиву Пожаревац чува се лични фонд Василија Живковића. Видети: *Водич кроз личне фондове и збирке и збирке Историјског архива Пожаревац*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2022, 19; Живковић Василије (Васа ђакон), јереј, Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи....* А-Љ, 99-100; ИАП, Управа цркве Св. оца Николаја, кутија бр. 13.

65 Живковић, Васа, *О српској слави и данима који се славе*, Ђ. Наумовић, Пожаревац, 1908.

66 Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац 2012, 102.

67 Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 204.

Љубомир М. Радовановић, свештеник, – по смрти пок. попа Васе постављен је и данас парох – на другу парохију 20. Априла 1915 године – дотле парох печански.

Рођен 2-фебруара 1869 г. у селу Златову среза Млавског округа Пожаревачког од оца Милутина Р. Бошковића и матере Мирјане - Павла Кукића – тежака. Моји преци – Косовци су и, данас јужним наречијем говоре у селу.

По свршетку основне школе и 4. р. гим. у Свилајнцу – упишем се у Београдску стару Богословију – коју 1885–1886 г – прекинем због уписа у добровољце у ћачку легију. Богословију, са положеним и учитељским испитом свршим 1890 г. са вр. добрим успехом и будем постављен за сталног учитеља у селу Шапину среза пожаревачког. После године дана будем премештен у Божевац и, после 3 г. ту проведених 11. Априла 1894 г у Саборној Београдској цркви будем рукоположен за ђакона а 23 Априла у Ново Аџибеговачкој цркви за свештеника и капелана пароху Касидолском г. Јовану Путниковићу. 1. Децембра 1896 године будем премештен на Ћириковачку парохију, а по том 1900 јануара 1. на печанску и 20–Априла 1915 г. на II. пожаревачку парохију, на којој сам и данас.

Поред пастирске службе бавио сам се у млађим годинама (па и данас у колико видим) пчеларством, повртарством, виноградарством и самоучким калемарством. Ово споредно занимање, допуњавало ми је приход са испочетка малим и слабим парохијским приходима.

Рођен у селу и сиротињи, у планини и кршу, бол и невоља ближњих, нарочито ме је болела и тиштела. С тога и као учитељ и као свештеник волео сам и волео сељака сматрајући га, као највећег мученика и најгрубљег радника. Па; с тога ми је сваки сељак и раденик био симпатичан у сваком погледу а, нарочито у случајевима када је требао моју помоћ или интервенцију – ма где. Ово ми је убеђење и уверење по сељацима где сам се родио и одрастао, али сви сељаци нису једнаки а, нарочито „стишки“ који би били све, а ником ништа не дати и вечито завидети.

Па, итак, сам му био и остао пријатељ. Вальда готов да му помогнем и поучим га у његовим искључивим пословима. Наш, овај „стишки“ сељак добар је материјал за културу пољопривредну а, нарочито у погледу национализма и патриотизма. Слабији је у хуманим осећајима.

У националним стварима био је осетљив и још је као такав. Слатко сам са њиме радио у образовању деведесетих година (1895, 1896, и т. д.) прво: „одбор Српске браће“, па „Црвени Крст“ а, нарочито „Народној Одбрани“ а, потом и друштву „Св. Борђа“ – која су сва водила ка ослобођењу српске браће а, по тим и уједињењу Срба и свих јужних Словена.

Радећи са њиме у миру речју и пером, у времену ратова за ослобођење били су изврсни са мном на Куманову и Јадру, јер сам се позвао прво 1885 г. када сам био лично добровољац у рату, а нарочито 1912, 1913, 1914. и т. д. па све до позивања 1919 г. што сам у ратовима провео; – вршили су дужности и мучили се, као и сам што сам![68]

По свршетку ратова, парох сам II. пож парохије зашта сам и жудио. Али, у овом погледу и задњим данима моја живота, преварио сам се. – Парохија ми је 3/5 сељачка, а 2/5 варошка и нешто ципана. Ну, сељаци варошки другачији су од „сељачких“. Сматрају себе много вишим од сељака селских. Међу тим, нерадници су од селских, прекономе трошаџије, већи шпекуланти, надменији су, свештенике мање воле, а, господу мрзе, јер су амбициознији за себе, и положаје чак прижељкују који се само школом и стремом добијају. – Услед овога, полазећи са личним и себичним осећајем и задовољењем – мање су патриоте, родољуби и јунаци од селских сељака. А, то сведоче и догађаји под трогодишњим ропством под немцима и бугарима,[69] када су се варошки сељаци брже помирили са судбином роба, па, многи и без нужде [...] [...] ради личног задовољења и угодности, – док су се селски сељаци боље држали.

Што се тиче мене лично да опишем у кратко моје житије и судбину.

Оженио сам се 1891 г. са Љубицом Јосифа Костића трг. из Петровца. Имао рођених 9^ора деце. Двоје умрлих при свршетку својих првих година. Седморо одрођених и однегованих. За време Анексионе кризе[70] услед душевних националних осећаја – разболе ми се најстарија кћер Јелена и умрла. А, рат 1912, 1913[71], 1914 – дочекао сам са 6^ора деце: услед бежаније до Жагубице у 1914 год. разболи се попадија и умре 17-X-1914 године; – док сам ја био на војничкој дужности у рату са 4. сина. При повлачењу пред

68 Током балканских ратова био је пуковски свештеник VIII пешадијског пука другог позива, 1914-1915, VIII и III пука, а 1916. године био је дивизијски свештеник и наставник регрута у Бизерти. Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену*, II, 1918-1941, Ситораф РМ, Пожаревац 2019, 169.

69 Бугари, Немци, су свуда у тексту написани малим словом.

70 Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, I-II, књига II, Pi-press, Пирот 2006, 367-376.

71 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену*, II, 1918-1941, Ситораф РМ, Пожаревац 2019, 56.

најездом непријатеља 1915 г. – оставио сам две ћерке Даницу и Зорку саморане својој судбини, а, ја са 4. сина у рату кроз Албанију, када сам са Здравком био прошао и ја синови Војислав и Боривоје. Извукавши се из Албаније, остали смо се спасли а пок. Боривоје од задобивши болести (од глади, зиме, ходања, и т. д.) умро је у [...] [...] као ђак учит. школе.[72]

Ја сам и синови Светолик и Светислав и морали, али Војислава и Боривоја добровољно сам увео у светски рат 1915 и т. д. години ради одбране отаџбине.

Са националног гледишта нисам погрешио, али са родитељског јесам. Јер, давши добровољно два малолетна сина, једног сам изгубио, а лично ништа нисам добио. Добио сам увећану државу, ослобођену нацију и бољи живот, али да у њему и њој данас живе боље они, који су синове склањали, сами бивали забушанти, па чак, и [...] издајице отаџбине и шпијуни непријатељима! ...

Па, ипак и поред овога, убеђени националиста и као такав васпитан, поред многих гадних искустава, – и после овога и данас сам продужио свој живот и живот своја остала 3. сина на радњи и градњи државне зграде у отаџбини. Што сваком правом човеку, родољубу и патриоти и данас препоручујем, са вером у загробни живот, у признање поколења и награде на небу, – ма какву горчину и неправду на земљи сносили.

За свој пастирски, хришћански и национални рад у миру и рату имам: споменицу 1885–86 год.; споменицу Обилића, споменицу осв[е]те Брегалнице (Крст), албанску споменицу; Краља Пере из светског рата; златну медаљу за ревносну службу, орден Св. Саве 4. степена,[73] *и одликовање протске камилавке и све ово у рату и за ратне заслуге добивене, а у миру за рад у парохији и вредност као свештеника, и за сарадњу или иницијатора за многе хумане, патриотске и националне ствари*[74] *– нисам добио николко признање нити одликовање. Јер у миру га добијају они, који су за све ове ствари индиферентни увек, а у времену ратова – чак и презиру их. Такав је данас менталитет оних, који управљају црквом и државом у већини, – јер преко ових установа они нису ни дошли до положаја на којима су.*

Искрен сам друг и много пута сам био жртва своје искрености и истинског братства и другељубља, и истински пастир своје дужности и посла кога предузмем.

После свега као човека, [...] и родитеља, данас сам задовољан јер имам 3. сина и 1. кћер. Две снаје и 5[ро] унучади. Кћер је неудата и 1. син неожењен, – ако и то доживим бићу задовољан поред среће у парохији и држави и са својим породичним стањем и са мирном савешћу очекивати са покајањем – дан Општега Суда.

Љ. М. Радовановић

Важни догађаји.

Од догађаја, које памтим јесу „Српско-турски“ ратови 1876, 1877, 1878.[75] *Први, овај рат, ма да је био веома популаран, народ је био плашљив и са страхом у исти [...], јер је био ненавикнут на ратне штрапаце и на дуже осуствовање од куће и домаћих послова.*

После овог рата и, партијских унутрашњих као и спољашњих политичких догађаја избио је и [„]Српско-бугарски“ рат 1885 године,[76] *који је вештачки преко омладине популарисан (ма да га масе народа нису желеле), зато се и свршио на штету Срба, а уздигао и створио болесне и неостварљиве амбиције код Бугара.*

Због губитка овога рата, изгубио је престо и круну Краљ Милан[77] *и срушио се режим напредњачки.*[78] *Падом овога режима многи су напредњаци линчовани, а 14. и 15. Мај 1887 године приређен од омладине било је убисава и физичког разрачунавања у Београду.*

72 Име Боривоја Љ. Радовановића, ђака, страдалог 1918. године налази се на Споменику војнику у Пожаревцу. Видети: Предраг Мирковић, Живислав Антонијевић, *Српски ратни споменик Браничево 1912-1918*, Манастир Рукумија 2008, стр. 137.

73 *Grbovi, zastave, drugi državni amblemi i zvanični znaci Kraljevine Jugoslavije*, Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije - Uprava za zaštitu industrijske svojine, 1935, 11-12.

74 Био је члан свештеничког удружења и Црвеног крста, ИАП, Управа цркве Св. оца Николаја, кутија бр. 5; Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену*, II, 1918-1941, Ситораф РМ, Пожаревац 2019, 169.

75 Ратови Србије и Црне Горе против Турске (1876-1878). Избијању рата је претходио устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875. године, услед чега је дошло до снажног покрета у Србији и Црној Гори за рат са Турском. Душан Т. Батаковић и др, *Нова историја српског народа*, Београд 2000, 175-176.

76 Рат који је вођен 1885. против Бугарске и завршен поразом српске војске на Сливници. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 11.

77 Кнез Србије (1868—1882) и краљ (1882—1889).

78 Српска напредна странка, основана је 1881. године. Водећи људи били су Милан Пироћанац, Стојан Новаковић, Милутин Гарашанин... На власти су били 1881-1887. године. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 179-180.

Доласком народне владе либерално-радикалне[79] враћена је слобода у унутра у земљи, задобијена сољашна коначна заштита Русије и сви емигранти враћени у отаџбину. А, међу овима и велики јерарх српски блажени митрополит Михаило,[80] који је био 1883 године прогнат из земље само зато, што је био црквени човек, велики русофил, и није дозвољавао да се цивилне власти мешају и диригују са искључивим црквеним стварима.

По повратку у отаџбину, по захтеву Митрополита Михаила 1890 г. под намесницима донесен је први сходан закон о српској цркви и свештенству.[81]

1869 године 29. Маја, погинуо је кнез Михаило.[82] У ово убиство умешани су били прсти дипломатије Аустријске из разлога, што је кнез био не само велики кнез, но и државник, велики Србин, патриота и националац. Његова је прва идеја била за ослобођење срспства и стварање Југославије.

1893. био је први против уставни удар,[83] када је малолетни Краљ Александар Обреновић,[84] похапсио своје намеснике и добротворе и прогласио се за пунолетног у 17 година.

1894 г. био је други против-уставниудар – под овим владарем и укинуће свих слободоумних закона у цркви и држави – да би могла да царује анархија и деспотизам Управних власти.[85] До 1900 године ово је стање у држави било, а да би ублажио свој неморални женидбени акт са развратном Драгом Луњевицом, доведена је на управу земље влада радикалско напредњачка, која на делу никакве слободе није дала народу, већ напротив стање је било још црње са фафоризирањем краљевских шурака, од којих је једног хтео прогласити и за наследника.[86]

Кад је народ ово осетио био, да би тај акт предухитрио – он је са родољубивим официрима у ноћ 29. Маја 1903 г. погубио и Краља и Краљицу и њену браћу и још неколико тирана – њихових помагача. Са овом трагедијом угашена је лоза Обреновића.

А исти револуционари прогласили су са народом за Краља – Петра Карађорђевића.[87]

Овај револуционарни прогглас санкционисала је и ванредна народна скупштина 5. Јуна 1903 г.[88]

Краљ Петар Карађорђевић – контра Обреновићима, био био[89] је и сувише слободоуман владалац, поштовао и био истински чувар и бранио права свога народа и његове слободе. Краљ Петар, због својих великих националних и државничких дела прозван је Велики, – био је у исто време и велики Србин, и велики и побожни хришћанин. И Бог му је помогао те је извршио и велика дела политичка и национална.

Нарочиту тежину обраћао је на Србе у Босни и Херцеговини (као и на ону у Македонији и под Аустријом) – које је 24–IX–1908 г. Аустрија анексирала, али јој је та анексија, дошла и главе, као што су и догађаји доцније потврдили.

Поводом тиранисања браће под турцима – постојало је друштво „Српске браће“[90] – које је помагало [...] а и мачем ту своју браћу да се не одрекну свога имена.

79 У пролеће 1886. године споразум либерала и радикала о сарадњи, а први коалициони либерално-радикални кабинет образован је 1887. године. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 182.

80 Митрополит Србије 1859-1881. и 1889-1899. Рођен је у Сокобањи, а умро у Београду. Уклоњен је са положаја 1881. године због сукоба са краљем Миланом око спољне политике. Митрополит је за разлику од краља Милана био русофил и либерал. У емиграцији је био од 1883. до 1889, а вратио се након абдикације краља Милана. Први је поглавар аутокефалне Српске цркве. Аутокефалност је добијена 1879. године. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 183.

81 Закон о црквеним властима источно-православне цркве у Краљевини Србији (1890), *Српске новине*, број 99/1890.

82 Кнез Србије у периоду 1839–1842. и 1860–1868.

83 Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 183.

84 Краљ Србије (1889—1903).

85 Укинуо је Устав из 1888. и вратио на снагу Намеснички устав из 1869. године. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 183.

86 Драга Луњевица, удата Машин, дворска дама краљице Наталије и жена краља Александра Обреновића од 1900. године. Убијена је у мајском преврату 1903. године (у ноћи између 10. и 11. јуна 1903. по новом календару, односно 28. и 29. маја по старом календару). Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 185-186; Владимир Ћоровић, *Историја Срба* II, Pi-press, Пирот 2006, 354. ИАП, Управа Цркве светог Оца Николаја, кутија 1, Свештенство је добило налог да се поводом женидбе служи литургија.

87 Петар Први Карађорђевић, краљ Србије 1903-1918. и краљ Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1921.

88 Парламент у оба дома, Сенат и Скупштина заседали су 15. јуна 1903. године по новом календару и тада су потврдили избор кнеза Петра Првог Карађорђевића за краља. Претходно је то урадила војска. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 187.

89 два пута исписана реч.

90 Друштво *Српска браћа* основано је 1905. године, ради помоћи националних покрета у Старој Србији и Македонији. Дугогодишњи председник и оснивач био је Голуб Јанић (1853 - 1918), један од најбогатијих људи у Србији почетком двадесетог века и најутицајнија личност српске заједнице из Старе Србије и Македоније. Један од оснивача и финансијера *Централног револуционарног тајног одбора у Београду*, или *Српског комитета*, који је од 1903. руководио четничком акцијом у Старој Србији, што је од 1905.

А, поводом анексирања Босне и угушивања јавне речи и слободе у Босни и Херцеговини, постала је у Београду, у свим већим варошима па и у Пожаревцу „Народна Одбрана“ коју су створили Радовановић свештеник и Вукићевић, учитељ.[91]

Од 1908 г. пуном паром се радило политички на ослобођењу прво браће под Турцима и у том циљу државник Миловановић склопио је „Балкански Савез[“] 29–II–1912 г. а са благословом краља Петра.[92]

17. Септембра 1912 год. „Балкански Савез“ објавио је рат турцима и ослобођење хришћана на Балкану, када је том приликом и Савез показао своју вредност и моћ. А, у коме је највиднију и најзначајнију улогу извршила Србија и Срби 11 и 12. октобра 1912 г. бојем на Куманову – јер је ту и решена битка на корист Савеза.

Тај балкански рат био је веома популаран и одушевљење као и смелост у борби, однели су Срби на Куманову, разбивши главну турску војску.[93]

Грци су били плашљиви и никакав успех, – њих су Турци тукли. Бугари су оклевали и сачувљавали снагу за Цариград а, још боље, да би после ударили на Србе, као што је и било, да би лукавством помрачили добијену славу Срба – на Куманову.

Завршетак овог рата био је 13. Март 1913 г. падом Једрена уз припомоћ Српске војске од 100.000; – те тако у Балканском рату у погледу борбености и јунаштва Срби су односили рекорд јер савезници ни једну битку нису задобили без Срба![94]

Завидљивост подмуклих и лукавих бугара на славу и јунаштво Срба, постао је други „Српско бугарски рат“ јер су нас бугари 17. Јула 1913 г. подмукло као савезник напали.[95] *У почетку а препадом имали су успеха, али кад су се Срби прибрали, они су бугаре потукли на Брегалници и овим утврдили своју славу и јунаштво – задржавши део свој задобивен на сабљи од Турака.*

Српски је народ „Кумановом“ осветио Косово, а „Брегалницом“ „Сливницу“. Овим пречистио рачуне и са Турцима и са Бугарима.

За славне слободе Српске војске на Куманову, Једрену, Битољу, Брегалници, Чупином Брду, и т.д., поред витештва, јунаштва и самопрегорења Српскога народа и поред мудрог вођења српских официра и команданата, највише се има благодарити и њима и памети тадашњег Престолонаследника а доцније Краља Српског – Александру, који је био Командант I. Армије, која је прва разбила Турке на Куманову и гонила до Битоља и натерала их у међе,[96] *или у тврђаве грчке у Јањини а неке и у Скадарски град.*

Ну, ослобођењу и уједињењу Срба испод Турака са мајком Србијом, није годило Аустријској царевини ни њеном цару Фрањи,[97] *те су дипломатску битку заденули са слободном Србијом, а упињетавати, кињити и мучити најгрознијим средствима Србе под њеном владавином, само зато, што су и ти Срби гајили љубав спрам јуначке Србије и били одушевљени њеним подвизима.*

Такав њен рад, распалио је срца Срба и њених поданика па у заносу своје националности неуморан Србин – кршне Босне, – Гаврило Принцип на Видовдан 15. Јула 1914 године својим смислом, мушком и патриотском руком убија на место из револвера носиоца тираније престолонаследника Аустријског Фердинанда и жену му.[98]

радило и друштво *Српска Браћа*, чији је он био оснивач и дугогодишњи председник. У његово име основано је више задужбина. Видети: *Задужбине и задужбинари у фондовима Архива Србије*, Том 1, (прир. Јелица Рељић и др.), Архив Србије, Београд 2015, 424-425, 509-510, 595. Д.Т. Батаковић, *нав. дело* 193-194.

91 Мира Радојевић, „Сведочанства о Народној одбрани“. *Војноисторијски гласник*. 1-2/2004, Београд 2004, 109—135.

92 Група аутора; *Историја српског народа*, књига 5, том 1, друго издање, Београд 1994. Група аутора; *Историја српског народа*, књига 6, том 1, друго издање, Београд 1994; Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 240. Балкански савез је формиран 1912. године са Бугарском, Грчком и Црном Гором у циљу спречавања даљег аустро-угарског утицаја на Балкану након анексије БиХ.

93 Кумановска битка 23-24. октобра 1912. године у којој је српска војска нанела пораз турској војсци након чега је српска армија ушла у Скопље. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 242.

94 Први балкански рат је завршен Лондонском конференцијом која је почела у децембру 1912. када је донета одлука о признавању независне Албаније, а српска војска је принуђена да се повуче са Јадрана. Конфернеција је завршена у мају 1913. потписивањем мира. Скадар је остао Албанији. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 243.

95 Други балкански рат између Србије и Бугарске 1913. године услед незадовољства Бугара резултатима Лондонског мира и територијом која им је припала. Бугари су напали Србију и Грчку 30. јуна 1913. године. Срби су однели велику победу на Брегалници јула 1913. године. Рат је завршен миром у Букурешту 10. августа 1913. године. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 243-244.

96 граница, гранична линија.

97 Име Фрања аутор је исписао малим словом. Франц Јозеф I (Фрањо Јосиф). Аустријски цар и краљ Угарске, Бохемије, Далмације, Хрватске и Славоније од 2. децембра 1848. до смрти 21. новембра 1916. године.

98 Сарајевски атентат, 28. јуна 1914. године на престолонаследника Франца Фердинанда и његову жену принцезу Софију извршио је Гаврило Принцип, члан организације *Млада Босна*. Атентат је био повод за објаву рата Аустроугарске Србији и почетак Првог светског рата. Душан Т. Батаковић, *нав. дело*, 245-246.

Овај догађај избезумио је Аустрију, па је и без објаве рата кидисала на Србе у слободној Србији – упавши и напавши на српску границу 13. Јула 1914 г. – палећи рушити све српско – убијајући и одводећи у ропство нејаку децу, и бабе и старце.[99]

Сви поштени народи осудили су Аустрију за овакав насртај на малену Србију, – неки пак симпатисали и оружјем помогли – те се изродио Европски рат, у коме су на једној страни били српски непријатељи: Аустријанци, Германи, турци и бугари, – а на другој нашој страни: Руси, Французи, италијани, Американци и сви остали.[100]

Срамна, подмукла и многобројнија Аустријска војска у два маха 1914 г. заузимала је Београд и северозападни крај Србије, а једном и Смедерево. Ну у оба маха скупо су Аустријанци плаћали прелаз и били су ипак протеривани и тако је Србија сачувала своје границе до Септембра 1915 године. А, тада нас сконцентрисаном силом немаца и мађара уз при помоћ бугара – који нас мучки нападима – били смо потиснути и Србија на концу 1915 г. беше сва покорена. А Српска војска са Краљем би бачена у Албанију и међа – где се на Крфу зауставила.

Од тога доба до 2. Септембра 1918 г. Србија је била поробљена, а тога дана са југа, са Кајмакчалана храбра српска војска са француима поново ослобођају Србију и уједињују сав Српски народ са југословенима Хрватима и Словенцима.[101]

Пожаревац је ослобођен 16. октобра 1918 г. И у балканском рату као и у светском учествовали су парохијани ове парохије и храбро се држали.[102]

Многи су изгинули, а то су ови:

Погинули, и своје кости оставили на разним положајима

1. *Жика Перић, п.поручник – пешадијски*
2. *Радомир Митровић – наредник - "*
3. *Славко Ж. Васић – коњаник*
4. *Војислав Максимовић – пешак*
5. *Жика М. Тошковић – "*
6. *Божидар Н. Тошић - "*
7. *Бранислав Н. Јовановић - "*
8. *Владимир Ж. Лилковић - "*
9. *Стојадин Ђ. Петковић - "*
10. *Драгутин К. Стевић – п. наредник*
11. *Благоје Ј. Вучковић – пешак*
12. *Јован М. Цолић – "*
13. *Тома Ф. Перић - "*
14. *Мика С. Ташић – 3. парохија – пешак*
15. *Стеван М. Стевић - "*
16. *Живојин Д. Петковић - "*
17. *Светислав Ж. Петковић "*
18. *Стојан И. Живановић - "*
19. *Никола Ж. Николић – 3. парохија*
20. *Мика П. Борђевић – пешак*
21. *Љубомир П. Илић "*
22. *Милан П. " "*
23. *Сава П. " "*
24. *Петар М. Ђирић "*
25. *Мијајло М. Андрејић, артиљерац*
26. *Жика Пере Петковић - пешак*
27. *Тодор П. Рогић пешак*
28. *Живан П. Рогић пешак*
29. *Мика " "*
30. *Миливоје Ђ. Давинић, коњаник*
31. *Света Д. Спасић пешак*
32. *Драгутин Р. Стевић 3. парохија*

99 Србији је објава рата упућена 28. јула 1914. Године, након ултиматума од 23. јула. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 248-249.

100 Занимљив је избор великих и малих слова, јер аутор није неписмен. Силе Антанте су на почетку рата чиниле Србија, Црна Гора, Русија, Француска, Велика Британија и Јапан, док су у склопу Централних сила биле Немачка, Аустроугарска и Италија, која ће 1915. године прећи на страну сила Антанте. Османско царство се придружило Централним силама октобра 1914, а годину дана касније и Бугарска. САД улазе у рат 1917. на страни Антанте, а Румунија је приступила Антанти 1916. Грчка је на почетку рата била неутрална, али је 1917. приступила Антанти.

101 Пробој Солунског фронта 15. септембра 1918. године. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 263-266. Регент Александар је 1. децембра 1918. у име краља Петра прогласио стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 276-278.

102 У литератури се најчешће налази податак да је Пожаревац ослобођен 15/28. октобра 1918. године. Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену 1918-1941*, Пожаревац 2017, 5. У успоменама Михаила М. Душманића, председника Општине пожаревачке пред ослобођење 1918. године, Душманић наводи да је привремени немачки командант Пожаревца поручник Мике 15/28. октобра отишао из града и записује да то значи „...да ће наши за 2-3 дана доћи, и да треба бити спреман." Ослободилачка српска војска ушла је у Пожаревац 29. октобра 1918. године по старом календару, дакле 16. октобра 1918. године. Видети: Михаило М. Душманић, *Робство и слобода. Доживљаји, опажања и успомене у рату и миру*, прир. др Мирољуб Манојловић, Удружење потомака ратника 1912-1920 Градска организација Пожаревац, Пожаревац 2015, 110-134. У листу *Грађанин* 28. октобра 1928. године, бр. 87, стр. 1 објављен је *Говор при дочеку српске војске Председника општшине г. Мих. М. Душманића 16. октобра 1918. године*.

33. *Пера Добрешковић*
34. *Миливоје Н. Матић*
35. *Живко М. Васић*
36. *Спасоје Милић*
37. *Станојло М. Стевић*
38. *Иван Р. Јанковић артиљерац*
39. *Жика Јанковић пешак*
40. *Раја П. Микић*
41. *Мика Д. Петковић*
42. *Милован Перић 3. парохија*
43. *Илија В. Рајић*
44. *Димитрије Јеремић*
45. *Станко С.* "
46. *Тома Васић*
47. *Ђорђе К. Милић, 3. парох.*
48. *Павле Бонић* "
49. *Мика Л. Ђорђевић – пешак*
50. *Мика С. Ивановић* "
51. *Васа Добрешковић* "

Стеван М. Марковић – Ђириковац[103]

<u>Име и презиме заробљених и интернираних – у попису умрло</u>

1. *Милан Николић*
2. *Милија М. Симић*
3. *Жика Н. Дичић*
4. *Стеван Т. Вучковић*
5. *Димирије И. Стевић*
6. *Милорад Н. Спасић*
7. *Милутин Ђирић*
8. *Живан М. Милосављевић*
9. *Милоје* "
10. *Јован Николић*
11. *Стојко* "
12. *Миленко Пауновић*
13. *Милан С. Ивановић*
14. *Жика Н. Богдановић*
15. *Блага Ташић*
16. *Сава* " *3. парохија*
17. *Цветко Цанић*
18. *Живко Илић*
19. *Милутин Вучковић 3. парохија*
20. *Станко Ж. Марковић* "
21. *Илија Јанковић*
22. *Милован С. Јанковић*
23. *Мита Л. Симић*
24. *Влада Д. Мацић*
25. *Мика Благојевић*
26. *Младен Н. Јанковић*
27. *Воја Васић*
28. *Манојло Ивковић*
29. *Јоца Вучковић*
30. *Сава Станоја – Стокић*

Андреја Ж. Николић, цил.[104]

<u>У робовању, или –</u>
<u>Изнурени у ратовима и, по доласку кућама – умрли.</u>

1. *Благоје П. Милутиновић*
2. *Настас Ж. Спасић*
3. *Андреја И. Стевић*
4. *Жика Ј. Николић*
5. *Живко* "
6. *Жика К. Стевић*[105]
7. *Живко С. Лилковић*
8. *Витомир Т. Андрејић*
9. *Иван П. Нечић*
10. *Драгутин* "
11. *Света С. Савић*
12. *Жика Петровић*
13. *Стева Димитријевић*
14. *Драгутин М. Николић*
15. *Александар С. Илић*

Крај европског рата, крај наше победе и проглас нашег уједињења у државу: Срба, Хрвата и Словенаца извршено је 18. новембра (I–XII) 1918 г.[106]

Својим личним пожртвовањем и јунаштвом и својих синова, створио је ову државу Краљ Петар „велики" – Карађорђевић, који је преживевши најстрашније догађаје у светској и српској историји – био легендарни и мученик и јунак умро је 3. августа 1921 г. у Београду.[107]

103 Није нумерисан. Другачије мастило, вероватно касније дописан.

104 Није нумерисан. Исписано другачјим мастилом вероватно касније дописан.

105 Исписано па прецртано Спасић, уписано Стевић.

106 По старом календару, 1. децембра 1918. године по новом календару.

107 По новом календару, 16. августа 1921. године.

Истог дана ступио је на престо краљевски, Његов Други син Александар,[108] дотле престолонаследник, који је рођен 4–XII–1888 године на Цетињу, и који се оженио Маријом принцезом румунском (рођеном 2 –XII 1899 у Готи) 1922 године,[109] и у браку до сада имао сина Петра рођеног 1923 г. 24–VIII. и који је данас престолонаследник. Александар и Марија добили су и ове године сина Томислава рођеног јануара 1928 г.[110]

У уједињеном Српству и Великој држави Срба, Хрвата и Словенаца увећана је и српска црква и уједињена са дотле раздвојеним живљем православним – у једну Српску независну цркву 26. маја 1919 године.[111]

Поставши великом, она је се прво проласила патријаршијом 1. јануара 1919 г. И први српски патријарх после Косова био је, т. ј. постао дотле Митрополит Србије, господ. Димитрије – који је изабран 30. октобра 1920 године са титулом: „Архијепископ Пећски, Митрополит Београдско-Карловачки – I[ви] патријарх српски".[112]

Обнављањем српске патријаршије, обновљене су и још неке старе епархије. Тако је 1921 године образована „Браничевска Епархија" и изабран за њеног првог Епископа, дотле Архимандрит Митрофан бивши на служби у Пакрачкој конзисторији. Он је дошао на дужност Маја 1922 године.[113]

Са установљењем Епархије, установљен је и први Браничевски Духовни суд 1. Јуна 1922 године.[114]

Овај свети храм, св. оца Николаја посетио је владика први пут 9. маја 1922 г.

Други пут 9. маја 1923 године и тада прву службу одслужио у овоме храму.

Трећи пут служио је и био Други дан Божића 26. децембра 1923. године.

1923 године Новембра 8.[oi] постављен је за протонамесника дотле капелан пропски Милан Бранковић свештеник.[115] А 1924 г. исти је постављен и за окружног протојереја.

1893 године, на Велику Суботу био је врло јак земљотрес, од кога су многе зграде попуцале и рушиле се, као на многа места и земља је се распукла.

1897 г. била је велика поплава и од Мораве вода дошла била до парка и чамци пловили. Дошла из мале бурјанске.

Године 1923 г била је велика глад

Године 1927 г. био је мањи земљотрес у Јуну месецу и страховита суша од пролећа почетком Априла па све до конца Августа. Врућина је достизала 50. степен целзијуса. Година у беритету – осим грожђа – врло хрђава.

108 Александар Карађорђевић, регент престолонаследник Краљевине Србије (1914—1918), регент престолонаследник Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918—1921), краљ Срба, Хрвата и Словенаца (1921—1929) и краљ Југославије (1929—1934).

109 Марија је рођена као друга ћерка румунског краља Фердинанда Хоенцолерна (1865—1927) и румунске краљице Марије (1875—1938), која је била унука британске краљице Викторије.

110 Прворођени син краља Александра и краљице Марије Карађорђевић, касније Петар II Карађорђевић, краљ Југославије (1934-1945). Принц Томислав је рођен 1928, а принц Андреј Карађорђевић 1929. године.

111 „Одлука Светог архијерејског сабора Уједињене Српске Православне Цркве о обнови патријаршије". *Гласник СПЦ*, 5 (1/14. септембар 1920), 65; Уједињење цркава званично је санкционисано краљевим указом 17. јуна 1920. године. Пре чина проглашења уједињења цркава одржано је више конференција. Прва од њих је одржана у децембру 1918. године, а последња 27. августа/9. септембра 1920. године. Најважније заседање одржано је 13/26. маја 1919. године и на њему је донета одлука којом се изриче „духовно, морално и административно јединство свих Српских православних црквених области...". Свечаност проглашења Патријаршије била је у Сремским Карловцима 12. септембра 1920. године. Видети: Марко Д. Пиштало, *Историјски и канонски услови уједињења Српске православне цркве – обнове Пећке патријаршије 1920. године*, Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Православно-богословски факултет, Београд 2024, 99-100, 108-110, 115-121. Доступно на: https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/5626/Doktorat.pdf?sequence=2&isAllowed=y (17. јул 2025).

112 Сходно актима прочитаним у Сремским Карловцима, Свети архијерејски сабор је на седници одржаној 15/28. септембра 1920. године у Београду извршио избор Патријарха. Влада је објавила 23. октобра 1920. године *Уредбу о избору првог српског патријарха успостављене патријаршије и Привремена уредба о српској патријаршији*. Свечани избор и устоличење првог српског патријарха у Београду на дан Светог краља српског Милутина 30. октобра (12. новембра) 1920. и 31. октобра (13. новембра) 1920. године. Марко Д. Пиштало, *Историјски и канонски услови уједињења Српске православне цркве – обнове Пећке патријаршије 1920. године*, Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Православно-богословски факултет, Београд 2024, 127–142. Доступно на: https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/5626/Doktorat.pdf?sequence=2&isAllowed=y (17. јул 2025).

113 Обновљена 1921. године. Обухватала је територију тадашњих срезова: параћинског, звишког, млавског, хомољског, моравског, пожаревачког, деспотовачког, ресавског, рамског и голубачког. Устав СПЦ је 1931. године додао још два среза подунавски и орашки. *Српска православна епархија браничевска, Шематизам, Епархија браничевска*, Пожаревац 2003, 15.

114 Детаљније у: Дарко Ивановић, „Духовни суд Епархије браничевске у XX веку", *Саборност*, бр.12, 2018, 151-163.

115 Бранковић С. Милан (1875-1960), Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи Браничевске епархије. Биографски лексикон (свештеници и ђакони)*, А-Љ, Епархија Браничевска, Пожаревац 2014, 37-39

Сада у 1928 години многе породице држава храни са кукурузом клип је цена 300. дин. 100 крама.

1928 г. фебруар мраз, март суша са непрекидним ветром, Април жега без капи кише. – Ну ипак, било је одлично орање и усеви одлично никли. – Мај 1928 године напротив свакодневно је био кишовит. Киша је досадила кукурузу те је и данас 26. маја по старом још мали. Задоцнела је велико за њега.

Напротив ове силне кише учиниле су пшеницу одличном у погледу пораста, јер је по Мају наступила страшна жега без кише у Јуну и Јулу, те је кукуруз био тек колико за семе и нешто више, а пасуљ и дулека ни за семе није било.

26 – V – (8–VI) 1928 г

У Пожаревцу
Прибележио, све до данас
Љуба М. Радовановић
парох II. пож. парохије
видео 11/24 априла 1929
председник дух. Суда
прив. Душ. Милановић
Епископски изасланик[116]

24–XII–1928 г. / 6–I–1929 г. Краљ Александар укинуо је Устав земаљски и све законе и уредбе дотле издаваних, и сву власт и одговорност примио на себе.[117]

Узрок и повод овога јесте неслога Срба, Хрвата и Словенаца у земљи и саботирање рада у скупштини од стране Хрвата „Радићеве сељачке странке". Јер, овакав рад скупштинара дотерао је дотле да је 20. Јуна 1928 г. пала и крв у скупштини и погинула два посланика: Павле Радић и [.....][118] *а, рањен и вођа Степан Радић, који је доцније и умро.*[119]

Павле Радић, ма да је био луги опозиционар, ипак био је велики Југословен.

По смрти Степана Радића, вођ „Сељачке Странке" постао је В. Мачек, који је се толико био осилио да није признавао јединствену државу: С.Х.С. – да није ни Краља признавао и непрестано тражио отцепљење Хрватске са свима пречанским крајевима.[120] *А, последица оваковог рада најгнала је Краља Александра, који је својом крвљу и крвљу Српског народа створио и ујединио све Југословене, – да је и морао 6–I–1929 г. створити 6. Јануар са владом на челу генерала Петра Живковића са министрима из свих области, са познатим патриотама и великим Југословенима, а при том, или ванпартиски људи, или умерени партизани!*[121]

Ове године 13–II–1929 г. био је незапамћени мраз са кошавом до 30. ст. целзијусових испод нуле. Возови и саобраћај у свој држави прекинути и многи са свим обустављени. Много је путника од мраза страдало и измрзло. Сметови снега, као куће велики.

Сем хлеба и ватре, велика је оскудица у води јер су шмркови смрзнули и потуцали.

Снег, који је пао још на „Бадњи дан" врло велики, све до 11–II принављан је непрестано, и нападао до метар висине а у планинама и до два метра. А, у очи 13–II– незапамћени ветар – северац–, од кога је много и стоке и људи страдало, па, чак и куће рушиле се.

Снег је се понављао и све до 8. Марта 1929 г.

И на Благовести прво је опет падао снег а затим и велики мраз.

Од овакве опаке зиме, озима жита су преполовљена, мноштво кошница (пчела) изумрло услед њихове колере (немогући се чистити). Виногради незагрнути измрзли, а све „чардаклије" уништене као и воће са летошњим леторастом.

На дан 3(16) Априла падала киша са градом (јарчевима) и још се гора црна – нема ни листа ни цвета. Док, међутим 1930 г. (16–IV) када ово пишем, воће процветало а, давно листало, а винограду и род (гроздиће) потерали.

9–22– Априла, слава прве хришћанске заједнице у Пожаревцу. Колачар и домаћин Живадин Тацић; и он

116 Дарко Ивановић, „Духовни суд Епархије браничевске у XX веку", *Саборност*, бр.12, 2018, 154.

117 1929, 6. јануара Краљ Александар је укинуо Видовдански устав, распутио Народну скупштину и завео личну власт у држави. Забрањен је рад политичких странака и свих удружења која су имала „верска или племенска" обележја. У октобру 1929. Краљевина СХС преименована је у Краљевину Југославију. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 295.

118 У оригиналном тексту је на месту угластих заграда остављено празно место.

119 Пуниша Рачић је у Народној скупштини 20. јуна 1928. године убио хрватске прваке Павла Радића и Ђуру Басаричека, а од задобијених рана преминуо је и Стјепан Радић. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 288-289.

120 Владко Мачек је наследио Стјепана Радића на челу Хрватске сељачке странке. Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 292-293.

121 Генерал Петар Живковић био је на челу владе 1929-1931. године.

и чланови из Пожаревца су из II. парохије. Присутан и владика браничевски Г. Митрофан, који је и говор одржао и приметио да се „оче наш“ не чита на српском језику. Са славе, у време ручка поздрављен је владика Николај „Охридски“ као први зачетник и оснивач „Хришћанске заједнице[“].[122]

30–IV–13–V– у подне јака грмљавина са кишом и градом.

1–14–V–929 г. у подне провала облака; 2–V–15–V– такође провала облака а, 3–16–V– 48. сати и дан и ноћ киша. Сва насеља у води. Од 3–16–V до 4–17–VI– кише није било, а тада је пала права благодатна киша, а такође и 26 и 27–VI била је.

28 и 29–VIII– (по новом) био је еп. Николај у Пожаревцу. 18[123]–28–VIII служио у Сестрољину,[124] исповедао и проповедао 4. часа, а 29–VIII у Пожаревцу у Круни[125] беседио равно 3. часа. – Слушаоца увек много без разлике пола и узраста као и сталежа. Био је гост епископа Браничевског.

Година 1929 г. у погледу беритета била је: Грожђе–услед пролетњег мраза и летњих честих киша: „осредње“. Воћа никакавог, осем трешања. Пшеница врло добра, кукуруз најодличнији. (ланац 2–3000. кгр).

Септембар сув, сунчан и одличан, те је беритет, и ако био у пролеће задоцнио, ипак лепо узрео.

Цена житу око 200. дин. 100 кгр; кукурузу око 100. динара, шљиве скупе, јер их нема. Пасуљ 5–600. дин. 100. кгр. Лука и кромпира и сувише 2–3– проша килограм.

Година се сматра у опште врлодобра а са рђавим ценама. Трећег октобра 1929 г. пола озимих усева поорано и посејано. Јесен блага.

Трећег октобра 1929 г. (по новом) Краљ Александар дотле Краљевину „Срба, Хрвата и Словенаца“ проглasио је „Краљевином Југославија“, и у место дотле многобројних жупанија, поделио земљу на 9–девет Бановина. Пожаревац подпао у Дунавску Бановину са седиштем у Новом Саду. Пожаревац је постао Среско место, под власт Начелника среског.[126]

5–18–XII–1929 г. Прво јутро мали мраз, а све до данас било је врло лепо време. Водице у опште, а и за Св. Николу свршене на „тенане“ и по лепом времену.

Тек на Св. Николу паде снег из јутра, а у вече кошава и север дувају и бију се, стварајући мраз.

4–17– XII–1929 г. Прво велико поклоненије народа из Савске и Дравске Бановине, већином бивших поклоника „Радићеваца“[127] који иду Краљу и благодаре Му: на укидању Устава, на назив „Југославија“ и на поделу државе на „Бановине“. Заступљени сви градови из Хрватске и Далмације.

1930 г

11–24– Јануара 1930 г. напрасно у 1.ч. и 10. минута преминуо је Епископ Браничевски Њ. П. Господин Митрофан. Сарањен је 13–26–I–1930 г. у припрати цркве Саборне Св. Арх. Михаила. Поред свештенства и многобројног народа били су и чинодејствовали епископи: Нишки, Серафим; неготински Емилијан; шабачки Михаило и амерички Мардарије.

1930 г. први Српски патријарх обновљене патријаршије г. Димитрије преставио је се 24–III (6–IV); балсован 25–III; сахрањен је 28–III (10–IV) 1930 г. у манастиру Раковици код Београда.

Марта 30–Априла 12. изабран је за Архијепископа пећског, Митрополита Београдско-Карловачког и патријарха српског – дотле митрополит скопљански – Његова светост Варнава[128] са 46 гласова од 49. Смрт бившег, ожалио, избор новог, поздравио је парох II. пож. парохије депешом

25–IV– 8 – V – 930 г. Љ. М. Радовановић

У очи Ђурђев-дана – падала блага киша. Ђурђев-дан, леп дан. На Св. Марка опет блага киша, а и данас – 9–V–930 г.

122 Световно име Николај Велимировић. Био је владика Охридски и Жички. Рођен је у Лелићу код Ваљева 1881, а умро у Либертвилу 1956. године.

123 Није јасно читљиво да ли је 18. или 15. јер су бројеви преправљани. Стављен је 18. јер је тај број јасније видљив.

124 Манастир Сестрољин у Пољани код Пожаревца.

125 Хотел *Српска круна* у Пожаревцу. У листу *Грађанин* од 25. августа 1929. године је објављен чланак *Епископ Охридски др Николај*, *Грађанин*, бр. 68/1929, стр. 1; О боравку у Пожаревцу 28. августа 1929. видети: *Епископ др Николај Велимировић у нашој средини*, *Грађанин*, бр. 70/1929, стр. 1.

126 Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја, 1929. Држава је подељена на девет бановина. Пожаревац је био део Дунавске бановине са центром у Новом Саду. Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2009, 69.
Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену...* књига 1, Пожаревац 2017, 5.

127 Присталице Стјепана Радића и Хрватске сељачке странке.

128 Патријарх српски Варнава (световно име Петар Росић) био је патријарх Српске православне цркве од 1930. до 1937. године.

Киша је све падала по свој Југославији до 9–22–V изјутра до 7. ч.

Литија у поље није ношена. Циклон влада над свом Југославијом.

19, 20 и 21. Маја, прогноза по свим новинама а, нарочито „Бечке“ опсерваторија говоре и пишу: да ће кише бити све до 29–V, а међутим 22– V– у 7. ч. огреја сунце које и даље траје 26–V. – дакле „ко ће као Господ“!

1930 г. месеца Јуна целога била је смотра нашег „Соколства“ а на Видов-дан био је „Слет Свесловенског Соколства“ у Београду. За прављење соколске зграде од дасака утрошено је 32.000 јексера, а она сама коштала 16.000.000. д.[129]

На Слету су дошли Соколци: пољски, чески, Лужичких Срба, руски – свих Словена осим бугара. Било је изасланика и преставника и француских.

После слета Чески Соколи, а дошло их је било преко 6.000, обилазили су наше море. Нашу лађу „Карађорђе“ која их је возила намерно је пробушио и разбио италијански брод „Мерсико“ – и том приликом погинуло 6. лица (4. чеха) а рањено преко 30. лица; то је било ноћу у 1. час. 6–Јула.

(29–VI) 12 Јула на Петров-дан – осванула дивна киша. Падала је више пута преко дана а нарочито у вече. Одлично за кукурузе. Пшеница је сва у камарама и пола овршена. Пшеница прима квалитет, али нажалост слаб принос. Од ланца 4–500. крама. Узрок је, није било преко зиме снега. У пролеће била суша. Боља су ранија жита. У Херцеговини; Босни и Србији, ваш упропастила воће. Црв једе грожђе у Бачкој и Банату „скакавци и гусенице“ учиниле велику штету пшеници и уопште воћкама и трави.

6–IX–1930. била је на Бањици у Београду предаја свих српских ратних Застава, које су замењене Југословенским новим Заставама.

Претходно је у четвртак 4–IX – испраћена стараастава са којом се пред спомеником опростио и испратио командант пука Душан Панић у име војске а у име грађанства Љуба Радовановић парох пожаревачки – целивајући је са сузним очима под којом је 7 г. ратовао.

8– IX–930. на железничкој Станици дочекана је Нова Југословенска застава дарована од Њ. В. Краља и освећена на бањиници 6–IX–930 г.

Ту је командант пука Душан Панић, прочитао указ Њ. В. као и предају IX– пука.

Такође у име грађанства поздравио је са „добро дошла нам“ и захвалио Краљу на дару, парох пожарвачки Љуба Радовановић.

Стара Застава при испраћају из касарне обишла је варош – па на станицу. Нова пак застава од станице истим путем кроз варош однесена је у касарну. Пред апотеком Кузмановићевом[130] *у име трговаца говорио је и поздравио г. Мика Мартиновић.*

При испраћају старе и дочеку Нове Заставе учествовао је сав и много народа са свима [....] на челу.

9–IX–1930 г. положене су у цркви на Опленцу све старе Заставе у њен музеј да причају поколењима о храбрости, пожртвовању и јунаштву српског народа за извојевано ослобођење и Уједињење свог Југословенског народа и стварање моћне Југославије са 9 бановина.

1929 г. Савкић Александар постављен Маја на парохију Браничевску а при цркви Св. оца Николаја.[131]

1931 г. умро је први Патријарх по ослобођењу и Уједињењу а исте године изабран за патријарха Митрополит Скопљански Варнава.

1930 г. умро је први епископ браничевски поч. Митрофан а, 1931 г. на јесенском Архијерејском Сабору изабран је за владику Браничевског епископ Јован „Мостарски“ који се устоличио 11–24– јануара 1932 год. када је и на дужност ступио.

2–15. фебруара 1932 г. први пут служио је у Св. Николској цркви Њ. П. Г. др Јован, нови Епископ Браничевски:

Да се упамти: од прве до 21. Фебруара 1932 г. страшан талас хладноће у Европи и код нас падао и снег – и сви шмркови мрзли. без ветра, али ужасна хладноћа.

Месеца Новембра Архијерејски Сабор изабрао је за епископа браничевског др Венијамина дотле епископа Струмичког – 1933 г.

129 Владана Путник, „Соколски домови и стадиони у Београду“, *Наслеђе*, бр. 14, 2013, 76-77.

130 Закупац Друге пожаревачке апотеке магистар фармације Светислав Кузмановић (1886-1967). Он је 1924. године купио апотеку и из Табачке чаршије је преместио на Главни трг. Њоме је управљао до 1949. године, када је апотека прешла у власништво државе. Душан С. Кастратовић, *Историја медицине пожаревачког округа (182-1914)*, Медицински центар Пожаревац, Пожаревац 1991, 164.

131 Савкић Ж. Александар, јереј, рођен 1893. у Свилајнцу. Рукоположен за свештеника 1919. године. У брежанској парохији од 1929-1934. године. Припадао је радничком покрету, због чега је кажњаван. Удавио се у Великој Морави код Велике Плане 1939. године. Д. Ивановић, *Свештенослужитељи...*, М-Ш, 220.

7–октобра 1934 г. дошао је у Пожаревац нови епископ др Венијамин. Устоличио га епископ Николај битољски а био присутан и Нектарије епископ Бања-лучки.

другог октобра[132] враћајући се из Крајине – прошао је кроз Пожаревац патријарх Варнава са епископима: др Јованом и др Николајем. Јован отишао а епископ Николај се из Пожаревца вратио да 7–X, уведе у дужност е. Венијамина.

Да се упамти: Први епископ обновљене епархије Браничевске био је обичан калуђер.[133] Родом „пречанин"– и учио поред богословије права у Пешти. По души био добар; скроман (више прост) поштен и молитвеник. Енергије слабе, јавно га експлоатисала околина (проте, Милош, Љубисав и Душан) и, ако је нечим учинио криво некоме, то није његово дело, него околине.

Други, пак, еп. Јован „пироћанац" који је свршио Западне школе у Женеви за време светскога рата, био је доста спреман. Био је горд, славољубив, сујетан и осветљив и тврдоглав. Извршио је реорганизацију парохија и увео нови црквени устав у живот. Са овим је упропастио стару цркву, отуђио народ од цркве, а свештенство упропастио и морално (јер без моралности је [...]) и материјално, јер је поцепао парохије те од једне обичне парохије правио две. Био је прикривен и дволичан, сву пакост на свештенике; нарочито слободоумне, радне и карактерне свој гнев и завист. Извршавао је преко суда „својих другара" – другова који су били без[....] ј[...] ри[...], док је он био овде владика. Да би учинио добро свом другу Пајовићу – ови су другари – бројили домове и празне и иноверне да накрме број потребан. – Треба видети протокол рођених или умрлих II. парохије пре ратова од 1900–1912 г. колики је број био, а видети сада у 1933 и 1934 г. да је тек петина и шестина прихода по протоколима. И да ти стари свештеници једва су школовали децу са 150–крштења или 80 опела и венчања, – а како ће ови сада са 30–крштења и опела и 5–6 свадби годишње и то на овој послератној и светској кризи. А, то је све учино др Јован – у циљу, [...] свештенике, превидео је, да [...] и [...] цркву. А, кад је видео, он је побегао на Нишку епархију, јер паства са свештенством кога је без резерве људски примила, после 2–3 године почела га је демонстративно напуштати, због његове усијаности, тврдоглавости и пакосне нарави.

9–X–1934 г. Витешки Краљ Александар, који је с конца септембра посетио бугарску и, донекле утврдио привремено пријатељство са бугарским краљем Борисом[134] – које пријатељство хоће искрено и бугарски и српски народ – (а због интрига Италије не жеље то пријатељство Борис и његова околина) – наступала је одмах припрема за званичну посету Краља – Паризу. На тој посети имала је Југославија и Француска – да се договоре на који начин да се веже пријатељство са неморалном Италијом.

Пре 4–5 – дана пред одлазак у Париз, све француске новине свакога дана доносиле су уводник о грандиозној спреми за дочек нашега Краља – миротворца – јер ова посета имала је да учврсти мир у средњој и источној Европи. Наглашавале су новине, да се такав дочек спрема како до сада нико није „крунисан" тако дочекиван. Краљ Александар отпутовао је 4–X–934 г. лађом „Дубровник" за Париз. Стигао је у пристаниште Марсељ 9–X, а истога дана у 16 (ч) часова искрцао се у Марсељу и после 50–100 – корачаја са лађе – на њега је извршен атентат и убијен од злочиначке руке бугарина – плаћеника – Георгијева на улици у аутомобилу – благодарећи несмотрености француске полиције. Са њиме је убијен и француски министар спољних послова – Барту – а рањен генерал Жорж, и још 10–15. лица.[135] Ово убиство припремила је Италија и Мађарска преко члана организације издајника бугарског „В.М.О" – која не жели братство и мир и слогу на Балкану. Краљ Александар и Барту били су носиоци мира у Европи, а ово није ишло у рачун разорним елементима ревизионистима Мацара и Италије и убише их. Цела Европа и сав културни свет на куплi земљиној ожалостила је смрт Краља нашега. Цела Југославија учествовала је на погребу, јер његово тело донешено је у Београд и сахрањено на Опленцу 18–X–1934 г. – Поред разних изасланика војених и цивилних органа разних држава и ван Европе (Јапан) у Београду тога дана било је око милион Југословена на сахрани. 15. хиљада венаца било је на одру положено а који су на 35. камиона пренешени у Тополу.

Народна скупштина и Сенат – прогласили су за Краља његовога сина Петра II – од 11 година – а њега прогласили за нотацију као „Витешки Краљ Александар Карађорђевић I^ви – Ујединитељ. И збиља он је био и храбри војник, витез и јунак. Ослободио Србство и ујединио Југословене: Србе, Хрвате и Словенце. Југословенски народ решио је да

132 У оригиналу је првобитно писало 30. октобра. Број 30 је прецртан и дописано словима „другог" са почетним малим словом.

133 Мисли се на епископа Митрофана.

134 Борис III, последњи бугарски краљ (1918—1943).

135 Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 297.

га жали годину дана. Славе ће славити и венчања обављати без свирке и весеља. све у жалости и скромности. Поред свега што је носио у себи, Краљ Александар био је и овејани Србин и Југословен, а нарочито веран син српске православне вере, и српска црква много је његовом смрћу изгубила. Узгред бележим ово да се не заборави: Почетком 1934 г било је суше и кише није било до краја Маја. А за овим је падала редовно када год је требало. Услед суше пшеница је била хрђава и давала од ланца 100–150. кгр. жита. Напротив грожђе, воће и кукуруз били су одлични. До Петрова-дана пољопривредници су запевали у бризи како да себе и стоку исхране – а у јесен данашњег дана – претуни и кошеви кукуруза и подруми вина и дворови траве и сена.

Све је добро и посејана су озима жита, и здравље у стоци и људству добро – само је зло, што изгубисмо доброга Краља и оца Александра – кога ожалише чак и бољшевици – безбожници. 3–X–934.

26–XII– на други дан Божића служио је први пут у цркви Св. оца Николаја нови епископ епархије Браничевске др Венијамин „мишински" до сада. Рођен у Пироту. Треба да буде бољи бар по суду (школе има веће) од претњашњег пироћанца.

Ове 1934 г. (по старом календару). пред Божић бише на три дана страшна студен (дошавши из Русије) са малим снегом. Али од последњег дана – престала је кошава – а снег падао два три дана и нападао до 6–70. цм. овде, а у другим крајевима, Зета, Словеначка и до 2. метра. И данас пада снег и понавља се (и ако је пре 2. дана нешто истопио: 17–30–I–935 г.

Резиме

Летопис Цркве Св. оца Николаја руком писан на 26 страна написао је свештеник и старешина цркве Љубомир Радовановић обухватајући период од 1889. до 1934. године. Прве белешке је сачинио 1928. године оставивши податке о цркви Св. оца Николаја у Пожаревцу, задужбини проте Петра Шљивића и његове жене, о њеном изгеду и изградњи и свештенству које је служило у Цркви. Летопис затим чине записи о парохији, парохијанима, њиховом пореклу, наравима и навикама, економским приликама, политичким ставовима, крсним славама досељеника, њиховом војничком држању о потенцијалнм демографским опасностима за наредних 100 година. Оставља и важна сведочанства о крстовима „записима" у околини и обичајима везаним за њихово поштовање, заветинама, о привредним приликама, страдању Цркве у Првом светском рату, свештеницима који су краће или дуже служили у парохији, наводећи биографије оних који су били најдуже свештенослужитељи и оставили посебан печат. Аутор рукописа оставља и своју биографију испуњену, болом, поносом и личним разочарењем. Део летописа под насловом „Важни догађаји" садржи белешке о догађајима које аутор Летописа памти, а почиње од српско-турских ратова 1876-1878. године. Не устеже се да износи и лична запажања о личностима и догађајима што представља додатну вредност рукописа и даје увид како су обични, писменији људи доживљавали поједине догађаје и историјске процесе. Лично погођен губитком двојице од четири синова са којима је учествовао у Првом светском рату доноси и попис погинулих парохијана, оних који су умрли у заробљеништву и интернацији и оних који су у робовању или услед изнурености у ратовима по доласку кући умрли. Износи утиске и о стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, не коментаришући посебно и не доводећи у питање идеју уједињења, посебно због уједињења „Српства". Записивао је важне догађаје из историје цркве у међуратном периоду, портретишући ликове епископа Браничевске епархије, не устежући се да критички прикаже њихове личности и поступке и однос према епархији и верницима. Белешке о природним непогодама, земљотресу 1893, сушама, поплавама, великој глади 1923. године, о стању усева, ценама житарица представљају важне информације о свакодневном животу Краљевине Југославије, посебно Пожаревљана. Део летописа од 24. децембра 1928. по старом календару водио је из године у годину, често по месецима, све до краја 1934. године. Драгоцене су и његове белешке о убиству краља Александра 1934. године којима свој рукопис завршава.

Летопис као такав представља важно сведочанство о прошлости Пожаревца и Цркве Св. Николе и осветљава, из угла једног школованог појединца који живи и ради са обичним народом, важне догађаје и личности из историје Србије и међуратне Југославије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

Историјски архив Пожаревац

- Градско поглаварство Пожаревац, Пожаревац 1922-1946.
- Збирка рукописа Младена Владимировића (1909 -1993); 1955-1957.
- Обједињени фонд Добротвори и задужбинари Браничевског округа Пожаревац, 1923-1951.
- Срески суд Пожаревац 1931-1944.
- Управа цркве Св. оца Николаја 1889-1934.

Штампа и периодика:

- *Гласник СПП*
- *Грађанин*
- *Српске новине.*

Литература:

1. Батаковић Душан Т. и др, *Нова историја српског народа*, Беград 2000.
2. *Водич кроз личне фондове и збирке и збирке Историјског архива Поажревац,* Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2022.
3. *Grbovi, zastave, drugi državni amblemi i zvanični znaci Kraljevine Jugoslavije*, Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije - Uprava za zaštitu industrijske svojine, 1935.
4. Група аутора, *Историја српског народа*, књига 5, том 1, друго издање, Београд 1994.
5. Група аутора, *Историја српског народа*, књига 6, том 1, друго издање, Београд 1994;
6. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац 2012.
7. Душманић Михаило М., *Робство и слобода. Доживљаји, опажања и успомене у рату и миру*, прир. др Мирољуб Манојловић, Удружење потомака ратника 1912-1920 Градска организација Пожаревац, Пожаревац 2015.
8. Живковић Јасмина, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2009.
9. *Задужбине и задужбинари у фондовима Архива Србије*, Том 1, (прир. Јелица Рељић и др.), Архив Србије, Београд 2015.
10. Ивановић Дарко, „Пола века цркве Светог оца Николаја“, *Саборност*, бр. 7, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац, 2013, 105-129.
11. Ивановић Дарко, *Свештенослужитељи Браничевск епархије. Биографски лекскон (свештници и ђакони)*, А-Љ, Епархија браничевска, Пожаревац 2016.
12. Ивановић Дарко, *Свештенослужитељи Браничевске епархије. Биографски лекскон (свештници и ђакони)*, М-Ш, Епархија браничевска, Пожаревац 2016.
13. Ивановић Дарко, „Духовни суд Епархије браничевске у XX веку“, *Саборност*, 12, 2018.
14. Кастратовић Душан С., *Историја медицине пожаревачког округа (182-1914)*, Медицински центара Пожаревац, Пожаревац 1991.
15. Манојловић Мирољуб, *Браничевски алманах*, Културно-просветна заједница Пожаревац, Пожаревац, 2002.
16. Манојловић Мирољуб, *Значајни Пожаревљани*, Пожаревац, 2009.
17. Манојловић Мирољуб, *Пожаревац окружна варош 1858–1918.*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.
18. Манојловић Мирољуб, *Пожаревац у међуратном времену, 1918-1941*, Ситораф РМ, Пожаревац 2017.
19. Манојловић Мирољуб, *Пожаревац у међуратном времену*, II, 1918-1941, Ситораф РМ, Пожаревац 2019.
20. Мирковић Предраг, Антонијевић Живислав, *Српски ратни поменик Браничево 1912-1918*, Манастир Рукумија 2008.
21. Пиштало Марко Д., *Историјски и канонски услови уједињења Српске православне цркве – обнове Пећке патријаршије 1920. године*, Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Православно-богословски факултет, Београд 2024. Доступно на: https://uvidok.rcub.bg.ac.

rs/bitstream/handle/123456789/5626/Doktorat.pdf?sequence=2&isAllowed=y (17. јул 2025).

22. *Пожаревачки алманах*, Социјалистички савез радног народа Среза Пожаревац, 1957.
23. Поповић Мирољуб – Цицко, *Нека сећање траје: стари Пожаревац*, Агенција „ИКА“, Пожаревац, 2003.
24. Пурковић Миодраг Ал., *Пожаревац*, Штампарија Ђорђа Наумовића, Пожаревац 1934.
25. Путник Владана, „Соколски домови и стадиони у Београду“, *Наслеђе*, бр. 14, 2013, 69-87.
26. Радојевић Мира, „Сведочанства о Народној одбрани”, *Војноисторијски гласник*. 1-2/2004, Београд 2004.
27. Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево https://spomenicikulture.rs/crkva-svetog-nikole-u-po-arevcu/ (01.07.2025).
28. *Српска православна Епархија Браничевска, шематизам*, Епархија Браничевска, Пожаревац 2003.
29. Цветковић Слободанка, „Добротворни фондови и задужбине са простора данашњег Браничевског округа“, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова III, књига 6, Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије Београд, Пожаревац-Београд 2008, 335-354.
30. Ћоровић Владимир, *Историја Срба*, I-II, књига II, Pi-press, Пирот 2006.
31. Фелдић Драган, *Век постојања и рада основне школе “Свети Сава” у Пожаревцу*, Основна школа „Свети Сава“ Пожаревац, Пожаревац 2011.
32. Фелдић Драган, *Стари пожаревачки добротвори*, Народни музеј, Пожаревац, 2014.
33. https://www.bogoslovijasvetogsave.edu.rs/blog/mitropolit-mihailo-jovanovic/76/ (16.07.2025.)

Manuscript of the Chronicles of the Second Požarevac Parish in the middle of which is the Church of “Holy Father Nicholas”

Abstract: The manuscript entitled Chronicle of the “Second Parish of Požarevac, in the Center of which is the Temple of “Saint Father Nicholas”” was found in the archive materials that were not classified within the framework of redemptions and burials, in the Historical Archive of Požarevac. During the organization of the Varia Collection, it was separated and in 2024 was added to the archive fund of the Administration of the Church of Saint Father Nicholas in Požarevac (1889-1934).

Нада ЉУШИЋ[1]
Државни архив Србије, Београд
Република Србија

UDK: 336.1/.5(497.11)"1908"

Стручни рад

БУЏЕТ НАЧЕЛСТВА ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА ЗА 1908. ГОДИНУ

Апстракт: Рад се бави анализом буџета Пожаревачког округа за 1908. годину, који окружни одбор није послао министру финансија на преглед. Из тих разлога министар је захтевао од окружног начелника да провери колики је проценат прireза за покриће буџетских издатака. Окружни одбор је саставио буџет који није морао да се даје министру на разматрање а обухватао је стопу прireза од 8% за изравнање прихода са расходима, не уносећи све окружне прирезе и то 15% за изградњу окружних железница и 5% за просецање Горњачке клисуре. У раду је дато и образложење зашто окружни одбор није унео извесне прирезе, иако је знао да је овај поступак противан чл. 129 и 133 Закона о уређењу округа и срезова.

Рад се заснива на необјављеној архивској грађи. На крају је приказан буџет састављен на основу измена и допуна, без граматичких, правописних и стилских исправки.

Кључне речи: Пожаревачки округ, буџет, приходи, расходи, непосредни порез, прирез, процентна стопа, Закон о уређењу округа и срезова.

Увод

Окружни и сресни буџети се састављају на основу чл. 133. Закона о уређењу округа и срезова.[2] Према чл. 129 истог закона у буџет прихода и расхода се уносе сви редовни и ванредни приходи и расходи. Истим законом у чл. 131 окружне скупштине су самосталне да за окружне буџете разрежу прирез до 20% од годишњег непосредног пореза за подмирење расхода, уколико предвиђени приходи не покривају расходе. Окружни буџети са прирезом мањим од 20% не шаљу се на одобрење министру финансија, већ су извршни чим га окружна скупштина одобри. За прирезе од 20% до 50% непосредног државног пореза, поред решења окружне скупштине потребно је одобрење министра финансија, а за прирезе преко 50% од непосредног државног пореза поред решења окружне скупштине и мишљења Државног савета, потребна је и потврда-дозвола краља.[3]

У стопе прireза буџета улази општи окружни прирез, који служи за покриће окружних потреба на позицијама издавања за личне окружне потребе, економне, грађевинске, школске, санитетске, на име помоћи хуманитарног карактера и др. Неке буџетске позиције нису имале ослонац у овом закону, као што је случај са позицијама хуманитарног карактера, него су одобраване на основу специјалне наредбе неког Министарства, и уносиле се у буџет са назнаком наредбе надлежног министра.

Економни прирез као део општег окружног прireза користи се за подмирење издатака пољопривредних станица и воћних расадника, на основу специјалног Закона о пољопривредним станицама, Закона о унапређењу воћарства и Закона о државним економима из 1898. године.[4]

Највећи део окружног прireза трошио се за грађевинске потребе, за изградњу и поправку мостова, одржавање и просецање путева, окружних грађевина, школа, цркава, железница, војних касарни итд. Позиције грађевинских радова биле су у повољнијем положају у односу на остале буџетске позиције, зато што су одобраване решењем министра грађевина и нису могле бити брисане већ само редуковане од стране министра финансија.

*

С обзиром да министар финансија није добио буџет начелства Пожаревачког округа за 1908. годину на преглед и одобрење, децембра 1907. године тражио је од

1 Ауторка је виши архивски помоћник I врсте у Државном архиву Србије у Београду; e-mail: nadaljusic@hotmail.rs

2 Расходи који се сваке године морају планирати у окружном буџету предвиђени су овим чланом. Има их укупно 16.

3 Закон о уређењу округа и срезова, 1905, 194, 195.

4 *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, Београд 1898, бр. 53, 109 - 120.

начелника Пожаревачког округа да провери код окружног одбора колики је проценат прireза буџета за покриће буџетских издатака и предложио да ако проценат прireза, рачунајући све унете прирезе, као један општи окружни буџетски прирез, прелази процентну стопу 20% од непосредног годишњег пореза, пошаље буџет на даљи законски поступак.

На захтев министра финансија, окружни одбор се обратио окружном начелнику и доставио му буџет са извештајем ради прослеђивања министру. У извештају се истиче да је у окружном буџету за 1908. годину сума прихода и расхода 283.438,00 динара, с прирезом за покриће буџетских издатака 8% на непосредни годишњи порез од 1.200.000,00 динара, и да ће се за изравнање прихода са расходима прикупити 96.000,00 динара. Пошто је буџетски прирез 8%, значи да је буџет био извршан од стране окружне скупштине (чл. 131), јер није прелазио процентну стопу 20% и самим тим не подлеже разматрању од стране министра финансија.

Окружни одбор у свом извештају напомиње да осим овог прireза постоји ванредни прирез 15%, који представља подлогу за суму од 2.500.000,00 динара, са којом се округ задужио код Управе фондова за изградњу железнице у округу, и редовни прирез 5%, који представља подлогу за суму од 760.000,00 динара са којом се округ задужио за просецање стена Горњачке клисуре, ради повезивања пута Пожаревац–Жагубица, који нису унети у буџет.

Поводом овог извештаја, министар је наредио да се ови прирези унесу у засебне рубрике буџета окружних прихода за 1908. годину за отплату поменутих окружних дугова, чије се отплате морају предвидети и у засебне рубрике буџета окружних издатака-расхода за 1908. и следеће године. Наглашава, да се у буџет окружних прихода и расхода морају уносити сви редовни и ванредни приходи и расходи (чл. 129).

Окружни одбор је на ову примедбу министра финансија дао објашњење зашто нису унети прирези 5% и 15%.

Наиме, окружна скупштина је 22. септембра 1906. године донела одлуку да се за грађење железница задужи код Управе фондова са 2.500.000,00 динара, на основи ванредног окружног прireза 15% од непосредног државног пореза по добијеној концесији. По овој одлуци, новцем од прireза основан је железнички фонд који се налазио код Управе фондова на штедњу. Ова скупштинска одлука одобрена је указом 21. новембра 1906. године и по њој је распоређен и прикупљен прирез у 1907. години, који није унет у окружни буџет.

Окружни одбор је сматрао да новац прикупљен од прireза треба да се уноси у основани железнички фонд, зашта је и намењен, а не у окружни буџет. Фонд није везан за буџет јер се прирез засебно прикупљао и слао Управи фондова. Одбор је знао да је овај поступак противан Закону о уређењу округа и срезова, али је истовремено сматрао да је примерен, јер се тако најсигурније могао обезбедити ануитет и интерес на суму од 2.500.000,00 динара, зато што новац није смео да се користити за друге окружне потребе.

Из истих разлога у буџет није унет редовни прирез 5%, који је намењен за просецање Горњачке клисуре. Иако овај прирез није унет у буџет, он се до ове године редовно евидентирао кроз буџет на основу одлуке окружне скупштине од 1899. године. Новчана средства добијена овим прирезом коришћена су за подмиривање осталих окружних потреба, а незнатни део на крају године се слао Управи фондова на штедњу, у фонд за просецање Горњачке клисуре. Због недовољних средстава у фонду, округ је мало учинио за пуних девет година у погледу радова на просецању клисуре.

Марта 1908. године министар финансија враћа начелству Пожаревачког округа окружни буџет за 1908. годину на исправку. Осим што је наредио исправку буџета на страни прихода и расхода уношењем ванредног прireза 15% за изградњу железнице, и редовног прireза 5% за просецање Горњачке клисуре, тражио је одговоре на два питања:

- Зашто је у буџету окружних прихода за 1908. годину предвиђен дуговани окружни прирез за раније и претходну годину у суми од 50.000,00 динара ?
- Зашто су у буџету расхода унете позиције које нису предвиђене економним буџетом, који је одобрен од стране министра народне привреде?

Окружном начелнику било је дато упутство како да се поступи са уношењем прireза и отплате зајмова, стављајући акценат на прирез 5% за просецање Горњачке клисуре, како се не би овим прирезом подмиривале остале окружне потребе, као до сада.

Начелство Пожаревачког округа је поступило по наредби и известило министра 14. марта исте године, да је дуговани окружни прирез за раније и прошлу годину у

суми од 50.000,00 динара унет у буџет окружних прихода зато што у окружном буџету за раније и прошлу годину није било неизмирених издатака. У буџету за 1907. годину био је планиран извесни издатак на грађевинске радове и на унапређење пољопривредне станице (сточарство, живинарство и привреда уопште), али је прикупљен врло мали прирез, услед неродне године. Тако да, оно што није урађено или набављено у претходној години, планирано је у буџет за 1908. годину. Пошто је знатна сума прireза остала на дугу (50.000,00), округ се надао да ће дуговани прирез унети у буџет прихода и искористити као пореску олакшицу за 1908. годину, а вишак дугованог прireза, ако га буде, показати као готовину у 1909. години.

Примедбу министра финансија, која се односила на поштовање закона о буџету да се у буџет редовно уносе редовни и ванредни прирези, окружни одбор је прихватио и накнадно унео ванредни железнички прирез 15%, и редовни прирези 5% за просецање Горњачке клисуре.

У буџет окружних расхода унети су издаци у суми од 180.000,00 динара, из које ће се 157.490,00 динара издати за ануитет Управи фондова на отплату железничког зајма од 2.500.000,00 динара, а остатак 22.510,00 динара послати Управи фондова на штедњу, и 60.000,00 динара за ануитет Управи фондова на отплату зајма од 760.000,00 динара за просецање клисуре. Исти износи су унети у буџет окружних прихода. Накнадно унети прирези 5% и 15%, и предвиђени прирез 8% за изравнање прихода са расходима у буџету, заједно прелазе проценат од 20%, и с обзиром на чл. 131 Закона о уређењу округа и срезова, омогућавају министру да расправља о позицијама буџета. Пошто су исти новчани износи унети на страни прихода и расхода, ова промена није утицала на висину окружног прireза за подмирење расхода, односно предвиђену стопу 8% за покриће буџетских издатака.

Међутим, министар је у буџету избрисао позицију „додатак-накнада помоћнику окружног економа на стан 240,00 динара“, зато што помоћник нема право на додатак по финансијском закону, због чега су и укупни расходи смањени за исти износ. Овај износ је незнатно смањио проценат стопе прireза за покриће планираних буџетских расхода.

Након извршених промена одобрен је буџет начелства Пожаревачког округа за 1908. годину са израчунатом сумом буџетског прireза за покриће буџетских издатака по стопи од 8%, и процентом укупног окружног прireза према годишњој суми непосредног пореза од 43,6%. Окружни начелник је одобрени буџет доставио окружној благајни на употребу, а месну контролу, грађевински одсек, управу окружне економије, санитетски одељак и окружни школски одељак известио о њиховим одобреним буџетским кредитима, с напоменом да министар неће одобрити буџетска прекорачења.После извршених промена у буџету, окружни приходи за 1908. годину обухватали су приходе од: кирија, акциза, поротничке награде, прireза на дугу за раније и прошлу годину, пољопривредне станице, позајмица општинама, готовине за подизање пољопривредне станице, прireза за отплату железничког зајма и зајма за просецање Горњачке клисуре, прирез за измирење расхода буџета, пошто их приходи нису могли измирити.

Окружни расходи буџета за 1908. годину обухватали су расходе за опште окружне потребе:

- Личне окружне потребе – у износу од 33.041,70 динара за окружну скупштину и окружни одбор, уређење самоуправног листа и непредвиђене потребе, јавну безбедност, за дневнице члановима окружне скупштине, плате окружном особљу самоуправном инжењеру, деловођи, писарима, служитељима, за разне помоћи, осигурање зграде, дневнице, месну контролу и друге потребе округа.
- Грађевинске потребе – у износи 134.000,00 динара за експлоатацију земљишта за категорисање и просечене путеве, грађење нових и оправку постојећих мостова и осталих објеката, на експлоатацију земљишта око мостова, на трошкове трасирања путева и прикупљања података за објекте, одржавање и оправку окружних зграда, поправку гимназијске зграде итд.
- Економне потребе – у износи од 90.550,00 динара, од чега је 50.000,00 динара предвиђено за подизање зграде за пољопривредну станицу, а остала средства за плате окружним и сreским економима, помоћницима окружних и сreских економа, за путовања по округу, обрађивање земљишта, набавку радне и приплодне стоке, набавку алата и све што је неопходно за рад у станици.
- Санитетске потребе – у износу од 3.550,00 динара за набавку серума против дифтерије, маје за пелцовање и сузбијање и лечење инфективних болести, за спровод психички оболелих лица у болницу за душевне болести у Пастеровом заводу.

- Школске потребе – у износу 21.720,00 динара, од чега је 20.000,00 намењено општинама за изградњу школских зграда, остало за путне трошкове и дневнице члановима окружног школског одбора и додатак референту окружног школског одбора.
- На име ануитета окружног железничког зајма 180.000,00 динара и зајма за просецање Горњачке клисуре 60.000,00 динара.

Према овим подацима видимо да се највећи део општег окружног прireза трошио за грађевинске потребе.

Након горенаведених измена буџета, укупни расходи за 1908. годину износе 522.861,70 динара, а приходи 427.438,00 динара. За подмирење расхода, пошто их приходи нису могли измирити, прикупљено је окружног прireза 95.423,70 динара на суму годишњег непосредног пореза од 1.200.00,00 динара, по стопи од 8%.

Укупни приходи и расходи буџета начелства Пожаревачког округа за 1908. годину износе 522.861,70 динара на суму непосредног годишњег пореза од 1.200.000,00 динара по стопи од 43,6%. [5]

Буџет прихода и расхода начелства Пожаревачког округа за 1908. годину са изменама и допунама, без граматичких, правописних и стилских исправки

Тек. број	ПРИХОД	особено		свега	
		динара	пара	динара	пара
1.	Приходи Од дивиденде на 143 акције Српског бродарског друштва	858	00		
2.	Од кирије за канцеларију филијала Управе фондова	120	00		
3.	Од наплаћене поротничке дијурне	3.000	00		
4.	Од прireза на дугу за раније и прошлу годину	50.000	00		
5.	Од остатка готовине окружног прireза на концу 1907. године	40.000	00		
6.	Од претплате на окружне новине	1.000	00		
7.	Од Управе фондова из фонда за подизање сталних мостова	38.000	00		
8.	Од среза Пожаревачког на име дужне кирије за 1907. годину	960	00		
9.	Од позајмица општинама за подизање школа и Управе фондова из фонда школа у округу Пожаревачком	10.000	00		
10.	Од прихода пољопривредне станице	10.000	00		
11.	Од готовине код Управе фондова из фонда за подизање пољопривредне станице	30.000	00		
12.	Готовина дугованог економног прireза	3.500	00		
13.	Прirез за отплату окружног железничког зајма Управи фондова на суму од 1.200.000,00 непосредног пореза, који овај округ плаћа по 15% износи	180.000	00		
14.	Прirез окружни за отплату зајма за просецање Горњачке клисуре по указу Њ. В. Краља од 20. новембра 1907. године БПр, Бр. 3955, који се има купити до коначне исплате зајма по 5% почев од 1. јануара 1908. године на суму непосредног пореза што износи	60.000	00	427.438	00
15.	За покриће буџетских расхода има се распоредити на суму 1.200.000,00 динара непосредног пореза, коју овај округ плаћа прirезом 7,952%	95.423	70	95.423	70
	Укупни приходи за 1908. годину			**522.861**	**70**

5 АС, Мф, Буџ, Пр, Ф 5, р 9, 1908.

Тек. број	РАСХОД	особено		свега	
		динара	пара	динара	пара
1.	Расходи I Општи На осигурање окружне зграде	1.271	70		
2.	Поротничка дијурна првостепеним судовима на три одељења по 1000 динара	3.000	00		
3.	На претплату телефона и службених разговора	400	00		
4.	На осветљење караула на Црном врху, Изворици и Горњачкој клисури	50	00		
5.	За намештај канцеларија окружног одбора	100	00		
6.	Помоћ овдашњој гимназији на научна испитивања и издржавање гимназијског музеја	300	00		
7.	На помоћ свим добротворним и окружним установама	2.000	00		
8.	Помоћ опсерваторијским станицама у округу	300	00		
9.	II За окружну скупштину и окружни одбор На дневнице члановима окружне скупштине, окружног одбора и окружног пуномоћника	4.000	00		
10.	Канцеларијске потребе, окружном одбору, окружном школском одбору, економу и месној контроли	1.200	00		
11.	На плату окружног деловође (ако је оволико утврђено у закључном договору између округа и деловође)	4.500	00		
12.	На плату самоуправног инжењера	4.800	00		
13.	На додатак путовања самоуправног инжењера	2.400	00		
14.	На плату писара при канцеларији окружног одбора	960	00		
15.	На плату надзорника окружне зграде	960	00		
16.	На плату три служитеља: окружног одбора, економа, месне контроле и окружног школског одбора	1.800	00		
17.	III Месна контрола На награду рачунопрегледача	1.000	00		
	Свега општи			29.041	70
18.	IV По струци грађевинској На експлоатацију земљишта за категорисање и просечене путеве, као за путеве који се имају просећи	10.000	00		
19.	На грађење нових и оправку постојећих мостова и осталих објеката, на свим путевима у округу; на експлоатацију земљишта око мостова; на трошкове око трасирања путева и прикупљања података за објекте	110.000	00		

20.	На одржавање и оправку окружних зграда	4.000	00		
21.	На оправку гимназијске зграде	10.000	00		
	Свега грађевински			134.000	00
22.	V По струци економној На плату окружног економа	4.000	00		
23.	На плату седам среских економа	10.500	00		
24.	На плату помоћника окружног економа	960	00		
25.	На плату седам помоћника среских економа	6.140	00		
26.	Додатак окружног економа на путовање	480	00		
27.	Додатак за седам среских економа на путовање по срезу, по 30 динара месечно	2.520	00		
28.	На збирку окружног економа	100	00		
29.	На збирку среских економа	350	00		
30.	На унапређење живинарства у округу	500	00		
31.	На унапређење сточарства	3.000	00		
32.	На подизање сушнице у округу	1000	00		
33.	На унапређење привреде уопште	3.000	00		
34.	На обрађивање земљишта пољопривредне станице	3.000	00		
35.	На набавку семена за сетву	1.000	00		
36.	На набавку сточне хране, потков, лечење и друге потребе за станичну стоку	1.500	00		
37.	На набавку инвентара, ствари и оправку станичног алата	1.000	00		
38.	На станичну послугу	1.500	00		
39.	На подизање зграде за пољопривредну станицу.	50.000	00		
	Свега економни			90.550	00
40.	VI По струци санитетској На набавку серума против дифтерије, набавку маје за пелцовање и на сузбијање и лечење инфективних болести	2.550	00		
41.	На име помоћи лицима, која се из овог округа упућује у Пастеров завод и за спровод умно оболелих лица у болницу за душевне болести	1.000	00		
	Свега санитетски			3.550	00
42.	VII По струци просветној На путне трошкове и дневнице чланова окружног школског одбора у смислу члана 63. Закона о народним школама	1.000	00		
43.	На додатак референту окружног школског одбора	720	00		

44.	На позиције општина за подизање школских зграда	20.000	00		
	Свега школски			21.720	00
45.	VIII На јавну безбедност у округу	1.000	00		
46.	IX На уређењу самоуправног листа и непредвиђене потребе	1.000 2.000	00 00	4.000	00
47.	На име ануитета окружног железничког зајма од 2.500.000,00 динара Управи фондова Вишак распоређеног железничког прireза по 15% ако се буде прикупио да се пошаље Управи фондова на приплод.	157.490 22.510	00 00	180.000	00
48.	На име ануитета окружног зајма за просецање Горњачке клисуре од 760.000,00 динара Управи фондова, што износи годишње	60.000	00	60.000	00
	Свега			243.000	00
	Укупни расходи за 1908. годину			**522.861**	**70**

№ 4416
23. септембра, 1907. године
Пожаревац

Председник окружног одбора,
М. Љ. Стојадиновић с. р.

Чланови:
Живота Станојевић с. р.
Светозар Н. Петровић с. р.
Драг. Рајковић с. р.
Радојко Миладиновић с. р.
Илија Јанковић с. р.
Милосав Н. Илић с. р.
Никола Томић с. р.
Јов. Матић с. р.

Деловођа,
Окружног одбора,
Гр. М. Бркић с. р.

Да је на основу записника окружне скупштине округа Пожаревачког од 24. септембра 1907. године ОБр. 34 састављен овај препис буџета округа Пожаревачког за 1908. годину и да је веран оригиналу.

Бр. 4416,
12. марта 1908. године,
Пожаревац

Тврди
начелник округа Пожаревачког
Пав. Поповић

Закључак

На основу података изнетих у раду можемо да видимо да је буџет Пожаревачког округа преко извесне стопе прireза био подложан разматрању од стране министра финансија.

Проблем је настао око састављеног буџета услед висине стопе прireза за покриће буџетских издатака, где је министар финансија тражио од окружне скупштине да се провери стопа прireза.

Састављен је буџет који није морао да се даје министру финансија на разматрање, тако што нису унети прirези који по закону о буџету припадају округу и то 15% за изградњу окружних железница и 5% за просецање Горњачке клисуре. Одбор је знао да је његов поступак противан закону о буџету, али је то ипак учинио, с обзиром да су се новчана средства из зајмова ионако користила за друге окружне потребе, а не само за намењене. Неповерење окружног одбора проистиче управо из примера прикупљеног прireза за просецање Горњачке клисуре, који се прикупљао од 1899. године и користио за друге потребе округа, и на тај начин продужио изградњу пута Пожаревац–Жагубица.

Накнадно унети прirези у буџет заједно са прirезом 8% за изравнање прихода са расходима прелазе законску стопу 20%, што је омогућило министру финансија да расправља о позицијама буџета.

На крају, треба нагласити да је често долазило до расправе око састављеног буџета услед висине стопе прireза, где министар финансија мења буџетске позиције на незадовољство округа, како би ускладио висину стопе прireза са законом и тиме их спречавао у њиховим дужностима.

Резиме

Буџет прихода и расхода Пожаревачког округа састављен је са ниском стопом прireза 8% за покриће буџетских издатака. Буџет је био извршан од стране окружне скупштине, јер није прелазио стопу прireза 20% од годишњег непосредног пореза за подмирење расхода. Пошто окружни одбор није послао буџет на преглед, министар је захтевао од окружног начелника да провери колики је проценат прireза за покриће буџетских издатака и наредио да се сви прirези, редовни и ванредни, унесу у буџет.

Поводом ове наредбе окружни одбор је известио министра да је саставио буџет не уносећи прirезе за изградњу окружних железница 15%, и 5% за просецање Горњачке клисуре, знајући да је овај поступак противан закону.

Први разлог зашто 15% прикупљеног прireза није унето у окружни буџет била је чињеница да се новац прикупљен од прireза уносио у основани железнички фонд који није везан за окружни буџет.

Други разлог је да су новчана средства коришћена за друге окружне потребе и да се једино на овај начин могао најсигурније обезбедити ануитет и интерес на суму зајма од 2.500.000,00 динара.

Иако прirез 5% није унет у буџет, он се до 1908. године редовно евидентирао кроз окружни буџет на основу одлуке окружне скупштине од 1899. године. Новчани износи добијени овим прirезом коришћени су за подмиривање осталих окружних потреба а незнатни део на крају године слао се Управи фондова на штедњу, ради изградње пута Пожаревац–Жагубица.

Неповерење окружног одбора да ће се окружни прirези 15% искористити у намењене сврхе, проистиче управо из примера прикупљеног прireза за просецање Горњачке клисуре, који се користио и за друге потребе округа и на тај начин продужио изградњу пута.

Након извршених промена позиција у буџету, одобрен је буџет начелства Пожаревачког округа за 1908. годину, где расходи износе 522.861,70 динара, а приходи 427.438,00 динара. За подмирење расхода, пошто их приходи нису могли измирити прикупљено је окружног прireза 95.423,70 динара на суму непосредног пореза од 1.200.00,00 динара, по стопи од 8%.

Укупни приходи и расходи буџета начелства Пожаревачког округа за 1908. годину износе 522.861,70 динара на суму непосредног годишњег пореза, по стопи од 43,6%.

На основу састављеног буџета за 1908. годину видимо да окружни расходи за личне окружне потребе износе 33.041,70 динара, грађевинске 134.000,00 динара, економне 90.550,00 динара, санитетске 3.550,00 динара и школске потребе 21.720,00 динара.

Према наведеним подацима видимо да се највећи део окружног прireза трошио за грађевинске потребе.

Извори и литература

Необјављени извори:

Архивска грађа Министарства финансија, Одељења Пореске управе, Буџетског одсека:

- Државни архив Србије (ДАС), МФ Буџ, Пр, Ф 5, р 9, 1908.

Правни извори

- *Закон о окружним, сресим и општинским буџетима* (1901).
- *Закон о уређењу округа и срезова* (1905).
- *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, Београд, 1898, бр. 53, 109 – 120.

Литература:

1. Милорад Недељковић, *Елементи науке о финансијама*, Суботица, 1921.
2. Цвијетић Лепосава, "Завршни рачуни кнежевине Србије од 1835 до 1859 године", Београд, 1955.
3. Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, III, Београд, 1899.

BUDGET OF THE POZAREVAC DISTRICT HEAD QUARTERS FOR 1908

Abstract: The paper deals with the analysis of the budget of the Požarevac District for 1908, which the district board did not send to the Minister of Finance for review. For these reasons, the minister requested the district head to check the percentage of surtax to cover budget expenditures. The district board drew up a budget that did not have to be submitted to the minister for consideration, and it included a surtax rate of 8% to balance income with expenses, without including all district surtaxes, namely 15% for the construction of district railways and 5% for the cutting of the Gornjačka Gorge. The paper also provides an explanation of why the district board did not introduce certain surtaxes, even though it knew that this action was contrary to Art. 129 and 133 of the Law on the Organization of Districts and Counties.

The paper is based on unpublished archival materials. At the end, the budget is presented, compiled on the basis of amendments and supplements, without grammatical, spelling and stylistic corrections.

Keywords: Požarevac District, budget, revenues, expenditures, direct tax, surtax, percentage rate, Law on the Organization of Districts and Counties.

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный

№ 230

для свободнаго пути и обратно проезда, дано сей пашпортъ

за подписаніемъ и съ приложеніемъ герба моего печати

съ сроком на

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣй-

ствительный Статскій Совѣтникъ, Ка-

занскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

для 1809 года.

Господину

Господину

Господину

из рада архива

iz rada arhiva

from the archives of

from the archives of
iz rada arhiva
из рада архива

Др Драгана МИЛОРАДОВИЋ[1]
Др Јасмина НИКОЛИЋ[2]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 94(497.11)"1815"
930.25(497.11)
050ЗАПИСИ

210 ГОДИНА ОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА И БОЈА НА ПОЖАРЕВЦУ И 77 ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА И РАДА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ - СВЕЧАНОСТ ПРЕДСТАВЉАЊА НАЈНОВИЈИХ БРОЈЕВА ЧАСОПИСА „ЗАПИСИ – ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ“, у простору *Парка Пожаревачкоī мира* и *Етно-парка Тулба*, Пожаревац, 12. јун 2025.

Протекло је 307 година Пожаревац је био изабран као тачка мира, место где су стављени потписи на мировни споразум који је спасао Европу од продора османске армаде.

„Пре 210 година водиле су се одлучујуће борбе за ослобођење Пожаревца од Турака - српски устаници јуришали су предвођени Књазом. Уз Књаза били су многобројни устаници и са целог подручја Пожаревачке нахије уз јаку жељу да извојују слободу свом народу. И успели су. Милош их је предводио, а његово визионарство дало је, уз велику победу над страним освајачима, и велику победу процесом оснивања установа државности и доношењем закона који су обезбедили нов живот њених становника. Подсетимо се: укинуо је кметство, обезбедио сваком становнику нове Кнежевине кућу и окућницу као минимум неотуђиве својине у циљу обезбеђивања средстава за живот, основао судове, гарду, војску, војну болницу, полицију, војну музику - све наведене институције Кнежевине основане су у Пожаревцу - развијао трговину и увео Србију у систем банкарства, вештом дипломатијом обезбедио наследно кнежевство али и завидно богатство својих поседа и легата“- рекла је др Драгана Милорадовић на самом отварању свечаности на простору *Парка Пожаревачкоī мира*.

Историјски архив Пожаревац својим програмима обележава значајне датуме како из завичајне прошлости тако и из историје Србије. Тако је 12. јуна 2025. године обележено 210 година од Боја за Пожаревац у Другом српском устанку и велика победа Књаза Милоша. Том пригодом Историјски архив Пожаревац публиковао је сет архивских фотографија у форми разгледница: поверљива писма Кнеза Милоша Обреновића о кретању војске према Видину, упућена полицај-директору Цветку Рајовићу, од 22. јуна 1829. године у Пожаревцу која садрже потпис и печат „Милош Обреновић, Књаз Србскиј“.

Свечаност организована у простору *Парка Пожаревачкоī мира* и *Етно-парка Тулба* у Пожаревцу била је посвећена обележавању успеха Архива као изузетне куће културе – 77 година постојања, промоцији 13. броја научног часописа „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“ за 2024. годину и представљању новоформираног 14. броја часописа за 2025. годину.

Позивајући сараднике на представљање 13. броја часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, директорка Архива, др Јасмина Николић, нагласила је да се успех издавачког подухвата окупљања и публиковања наведеног научног часописа, од оснивања 2012. године до данашњих дана, састоји од чак 190 аутора из 82 институције из 10 европских држава, 425 чланака из различитих научних области, систематски представљених кроз три сталне рубрике часописа. О квалитету објављених чланака брину и две редакције - први редакцију чине професори универзитета, вишегодишњи истакнути прегаоци архивистичке и историјске делатности, и колеге

1 Ауторка је доктор етнологије – антропологије, архивски саветник у Историјском архиву Пожаревац; е-маил: draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs

2 Ауторка је доктор етнологије – антропологије, архивски саветник и директорка Историјског архива Пожаревац; е-маил: info@arhivpozarevac.org.rs , jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs

Званице и гости на свечаности у Парку Пожаревачког мира и Етно-парку Тулба Пожаревац, 12.6.2025.

који својим радом доприносе квалитету сваког броја часописа, а другу редакцију чине еминентна имена струке из иностранства, дајући свој суд и допринос квалитету часописа.

Као дугогодишњи сарадници на многобројним пројектима, чланови редакције нашег врхунског часописа националног значаја су и респектабилни рецензенти који својим критикама утичу управо на категоризацију и значај који је часопис стекао током 13 година излажења.

Већ дубоко зашавши у другу деценију свог излажења, „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“ има бројне научне и стручне пратиоце и сараднике, велику цитираност и квалитетом својих чланака је стекао и одржава категоризацију научних часописа у Регистру научних часописа Министарства просвете Републике Себије, у групи часописа за историју, етнологију и археологију – врхунски часопис националног значаја М51. Годишњак „Записи“, од оснивања до данашњих дана, промовише архивску теорију и праксу и постулате друштвених и хуманистичких наука, окупљајући велики број сарадника из земље и иностранства, чије је заједничко обележје сарадња и умрежавање на свим нивоима. Од оснивања 2012. године, часопис је постао платформа за размену знања и искустава међу стручњацима различитих профила, окупљајући ауторе из Србије, Руске Федерације, Грчке, Италије, Бугарске, Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Северне Македоније и Црне Горе.

Свечаности су присуствовале бројне званице – представници Министарства одбране и Војске Србије, министарстава унутрашњих послова, правде и просвете, професори Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, Историјског института САНУ, изасланик владике Епархије Браничевске и Митрополије Пожаревачке Српске Православне Цркве, директори јавних предузећа и установа Града Пожаревца, директори пожаревачких основних и средњих школа и предшколске установе, као и бројне колеге из Војног архива Министарства одбране Републике Србије, Архива Војводине у Новом Саду, историјских архива Ужице, Врање, Смедеревске Паланке, Народног музеја Пожаревац....

Поздрављајући присутне госте и обраћајући се у својству директора установе али и у својству оснивача, идејног творца, главног и одговорног уредника и уредника часописа „Записи“ Историјског архива Пожаревац, др Јасмина Николић је истакла да су архиви незаобилазни чинилац идентитета заједнице, а да 77 година Историјског

Званице и гости на свечаности у Парку Пожаревачког мира и Етно-парку Тулба Пожаревац, 12.6.2025.

архива Пожаревац представља симбол вредног континуираног труда, рада и посвећености проучавању наше прошлости, кључних момената историје који су обликовали наш идентитет и друштво. Суштина улоге архива у друштву остала је иста али је надограђена новинама новог миленијума. „Савремени архиви се доживљавају као отворене установе које активно доприносе културном животу и обликовању идентитета заједнице у којој делују и привлаче широк круг истраживача. Сходно томе, архиви активно учествују у културним, научним и друштвеним активностима, повезују се са различитим установама које настоје евоцирати заједничку баштину, развијају нове садржаје и услуге, и омогућавају отворен приступ архивским изворима свим сегментима друштва“, истакла је др Јасмина Николић.

Научни часопис, какав је „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, својим квалитетним садржајем, интересантним али и важним темама, истрајао је на путу стицања и одрживости рејтинга у категорији М51, односно врхунски часопис националног значаја, управо одржавајући зацртани ниво и инсистирајући на квалитету радова, и наравно, захваљујући разумевању Града Пожаревца, који од тренутка оснивања, финансира публиковање и редовно излажење, већ пуних 14 година.

Интенција је да се обезбеди дугорочна одрживост и релевантност овог часописа, како би његова сржи – сазнања из области архивистике и историографије – и даље била извор научних и стручних сазнања, обезбедио континуитет знања, посвећености и поверења које је научна заједница указала овако конципираном часопису.

“Часописи су `огледало` теорије и праксе у науци, јер правовремено прате развој у одређеној научној области и бележе најновије садржаје, достигнућа, ауторе и њихове радове...Часопис је настао из потребе отварања врата дијалогу, истраживању и мултидисциплинарном разумевању савремених изазова. Кроз године, развијали смо се заједно са нашим ауторима, рецензентима и читаоцима. Данас, наш часопис није само место објављи-

вања радова, већ и простор сусрета идеја – отворен, ригорозан и у служби напретка науке“, ... То је „дијалог са нашим културним наслеђем и путоказ будућим генерацијама. Кроз њега, чувамо и преносимо знање, инспиришемо нове истраживаче и доприносимо разумевању и вредновању наше историје. Он је сведочанство о континуитету истраживања, очувања и промовисања културног богатства Србије и региона.“ Главни и одговорни уредник часописа „Записи“, др Јасмина Николић, дефинисала је своје настојање обезбеђивања дугорочне одрживости и релевантности часописа, како би он и даље служио као кључни извор научних и стручних сазнања у области историографије и архивистике, уз инсистирање да „остане трајни и цењени извор знања, који ће служити као мост између прошлости и будућности, чувајући и преносећи наше културно и научно наслеђе. Часопис омогућава да се прошлост разуме, садашњост анализира и будућност обликује на темељу верификованих и доступних информација“, закључила је директорка др Јасмина Николић.

Дугогодишњи члан Редакције овог часописа, председник Управног одбора Државног архива Србије и директор Историјског института Српске академије наука и уметности проф. др Александар Растовић – као изузетан познавалац историје Србије 19. века – обраћајући се присутнима нагласио је важан датум из историје, како завичајне тако и националне, а односи се на значај Другог српског устанка и победе у бој за Пожаревац. Подигнут 23. априла 1815. Други српски устанак је настављен ратном фазом од четири месеца и великим биткама – код Љубића, Дубља, Палежа и од 1. до 7. јуна код Пожаревца, са огромном масом од 12.000 устаника. Војна фаза настављена је, како каже проф. др Растовић, суптилнијим обликом борбе - за изградњу институција власти до 1833. године настанком полунезависне српске државе која ће независност добити 1878. године.

Др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац,
Парк Пожаревачког мира, Пожаревац, 12.6.2025.

Затим је проф. др Растовић нагласио тежњу и истрајавање да се одржи академски ниво одабраних и публикованих радова, као и да је један од ретких стручних часописа посвећених проблемима и дометима архивистике. Нагласио је да је посебно значајно да архивистика добија нови облик, ново рухо, да се инсистира на оригиналности, обраћа велика пажња благу локалних архива. Поред неговања три сталне целине часописа „Записи“ пристиже и већи број радова управо из архивистике. Сама чињеница, нагласио је проф. др Растовић, да је часопис у категорији М51 – врхунски часопис националног карактера – говори о његовом значају, као и великом потенцијалу за још више домете.

Редовни професор Криминалистичко-полицијског универзитета Београд, члан Управног одбора Историјског института САНУ, дугогодишњи сарадник и коаутор на бројним пројектима Историјског архива Пожаревац, вишегодишњи члан Редакције часописа „Записи“ и један од рецензената - др Ивана Крстић Мистрицеловић, обраћајући се аудиторијуму презентовала је, као рецензент часописа, неколико изворних научних радова из већ формираног овогодишњег броја, који само чека свој коначан суд редакције и публиковање у наредном, 14. броју часописа, а чији домети следе зацртану узлазну линију квалитета и достигнуте категорије часописа. Избор чланака из наредног броја најбоље је репрезентовао теме и проблеме који су у фокусу сарадника и аутора, попут: „Друштвене карактеристике и положај јеврејске заједнице у Кнежевини и Краљевини Србији“, „Музеализација криминалитета у Краљевини Југославији“, „Пожаревачка Палата правде“, „Правни и политички положај народних посланика у Републици Србији“....

Проф. др Александар Растовић, рецензент и члан редакције часописа „Записи“
Парк Пожаревачког мира, Пожаревац, 12.6.2025.

Кроз сарадњу од скоро две деценије, осведоченог поверења кроз бројне заједничке пројекте, а потом и члан редакције и рецензентског тима, др историјских наука, начелник одељења отвореног за истраживаче у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије, архивски саветник, научни сарадник и члан Управног одбора Института за новију историју Србије, историчар др Маријана Мраовић – у својству рецензента и члана редакције овог изузетног научног и стручног часописа – представила је 13. број часописа за 2024. годину, нагласивши да је „својим садржајем, графичким и идејним решењима потврда и доказ континуираног напретка у раду редакције, сарадника и рецензената окупљених око заједничког циља: стварања повољне климе за развој идеја у уређивању часописа и омогућавању сарадницима да постигну висок квалитет стручних и научних радова.“ Др Мраовић пажњу је посветила анализирању целина часописа: прва целина „Архивистика“, потом следе целине „Историографија“, „Из рада архива“, „Међународна архивска и културна сарадња“ и на крају „Прикази и расправе“ – чине основу сталних тематских целина часописа. У свом излагању др Мраовић нагласила је радове које посебно препоручује пажњи читалаца - „Часопис *Полицијски гласник* први службени лист српске полиције (1904-1944)“, „Колективно остваривање ауторског и сродних права у историјској перспективи“, „Шта се крије у писмима учитељице Јулке из Градишта крајем 19. века“ и многе друге.

Др Маријана Мраовић, рецензент и члан редакције часописа „Записи“
Парк Пожаревачког мира, Пожаревац, 12.6.2025.

Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, рецензент и члан редакције часописа „Записи“
Парк Пожаревачког мира, Пожаревац, 12.6.2025.

Својом концепцијом, окупљеним члановима међународне редакције, али и научним нивоом публикованих радова, часопис „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“ претендује да добије и вишу, међународну категоризацију – обележје часописа од велике националне стручне важности и угледа, и тиме званично постане један од малобројних међународних научних часописа намењених проблемима друштвених наука у Србији, а уједно да ће опстати и бити цитиран још много, много година. Тиме би био остварен још један корак у циљу наше мисије очувања културног наслеђа.

Историјски архив Пожаревац може се похвалити да има изузетан однос са локалном самоуправом и у погледу разумевања програмских активности – без разумевања и подршке Града Пожаревца не би било могуће остварење културне мисије Архива.

У уметничком делу програма учествовали су ученици Музичке школе „Стеван Мокрањац“ из Пожаревца – Максим Станисављевић и Ђорђе Марковић, својим инструментима гитаром и хармоником, одвели су нас, музиком, у шетњу кроз историју.

У сарадњи са Народним музејом Пожаревац, за званице и госте промоције организован је обилазак изложбених поставки „Шатор Пожаревачког мира 1718“ и „Грађански идентитет Пожаревца крајем 19. и почетком 20. века – кроз визуру стамбене културе и начина украшавања ентеријера“.

Др Драгана Милорадовић, члан редакције часописа „Записи“ Парк Пожаревачког мира, Пожаревац, 12.6.2025.

„Задатак архивиста је да, не само преноси анегдоте великих људи мале средине, већ чувајући документа сачува историју једног народа, објасни и покољењима приближи време њихових предака, борбу за слободу, самосталност, независност и просперитет, интенције конституисања државотворних институција и владавину права. Благо сваког архива је путоказ у квалитетнији, функционалнији и живот на вишем цивилизацијском нивоу, без понављања лекција из историје. Нажалост, свесни смо да наша „учитељица живота“ има још много тога да нас научи на том путу савладавања националног градива“ - нагласила је др Драгана Милорадовић и додала да је „дужност архивиста омогућавање приступа историјској грађи, и корисницима и истраживачима, дуготрајан рад на приближавању националне историје, од објављивања истражене архивске грађе, излагања и описа материјалних историјских извора. Само за последњих двадесет и две године урађено је преко 200 различитих пројеката - од привођења простора намени, употреби, до крајњег резултата чувања и обраде архивске грађе, презентовања јавности и њеној доступности“.

Директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић је нагласила да је „стручна јавност недвосмислена да је реч о великом доприносу развоју историографије, архивистике и других научних дисциплина. Са друге стране, овај међународни ангажман омогућава размену знања и истраживачких метода, чиме се доприноси глобалном разумевању историјских и културних феномена. Након 14 година редовног излажења нашег врхунског часописа националног значаја „Записи“ и успешног промовисања начела друштвених и хуманистичких наука, имамо континуитет и чињеницу која потврђује наш изузетан допринос очувању националног културног наслеђа и идентитета, као и истинског промовисања европских културних и духовних вредности, идеја и тековина“, и додала да „овај допринос није само академски, већ има и шири друштвени значај, јер омогућава заједници да разуме и цени своју прошлост, чиме се доприноси јачању колективног идентитета и културе“.

Фотографије: Историјски архив Пожаревац, *Збирка фотографија са културних манифестација Историјског архива Пожаревац, 1976 - .*

Андријана МАКСИМОВИЋ[1]
НИПД "Реч народа" а.д. Пожаревац
Република Србија

UDK: 070РЕЧ НАРОДА(497.11)"1945/2025"

ДОПРИНОС ИСТОРИЈИ НОВИНАРСТВА – ОСАМ ДЕЦЕНИЈА РЕГИНАЛНОГ НЕДЕЉНИКА "РЕЧ НАРОДА" ПОЖАРЕВАЦ

Осамдесет година у служби права народа да зна

Регионални недељник „Реч народа", са седиштем у Пожаревцу, 20. јануара 2025. године, упловио је у девету деценију постојања. Осамдесет година непрекидног рада, ову пожаревачку медијску институцију сврстава у једну од најстаријих у Србији.

Све то време, генерације и генерације новинара и новинарки, водиле су се необоривом чињеницом да су локални медији одраз демократичности конретне локалне заједнице. У служби права народа да зна, кроз непрестану борбу за опстанком самог медија и одбрану постулата новинарске професије, сваког дана, током 80 година, редакција "Речи народа" настојала је и настоји да проверене, истините, објективне, локалне информације правовремено стигну до свих грађана.

Управо те - локалне информације, кључне су у обликовању идентитет локалне јавне сфере и грађанског активизма, што додатно говори о важности локалних медија. Неспоран је и њихов контекстуални допринос са становишта друштвених истраживања о конкретној заједници. Утолико је драгоценији регионални недељник "Реч народа", једини у овом делу Србије, који је забележио, сведочио, сачувао 80 година историје Браничевског округа.

Речима директорке Историјског архива Пожаревац и чланице Архивског савета Србије др Јасмине Николић: „Архива недељних новина "Реч народа", будућим генерацијама, отвара врата аутентичне и веродостојне ризнице.[2]

Уочи јубилеја, 20. јануара 2025, уз недељник "Реч народа" је 26. децембра 2024. године објављен специјални додатак насловљен "80 година – НАРОД има РЕЧ".

Његова сврха је прилог историји (локалног) новинарства кроз призму осмодеценијског турбулентног постојања "Речи народа", а све с циљем доприноса афирмацији и валоризацији локалних медија, локалног новинарства, уз лоцирање највећих проблема и дефинисање препорука за њихово превазилажење у функцији оснаживања локалних медија посвећених јавном интересу.

Наредни редови покушај су да вас "проведемо" кроз странице специјалног додатка - кроз 80 година историје "Речи народа".

Како је почело

Новинско издавачко привредно друштво „Реч народа" а.д. Пожаревац, под чијим окриљем постоје новине „Реч народа", недељник Браничевског округа (Град Пожаревац и општине Петровац на Млави, Кучево, Жагубица, Мало Црниће, Голубац, Велико Градиште, Жабари), редак су пример локалног медија који траје 80 година у континуитету.

Једини је штампани медиј у округу који је опстао кроз бројне трансформације. Део је културе сећања, сведок историје, учесник у формирању и очувању локалног идентитета, вредности и јавне сфере локалне заједнице.

Недељник је прошао кроз бројне промене (власничке, структурне, организационе, техничко – технолошке...), тако да је реч о искуству које „осликава" слојевитост изазова којима су изложени локални медији, некада и сада (промене законских оквира, начина (су)финансирања, дефицит оглашивача у локалу, разне врсте притисака на медије и новинаре, суочавање са дигиталном (не) компетентношћу...).

А почело је око три месеца након ослобођења Пожаревца у Другом светском рату, на четири једнобојне (црно - беле) стране малог формата.

"Појава "Речи народа" била је изузетно значајан чин, којим је требало допринети бржем опоравку и развоју

1 Ауторка је дипл. политиколог за новинарство и комуникологију, извршна директорка НИПД „Реч народа" а.д. Пожаревац; е-маил: and.maksi@gmail.com

2 Максимовић А. (2024), Ризница за будуће генерације, Специјални додатак "80 година – НАРОД има РЕЧ", Пожаревац, 2024, стр. 11.

града”[3], записао је новинар, уредник, директор и сведок настанка и опстанка “Речи народа” током првих пет деценија, Предраг Радовановић, у опсежној монографији “Златне речи народа”, припремљеној поводом пола века недељника.

“Само два месеца после ослобођења, Окружни комитет КПЈ, већ децембра 1944. године, даје иницијативу за формирање Одбора чији ће задатак бити покретање листа. Под руководством Бранислава Стојановића Јанка, секретара Окружног одбора ЈНОФ-а, Одбор се састаје. У њему су професори Милица Живковић и Марија Брујић и директор Гимназије Митар Папић.”[4]

Док су већали о називу, у једном тренутку је Митар Папић упитао “Зашто се не би звао “Реч народа”. Тако би и тако и остаде...

Функција првог главног и одговорног уредника поверена је Миодрагу Цуверовићу, професору и тадашњем другом секретару Окружног одбора јединственог народноослободилачког фронта.

“Први број новина је Миодраг Цуверовић припремао са сарадницима у једној канцеларији зграде на Тргу ослобођења 7. У петак, 19. јануара, са смотуљком папира, упутио се у штампарију “Јадран”.” [5]

Испод заглавља стајало је: “Орган Окружног одбора Јединственог народноослободилачког фронта, што се касније, у 23. броју, мења у Орган Окружног одбора народног фронта. У импресуму, у једном реду, пише: “Уредништво и администрација “Реч народа” налази се у Омладинском дому. Штампарија “Јадран” Пожаревац”. Цена једног примерка била је 15 динара.

О првом продатом листу сведочи Пожаревљанин Милан Ивошевић. Баш тог 20. јануара 1945. године, овај војник од 17 година, нашао се у улози уличног продавца – колпортера по службеној дужности.

“Имао сам ту част, са још неколико бораца, опет млађих, сви обучени полувојнички, да нас једне вечери позову у једну од канцеларија команде, која се налазила у некадашњем хотелу “Берза”, касније “Авала”, а данас хотел “Дунав”. Поделили су нам по 50 комада листа “Реч народа”, па нам наложили да изађемо у град и да то продамо”[6] - део је сећања младог Ивошевића, које је у целости, укључујући и наводе о вероватно првом купцу првог примерка тек насталог недељника “Реч народа”, доступно у специјалном додатку “80 година НАРОД има РЕЧ”.

РЕЧ НАРОДА

Избор Окружног одбора Народно - ослободилачког фронта

Насловна страна првог броја новина “Реч народа”, објављених 20.1.1945. године

3 Радовановић П. (1995), “Златне речи народа – прилог историји новинарства”, Пожаревац, 1995, стр. 23.

4 Ibid

5 Ibid, стр. 24.

6 Реч народа, “Специјални додатак: 80 година – НАРОД има РЕЧ”, Пожаревац, 2024, стр. 20.

Под окриљем медијске куће "Реч народа", уз новине, основани су и дечији лист „Реч младих", Штампарија, Радио Пожаревац и Телевизијско дописништво.

Новине су од 1945. године, до данас, мењале статус од Новинске установе, Новинске радио дифузне организације, Јавног предузећа до Новинско издавачког привредног друштва (у статусу отвореног акционарског друштва).

Радио Пожаревац основан је 1977. године, са најсавременијом опремом и три студија. Међутим, 21. век донео је, по мишљењу многих, неочекивано и незамисливо. Радио Пожаревац престао је да постоји убрзо након започетог процеса отуђења медија од стране локалне самоуправе, како је налагао Закон о информисању. Заувек је утихнуо 2016. године.

Крајем осамдесетих година двадесетог века, настало је и ТВ дописништво. После скоро десет година, 1989, емитован је први живи програм. Међутим, октобра, 1990. године, телевизијски студио у Пожаревцу постао је део Радио телевизије Србије. Тада су и у статусном смислу, кадрови и опрема, прешли у надлежност ТВ Београда. До тада је редакција "Речи народа" била у улози дописништва.

Након трансформације од јавног предузећа у самостално привредно друштво (2006), под окриљем Новинско издавачког привредног друштва "Реч народа" а.д. Пожаревац, остале су новине, којима је 2016. године придружен сајт "Портал Реч народа" (https://recnaroda.co.rs).

Новине су се прилагодиле новом, тржишном пословању. Наставиле су да излазе сваког уторка, широм Браничевског округа и, што је најбитније, наставиле су да уживају поверење јавности.

Десетине издања и Истина[7]

Медијска кућа "Реч народа", од настанка, неговала је и ширу издавачку делатност. Објављено је више од тридесет књига, монографија, педагошких публикација, атласа, песмарица.., у издању "Речи народа".

Прва је брошура **"Тито код нас"**, 1959. године. Доживела је више издања, а приредио ју је Саша Марковић, у сарадњи са Предрагом Радовановићем и Драгославом Несторовићем. Уредник публикације био је тадашњи главни и одговорни уредник "Речи народа" Никодије Сретеновић.

Уследила је збирка – брошура **"Девет народних хероја"**, Саше Марковића, издата 1960. Специфичност овог издања је тираж од 20.000. Исте године, Саша Марковић, био је идејни покретач Библиотеке "Истина", у оквиру које су штампане четири књиге: "**Ратна писма**" Моме Марковића (1961), "**Моји ратни другови**" Божидара Димитријевића Козице (1962), "**Растанци**" Николе Сикимића Максима (1962), "**Одред 1941.**" Саше Марковића, под насловом "**1200 дана**".

Уследили су: монографија "**Десет година Кучаја**" аутора Саше Марковића и Предрага Радовановића (1964), "**С колена на колено**" Младена Владимировића (1964), "**Пет векова писане речи**" Младена Владимировића (1965), "**Како треба учити**" Радомира Радовановића (1964), "**Атлас Среза Смедерево**" (1964), "**Реч има одбрана**" Ђорђа Бузгановића и Живорада Миновића (1967), "**Савремено новинарство**" Божидара Недељковића (1975), "**Базар женске моде**" (1963), "**Романсе**" Олге Јанчевецке (1963), "**Најновине народне песме**", "**Наша комуна између два избора**", Дечији часопис "**Реч младих**", уредника Мирославе Цице Тошић, а потом Миливоја Илића (1979-1985), монографија поводом пола века "Речи народа", "**Златне речи народа: прилог историји српског новинарства**", Предрага Радовановића (1995). **"Видело из помрачине"**, Миливоја Илића, приређивача Синише Ристића, обогаћену илустрацијама Миодрага Кузмановића, Мирослава Арсића (2005), **"Локална самоуправа у Пожаревцу"**, уредника Синише Ристића (2005-2007), **"Просветли ме, Господе"**, духовне поруке Монаха Симеона (2007), **"Столпник и укун: антологија најлепших песама Србољуба Митића"**, приредио Синиша Ристић (2008), роман **"Земуница у Ајндховену"**, Славише Радовановића (2009). Последњи је зборник новинских текстова **"Археолошка мапа Браничева"**, Андријане Максимовић (2015).

Специјални додатак

Све поменуто, кроз сведочења браничевског недељника "Реч народа" о локалним импликацијама друштвено - политичких збивања у српском друштву, обнови живота у источној Србији након Другог светског рата, ницању и гашењу фабрика.., уз небројано много људских судбина.., и, изнад свега, кроз упорну борбу новинарске професије да одговорно и објективно бележи свакодневицу своје локалне заједнице и повезује људе кроз истину и

7 Реч народа, "Специјални додатак: 80 година – НАРОД има РЕЧ", Пожаревац, 2024, стр. 21.

информацију, настојали смо да обухватимо специјалним додатком „**80 година НАРОД има РЕЧ**".

Директан повод за његово објављивање јесте јубилеј новина „Реч народа", као и издавача НИПД „Реч народа" а.д. Пожаревац. Додатак је објављен као инсертација у оквиру недељника "Реч народа", 26. децембра 2024. године, уочи јубилеја (20. јануара 2025).

У представљању изазова током 80 година, користили смо се архивском грађом „Речи народа" и Народне библиотеке „Илија М. Петровић" Пожаревац, као и монографијом "Златне речи народа – прилог историји српског новинарства" (1995), аутора П. Радовановића. Садржаје смо актуелизовали разговорима са уредницима у пензији, представницима медијских удружења, новинарима и уредницима више пожаревачких медија и грађанима разних генерација (од оснивача и средњошколаца до наших најстаријих суграђана).

Настојали смо да обухватимо најзначајне догађаје и специфичности од оснивања новина, до данашњих дана. Кроз интервјуе, осврте, коментаре и чланке, баштинећи сећања старијих колега, као и сопствена, верујемо да смо допринели формирању јасније слике о трајању "Речи народа", о непрестаној борби, опирању и пркосу небројаним турбуленцијама.

Неки од наслова у оквиру специјалног додатка **"80 година НАРОД има РЕЧ"** су: "Дан када је "delete" постало "ћилит", "О још једној заблуди", "Први је био Сељак", "И компас и тас", "Деценије борбе за РЕЧ НАРОДА", "Писало се критички, а да ти не фали длака с главе", "Без интервјуа са Титом и свађа са Крцуном", "Тајна трајања су школовани кадрови", "Драматичне промене и неочекивани исходи", "Ризница за будуће генерације", "Хроничар, критичар и путоказ", "Критика је најбољи начин да побољшамо друштво", "Медији на локалу су одраз демократичности", "И најмлађи су део редакције", "Успон и пад Радио Пожаревца", "ТВ дописништво", "По први пут у црвеној боји", "Ко је купио први примерак новина?", "Десетине књига и ИСТИНА", "Ко је новинама дао име"...

Припремљене су и две анкете, једна са колегама новинарима који одговарају на питање: "Да ли би поново бирали новинарство", а друга са читаоцима "Грађани о локалним медијима".

Разматрани су и проблеми и дефинисане конкретне препоруке у функцији професионалне и економске одрживости локалних медија.

РЕЧ НАРОДА

80 година

НАРОД има РЕЧ

Са вама од 1945. године

РЕЧ НАРОДА

Насловна страна специјалног додатка "80 година НАРОД има РЕЧ", објављеног 26.12.2024. године

Специјални додатак завршава се страницом насловљеном "Ми смо редакција", на којој је представљено седморо колегиница и колега, који се последњих двадесетак година боре под кровом 80 година старог недељника "Реч народа", и који су изричити у томе да су захваљујући ранијим генерацијама новинара ове медијске куће "утренирани за многе нове деценије".

Специјални додатак "80 година НАРОД има РЕЧ", реализовала је редакција "Речи народа". Координаторка пројекта је извршна директорка Андријана Максимовић. Финансијску подршку пружило је Министарство информисања и телекомуникација Републике Србије, по

пројекту **"80 година НАРОД има РЕЧ"**, подржаном на Конкурсу за суфинансирање пројеката медијских садржаја за штампане медије и сервисе новинских агенција у 2024. години.

На крају, почетак

"Сад бар можемо видети колика је промаја дувала кроз наше паметне мозгове, како смо се повијали, довијали, увијали... А, учини ли нам се да тако нећемо више никад – биће то још једна наша заблуда"[8], севремено је казивање сценаристе, драматурга, уредника и универзитетског професора Слободана Стојановића, којим је описао период од првих пет деценија "Речи народа".

Не можемо му пркосити ни данас. Управо у том духу "дише" редакције "Речи народа".

Локални штампани медији у Србији суочавају се са бројним изазовима који угрожавају њихов опстанак и квалитет рада. На делу су сталне промене навика читалаца, експанзија нових медијских платформи, раст трошкова штампе, проблематични услови и могућности финансирања... Међутим, охрабрење су истраживања[9] која показују да је поверење читалаца у садржаје локалних новина и даље значајно високо (у односу на остале медијске платформе). Томе у прилог иде и преобиље онлајн медија, који све чешће губе локални карактер, што није случај са локалним новинама.

„У мањим градовима и локалним срединама, привилегију да бирамо да ли ћемо бити „zoon politikon" или „idiotes" дају нам управо локални новинари, саборци демократије и нашег права да знамо истину"[10], записала је млада новинарка и студенткиња новинарства на Факултету политичких наука у Београду, Пожаревљанка Милица Михајловић, у ауторском тексту поводом осам деценија "Речи народа". На занимљив начин отворила је и питање: Зашто је тако тешко бити обичан човек и локални новинар?

Такве речи младих људи драгоцена су подршка и подстицај локалним новинарима у трагању за истином у својој малој заједници, за чувањем независности професије, одбрану јавног интереса, етичног, одговорног и транспарентног информисања.

Речима генералног секретара Удружења новинара Србије и врсног новинара Нина Брајовића: "Медији су пратилац друштва, његов нераздвојни део. По правилу, најбољи међу њима најдуже опстају. А трајност значи квалитет, виталност, али и способност прилагођавања."

„Богатство које су створиле и оставиле генерације новинара и медијских радника „Речи народа" заслужује поштовање и садашњих, али и будућих читалаца, као и заједнице којој припада. Подразумева се, кроз критичку лупу јавности којој морају да буду изложени сви медији."[11]

Управо је јавност сва сврха, извор и ушће сваке новинарске приче, идеје, поруке.., компас усмераван сваком похвалом, а далеко снажније покудом. Суд јавности опомена је у нашим професионалним лутањима. Локална информација, она истинита, заједничка нам је сфера интересовања, обострана привилегија. У супротном, није се ни догодило...

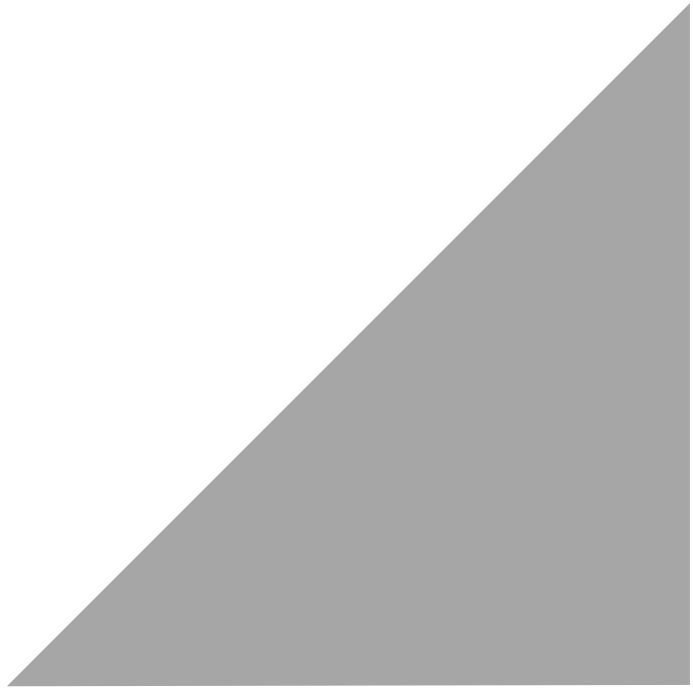

8 Радовановић П. (1995), "Златне речи народа – прилогисторији новинарства", Пожаревац, 1995, стр. 4.

9 https://localpress.org.rs/category/istrazivanja

10 Реч народа, "Специјални додатак: 80 година – НАРОД има РЕЧ", Пожаревац, 2024, стр. 17.

11 Реч народа, "Специјални додатак: 80 година – НАРОД има РЕЧ", Пожаревац, 2024, стр. 15.

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный

№ 230

для свободнаго пути и обратно проезда, дано сей пашпортъ

за подписаніемъ и съ приложеніемъ герба моего печати

съ сроком на

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣй-

ствительный Статскій Совѣтникъ, Ка-

занскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

для 1809 года.

Господину

Господину

Господину

међународна архивска и културна сарадња

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

international archival and cultural cooperation

international
archival and cultural
cooperation
međunarodna
arhivska
i kulturna
saradnja
међународна
архивска
и културна
сарадња

Дарко МАРИНКОВИЋ[1]
Војни архив Министарства одбране Републике Србије
Београд
Република Србија

МЕМОРИЈАЛНИ МУЗЕЈ ХОЛОКАУСТА СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА
Историјат настанка, приказ Музеја, архива и библиотеке и разлози склапања међународног споразума с Војним архивом Министарства одбране Републике Србије

Меморијални музеј Холокауста Сједињених Држава (United States Holocaust Memorial Museum) је национална институција за документовање, проучавање и тумачење историје Холокауста и служи као споменик ове земље милионима људи убијених током Холокауста.

Холокауст је био државно спонзорисани, систематски прогон и уништење европских Јевреја од стране нацистичке Немачке и њених савезника између 1933. и 1945. године. Јевреји су били главне жртве – убијено их је шест милиона. Роми, особе са инвалидитетом као и припадници других нација (Пољаци, Срби, Руси и други) такође су били мета уништења или десетковања из расних, етничких или националних разлога. Милиони осталих, укључујући хомосексуалце, Јеховине сведоке, совјетске ратне заробљенике и политичке дисиденте, претрпели су тешко угњетавање и смрт под нацистичком тиранијом.

Иницијатива за стварање Музеја почела је када је председник Џими Картер именовао Председничку комисију за Холокауст 1978. Предвођена истакнутим писцем и преживелим Холокауста Елијем Визелом, Комисија је 1979. објавила свој извештај у којем је позвала на „живи споменик" у Вашингтону. Комисија је сматрала да би такав споменик испунио обавезу да се учи из прошлости и да се подучавају будуће генерације – „споменик који не реагује на будућност такође би нарушио сећање на прошлост".

Једногласним актом Конгреса 1980, као нестраначка, федерална образовна институција, основан је Савет за меморијал Холокауста Сједињених Држава и задужен је за спровођење годишњег националног обележавања „Дана сећања" за жртве Холокауста, изградњу спомен-музеја и оснивање Комитета за савест који би служио као утицајан глас о питањима савременог геноцида и сродних злочина против човечности.

Већина музеја и споменика на Националном тргу (National Mall) у Вашингтону слави плодове демократских слобода. Ипак, захваљујући историји коју документује, подучава и обележава, овај музеј одражава супротно – распад цивилизацијских вредности и изопачење технолошких достигнућа. Приликом пројектовања Меморијалног музеја Холокауста САД, покојни архитекта Џејмс Инго Фрид из бироа Пеи, Коб, Фрид и партнери (Pei, Cobb, Freed and Partners) посетио је бројна историјска места Холокауста, укључујући неколико логора и гета, како би испитао њихове структуре и материјале. Музеј који је као резултат тога изградио није неутрална љуштура. Уместо тога, архитектура – кроз колекцију апстрактних облика, измишљених и цртаних из сећања – алудира на историју којом се Музеј бави.

„Нема дословних референци на одређена места или догађаје из историјског догађаја. Уместо тога, архитектонски облик је отвореног типа, тако да Музеј постаје резонатор сећања." објаснио је Џејмс Инго Фрид, чија је породица једна од оних срећнијих, која је успела да избегне страшну судбину бекством из Немачке 1939.

Музеј је јединствено јавно-приватно партнерство, изграђено на јавном земљишту средствима дониранim од стране америчког народа. Ово партнерство постало је знатно дубље но што су оснивачи замишљали, с обзиром на то да континуирана подршка Музеју остаје заједнички напор Конгреса САД и све већег броја приватних донатора из целе Америке.

1 Аутор је дипломирани филолог – виши архивист; ради у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије у Београду; е-маил: darko.marinkovic@mod.gov.rs

Примарна мисија Музеја је да унапреди и шири знање о овој невиђеној трагедији, сачува сећање на оне који су патили и подстакне своје посетиоце да размишљају о питањима која су пред њих поставили управо догађаји Холокауста, али и о сопственим одговорностима као грађана модерног света и неукаљаних начела демократије. Као живи споменик Холокаусту, Меморијални музеј Холокауста САД инспирише грађане и лидере широм света да се суоче са антисемитизмом и мржњом, спрече геноцид и промовишу људско достојанство. Међутим, супротно већини споменика посвећених историјским догађајима, и упркос својој изузетно импресивној згради, Музеј испуњава своју комеморативну функцију првенствено кроз вишеструке напоре у масовном образовању, а не само кроз скулптуралну естетику. Све његове главне институционалне компоненте – стална поставка, специјалне изложбе, Центар за учење, образовни програми за студенте и одрасле, као и библиотека и документарна архива – алати су образовања. Музеј је изграђен да би Америци и свету испричао чињеничну причу о овом најстрашнијем догађају у модерној историји и да би осветлио кључне моралне лекције које он са собом носи.

По свом нагласку на преношењу приче о Холокаусту, Меморијални музеј Холокауста САД разликује се од већине традиционалних историјских музеја, који обично не предају историју. По правилу, они прикупљају, чувају и селективно приказују предмете који се односе на историју, али не покушавају да свеобухватно испричају причу о историјским догађајима на које се односе њихове колекције и изложбе. Ово запажање не треба да умањи значај традиционалних историјских музеја. Прикупљањем и очувањем предмета и уметничких дела везаних за историју, они, у целини, чувају изузетно важне историјске доказе и тако испуњавају важну улогу у људској култури. Као образовна институција, Музеј прво мора да пренесе знање. Он је реконструисао историју Холокауста кроз вишеструка визуелна средства – смислено распоређивање предмета везаних за Холокауст, као и презентацију документарних, фотографских и кинематографских материјала. Овај музеј поседује највећу и најразноврснију колекцију предмета везаних за Холокауст на свету, али у својој поставци то је „концептуални музеј" пре него традиционални, објектно оријентисан: његова примарна сврха је да комуницира концепте, сложене информације и знање, а не само да приказује предмете Холокауста који нису повезани са историјским контекстом сваког појединачног експоната.

Музеј се не обавезује да објасни зашто се Холокауст догодио. На ово питање историчари још увек нису одговорили и тешко да би било какав одговор икада могао да превазиђе границе недоказивих хипотеза и спекулација. Међутим, цитирајући угледног немачког историчара Холокауста Ханса Момзена, „стварни ток догађаја је сада углавном утврђен. У најбољем случају, постоји маргинална контроверза око тачног броја жртава." Музеј се педантно ограничава на одговор на питање како се то догодило, тј. на представљање добро утврђеног стварног тока догађаја. Ипак, недостатак простора неизбежно је довео до донекле селективног приступа. Такође су то учиниле и непремостиве тешкоће у добијању документарног материјала за приказивање о неким аспектима Холокауста. Неизбежно се показало немогућим укључити или представити све што се догодило током овог историјског периода.

Несумњиво је да постоји велика мера истине у упозорењу да само преживели Холокауста могу у потпуности знати и разумети шта се догодило у тим годинама, али свет мора да зна причу о Холокаусту. Прича се мора памтити, а да би се памтила - мора се видети и испричати.

Музеј је свесно избегавао да у своју сталну поставку, или Центар за учење, укључи друге геноцидне догађаје осим оних који су се догодили у оквиру Холокауста 1933–1945. То не значи да планери Музеја нису били свесни снажне интелектуалне и моралне релевантности многих таквих догађаја за Холокауст. Ипак, њихов задатак је био да изграде музеј Холокауста, а не музеј који се генерално бави геноцидом у људској историји. Ова тематска разлика никако не изоставља укључивање материјала који се односе на друге геноцидне догађаје, попут масакра над Јерменима у Турској 1915, уништења Рома током Другог светског рата познатог као Порајмос („уништење") или Самударипен („масовно убијање"), неописивог страдаништва и масовног убијања Срба у Независној Држави Хрватској или, пак, камбоцанских догађаја након Вијетнамског рата, у библиотеку и архиву Музеја или у његове образовне активности.

Да би се спречиле дефинитивно ревизионистичке изјаве антисемитских псеудонаучника који покушавају да „докажу" да се Холокауст никада није догодио, Музеј је сматрао да је неопходно да се ограничи у избору

својих експоната искључиво на аутентичне артефакте и документарни фотографски материјал са доказаним порeклом (мада стална поставка укључује осам реплика у пуној величини, изливених од фибергласа, великих предмета који нису могли бити пренети из Европе у Сједињене Америчке Државе, али који се увек могу прегледати на самом лицу места). Штавише, све визуелне детаље изложбе, као и сва њена текстуална објашњења, темељно су проверили водећи историчари Холокауста како би се осигурала њихова чињенична тачност.

Да би едуковао своје посетиоце, Музеј не мора да индоктринира моралне закључке. Они су садржани у историјској причи коју Музеј преноси. Емоционални утицај историје Холокауста приморава посетиоце отвореног ума да размисле како би поступили да су се нашли у положају Јевреjина у Варшавском гету или концентрационом логору Аушвиц, односно, с друге стране, у положају немачког војника коме је наређено да убија невине жене и децу, или како би се понашали у положају сведока. Разумевање ненамерне кривице пасивног посматрача је вероватно најважнија и најрелевантнија морална лекција коју Музеј може да подари својим посетиоцима.

Меморијани музеј Холокауста Сједињених Америчких Држава свечано је отворио своја врата 22. априла 1993. Занимљива је коинциденција датума који овај музеј празнује као свој дан са истим датумом који се у Републици Србији обележава као државни празник – Дан сећања на жртве Холокауста, геноцида и других жртава фашизма у Другом светском рату. Комитет за савест основан је 1995, а програм путујућих изложби покренут је 1997. Музеј је отворио свој Центар за напредне студије Холокауста 1998. године, надовезујући се на темеље Америчког института за истраживање Холокауста који је отворен убрзо након отварања Музеја.

Иако се Холокауст није догодио на америчком тлу, основне поруке Музеја су у великој мери намењене америчкој публици. Као споменик европским Јевреjима који су били жртве геноцида и милионима других жртава нацизма, Музеј изазива Американце и све своје посетиоце да се суоче с централним питањем демократије: одговорношћу појединаца у слободном друштву и нације посвећене демократским вредностима када су људске слободе угрожене. Као живи споменик жртвама Холокауста, Музеј мора да обезбеди и дубоко разумевање онога што се догодило у Европи и озбиљно размишљање

о његовим трајним импликацијама. Од отварања институције, више од 22 милиона посетилаца сусрело се са овом историјом посећујући основне изложбе Музеја. Стална изложба „Холокауст“ представља хронолошку историју у формату за самостално вођење која се простире на три спрата и препоручује се посетиоцима узраста од 11 година и више. „Сетите се деце: Данијелова прича“ препричава историју Холокауста из перспективе дечака који одраста у нацистичкој Немачкој и намењена је млађој публици, од 8 година и више, у пратњи њихових породица и наставника.

Кроз низ разноврсних образовних програма, Музеј подстиче појединце да препознају последице личних избора на друштво и свет у целини. Музеј је посебно заинтересован да допре до оних који могу имати значајан утицај на друштво. Национални институт за образовање

о Холокаусту, који је део Музеја, доноси образовање о Холокаусту кроз најсавременије путујуће изложбе, сесије обука, веб-семинаре, учење на даљину, наставне материјале и публикације.

Моћ, аутентичност, интегритет и континуитет ових образовних програма почивају на два темеља – музејској колекцији и научним радовима. Музеј, који већ садржи најопсежнију колекцију ресурса везаних за Холокауст на једној локацији, наставља своје напоре да прикупи материјале кроз своју иницијативу „Спаси доказе", тражећи донације предмета и докумената од преживелих Холокауста, ослободилаца, очевидаца и чланова њихових породица, као и од институција и влада. Музеј улаже заједничке напоре да понуди приступ високорелевантним архивским материјалима, који су иначе широко распрострањени на међународном нивоу, путем централизоване колекције микрофилмских копија. Поред тога, Музејска библиотека свеобухватно прикупља књиге, дисертације, музичке партитуре, звучне снимке, периодику, аудио-визуелне материјале и друге електронске медије о историографији и документацији Холокауста и Трећег рајха, лична сведочанства преживелих и жртава Холокауста, као и материјале везане за ратне злочине и суђења за ратне злочине. Како би подржала истраживање Холокауста и сродних тема, Библиотека такође прикупља материјале о Другом светском рату, студијама геноцида, антисемитизму и јеврејској генеалошкој и културној историји на коју је утицао Холокауст.

Чврсто успостављен као светски лидер у науци, Центар за напредне студије Холокауста Музеја подстиче континуирани раст и виталност академског проучавања Холокауста. Центар је преузео водећу улогу у обуци и подршци новим научницима у овој области кроз ригорозне академске програме и ради на томе да осигура да студенти на факултетима и универзитетима добијају наставу на највишем нивоу изврсности спроводећи програме за чланове факултета који су специјализовани за ову област. Центар нуди конференције, награде и стипендије. Такође издаје најсавременије публикације у области студија Холокауста, укључујући Часопис за студије Холокауста и Геноцида, објављен у сарадњи са Оксфордским универзитетским издањем.

Стална музејска поставка

Стална изложба „Холокауст", која се простире на три спрата, нуди хронолошки приказ Холокауста кроз историјске артефакте, фотографије и филмске снимке. Током изложбе, посетиоци се сусрећу и с личним предметима и сведочењима преживелих. Изложба започиње на трећем спрату и води посетиоца кроз три целине, полако се спуштајући до првог спрата. До трећег спрата се стиже из централног хола „Дворане сведока", која је троспратно, небом осветљено место окупљања. Посетиоци који долазе споља крећу се кроз наткривени улаз и прелазе преко платформе од сировог челика у дворану. То је прелазни праг, који одваја и измешта посетиоца од спољашњег света. Посетиоци у реду стоје како би лифтом, који неспорно подсећа на гасну комору препуну трагова гребања, отисака прстију и шака, стигли до почетка изложбе.

Први део: Нацистички напад – 1933. до 1939.

Овај спрат истражује успон нацистичке партије у Немачкој 1933. године све до избијања Другог светског рата у септембру 1939. Овај део изложбе истражује прекретнице у Холокаусту попут Нирнбершких закона о расној дискриминацији, Кристалне ноћи, путовања брода „Сент Луис" и инвазије на Пољску.

Стална изложба отвара се сликама концентрационих логора које су војници америчке војске заузели 1945. Те сцене шокирале су чак и војнике прекаљене у борбама и обавестиле свет о ужасима нацизма и запрепашћујућим димензијама Холокауста. Изложба истражује како су моћни алати тоталитарне државе - пропаганда, терор, насиље и државно спонзорисани расизам - омогућили ескалацију прогона. У полицијској држави створеној након именовања Адолфа Хитлера за канцелара Немачке, нацистичка политика је трансформисала Јевреје од грађана у изопштенике и мобилисала целу нацију против група које су сматране „државним непријатељима". То је резултирало избегличком кризом која је оставила стотине хиљада Јевреја и других без сигурног уточишта.

Почевши од овог спрата па све до краја изложбе, посетиоци сазнају како су Американци реаговали на вести о нацистичком прогону, проблему избеглица и догађајима који су довели до Холокауста, укључујући и њега.

Други део: „Коначно решење“ – од 1940. до 1945.

Средњи спрат испитује еволуцију нацистичке политике према Јеврејима, од гетоизације до масовних убистава на пољима смрти и у гасним коморама. На овом спрату посетиоци се сусрећу са артефактима из примарних извора, информацијама о инвазији на Совјетски Савез, фотографијама депортација Јевреја у логоре и усменим сведочанствима из Аушвица.

Средишњи спрат сталне изложбе испитује еволуцију нацистичке политике према Јеврејима током рата, од прогона до масовних убистава. Како је Немачка ширила своју територију широм Европе, нацистички званичници су одвајали европске Јевреје од остатка становништва кроз законе, посебне ознаке и пресељење у гета.

Године 1941, инвазијом на Совјетски Савез, Немачка је кренула путем геноцида, физичког уништења целог народа – што су нацисти еуфемистички назвали „коначним решењем јеврејског питања“. Када се Други светски рат завршио 1945. године, нацисти и њихови сарадници су убили око шест милиона Јевреја на европском континенту, што је представљало две трећине јеврејског становништва у предратној Европи. Аудио дворана на овом спрату представља сведочења преживелих Холокауста у „Гласовима Аушвица“.

Главни фокус овог спрата је свет концентрационог логора, који се брзо ширио 1940-их. Нацисти су основали хиљаде логора, држећи стотине хиљада затвореника – Јевреје, совјетске ратне заробљенике, Пољаке, Југословене, политичке затворенике, Јеховине сведоке, Роме, хомосексуалце и друге – који су били изложени дехуманизујућем третману, присилном раду и смрти. Јеврејско искуство у гетима и логорима, као и током скривања, приказано је на овом спрату изложбе. Најважнији делови укључују напоре да се сачувају докази о јеврејском животу под нацистичком влашћу, оружани отпор током устанка у Варшавском гету и наслеђе Ане Франк.

Трећи део: Последње поглавље

Последњи спрат сталне изложбе бави се ослобађањем нацистичких логора и победом савезника над нацистичком Немачком 1945. године, напорима спасавања и отпора, као и последицама Холокауста. Покрива послератну потрагу за правдом за оне који су извршили убиство милиона невиних цивила и напоре преживелих Холокауста да изграде нове животе у Европи, Израелу и Сједињеним Америчким Државама.

Изложба се завршава серијом филмова о америчким одговорима на Холокауст током ратних година и филмом „Сведочење“, у којем преживели и спасиоци деле своја сведочанства.

Питање индивидуалне одговорности према ближњима у опасности је тема која се стално понавља на овом спрату. Хиљаде храбрих нејевреја ризиковало је смрт или затвор да би спасили своје јеврејске комшије, а многи Јевреји и нејевреји придружили су се „подземном рату“ против нациста. Нажалост, знатан је број и оних који су се приклонили убицама, постајући починиоци или помагачи геноцида. Ипак, велика већина Европљана били су посматрачи који су мало учинили да одврате нацисте или да помогну Јеврејима или другим жртвама нацистичког прогона.

Најважнији делови овог спрата укључују активности француских сељана у Ле Шамбон-сур-Лињону и околном региону у скривању Јевреја, данско спасавање око 7.000 Јевреја, те акције Америчког одбора за ратне избеглице и Раула Валенберга у спасавању Јевреја у окупираној Европи.

Стална поставка се завршава посетом Дворани сећања. Дворана сећања је смештена у хексагоналној структури. То је једноставан, свечан простор намењен јавним церемонијама и личном промишљању. Зидови окружују вечни пламен и на њима су исписана имена концентрационих и логора смрти. Посетиоци могу упалити меморијалне свеће, универзалном симболу обновљеног живота и чину сећања у многим културама.

Вечни пламен гори испред натписа из Поновљених закона из пете књиге Светог писма Старог завета о одговорности памћења:

„Само чувај себе и пажљиво чувај душу своју, да не заборавиш ствари које су твоје очи виделе, и да те ствари не одуставу од твог срца свих дана твог живота. И објави их својој деци и деци своје деце.“

Центар за збирке, заштиту и истраживање Шејпел (David and Fela Shapell Family Collections, Conservation and Research Center)

Музејске збирке су трајно смештене у Центру за збирке, заштиту и истраживање Шејпел у Буију, Мериленд. Овај најсавременији објекат садржи високоспецијализоване лабораторије и климатски контролисана окружења где се обрађује и чува широк спектар медија. Активности у Центру Шејпел подржавају аквизиције, образовање и стицање знања како би се осигурало да будуће генерације наставе да поштују сећање на жртве Холокауста и уче из њихове историје како би изградиле бољу будућност. Ове активности се одвијају само на лицу места у ограниченом обиму и, са изузетком истраживачких услуга, нису отворене за јавност.

Јавни део Шејпел центра су библиотека и архив (United States Holocaust Memorial Museum Library and Archives, Bowie, MD). Библиотека и архив се састоје из следећих збирки:

Књиге и монографије - Библиотека има 130.000 томова са обухватним датумима од око 1880. године до данас. Тематски истакнути делови ове колекције укључују Холокауст, јудаизам, верске прогоне, Католичку цркву, Јеховине сведоке и репрезентативну колекцију антисемитске литературе. Посебно су вредне пажње меморијалне књиге написане после рата од стране преживелих, које описују историју овог времена и нуде успомене на људе и места уништена током нацистичког прогона.

Периодика и новине - Библиотека има приближно 50 часописа који су доступни путем претплате, који датирају од 1950. до данас. Већина њих се фокусира на Холокауст.

Архив, **рукописи**, **преписке и/или усмена сведочења** - Архив има приближно шест милиона страница оригиналних докумената и фотографија, као и више од 100 милиона страница материјала копираног из више од 400 архива широм света. Збирка такође укључује приступ више од 80.000 усмених сведочења. Тематски нагласци ових збирки фокусирани су на Холокауст, групе жртава, укључујући Јеховине сведоке, и уметност, музику и поезију које се односе на Холокауст и верске прогоне. Такође, могу се пронаћи лична документа преживелих и ослободилаца.

Микроформе - Библиотека поседује приближно 1800 филмских и фиш-наслова с нагласком на јудаизам и Холокауст. Део ове збирке су и јеврејска периодична издања и новине, укључујући новине из јеврејских заједница пре Холокауста и илегалне новине штампане током година окупације.

Дигиталне колекције - Музеј је дигитализовао приближно 20% својих оригиналних архивских папирних фондова, од којих је већина доступна онлајн преко посебног интерфејса за претрагу. Тај интерфејс такође пружа приступ више од 20.000 дигитализованих усмених сведочења и 1000 сати стримовања оригиналних филмских и видео-материјала. Додатни дигитални материјали доступни су на лицу места у читаоници Шејпел центра.

Сарадња Војног архива Министарства одбране Републике Србије са Меморијалним музејом Холокауста САД

Први контакти две институције су успостављени 2006. године, када је представник Музеја, Емил Холцер, истраживао и направио базу података ратних злочинаца с подручја бивше Југославије током Другог светског рата на основу архивске грађе фондова бивших војних судова. Музеј је у том периоду од Војног архива, тада у саставу Војноисторијског института, прибавио и одређена документа из архивске грађе фондова Италијанске окупаторске војске и Недићеве архиве.

До потписивања међународног споразума између Музеја и Министарства одбране – Војног архива долази тек 2016/2017. године, када су конкретно утемељени будући циљеви, задаци и послови заједничког пројекта. Војни архив започиње детаљније истраживање фондова бивших војних судова који су иначе предати Војном архиву тек 2005. у „виђеном стању", без информативних средстава, са штурим архивским списковима или без њих. Тада се први пут и приступило детаљној архивистичкој обради и сређивању појединих делова фондова, а на основу већ поменуте Холцерове базе с више од 3000 имена. Поједини фондови су добили своје ознаке, судски предмети коначно почели да добијају своју сигнатуру, урађене су унутрашње листе и сачињени пописи предмета – инвентари. Сви предмети су у складу с новонасталом структуром и сигнатуром дигитализовани и смештени на сервер Војног архива. Меморијалном музеју Холокауста САД су затим предате дигиталне копије релевантне архивске грађе са суђења ратним злочинцима, док је заузврат Музеј обезбедио најсавременију опрему за скенирање.

Циљ Војног архива је да се истраживачима у Музеју омогући увид не само суђењима ратним злочинцима одговорним за Холокауст, већ и онима одговорним за зверства и злочине почињене над нејеврејским народима на подручју бивше Краљевине Југославије. Као резултат ове сарадње, обрађено је 175 кутија архивске грађе фондова бивших војних судова са укупно 5244 предмета, 83.168 докумената и 128.080 листова. У будућности се очекује наставак сарадње између две институције на даљем расветљавању судбина Јевреја и других народа који су били жртве Холокауста, геноцида и других злочина, а на основу архивске грађе фондова из периода Другог светског рата које чува Војни архив Министарства одбране Републике Србије, што је договорено током званичне посете делегације Војног архива Меморијалном музеју Холокауста Сједињених Држава током априла месеца 2025. године.

Фотографије: Дарко Маринковић

Проф. др Ивана КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ[1]
Криминалистичко-полицијски универзитет Београд
Република Србија

THIRD WORLD CONFERENCE FOR RELIGIOUS DIALOGUE AND COOPERATION „RELIGION AND THE CONTEMPORARY PHASE OF GLOBALIZATION: POSSOBILITIES AND CHALLENGES“

У периоду од 23. до 27.6.2025. године одржана је Трећа светска конференција за религијски дијалог и сарадњу под називом „Религија и савремена фаза глобализације: могућности и изазови“. Конференција је одржана у Крушеву, Република Северна Македонија, у организацији Центра за интеркултурне студије и истраживања Филозофског факултета Универзитета Св. Ћирило и Методије из Скопља и уз подршку Центра за студије нових религија у Торину, УНЕСК-а, Министарства културе Републике Северне Македоније и Филозофског факултета Универзитета Св. Ћирило и Методије у Скопљу.

На свечаном отварању Конференције учеснике су поздравили проф. др Биљана Ангелова, ректор Универзитета Св. Ћирило и Методије у Скопљу, проф. др Оливер Бакрески, декат Филозофског факултета у Скопљу, проф. др Масимо Интровиње, оснивач и директор Центра за студије нових религија у Торину, г. Иван Стоилковић, први потпредседник Владе и министар за односе између заједница Северне Македоније, Оливера Трајковска, директорка Комисије за односе са верским заједницама, г. Томе Христоски, градоначелник Крушева и г. Борче Јовчески, градоначелник Прилепа. Уводну презентацију имао је проф. др Зоран Матевски, директор Центра за интеркултурне студије и истраживања Филозофског факултета Универзитета Св. Ћирило и Методије из Скопља.

На девет сесија Конференције своје радове представило је више од 70 научника и истраживача из 20 земаља, а сесијама су следовале живе дискусије. За учеснике Конференције биле су организоване и посете културно-историјским знаменитостима у Крушеву, Прилепу и околини – цркве Св. Николе, Св. Јована и Св. Богородице, манастири Св. Спаса, Св. Василија Великог и Св. Преображења у Крушеву и Галерија Никола Мартиноски у Крушеву, манастир Зрзе и обилазак града Прилепа са посетом Музеју дувана.

Презентовани су следећи радови: Lillian Lin (Ming Chuan University, Taipei, Taiwan): „Generation Z's Cultural Awakening in the AI Era: Qigong, Conscience, and Inter-Religious Dialogue“, Rosita Šorytė (European Federation for Freedom of Belief, Turin and Rome, Italy): „Reiki and Qigong: In Search of a Universal Energy“, Jason Cherng (Association of World Citizens, USA): „The Practice and Vision of Conscience Culture: A Global Civilizational Opportunity through Multilateral Collaboration“, Aurora Li (National Taiwan Normal University, Taipei, Taiwan): „Inner Peace as a Starting Point: Qigong, Martial Arts, and Nutrition as Cultural Responses to the Challenges of Globalization“, Massimo Introvigne (Center for Studies of New Religions, Torino, Italy): „Who Is Afraid of Qigong? Anti-Cultism and the Repression of Chi-Based Group“, Camelia Marin (Soteria International, Copenhagen, Denmark): „Sacred Eroticism in Theory and in Practice“, Massimo Introvigne (Center for Studies of New Religions, Torino, Italy): „Sacred Eroticism and Sexual Abuse: Social and Legal Issues“, Rosita Šorytė (European Federation for Freedom of Belief, Turin and Rome, Italy): „Sensationalized Media Representations of Sacred Eroticism Groups“, Naum Ilievski (International Slavic University "G. R. Derzhavin," Sveti Nikole, North Macedonia) and Angelina Ilievska (Private Practice, Skopje, North Macedonia): „The Kingdom of Heaven or the Kingdom on Earth – Religion and the Process of Globalization“, Olivera Trajkovska and Ognen Kocevski (Commission for Relations with Religious Communities and Groups, North Macedonia): „Research by the Macedonian Commission for Relations with Religious Communities and Religious Groups on the Attitudes of Youth Toward Religion, Ethics, and Everyday Challenges“, Ratko Duev, Sofija Georgievska and Natasha Stanojkovska Trajkovska (SS. Cyril and Methodius

1 Ауторка је доктор правних наука, редовни професор на катедри правних наука Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду; е-маил: ivana.km@kpu.edu.rs и ivana.mister@gmail.com

University in Skopje, North Macedonia): „From Ancient Tolerance to Contemporary Conflicts: Interreligious and Interethnic Relations and Their Impact on Global Security, with a Special Focus on the Balkans“, Emil Dimitriev (SS. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia): „The attitude of the Christian democratic political party VMRO DPMNE towards its members of the Muslim faith“, Boban Mitevski (Macedonian Orthodox Church - Ohrid Archbishopric, Justiniana Prima): „The Importance of Religious Service – Chaplainship in Prisons for the Peneological-Criminalist and Security System of the Republic of North Macedonia“, Qani Nesimi, Ibish Kadriu and Besime Lutfiji (University of Tetovo, North Macedonia): „Environmental pollution and the breakdown of interpersonal relationships as an aftereffect of defilement of the human interior porano“, Dejan Donev (SS. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia): „Kungs Global Ethics (On Religious Morality and Universal Responsibility and Dialogue)“, Ivica Kelam (Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Croatia): „The Religious Roots of the Ecological Crisis: An Analysis of Lynn White's Critique of Western Christianity“, Željko Pavić (Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Croatia): „Predictors of religious (in)tolerance in Croatian society“, Carmen-Gabriela Lazareanu and Vlad Leontie (Alexandru Ioan Cuza University, Iaşi, Romania): „Religion as a cause of conflict and a promoter of peace“, Gerard Kester (International Institute of Social Studies, The Hague, The Netherlands): „War or Peace? (Can Religions Make the Difference)“, Maite Hes (Vrije Universiteit, Amsterdam, The Netherlands): „The Migrant in the Mirror: Dutch Student Attitudes Towards Young Asylum Status Holders in Amsterdam“, Alexander Hwang (President and CEO, Two Cities Press, USA): „Globalization and the End of Christianity“, Daniel Bramer (Holy Family University, Philadelphia, USA): „Be Fruitful, and Multiply: The irony of globalization and its impact on religious dialogue“, Silvia Mangano (Pontifical Gregorian University – Faculty of Theology, Italy): „Inculturation and globalization: The model of the Catholic Church Between Fidelity to the Gospel and Dialog with Contemporary Society“, Marcin Składanowski (The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland): „Religion and the ontological security of the state: The case of Russia“, Nadiia Volik (Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine): „Ukrainian Churches in the Online Space: Legal Aspects and Challenges of Digital Transformation (online)“, Iulian Moga (Alexandru Ioan Cuza University of Iaşi, Romania) and Ştefan Honcu (Institute of Archaeology, Iaşi, Romania): „The Holy Fools of Sankt Petersburg“, Vladan Stanković and Zoran Milosavljević (Institute for Political Studies, Belgrade, Serbia): „Religious Integralism and Civilizations: Globalizing Cultures Trough Religion“, Danica Igrutinović (Faculty of Media and Communications, Serbia): „Deep Inside of a Parallel Universe: Religious Elements in Media Discourse Surrounding the Student Movement in Serbia“, Daniel Kisliakov (University of Divinity, Melbourne, Australia): „Australian Realism and Ethnocultural Integratedness in a Pluralistic Age“, Enis Muarem (SS. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia): „The Influence of Islamic Teachings on the Political Attitudes and Governance Practices of Muslims in North Macedonia: A Sociological Perspective“, Yana Fileva (South-West University "Neofit Rilski", Bulgaria): „Bulgarian New Ageism and Civic-Religious Ideology“, Martin Tasevski (SS. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia): „Horizons of Expectation and Religious Interaction in the First Half of the 19 Century Ottoman Macedonia: A Gadamerian Perspective“, Stefan Vasev (SS. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia): „The Sacred and the Bodily: An Interdisciplinary Dialogue on Sexuality and Religious Discourse in Contemporary Society“, Mario Marinov (South-West University "Neofit Rilski", Bulgaria): „New Religious Movements in Bulgaria and Globalization“, Reet Hiiemäe (Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum, Estonia): „Revisiting Spatial Turn in Religion: The Example of Mental Mapping of Environmental Health Crises“, Nora Lombardini (Department of Architecture, Built environment and Construction engineering, Politecnico di Milano, Italy): „Restoration and Conservation of Historical Remains of Churches in Between Two Religions (The case of the Monastery of the Sevene Churches in Caucasus)“, Ivana Krstić Mistriđelović (University of Criminal investigation and Police studies, Serbia): „The Position of Jews in the Serbia of Prince Milos – An Example of Progressive Political Practice in the Protection of Minority Rights“, Rochelle Robbins (Psychologist in Private Practice, USA): „What Makes Us Different, What Makes Us the Same?“, Waldemar Cisło and Paulina Jabłońska (University in Warsaw, Poland):

„The Church Engaging in Dialogue with Contemporary Global Structures of the World“, Taeha An and Donghyung Lee (Yale University, USA): „Christian Hospitality and Secular Toleration: A Politico-Theological Analysis of Popular Representations of Korean Chinese (Joseonjok) Migrant Workers“, Hundzukani P. Khosa and Avheani Carol Ravele (University of Venda, South Africa): „Discontinuation of Religious education in Primary Schools in the Age of Globalization: A Challenge in South Africa“, Thizwilondi Josephine Mudau and Ndidzulafhi Mudau (University of Venda, South Africa): „Womens Religious Leadership in a Globalized world: Negotiating Traditional Barriers and Digital Opportunities“, Mashudu Edward Muthivhi (University of Venda, South Africa): „Postcolonial Worship in the Marketplace: The Economic Dynamics of Rural NeoPentecostal Religiosity in Global Systems“, Ndidzulafhi Mudau and Rendani Tshifhumulo (University of Venda, South Africa): „Religious Transformation in the Age of Globalization: A Case Study of Thohoyandou, South Africa 2015-2025“, Matodzi Nancy Lambani (University of Venda, South Africa): „Selected Common Errors Committed by South African Pastors in English Communication“, Tahereh Salehi (Alzahra University, Iran): „Religious Identity in the Age of Globalization“, Mohammad Reza Shahroodi, Mahdiyeh Pakravan and Negin Maftooni (University of Tehran, Iran): “The situation of religions followers at the era of appearance of the Savior, based on Shia Muslims' viewpoints“ (online), Lavyniukova Anna-Valeriia (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine): „The Wars Impact on Religion in Ukraine: A Challenge to Globalization Trends“ (online), Andrii Paliukh (Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine): „Freedom of Religion in Ukraine: Constitutional Guarantees and Contemporary Challenges (1991–2024)“ (online), Ivana Gegoska (SS. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia): „A Literature Review: Research Finding on Relation Between Religion and New Social Media“, Marija Drakulovska Chukalevska, Ivana Gegoska and Ivanna Hadjievska Angelov (SS. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia): „Globalization and Glocalization: The Challenges of Religion“ и Vladimir Trajkovski (SS. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia): „Autism Spectrum Disorder and Religious Inclusion“.

Учесници Конференције усвојили су заједничку Изјаву која у преводу на српски језик гласи: „Религија се често доживљава као проблем. Конференција је истраживала како религију учинити ресурсом за међународни дијалог и мир. Свесни да не можемо решити све проблеме, као научници верујемо да стварање простора за дијалог између и унутар религија нуди драгоцене могућности за промоцију мира. Религија се данас често злоупотребљава у политичке сврхе и за подршку ратовима, док секуларне идеологије покушавају да искључе религију из јавне сфере. Прогон и дискриминација верских мањина се настављају у различитим деловима света. Од религија се очекује да делују као глас мира, опроштаја, суживота, толеранције и разумевања. Суштина религије је да слави стварање света, а не његово уништење. Међутим, религије су произвеле подељено друштво, са подељеним идентитетима, подељеним образовањем, подељеним лојалностима, подељеним погледима на свет, што може и често доводи до поларизације и сукоба. Уместо тога, религије могу промовисати вредности које повезују и уједињују, инспирисати цветање међурелигијских односа. Ко смо ми? Ми смо научници религије. Шта желимо? Желимо мир међу религијама, духовним покретима и неверницима. Шта радимо? Од 2019. године одржавамо годишњу конференцију у Северној Македонији, мултирелигијској, мултикултуралној и мултиетничкој земљи, где разговарамо о улози религија у глобалном и разједињеном свету. Поздрављамо све стручњаке за религију и верске вође на овој конференцији. Надамо се да ћете нам се придружити.“

Др Драгана МИЛОРАДОВИЋ
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

НАЦИОНАЛНИ НАУЧНИ СКУП - ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ МОДЕ У СРБИЈИ ОД 19. ВЕКА ДО ДАНАС – ОДРЖАН 23. И 24. МАЈА 2025. ГОДИНЕ У БЕОГРАДУ, У ОРГАНИЗАЦИЈИ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду организовало је национални научни скуп посвећен анализи феномена моде. Сагледаван из различитих углова, интердисциплинарно осветљаван и проматран кроз простор и време, из позиције малих локалних средина и њених специфичности, али и са становишта глобалног, феномен моде вредновaн је као чинилац друштвеног живота који га обликује и кроз друштвене односе, идеологију, морал, моћ и друштвене вредности, кроз позиције јавног и приватног, дозвољеног и забрањеног, модерног и застарелог, модерног и постмодерног...

Национални научни скуп осмислила су и реализовала два одбора:

- Програмски одбор: др Данијела Велимировић, ванредна професорка, др Илдико Ердеи, редовна професорка, др Марија Брујић, ванредна професорка, др Игор Борозан, редовни професор, др Симона Чупић, редовна професорка, др Јелена Ћуковић, доценткиња, др Милош Рашић, научни сарадник;

- Организациони одбор: др Данијела Велимировић, ванредна професорка, др Гордана Горуновић, ванредна професорка, др Јелена Ћуковић, доценткиња, др Ања Златовић, научна сарадница, Саша Ивковић, МА етнологије и антропологије.

Дводневни национални научни скуп - одржан 23. и 24. маја 2025. године у Етнографском музеју, Етнографском институту САНУ и Студентском клубу Филозофског факултета - окупио је 56 учесника и то како професоре универзитета, професоре струковних школа који су својим предметима повезани са текстилом и модом, студенте постдипломских студија, тако и посленике из музеја и архива који се током својих редовних послова срећу са проблемом кодирања, датовања и идентификације музеалија, меморабилија и фотографија, као и 12 учесника интерактивног пројекта и округлог стола.

Пленарна сесија била је посвећена костиму на двору – „Између традиције и декаденције: средњовековни (државни) костим краљице Драге Обреновић и култура finde-siècla“, а изложио је академик Игор Борозан.

Рад скупа настављен је паралелним сесијама према темама:

1. **Модни дизајн: образовање, стваралаштво и ауторство у историјској перспективи.**

Катарина Николић, (Висока текстилна школа за дизајн, технологију и менаџмент, Академија техничко-уметничких струковних студија, Београд), *Ка науци за дизајн и идеалном студијском програму дизајна текстила и одеће;*

Николина Јовановић, (мастеранд, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду), *Ребека Јаковљевић Амодај: животна прича једне модне дизајнерке;*

Данијела Велимировић, (Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду), *Од колективне креативности до ауторства: персонализација модних дизајнера у југословенском социјализму;*

Бојана Поповић, (Музеј примењене уметности, Београд), *Александар Јоксимовић и дизајн текстила.*

2. **Мода, позоришни костим и идентитет: од југословенске модне сцене до савремених интерпретација**

Марија Ристић, (докторанд, Одељење за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду), *Са стилом кроз облаке: модни израз Јованке Кочобе у служби Југословенског аеротранспорта;*

Јелена Дробац, (Академија струковних студија Политехника, Београд), *Покидане нити идентитета: знакови модне и текстилне индустрије СФРЈ;*

Ангелина Милосављевић, (Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум Београд), *Одјеци традиције у стваралаштву модне дизајнерке Соње Крстић сагледани кроз појмове slow fashion, етно панк, рециклажа и апропријација културног наслеђа;*

Маја Ристић, Вања Вујановић, (Факултет драмских уметности Универзитета у Београду), *Позоришни костим као одраз времена у ком је креиран: ликовност и елементи епохе у костимима Ангелине Атлагић.*

3. Од кућне радиности до фабричке производње: модна индустрија и рад у Србији/Југославији

Жељка Манић, (Одељење за социологију Филозофског факултета Унионверзитета у Београду), *Багат и Бурда: модно одевање самосталним шивењем у социјалистичкој Југославији;*

Леа Вучић, (Музеј Понишавља, Пирот), *Неостварени снови „фабрике из снова": сусрет социјалистичке текстилне индустрије са западним тржиштем на примеру југословенске фабрике текстила „Први мај";*

Петар Трајковић, (Правни факултет Универзитета у Приштини), *Порески подстицаји за рад модних дизајнера у Републици Србији у прошлости и данас;*

Стефан Алексић, (докторанд, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду), *Модна индустрија у Србији и проблеми синдикалног организовања: студија случаја „FalkEast" из Књажевца.*

4. Дизајн, ручни рад и предузетништво: савремене стратегије на српској модној сцени

Милош Матић, (Етнографски музеј у Београду), *Модна продукција малих предузетника;*

Владимира Илић, (Институт за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду), *Ко коме „капу краји"? Креативне слободе и стратегије деловања модних дизајнера Београдског дизајнерског дистрикта;*

Ана Банић Грубишић, (Институт за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду), *Поруке исписане иглом: миленијалско украшавање одеће везом;*

Милош Рашић, (Етнографски институт САНУ), *Од традиције до предузетништва: трансформација производње „народне ношње" у савременој Србији.*

5. Мода у служби одрживости и технологије: етички аспекти дизајнирања и производње одеће

Марина Цветковић, (Етнографски музеј у Београду), *Природно бојење текстила у еколошки одрживој моди;*

Милош Козић, Марија Голубовић, Биљана Градојевић, Весна Игњатовић, (ОШ „Уједињене нације" Београд), *Како млади обликују свет кроз моду: ставови ученика основне школе кроз призму екологије, технологије и културних вредности;*

Маја Недељковић Давидовац, (независни истраживач), *Модни дизајнер као конструктор паметне одеће, или – паметна одећа као конструктор модног дизајнера.*

6. Дисеминација (не)моде: од раденичких школа до женске штампе

Драгана Фрфулановић, Милена Савић, (Академија струковних студија Јужна Србија, Одсек за технолошко уметничке студије Лесковац), *Женска „народна ношња" као симбол културног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века;*

Јелена Ћуковић, (Институт за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду), *„Тешко оној кући у којој домодарка господари": анализа негативних наратива о моди у српској штампи крајем 19. и почетком 20. века;*

Маја Николова, (УНИХУБ, Београд), *Вештине женске индустрије као основни вид еманципације женске младежи у Србији до Другог светског рата;*

Станислава Над, Игор Јовичић, (Државни архив Србије), *Београдска мода у међуратном периоду (1918–1941);*

Владана Путник Прица, (Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду), *Представе односа моде и уређења ентеријера у часопису Жена и свет (1925–1941).*

7. Десеминација моде: од женске штампе до друштвених мрежа

Маша Обрадовић, (Уметнички простор У10), *Уметност и мода као константе у животу Јулијане Луле Вучо;*

Катарина Куч, (Музеј савремене уметности у Београду), *Од Москве до Париза: утицај политичког дискурса на моду и модну штампу кроз пример часописа Укус (1946–1961);*

Саша Ивковић, (докторанд, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду), *Хвала Вогу: рецепција домаћег издања модног часописа Воg (Vogue Adria);*

Татјана Микулић, (Етнографски музеј у Београду), *Like, comment, subscribe, buy: публика и модне инфлуенсерке у Србији.*

8. Између традиције и моде: одевне праксе у историјском контексту

Мирјана Прошић-Дворнић, (Univerzitet Northwood, Midland), *Одевање у Београду на прелому 19. и 20. века;*

Драгана Милорадовић, (Историјски архив Пожаревац), *Архивска фотографија као призма: промена костима у градској средини Пожаревца од времена Краљевине Србије до настанка Краљевине Југославије;*

Катарина Радисављевић, (Музеј Војводине), *Културна аутентикација једне капе: од модног тренда до „народне ношње“;*

Бранка Сикимић, (Народни музеј Зрењанин), *Златовез у средњем Банату;*

Ивана Арађан, (Народни музеј Зрењанин), *Између традиције и моде: накит од новца на женским сликарским и фотографским портретима банатских аутора 19. века.*

9. Између традиције, побуне и стила: мода и одевне праксе различитих друштвених група

Татјана Бугарски, (Музеј Војводине Нови Сад), *Дечија мода у музеју: пример Етнолошке збирке Музеја Војводине;*

Ирена Ћировић, (Одељење за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду), *Одећа и боја: невесте и удовице у српском грађанском костиму;*

Гордана Горуновић, (Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду), *Моје прве фармерке: наративи генерација 1960-их и 1970-их у Србији;*

Јелена Мргић, (Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду), *Мода и ја – црном против нормативног.*

10. Генерацијско, културно и професионално разликовање: мода, потрошња и одевне праксе различитих друштвених група

Лазар Бараћ, (Етнографски институт САНУ Београд), *„Fendi, Gucci, Louis, Prada": модне праксе у балканском трепу и савременим фолк формама;*

Вера Бацковић, (Одељење за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду), *Простори потрошње и потрошачке праксе академске заједнице у Београду;*

Слађана Савић, (Хемијски факултет Универзитета у Београду), *Лабораторијски мантил: од заштите до друштвеног симбола;*

Љубица Милосављевић, (Институт за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду), *Старост и одевање: антрополошка перспектива.*

11. Одећа као симбол: визуелне репрезентације моде кроз историју

Драгиња Маскарели, (Музеј примењене уметности, Београд), *Одећа и јавна репрезентација кнеза Милоша Обреновића;*

Дејан Вукелић, (Математички институт САНУ Београд), *Од нове кнежиње Милице до фаталне заводнице: одевни обрасци историјске и фикционализоване краљице Драге Обреновић;*

Јелена Пераћ, (Музеј примењене уметности, Београд), *Реторика моде и визуелна конструкција женског родног идентитета на фотографијама у Србији у 19. и почетком 20.века;*

Тијана Јаковљевић Шевић, (Museum Fraeunkultur Regional-International, Фирт, Немачка) *Марама и мода: репрезентација стила социјалистичке жене у часописима (1947–1960);*

Марко Стојановић, (Етнографски музеј у Београду), *Конструкција, ре-конструкција и реално стање „модних" одевних образаца у филму „Наивко".*

12. Одећа и нарација: репрезентација моде у српској књижевности

Бојана М. Јокић, (студент, Департман за србистику Филозофског факултета Универзитета у Нишу), *Интеракција оријенталних и западних модних образаца у делу Стевана Сремца: одевање у Нишу на прелазу из 19. у 20. век;*

Тамара Љујић, (независни истраживач), *У потрази за владарским костимом – тишина дидаскалија;*

Александра Матић, (Катедра за српску књижевност Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу), *Женско одевање и феминизам у делу Јелене Димитријевић*;

Дуња Ранчић, (Катедра за српску књижевност, језик и методику српске књижевности и језика, Факултет за образовање учитеља и васпитача Универзитета у Београду), *Изван свих времена и мода – неподношљива истина срца романа „Госпођица" Иве Андрића;*

Сања Живковић, (Историјски архив Шумадије, Крагујевац), *Семиотика одеће у српској књижевности: од класицизма до данас.*

13. Чување модне прошлости: одевни предмети као музејски артефакти

Јелена Секуловић, (Етнографски музеј у Београду), *Прекрајање прошлости: културна биографија једног музејског предмета;*

Јелена Вукчевић, (Народни универзитет Трстеник), *Век моде у Трстенику (1870–1970): ка музеализацији моде;*

Александра Козарев, (Народни музеј Зрењанин), *Музеализација моде: пример Народног музеја Зрењанин.*

У оквиру националног научног скупа организована су и два „округла стола“:

- „**Писци – костимографи**“, који је окупио 10 учесника и то: Драгана Вукићевић, (Филолошки факултет Универзитета у Београду), Снежана Милосављевић Милић, (Филозофски факултет Универзитета у Нишу), Ана Козић, Недељка Бјелановић и Јана Алексић, (Институт за књижевност и уметност у Београду), Љиљана Петровић и Маја Студен, (Факултет примењених уметности Универзитета уметности у Београду), Бојана Јокић, (студенткиња Филозофског факултета Универзитета у Нишу), Александра Матић, (Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу) и Сања Живковић, (Историјски архив Шумадије, Крагујевац);

- **„Представљање уметничког интерактивног пројекта РЕ-КОД Факултета примењених уметности и Факултета драмских уметности у Београду“** – пројекат су представиле Љиљана Петровић и Елда Станковић, руководиоци пројекта.

Национални научни скуп прати „Књига апстраката“ која је, после низа добрих презентација, остала да сведочи о вредностима, мишљењима и закључцима са Националног научног скупа „Друштвени живот моде у Србији од 19. века до данас“.

Фотографија: др Драгана Милорадовић

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный

№ 230

для свободнаго пути и обратно проезда, дано сей пашпортъ

за подписаніемъ и съ приложеніемъ герба моего печати

съ сроком на

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣй-

ствительный Статскій Совѣтникъ, Ка-

занскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

для 1809 года.

Господину

Господину

Господину

прикази и расправе

prikazi i rasprave

views and discussions

views and discussions
prikazi i rasprave
прикази и расправе

Мр Данијела МРДА[1]
Архив Босне и Херцеговине, Сарајево
Босна и Херцеговина

ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ „КУЛТУРА СРБА У САРАЈЕВУ 1468-1941“

У Административном центру Владе Републике Српске, 20.02.2025. године, одржана је промоција монографије/каталога „Култура Срба у Сарајеву 1468-1941“, коју је пратила изнимно вриједна изложба музејско–културног блага Српске Православне Цркве, Митрополије Добробосанске. Издавачи овог дјела су Државни архив Србије, Архив Босне и Херцеговине и Архив Републике Српске.

Концепцијско осмишљавање и структура монографије настали су из претходних искустава Државног архива Србије у раду на студијским изложбама и изради каталога о културном насљеђу Срба у Трсту и Дубровнику. Приређивачи, др Мирослав Перишић и Јелица Рељић су се као и у претходна два пројекта опредијелили да архивска истраживања прошире и на истраживање цјелокупног историјског насљеђа и да студијским текстовима ангажованих аутора, заступљеним темама, обимом, визуелношћу и укупним садржајем каталог уобличе на нивоу монографије која може стручно и читалачки сазнајно да се користи независно од изложбе.

Хронолошки оквир теме диктирали су извори и токови саме историје Срба у Сарајеву. С тога је, за почетну годину узет први (турски) попис становништва Сарајева из 1468. године, а за завршну хронолошку границу почетак Другог свјетског рата. Двогодишња истраживања су резултовала обиљем вриједног архивско–музејског и библиотечког материјала, а само дио је нашао своје мјесто у овој монографији јер су се приређивачи ради коначног обима монографије морали одрећи великог броја материјала. Сарајево је како свједочи монографија, град тешке историје, наталожених слојева времена, различитих епоха, култура и цивилизација.

Монографија „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941“, састављена је од ријечи приређивача, уводних ријечи и пет поглавља. Кроз 515 страница, монографија се бави:

1. Историја, са сљедећим ауторским радовима:
   - *Срби у Сарајеву: историјски преглед*
   - *Босански санџак у османским изворима*
   - *Дио превода из сумарног пописа Санџака Босна из 1468/69. који се односи на вилајет Сарајево*
   - *Духовност Срба у Сарајеву*
   - *Духовне везе Срба у Трсту и Срба у Сарајеву у 18. и 19. вијеку*
   - *Видовдан 1914: историјске чињенице, контекст, питање одговорности*

2. Вјера и умјетност, са сљедећим ауторским радовима:
   - *Митрополија добробосанска од настанка до 1878.*
   - *Синђелија (Повеља) патријарха Калиника и Сбора архијереја српске Печке Патријаршије митрополиту добробосанском и сарајевском Мојсеју Петровићу из 1709.*
   - *Стара црква у Сарајеву: Храм Светих Арханђела Михаила и Гаврила*
   - *Саборна црква у Сарајеву: Храм Рођења Пресвете Богородице*
   - *Храм Преображења Господњег у Сарајеву*
   - *Архитектура српских православних цркава у Сарајеву*
   - *Иконостаси Старе цркве Св.арханђела Михаила и Саборне цркве Рођења Пресвета Богородице у Сарајеву*
   - *Црквени живот у Сарајеву 1878-1941.*
   - *Музеј Старе цркве*
   - *Задужбина митрополита Хаџи Саве Косановића*
   - *Српски средњовјековни књижевни и црквени споменици у Сарајеву*
   - *Традиционална култура Срба Сарајева и околине*

1 Ауторка је директорка Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву; е-маил: danijelamx@hotmail.com

- *Традиционална култура Срба Сарајева и околине: прилози*
- *Музика Срба у Сарајеву до Другог свјетског рата*
- *Преглед ликовне умјетности и градитељства православних Срба у Сарајеву од времена османскке управе до 1941. године*

3. Институције и друштва, са сљедећим ауторским радовима:
   - *Развој школства у Сарајеву: од турске владавине до 1941.*
   - *Развој школства у Сарајеву од турске владавине до 1941: прилози*
   - *Српске библиотеке у Сарајеву од почетака до 1941. године*
   - *Просвјетна, културна и добротворна друштва*
   - *Просвјетна, културна и добротворна друштва: прилози*
   - *Српска, позоришна, драмска и филмска умјетност у Босни и Херцеговини и Сарајеву до 1941. године*
   - *Српска, позоришна, драмска и филмска умјетност у Босни и Херцеговини и Сарајеву до 1941. године: прилози*

4. Породице и појединци:
   - *Породице и појединци*
   - *Стара српска гробља на Царини, Кошеву и Барама*

5. Периодика и рукописи:
   - *Библиографија српске периодике у Сарајеву: 1882-1941.*
   - *Српска периодика у Сарајеву: прилози*
   - *Гаврил Тадић „Сарајлија“ и његов спис о Светој земљи из 1662. године: Прилог за историју културних веза Сарајева и Јерусалима*
   - *Од Колубаре до Неретве: из биљежнице једног лекара*
   - *Иво Андрић – један поглед на Сарајево.*

Монографија и текстови обилују фотографијама и документима, архивско-музејским и библиотечким материјалима. „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941“, представља вјеродостојно свједочанство о богатству културног насљеђа Срба у Сарајеву и изузетно корисно штиво за генерације које долазе као подсјетник како се и у најтежим временима чува слобода кроз очување националног идентитета. Ова монографија може представљати подстицај за даљња истраживања, с обзиром на обиље грађе која се налази у архиву Босне и Херцеговине и другим културним институцијама.

Маја ДИМИЋ[1]
Народни музеј Топлице, Прокупље
Република Србија

О ЖРТВАМА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ПРОКУПАЧКОМ КРАЈУ 1914–1915 (САША Д. СТАНОЈЕВИЋ, ЖРТВЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ПРОКУПАЧКОМ КРАЈУ 1914–1915, КОСОВСКА МИТРОВИЦА – ПРОКУПЉЕ: ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ – ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ТОПЛИЦЕ ПРОКУПЉЕ, 2024, 192 СТР.)

У другој половини 2024. године публикована је монографија „Жртве Првог светског рата у Прокупачком крају 1914–1915: према матичној књизи умрлих прокупачке цркве", у издању Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиште у Косовској Митровици и Историјског архива Топлице Прокупље. Аутор ове монографије је др Саша Д. Станојевић, редовни професор, управник Катедре за историју на Филозофском факултету у Косовској Митровици. Како аутор наводи у предговору, монографија има за циљ да научно расветли и представи одговоре на питања која се односе на запостављене војне и цивилне ратне жртве прокупачког краја страдале од почетка Великог рата у лето 1914. године па до повлачења српске војске и почетка окупације с јесени 1915. године. Овде су први пут изнети подаци који се односе на оне мање познате жртве из редова обичних људи.

Како је и у самом наслову наглашено, значајан извор за утврђивање прецизних података из дефинисаног хронолошког оквира јесте матична књига умрлих цркве Светог великомученика Прокопија у Прокупљу 1913–1918. године. Овај службени протокол као део Збирке матичних књига похрањених у Историјском архиву Топлице у Прокупљу, представља још увек недовољно искоришћену прворазредну документарну грађу. Информације из матичне књиге аутор је употпунио објављеним изворима, мемоарима и стручном литературом, коју је консултовао углавном код општих места која су од значаја за адекватније позиционирање истраживачког задатка.

Информације из матичних књига, попут ове, коју је аутор користио представљају основ и за стварање шире и јасније слике о ондашњим друштвеним приликама. Рубрике протокола, уз имена уписаних лица, пружају многобројне податке: о занимању, полу, вероисповести, народности, месту и датуму смрти, брачном стању, евентуалној последњој причести и исповести, свештенику који је вршио опело. У рубрици за напомене чето се могу пронаћи корисне информације, посебно код наведених извора за податке о војницима из Прокупља и околине преминулим ван вароши. Преминули су груписани у четири одређене категорије и пописани азбучним редом. Пророкол је вођен од стране свештеника прокупачких и суседних парохија у саставу Нишке епархије.

Структуру монографије чине засебне целине у којима су анализирани и у основним цртама представљени подаци о непосредним жртвама рата из 1914. и 1915. године пописаним у протоколу. Аутор се ограничио на податке који се односе на све оне преминуле припаднике српске војске, цивиле код домаћег становништва током епидемије тифуса, избегла лица и аустроугарске заробљенике који су умрли у Прокупљу и околини, као и оне који се тичу војника из прокупачког краја преминулих на страни.

Након увода у коме аутор даје преглед општих прилика у Топличком крају од ослобођења 1878. године до почетка Првог светског рата, почетну главу посвећује преминулим припадницима српске војске и жандармерије, као најдиректнијим жртвама рата. Укупно је забележено 221 лице (217 војника и четворица жандарма) преминуло у Прокупљу и околини, као и оних који су родом из овог краја а преминули су на страни.

Друга глава односи се на становнике Прокупља и околине који су подлегли као жртве велике епидемије тифуса у Србији током зиме 1914/1915. године, а која се разви-

1 Ауторка је дипломирани историчар, кустос у Народном музеју Топлице у Прокупљу e–mail: dimicmaja85@gmail.com

ла као последица изузетно тешких ратних околности у то време. Епидемију су пратиле три различите сродне болести: трбушни, пегави и повратни тифус, од којих је пегави био најсмртоноснији. Избијање епидемије неоспорно је било додатно отежано присуством других болести као што су шарлах, богиње, дифтерија, дизентерија и др. У матичној књизи је код 114 лица, преминулих током епидемије, као узрок смрти често забележено само „тифус".

Део цивила који су са простора Мачве, Подриња и осталих крајева који су први дошли под удар непријатељских аустроугарских трупа и кренули у избеглиштво стигао је и до Топлице. Током октобра и новембра 1915. године кроз Прокупље су пролазиле непрегледне колоне са хиљадама људи. У таквим околностима у матичној књизи евидентирано је 55 избегла лица која су преминула у Прокупљу. Њима је аутор посветио трећу главу у монографији.

Посебан осврт на преминуле аустроугарске заробљенике и интернирце који су у прокупачком крају преминули током прве две ратне године дат је у четвртој глави. Иако у матичној књизи није доследно бележена народност заробљеника, како аутор наводи, прилично поуздано може се утврдити да је међу њима највише било Мађара, Аустријанаца и Чеха, затим Срба, као и нешто мање Хрвата и припадника осталих народа Монархије. Највећи део њих преминуо је од тифуса. Мало је познат податак да је прокупачко градско гробље место на коме почива 148 аустроугарских држављана.

У закључку се резимира значај коришћења Матичне књиге умрлих цркве Светог Прокопија у Прокупљу 1913–1918. године као вредног историјског извора. Аутор наводи како је од првобитне намере, да се кроз неколико чланака начини осврт на њен садржај, дошло до идеје за израдом монографије као историографског сведочанства у спомен пострадалим жртвама Првог светског рата. Истраживачки рад сведен је на 1914. и 1915. годину из разлога изостанка даље редовне евиденције протокола у стању под окупацијом, када је управу над црквом и вођење матичних књига водило свештенство наметнуте бугарске власти и због упадљиве празнине у историографији топличког краја за прве две ратне године. Наведено је како матична књига садржи и известан број материјалних грешака, што је као извор свакако не чини мање вредном.

Из свега претходно наведеног можемо закључити да је аутор проф. др Саша Станојевић уложио значајан труд приликом обраде ове значајне историјске теме, чиме је на стручан и зналачки начин допринео осветљавању једног до сада недовољно познатог сегмента националне историје. На овај начин испунио је свој циљ постављен на почетку да објавом овакве једне монографије допринесе очувању културе сећања на појединца страдалог у рату и често занемареној жртви „обичног" човека.

Бранислава Стојковић[1]
ЈУ Историјски архив „31. јануар“ Врање
Република Србија

ИЗЛОЖБА „100 ГОДИНА КЛУПСКОГ ТЕНИСА У ВРАЊУ 1924-2024“

У Галерији Народног музеја у Врању 17. октобра 2024. године, отворена је изложба „100 година клупског тениса у Врању 1924-2024“ од стране Историјског архива „31.јануар“ Врање и Града Врања. Повод је обележавање великог спортског јубилеја - сто година од првог оснивања Тениског клуба у Врању, представљена је изложба која описује почетак и развој тениса у Врању од 1924. године до данашњих дана. Традиција која траје читав век, а плод је истраживачког рада аутора архивиста Александре Јанчић, Весне Цветковић, Славице Димитријевић и архивског саветника Мирољуба Стојчића[2]. Прати је каталог са уводним текстом, богатим илустрованим садржајем као и рецензија Банета Димића и Милорада Ђорђевића Бонде, у обиму од 84 страница. Прича о белом спорту описана је на 30 изложбених паноа са 250 фотографија и докумената и пет витрина.

Марко Аврамовић по доласку са студија из Беча, где је имао прилику да види опремљене тениске терене, окупио је своје пријатеље и заједно са Ђорђем Ђорђевићем Бондетом, банкарским службеником, др Борисавом Петровићем, др Драгољубом Михајловићем, Милорадом Вучковићем студентом права, трговцем Михајлом Вучковићем, банкарским службеником Вукашином Вучковићем и другима, основали су први тениски клуб у Врању[3].

Изградњом првих тениских терена у градском парку 1924. године и набавком тениских лоптица, рекета и мреже, Врање је било међу првим градовима у тадашњој Краљевини у којој је активно и организовано, клупски, почео да се игра тенис. Радозналост, али и лепота игре, окупили су тада виђене Врањанце, трговце и интелектуалце. У знак захвалности за велику помоћ при изградњи терена и опремању клуба, тадашњи оснивачи одлучили су да клуб назову по свом добротвору, Јовану С. Јанковићу Лунги[4]– Тениски клуб „Лунга“ Врање. Први међународни тениски меч забележен је 1931. године између Врањског тенис-клуба и Нишког тенис-клуба, где су Врањанци однели победу од 6:1. У току Другог светског рата тенис се у Врању није играо. Након ослобођења опет је оформљен тениски клуб који је имао све више обожавалаца. Код Дома ЈНА изграђен је веома леп спортски објекат у граду, тениски стадион са два главна игралишта и једним помоћним. Поводом прославе тридесет година од оснивања тениског клуба, у Врању је организовано међународно тениско такмичење на коме су учествовали тенисери Југославије, Грчке, Турске, Египта и Уругваја. Тениски клуб у Врању се давне 1954. године изборио за место у првој лиги. Такмичење за првенство Тенис-клуба Врање одржано је 2. септембра 1955. године. Обележавањем једанаест година од ослобођења Врања у Другом светском рату, 1955. године, захваљујући Тениском савезу и Одбору за прославу Седмог септембра, тадашњег 12. септембра одржан је међународни турнир у Врању. Учесници такмичења, поред Мотолке, првака Уругваја из Монтевидеа, учествовали су и најбољи тенисери Југославије: Пихлер из Црве-

1 Ауторка је виши архивиста у Историјском архиву „31.јануар“ у Врању, ради у Служби сређивања и обраде, и културно-просветне делатности; e-mail: branislava.arhiv@gmail.com

2 Аутори изложбе и каталога: Александра Јанчић, Весна Цветковић, Славица Димитријевић, Мирољуб Миша Стојчић; издавач: Ј.У. Историјски архив „31.јануар“ Врање; уредник: Ненад Јовић; рецензенти: Бане Димић и Милорад Ђорђевић Бонде; лектор: Милена Стојиљковић; техничка припрема за штампу: Михајло Стојчић; штампа: „Грифон“ Врање.

3 Писане белешке Јовице Аврамовића, власништво породице Аврамовић, приватна архива.

4 Јован С. Јанковић Лунга рођен је у Врању 1892. године, са једанаест година је отишао у Београд, где се школовао и радио. Био је вредан, добар и племенит човек. Београдски трговац. Врањанац, кад год је боравио у свом родном граду давао је несебичне прилоге Грађанској читаони, Цркви, Гимназији и сирмашнима. Помагао је развоју града. Добротвор Јован С. Јанковић Лунга саградио је и опремио о свом трошку, Хируршки павиљон 1938. године. Зграда и дан данас носи његово име. Од стране Марка Аврамовића стигла је молба упућена Лунги, који је био зет по сестри Аврамовићу, да помогне и обезбеди финансије за први професионални терен за тенис. Тако је Луга финасирао не само терен већ, све што је било потребно за прве почетке развоја тениса у Врању. Поводом захвалности оснивача и чланова, први тениски клуб у Врању носио је име „Лунга“, а основан је 1924. године. Лунга је умро у Београду 1954. године.

не Звезде из Београда, који је тада био јуниорски првак Србије, Скуљ из Љубљане, који је био првак Словеније, Јакшић, био је члан Дејвис-куп репрезентације Југославије, Томљановић, јуниорски првак Југославије, Ризванбеговић члан наше Галеа-куп екипе и Самолов из Скопља. Чланови Тениског клуба Врање који су се такмичили били су: Нестор Дединац, Србољуб Антић и Јовица Аврамовић. Прво место освојио је Уругвајац Мотолко, победио је у финалу Пихлера. Тениски клуб Врање наставио је свој развој и наредне 1957. године постао је првак Србије (29. септембра 1957.) и ушао је у Савезну лигу. У том периоду главни спортисти у Врању били су тенисери: Јовица Аврамовић, Милорад Ђорђевић Бонде, Нестор Дединац Пинки, Здравко Ивковић, Брадоњић звани Пиола и Србољуб Антић. Одласком појединих чланова на студије, у војску или променом места боравка, ван Врања, остали чланови тениског клуба су престали са активним играњем.

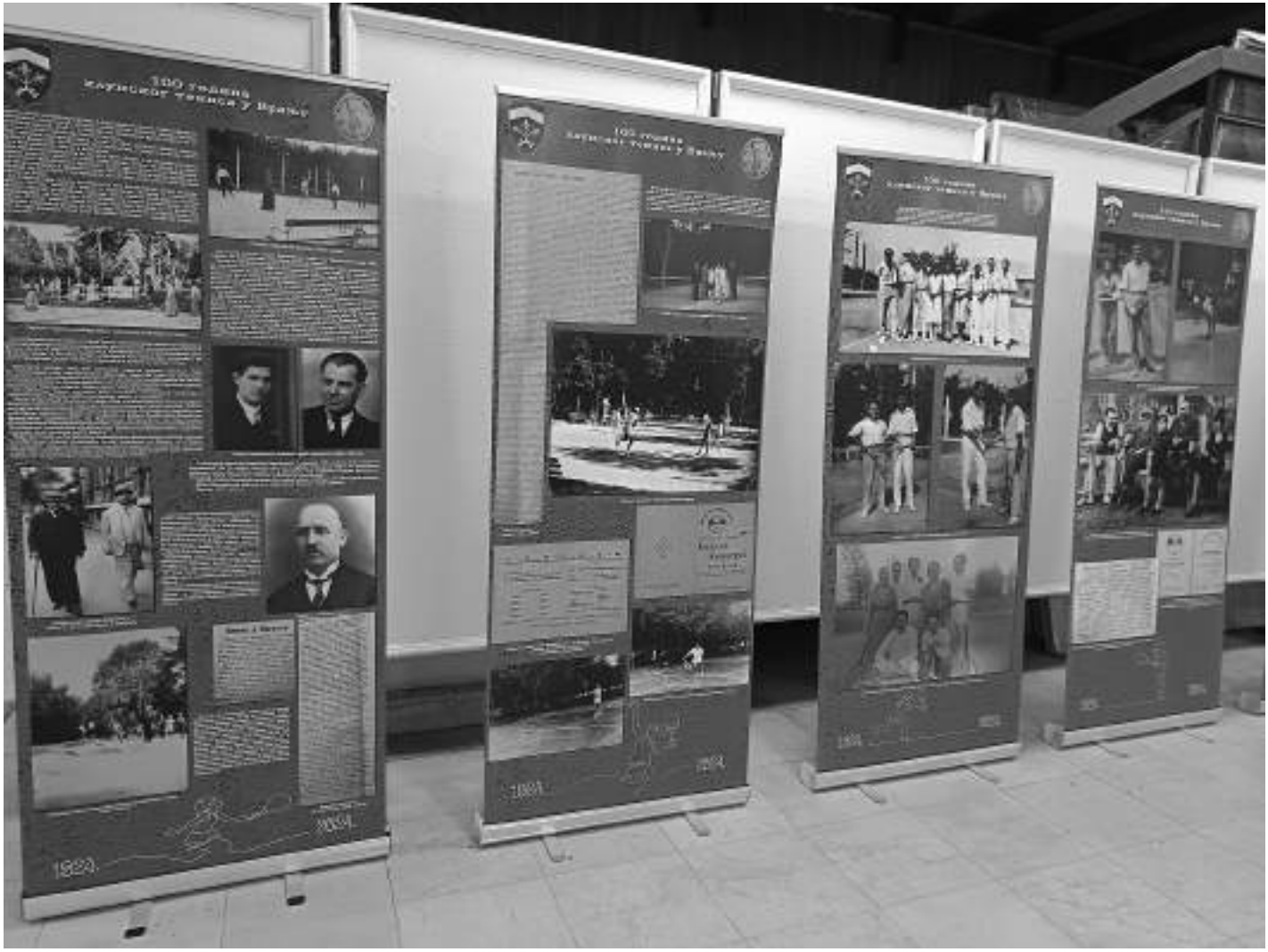

Дуги низ година након тога тенис се уз много напора и са прекидима играо у Врању, забележено је такмичење које је одржано 1980. године. У Спортско-рекреативном центру у Врању 1981. године, направљена су два терена са шљаком, а потом још два са бетонским зидом за тренинге. Следећи покушај оживљавања тениске културе у граду био је 1983. године, али због лоших материјалних услова клуб је престао да ради. Потом 2001. године основан је Тенис клуб „Лав“ власника Мирослава Спасића, који је позвао Мирослава Трајковића у клуб како би пренео члановима своје богато играчко и тениско искуство. Овај клуб је био у великом успону и деца су била заинтересована за тенис. Тренирао је чланове клуба до краја свог живота 2018. године. Клуб је формално постојао до 2020. године.

У Врању је званично, 2021. године, почела да ради Тениска школа, а потом и Тениска академија „DSM“ од стране међународног тениског тренера са АТП лиценцом Ђорђа Мерџијевића, која ради и данас. Мерџијевић је имао идеју да у свом родном граду оживи тениске успехе и омогући новим генерацијама да уживају али и да напредују у овом спорту. Гледањем и читањем паноа изложбе о тенису, посматрач има утисак да гледа и читајући ствара причу о развоју тениса у Врању од самих почетака све до данашњих дана.

У име свих аутора говорио је архивски саветник Мирољуб Стојчић, који је рекао „да је пред нама изложба која сведочи о једној тениској традицији нашег града“. Значајност поставке се огледа у томе што презентоване фотографије и документи до сада нису виђени на једном месту - изложбена поставка је састављена од експоната који су у приватном власништву. Поред тога, коришћени су часописи, *Врањске новине* и *Слободна реч*. Врањанци, као и сви посетиоци, могли су да погледају изложбене паное и витрине од 17. до 25. октобра 2024. године.

Везано за овај битан догађај, говорио је и градоначелник Врања др Слободан Миленковић, који је поменуо почетке играња тениса у Врању и све остало што је пратило раст и развој тениса као спортске дисциплине у нашем граду. Изложбу је отворио председник Тениског савеза Србије Горан Ђоковић, који је изразио своје одушевљење поставком и истакао да ће Тениски савез Србије помоћи даљем развоју тениса у нашем граду.

Захваљујући финансијској и моралној помоћи Града Врања, данас у нашем граду на простору Спортског центра, постоји тениски комплекс са четири терена: два реконструисана са професионалном шљаком, и два бетонска са „US Open“ подлогом. У оквиру комплекса изграђен је објекат површине од сто квадратних метара у коме се налазе свлачионице, туш кабина, канцеларија за тренере и спорт-кафе. Терени су ограђени, осветљени и под видео-надзором. Створени су услови за бављење тенисом. Први пут 2023. године организован је отворен тениски турнир „Vranje Open“. Данас се на тениским теренима у Врању, за будуће врхунске тенисере, припремају младе наде из разних крајева.

Овом јубилеју присуствовали су: председник Тениског савеза Србије Горан Ђоковић, градоначелник Врања др Слободан Миленковић, заменик градоначелника Милан Илић, заменик председника Скупштине Драган Михајловић, начелник градске управе Душан Аритоновић, градски већници Бојан Костић, Горан Младеновић, Никола Поповић, Саша Стаменковић, Данијела Младеновић и други представници власти, садашњи тениски тренер Ђорђе Мерџијевић, директори јавних установа, чланови породица који су уступили породичну архиву за потребе изложбе и многобројна публика.

Аутори изложбе и каталога захвалили су се породицама Аврамовић, Ђорђевић, Антић, Србинац, Дединац, Михајловић, Трајковић и Мерџијевић, које су дале пуну подршку и допринос у реализацији идеје, уступајући установи породичну архиву. Веома значајно је било писано сећање Јовице Аврамовића, као и помоћ Милорада Ђорђевића Бондета, некадашњег члана и тенисера ТК „Врање“ и Банета Димића, који су помогли ауторима у приказивању јавности развоја тениса у послератном периоду. Породицама Трајковић и Мерџијевић су посебно захвални за све податке, фотографије и предмете из новијег периода представљања тениса у Врању.

Желимо истаћи, да су аутори изложбе и каталога имали потребу да представе развој белог спорта у врањском крају од оснивања првог тениског клуба 1924. до 2024. године у континуитету. Стрпљиво су истраживали и прикупљали фотографије, приче, сећања старих Врањанаца, докумената, исечке из новина, са великом жељом објединили и презентовали свој рад.

Фотографије: Историјски архив „31. јануар“ Врање

Dr Mile BAKIĆ[1]
Podgorica
Republika Crna Gora

IZVJEŠTAJI MITRA BAKIĆA, CRNOGORSKOG POSLANIKA U CARIGRADU 1890-1892. KNJIGA 2, ZBORNIK DOKUMENATA, PRIREDILI: VUKOTA VUKOTIĆ, SRĐAN PEJOVIĆ, CETINJE, 2023. GODINE

Bakići, vasojevićko brastvo iz Zabrđa kod Andrijevice, davalo je svom plemenu i zemlji: narodne glavare, vojne starešine, državne dužnosnike, nauče ikulturne radnike, teologe i dr: Zarija Bakić, plemenski kapetan, barjaktar, Jevrem Bakić, okružni kapetan, narodni sudija, Ljubo Bakić ministar pravde i predsjednik Velikog suda Knjaževine Crne Gore, Andrija Bakić ruski carski general, Mitar Bakić diplomata, istoričar, teolog i mnogi drugi.

Mitar Bakić je rođen 1852. godine u Zabrđu, kod Andrijevice, Vasojevići, od oca Zarije i majke Marte, rođene Asanović. Osnovnu školu i Bogosloviju je završio na Cetinju i biva proglašen đakom generacije. Školovanje nastavlja na Duhovnoj akademiji u Kijevu, gdje je proveo tri godine, koje prekida i vraća se u Crnu Goru po izbijanju Nevesinjske puške (1875. godine) i crnogorsko-turskog rata (1876-1878.), radi učešća u njima. Tokom rata bio je pisar u štabu vojvode Miljana Vukova Vešovića. Potom, 1878. godine, se vraća u Rusiju i iste godine u Petrogradu završava Duhovnu akademiju. Po njenom završetku odlazi u Ženevu, radi usavršavanja francuskog jezika, koji će kasnije koristiti u diplomatskoj karijeri.

Tokom svog školovanja u Rusiji, 1878. godine je napisao na ruskom jeziku dvije knjige iz istorije Crne Gore: „Crna Gora pod upravom vladika“ objavljena u Petrogradu u časopisu „Građanin“ Ministarstvo prosvjete, br. 198, za 1878. god., i „Crna Gora novijeg vremena“ objavljenoj isto u Petrogradu u časopisu „Građanin“ u nastavcima od broja 1 do 25 za istu godinu. Ove dvije istorije Crne Gore Mitar Bakić je napisao sa nepunih 27 godina, što govori o njegovoj intelektualnoj snazi i obrazovanju, koje spadaju u red najstarijih napisanih istorija Crne Gore, čiji su autori iz Crne Gore i izvan nje. Napisane veoma naučno, visokim naučnim stilom, sa metodološkom zasnovanošću i uz korišćenje obilne stručne i naučne literature na više jezika.

Po okončanju školovanja u inostranstvu, Mitar Bakić se vraća u Crnu Goru. Obavlja dužnosti sekretara Ministarstva inostranih djela, profesora Bogoslovije i član je Velikog suda Knjaževine Crne Gore na Cetinju. Od 1884. godine postavljen je za otpravnika poslova u Carigradu umjesto vojvode Gavra Vukovića, a položaj preuzima u januaru naredne godine. Na toj poziciji ostao je do 1887. godine kada se, na sopstveni zahtjev vraća u Crnu Goru. Još jednom preuzima položaj otpravnika poslova u prijestonici na Bosforu, 1890. godine nakon smrti Mitra Plmenca. Na toj funkciji ostaće sve do svoje smrti 1903. godine, a od 1896. godine postaće opunomoćeni ministar i izvanredni paslanik Crne Gore iliti njen ambasador, prvi u crnogorskoj diplomatiji.

Diplomatski rad Mitra Bakića u Carigradu, što se vid i u jednom i u drugom Zbrniku dokumenata, odvijao se u dosta teškim uslovima. Bio je intezivan, odgovoran, svestran i usredsređen na sljedeće ključne oblasti, odnosno pitanja:

- Zastupanje i zaštita interesa Knjaževien Crne Gore pred Sultanom i Visokom portom;
- Staranje i zaštita Crnogoraca što su boravili u Carigradu na radu, kojih je bilo i do 6000 u sporovima pred turskim sudovima, ali i da rješava njihove unutrašnje sukobe, kao i njihove sukobe sa radničkim kolonijama u Carigradu drugih zemalja, kao Hrvat-baša, kojeg je lično postavljao knjaz Nikola, a bio je u rangu plemenskog kapetana.
- Angažman po pitanju školovanja Crnogoraca u Turskoj. Starao se da se svake godine obezbijedi određen broj Crnogoraca, naročito u Liceju Galata Saraj na besplatno školovanje u kojem se nastava izvodila na francuskom jeziku.
- Rad na rješavanju Bojanskog pitanja. Koje je bilo od životnog interesa za Crnu Goru, čijim rješavanjem bi se

1 Autor je diplomirani politikolog, magistar i doktor informacijskih znanosti – smer arhivistika; bio je direktor Državnog arhiva Crne Gore (1991-1996. godine); glavni i odgovorni urednik časopisa “Arhivski zapisi” (1994-1996. godine); od 1997. godine u JU Službeni list Crne Gore odgovorni urednik izdavačke djelatnosti i izdanja “Službeni list Crne Gore-Međunarodni ugovori”;

dobilo 20 000 m² obradivog zemljišta. U tom pogledu kao diplomata učinio je važne korake na izradi studije tehničkog projekta i nalaženju investitora. Svojim diplomatskim zalaganjem i umijećem za rješavanje ovog pitanja uspijeva privoljeti Tursku da odobri projekat i objavi oglas za određivanje kompanije koja će projekat realizovati.

- Predmet njegove preokupacije je bilo i budžetsko pitanje, koje je u to vrijeme bilo jedno od ključnih pitanja balkanske politike. U pogledu njegovog rješavanja on je obavllajo intezivne kontakte sa brojnim diplomatskim predstavnicima, naročito Velikih sila, zastupajući interese Knjaževine Crne Gore, o čemu je redovno obavještavao knjaza Nikolu i Ministarstvo inostranih djela Knjaževine Crne Gore.

U Zborniku dokumenata data su 184 izvještaja Mitra Bakića iz Carigrada, koji se čuvaju u arhivskim fondovima Državnog arhiva Crne Gore na Cetinju: Ministarstvo inostranih djela i Poslanstvo Carigrad.

Kao dodatak u Zbornik su uvršetene i 174 depeše iz arhivskog fonda Poslanstvo Carigrad, a na njihovomm kraju su dati: registar liččnih imena i registar geografskih pojmova.

Izvještaji Mitra Bakića iz Carigrada suu važan i nezamjenjiv arhivski i istorijski izvor o diplomatskoj istoriji Knjaževine Crne Gore i njenim odnosima sa Turskom i biće od velike koristi istraživačima ovog pitanja. Izvještaji, sva arhivska građa o njemu pokazuje da je Mitar Bakić začetnik moderne, profesionalne diplomatije Crne Gore. Takođe i da je on sposoban, uspješan i obrazovan diplomata, govorio je više jezika: ruski, francuski i grčki i da je bio doajen diplomatskog kora u Carigradu. Nosilac je z asvoj diplomatski rad brojnih odlikovanja i priznanja, a o njegovom diplomatskom radu i renomeu dovoljno govori i uputstvo dato njegovom nasljedniku „Radi kako je Bakić radio“.

Dr Mile BAKIĆ
Podgorica
Republika Crna Gora

VENISAMIN ŠALAGIMOV, SUĐENJE RUSKOM GENERALU ANDRIJI BAKIĆU, 2013 (PRILOG)

1. Vasojevićko bratstvo Bakić iz Zabrđa kod Andijevice krajem IXX i početkom X vijeka iznjedrilo je više ličnosti iz oblasti politike,nauke,kulture,prosvjete i teologije: Mitar Bakić, diplomata, storičar i teolog; Jevrem Bakić, plemenski kapetan, oblasni upravitelj, sudija, upravitelj Prizrena; Ljubomir Bakić, ministar pravde, predsjednik Velikog suda u Knjaževini Crnoj Gori; Zarija Bakić, plemenski kapetan, barjaktar, junak iz mnogih bojeva i megdana iz doba Turaka.

2. Andrija Stefanov Bakić je rođen 1877.godine u Zabrđu, završio osnovnu školu u Andrijevici, a šest razreda gimnazije Kralj Aleksandar u Beogradu. Po svemu sudeći kao gimnazijalac, imao je veze sa pokušajem atentata na kralja Milana Obrenovića zbog čega su ga vlasti Srbije protjerale iz zemlje. Posredovanjem Mitra Bakića, opunomoćenog ministra Knjaževine Crne Gore u Carigradu došao je u Odesu, gdje je završio Vojnu akademiju (učilište), dobivši čin pukovnika, čime započinje njegova vojna karaijera.

Andrija je za vrijeme Oktobarske revolucije 1917.godine prešao na stranu belogardejaca, štiteći ruskog cara i dinastiju Romanov. 16.februara 1919.godine dobija čin general majora, a 1921. godine čin general lajtanta, komandovao je IV orenburškom armijskom jedinicom, u čijem sastavu je bilo 6000 vojnika. O uspješnosti njegove vojne karijere govore brojna odlikovanja. Dobio je orden svetog Stanislava III stepena(31.01.1906.godine), orden svete Ane III stepena sa mačevima i lentom (28.01.1915.godine), orden svetog Stanislava II stepena sa mačevima(19.05.1915.godine), orden svetog Vladimira IV stepena sa mačevima i lentom (28.05.1915.godine), Gorgijevsko oružje(12.06. 1915.godine), orden svetog Georgija IV stepena (29.08.1919.godine) i lentu Orenburške kozačke vojske (28.11.1919.godine).

3. Suđenje Andriji Bakiću i ostalim optuženima bilo je montirano, političko, ideološko, bez državnog tužioca, profesionalnih i nezavisnih sudija, kojim je trebalo Andriju Bakića i ostale optužene što više ocrniti: politički ,vojno, državno i kroz privatni život, u cilju opravdanja smrtne kazne, koja je unaprijed bila donijeta. U sali u kojoj se sudilo bilo je više od 2000 ljudi, radnika, seljaka, crvenoarmejaca, i boljševika koji su vrijeđali optužene.

4. Andrija Bakić se oženio zemljakinjom, crnogorkom, Olgom Konstantinović-Dimić, sa kojm je imao dva sina: Mihaila, Vladimira i kćerku Jelenu. Mihailo je rođen u Rusiji 1909.godine i poznati je arhitekta i ministar građevinarstva Mandžurije, završio je tehnički fakultet u Harbinu (Kina). Gradio je Privrednu akademiju u Hrabinu, spomenik braniteljima, žrtvama poplave pri izlivanju rijeke Crni Zmaj. Vladimir, brat Mihailov (1911-1986), mašinski je inžinjer živi u Rio de Žaneiru (Brazil). Mihailova ćerka Olga, rođena 1938. godine u Harbinu je profesor slavistike univerziteta u Torantu (Kanada).

5. Knjiga V. Šalaginova, Suđenje rudskom generalu Andriji Bakiću, štampana u Moskvi 1972.godine dragocjen je naučni, istorijski i arhivski izvor za izučavanje crnogorske emigracije, crnogorsko–ruskih vojnih i političkih odnosa, biografije, vojne ličnosti i djela Andrije Bakića, Oktobarske revolucije, mjesta i uloge u njoj generala Bakića.

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный

№ 230

для свободнаго пути и обратно проѣзда, дано сей пашпортъ

за подписаніемъ и съ приложеніемъ герба моего печати

съ сроком на

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣй-

ствительный Статскій Совѣтникъ, Ко-

совская Гражданская Губернаторъ и Кавалеръ

для 1809 года.

Его Сіятельству

Господину

Князю Александру Борисовичу

Голицыну

Народ Сербіи своего древняго

объ малой величине

высокомудрыя

да не

Его Сіятельству

Господину Генералу

Графу Ивану Матвѣевичу

Ламберту

упутство ауторима

instructions to colleague author

uputstvo autorima

instructions to collague author

упутство ауторима

uputstvo autorima

УПУТСТВО АУТОРИМА

Рукопис (граматички и правописно исправан) за Годишњак Историјског архива Пожаревац *Записи*, треба послати електронским путем на адресу: info@arhivpozarevac.org.rs **најкасније до 1. јуна текуће године** у којој ће бити штампан.

Уз то, треба доставити и један примерак текста одштампаног на папиру, Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање, као и Изјаву о додели ауторских права својих радова Издавачу, на адресу Уредништва: Историјски архив Пожаревац, 12000 Пожаревац, др Воје Дулића 10, за часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац".

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак и резиме на српском и/или на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и резиме (од 10 до 15 редака) на српском и/или на енглеском са три до шест кључних речи (највише до 10 речи), у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) морају бити адекватно скенирани (300 dpi). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: jpg или tiff.

Структура радова:
- име и презиме;
- адреса аутора и установе у којој ради;
- наслов рада;
- сажетак (50–100 речи);
- кључне речи (3–6 речи);
- текст рада (обима до једног ауторског табака – 16 страница);
- резиме (300–500 речи).

Форма текста:
- текст процесор Word;
- стил Normal;
- формат стране A4;
- маргине (цм): горе –2.5, доле – 7.2, лево – 2, десно – 6.3, гутер – 0;
- фонт Times New Roman, 20pt наслов, 16pt поднаслов, 11pt основни текст, 9pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Пристигле радове уредништво прослеђује рецензентима на уређивање и оцену. Ако рецензенти утврде да рукопис треба модификовати или допунити, шаље се извештај аутору са захтевом да унесе потребне измене или допуне текста или пружи аргументовано објашњење свог неслагања са предложеним примедбама рецензената.

Коначну одлуку о прихватању чланка за објављивање доноси главни уредник.

Радови које је Уредништво часописа одобрило за публиковање, биће штампани са УДК бројем Народне библиотеке Србије. Примљени радови се не враћају ауторима.

ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив дела – курзивом, место издања, година издања. Ако се наводи и број странице, пише се без икаквих додатака (стр., p., pp., ff., dd. и слично). После места издања ставља се запета.

Пример: Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Прве устанка*, Нови Сад, 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (на пример 2008[2]).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвојена цртом (дугачка).

Пример: Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад–Панчево, 2003, 43.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографске публикације, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа се наводи на следећи начин: при првом навођењу пун назив архива, место архива, редни број и назив фонда, сигнатура предмета. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом је води одређени архив и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример: Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 23, Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат, Председијални списи, бр. 1964 (АВ, СВТБ).

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка – курзивом, назив часописа, новина или друге серијске/периодичне публикације, број и годиште, место издања, година, број странице без икаквих додатака (као и код навођења књига).

Пример: Слободан Бјелица, *Трансформације идеје о аутономији Војводине*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 137, Нови Сад, 2011, 509–520.

Пример: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Зборник Филозофског факултета, Кн. 12, 1, Београд, 1974, 567–575.

Уколико је назив часописа дугачак, приликом првог навођења у заградама се наводи скраћеница под којом ће се даље појављивати.

Пример: Васа Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, Гласник Историског друштва у Новом Саду (ГИДНС), 6, 1–2 (14–15), Нови Сад, 1933, 1–159.

Уколико постоји више аутора монографије или чланка (до четири), раздвајају се запетом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 555.

Уколико се у раду цитира само један рад одређеног аутора, код поновљеног навођења тог текста, може се скратити име аутора на почетно слово иза којег стоји тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница *нав. дело* (за српски језик) или скраћеница *op. cit.* (за стране језике).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: М. Ердујхељи, *нав. дело*, 428.

Уколико се у цитирању дела једног аутора текст налази на истој страници, а употребљен је у следећој фусноти, користи се реч Исто (српски језик), односно Ibidem (страни језици).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: Исто.

Уколико се цитира више радова истог аутора (књига или чланака), а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћени назив монографије или чланка, број странице.

Пример: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*; *Асимилациони успеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи*, Нови Сад, 2006, 72.

Скраћено: Д. Кириловић, *Помађаривање*, 84.

Уколико се цитира текст са више страница које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, а после тога следи тачка. Уколико се цитира више страница које се не одређују тачно, употребљава се реч *passim*.

Пример: Васа Стајић, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад, 1951, 41–49.

Скраћено: В. Стајић, *Грађа за политичку историју*, *passim*.

Када се цитира чланак у зборнику радова на страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се ознака *eds.* пре њихових имена, ако је један уредник, испред имена је назнака *ed.*, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком *Hrsg.*). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или јужнословенском језику, после назива зборника, у заградама се наводи име или имена уредника са назнаком *ур.* пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања, број странице и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић, Балкан и Панонија кроз историју* (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад, 2009, 387–403.

Пример: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступања страници.

Пример: Југослав Вељковски, *Прва сређивања грађе новосадског магистрата*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. април 2012.

Страна имена транскрибују се ћирилицом на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у заградама у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Ришеље (Richelieu).

ПРОПРАТНО ПИСМО (SUBMISSION LETTER). Уз рукопис обавезно приложити образац који су потписали сви аутори, а који садржи: 1) изјаву да рад претходно није публикован и да није истовремено поднет за објављивање у неком другом часопису, 2) изјаву да су рукопис прочитали и одобрили сви аутори који испуњавају мерила ауторства, и 3) контакт податке свих аутора у раду (адресе, имејл адресе, телефоне итд.). Бланко образац треба преузети са интернет-странице часописа.

Такође је потребно доставити копије свих дозвола за: репродуковање претходно објављеног материјала, употребу илустрација и објављивање информација о познатим људима или именовање људи који су допринели изради рада.

НАПОМЕНА. Рад који не испуњава услове овог упутства не може бити упућен на рецензију и биће враћен ауторима да га допуне и исправе. Придржавањем упутства за припрему рада знатно ће се скратити време целокупног процеса до објављивања рада у часопису, што ће позитивно утицати на квалитет чланака и редовност излажења часописа.

За све додатне информације, молимо да се обратите на:

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ

ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац

Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија

Телефон +381 12 523 082

e-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopis (gramatički i pravopisno ispravan) za Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac *Zapisi*, treba poslati elektronskim putem na adresu: info@arhivpozarevac.org.rs **najkasnije do 1. juna tekuće godine** u kojoj će biti štampan. Uz to, treba dostaviti i jedan primerak teksta odštampanog na papiru, kao i Izjavu da rad nije (niti će biti) objavljivan ili ponuđen nekom drugom za objavljivanje, na adresu Uredništva: Istorijski arhiv Požarevac, 12000 Požarevac, za *Godišnjak* IAP, dr Voje Dulića 10.

Rad treba da bude napisan ćirilicom u Microsoft Word-u, dužine (uključujući sažetak i rezime na srpskom i/ili na engleskom, slike, tabele i druge priloge) do 28.500 slovnih znakova; vrsta slova: Times New Roman; prored: 1,5; veličina slova: 12. Radu priložiti i rezime (od 10 do 15 redaka) na srpskom i/ili na engleskom sa četiri do šest ključnih reči, u proredu 1, veličine slova 11. Fusnote (napomene uz tekst, spuštenice): prored 1, veličine slova 10.

Strana imena u radu pisati onako kako se izgovaraju, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno.

Ilustrativni prilozi uz radove (fotografije, grafikoni, geografske karte, ...) moraju biti adekvatno skenirani (300 dpi). Svaka ilustracija mora biti označena brojem, mora da ima legendu i naznačeno mesto unutar teksta gde će se naći. Format ilustracije može biti: jpg ili tiff.

Struktura radova:
- ime i prezime;
- adresa autora i ustanove u kojoj radi;
- naslov rada;
- sažetak (50–100 reči);
- ključne reči (3–10 reči);
- tekst rada (obima do jednog autorskog tabaka – 16 stranica);
- rezime (300–500 reči).

Forma teksta:
- tekst procesor Word;
- stil Normal;
- format strane A4;
- margine (cm): gore –2.5, dole – 7.2, levo – 2, desno – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt naslov, 16pt podnaslov, 11pt osnovni tekst, 9pt napomene;
- prored Single,
- napomene Footnotes u neprekinutom nizu od 1 dalje.

Pristigle radove uredništvo prosleđuje recenzentima na uređivanje i ocenu. Ako recenzenti utvrde da rukopis treba modifikovati ili dopuniti, šalje se izveštaj autoru sa zahtevom da unese potrebne izmene ili dopune teksta ili pruži argumentovano objašnjenje svog neslaganja sa predloženim primedbama recenzenata.

Konačnu odluku o prihvatanju članka za objavljivanje donosi glavni urednik.

Radovi koje je Uredništvo časopisa odobrilo za publikovanje, biće štampani sa UDK brojem Narodne biblioteke Srbije. Primljeni radovi se ne vraćaju.

PRAVILA ZA NAVOĐENJE

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv dela – kurzivom, mesto izdanja, godina izdanja. Ako se navodi i broj stranice, piše se bez ikakvih dodataka (str., r., rr., ff., dd. i slično). Posle mesta izdanja stavlja se zapeta.

Primer: Slavko Gavrilović, *Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad, 2004, 218.

Ukoliko knjiga ima više izdanja, može se navesti broj izdanja u superskriptu (na primer 2008[2]).

Ukoliko se u knjizi pominje više mesta gde je izdata, navode se prva dva razdvojena crtom (dugačka).

Primer: Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad–Pančevo, 2003, 43.

OBJAVLJENA GRAĐA se navodi na isti način kao i monografske publikacije, a **NEOBJAVLJENA** (arhivska) građa se navodi na sledeći način: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta. U zagradi na kraju obavezno napisati skraćenicu pod kojom je vodi određeni arhiv i pod kojom će se pojavljivati u sledećim navođenjima.

Primer: Arhiv Vojvodine, Novi Sad, F. 23, Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat, Prezidijalni spisi, br. 1964 (AV, SVTB).

ČLANCI se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv članka – kurzivom, naziv časopisa, novina ili druge serijske/periodične publikacije, broj i godište, mesto izdanja, godina, broj stranice bez ikakvih dodataka (kao i kod navođenja knjiga).

Primer: Slobodan Bjelica, *Transformacije ideje o autonomiji Vojvodine*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 137, Novi Sad, 2011, 509–520.

Primer: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knj. 12, 1, Beograd, 1974, 567–575.

Ukoliko je naziv časopisa dugačak, prilikom prvog navođenja u zagradama se navodi skraćenica pod kojom će se dalje pojavljivati.

Primer: Vasa Stajić, *Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (GIDNS), 6, 1–2 (14–15), Novi Sad, 1933, 1–159.

Ukoliko postoji više autora monografije ili članka (do četiri), razdvajaju se zapetom. Za više od četiri autora navodi se samo prvi, a zatim et. al.

Primer: Peter Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, 555.

Ukoliko se u radu citira samo jedan rad određenog autora, kod ponovljenog navođenja tog teksta, može se skratiti ime autora na početno slovo iza kojeg stoji tačka, uz prezime autora, sledi skraćenica *nav. delo* (za srpski jezik) ili skraćenica *op. cit.* (za strane jezike).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: M. Erdujhelji, *nav. delo*, 428.

Ukoliko se u citiranju dela jednog autora tekst nalazi na istoj stranici, a upotrebljen je u sledećoj fusnoti, koristi se reč Isto (srpski jezik), odnosno Ibidem (strani jezici).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: Isto.

Ukoliko se citira više radova istog autora (knjiga ili članaka), a pošto je prvi put naziv svakog rada naveden u punom obliku, pri ponovnom navođenju, posle skraćenog imena i punog prezimena autora, stavlja se skraćeni naziv monografije ili članka, broj stranice.

Primer: Dimitrije Kirilović, *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj*; *Asimilacioni uspesi Mađara u Bačkoj, Banatu i Baranji*, Novi Sad, 2006, 72.

Skraćeno: D. Kirilović, *Pomađarivanje*, 84.

Ukoliko se citira tekst sa više stranica koje su tačno određene, one se razdvajaju crtom, a posle toga sledi tačka. Ukoliko se citira više stranica koje se ne određuju tačno, upotrebljava se reč *passim*.

Primer: Vasa Stajić, *Građa za političku istoriju Novog Sada*, Novi Sad, 1951, 41–49.

Skraćeno: V. Stajić, *Građa za političku istoriju*, *passim*.

Kada se citira članak u zborniku radova na stranom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradi se navode imena urednika. Ukoliko ih je više stavlja se oznaka *eds.* pre njihovih imena, ako je jedan urednik, ispred imena je naznaka *ed.*, odnosno odgovarajuća skraćenica u drugom jeziku (npr. u nemačkom *Hrsg.*). Kada se citira članak u zborniku radova na srpskom ili južnoslovenskom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradama se navodi ime ili imena urednika sa naznakom *ur.* pre imena. Posle ovih podataka navodi se izdavač i godina izdanja, broj stranice i tačka.

Primer: Nenad Lemajić, *O nekim nejasnim pitanjima iz istorije porodice Belmužević*, *Balkan i Panonija kroz istoriju* (ur. Slavko Gavrilović), Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2009, 387–403.

Primer: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Citiranje tekstova s interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice ispisanu italikom i datum pristupanja stranici.

Primer: Jugoslav Veljkovski, *Prva sređivanja građe novosadskog magistrata*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. april 2012.

Strana imena transkribuju se ćirilicom na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradama u izvornom obliku na stranom jeziku kurzivom, npr. Rišelje (Richelieu).

PROPRATNO PISMO (SUBMISSION LETTER). Uz rukopis obavezno priložiti obrazac koji su potpisali svi autori, a koji sadrži: 1) izjavu da rad prethodno nije publikovan i da nije istovremeno podnet za objavljivanje u nekom drugom časopisu, 2) izjavu da su rukopis pročitali i odobrili svi autori koji ispunjavaju merila autorstva, i 3) kontakt podatke svih autora u radu (adrese, imejl adrese, telefone itd.). Blanko obrazac treba preuzeti sa internet-stranice časopisa.

Такође је потребно доставити копије свих дозвола за: репродукованје претходно објављеног материјала, употребу илустрација и објављивање информација о познатим људима или именовање људи који су допринели изради рада.

NAPOMENA. Рад који не испуњава услове овог упутства не може бити упућен на рецензију и биће враћен ауторима да га допуне и исправе. Придржавањем упутства за припрему рада знатно ће се скратити време целокупног процеса до објављивања рада у часопису, што ће позитивно утицати на квалитет чланака и редовност излажења часописа.

Za sve dodatne informacije, molimo da se obratite na:

ADRESA REDAKCIJE

ZAPISI - Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac
Dr Voje Dulića 10, 12 000 Požarevac / Republika Srbija
Telefon +381 12 523 082
Email: info@arhivpozarevac.org.rs

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS

The manuscript for the Historical Archives of Pozarevac Yearbook - *Zapisi* , should be sent electronically to the address jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs till June 1st at the latest, in the year that it is planned to be published. You are kindly requested to send one copy of the printed text (followed by the written statement that the text has not been previously published or given to someone to publish it) to the following address of the Editorial: The Historical Archive of Požarevac, 12000 Požarevac, Voje Dulića 10, Serbia - for Godišnjak HAP-

If the manuscript is written in English, the font should be Times New Roman, not more than 28.500 characters; space 1,5; font size 12. The work should have a summary (10 to 15 lines) in English with four to six key words, space 1, font size 11. Various footnotes: space 1, font size 10.

The illustrative attachements to the work/manuscript (photos,charts, maps ...) should be properly scanned (300 dpi). Each illustration should be numbered and should have a legend and its place in the text. The illustration type can be: jpg or tiff.

The Structure of the work:

- name and surname;
- author address and institution (work) address;
- tittle;
- abstract (50–100 words);
- key words (3–10 words);
- text (16 pages);
- summary (300–500 words).

The Text Form:

- text procesor Word;
- style Normal;
- page A4;
- margines (cm): up –2.5, down – 7.2, left – 2, right – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt tittle, 16pt subtittle, 11pt basic text, 9pt notes;
- space Single,
- Footnotes in continuous stream from 1(and on).

The works that have been approved by the Editorial will be published UDC (Universal Decimal Classification) number of The National Library of Serbia. The accepted manuscripts will not be returned.

HOW TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

MONOGRAPH should have: the author's full name and surname, name of the book/work (in italic), place and year of publishing. If number of the page is mentioned, please do not add **p, pp, ff, dd etc.** After the place of publication please put a comma (,).

THE PUBLISHED SOURCE is stated in the same way as monograph publication, and **THE UNPUBLISHED (ARCHIVE) SOURCE** is stated in the following way: when first stated –full name of the archive, place of archive, serial number and name of the fund, case signature. Please write in the brackets ( ) the abbreviation under which a certain archive is and the abbreviation under which it will appear in the statements.

Example:

M Argles, *British Government Publications in Education during the Nineteenth Century* (1971)

J Vaughan, *Board of education Circulars: A Finding List and Index* (1972)

J M McCarthy, *An International List of Articles in the History of Education, Published in Non-Educational Serials, 1965-69* (1973)

D W Thomas, *The History of Technical Education in London 1904-40* (1976)

S M Parkes, *Irish Education in the British Parliamentary Papers 1801-1920* (1978)

V F Gilbert and C Holmes, *Theses and Dissertations on the History of education Presented at British and Irish Universities between 1900-1976* (1976)

M Argles and J E Vaughan, *British Government Publications Concerning Education during the Twentieth Century* (1982)

J S Hurt, *Education and the Working-Classes from the Eighteenth Century to the Twentieth Century* (1985)

R Szreter, *The History of Education in Non-Education Learned Journals 1939-1984* (1986)

A R Allan, *University Bodies: a Survey of inter- and Supra- University Bodies and Their Records* (Liverpool *c*1990). Includes an extensive bibliography of sources useful for the history of higher education.

M C Britton (ed), *Improved Visibility: An International Bibliography on the Education of Women and Girls 1978-1989* (Librarians of Institutes and schools of education 1991).

J D Browne and G R N Smart, *Colleges of Education: A Checklist of Archives* (History of Education Society *c*1981).

C R Chapman, *The Growth of British Education and its Records*, (Dursley Lochin 1992).

J Craigie, *A Bibliography of Scottish Education before 1872* (University of London Press 1970).

D Crook 'Net gains? The Internet as a research tool for historians of education' in D. Crook and R. Adlrich (eds) *History of Education for the Twenty-first Century* (London, Institute of Education) pp.36-49.

J C Davies, 'Documents relating to the History of Education,' in *Durham Research Review*, 2 (Sept 1951), pp 1-10.

History of Education Society, *Archives and the Historian of Education* (1975).

A Morton, *Education and the State 1833-1966* (PRO 1997).

T A O'Donoghue, 'Sources for the Study of the History of the Secondary School Curriculum: A Survey of the Irish Scene, 1921-62,' in *HES Bulletin*, (Autumn 1990), pp. 46-51.

Public Record Office of Northern Ireland, *Guide to Educational Records* (1993). Includes an appendix listing all state schools with surviving records held at PRONI.

Sources for Tracing School Teachers in the National Society Archives and Library (Church of England Record

SUBMISSION LETTER the manuscript should have a form which is signed by all the authors and has to contain: 1) the statement that the articles was not previously published and given to another magazine for publication. 2) the statement that the article has been read and approved by all the authors who meet the criteria of being the authors. 3) contact information on all the authors (the addresses, phone numbers and other information on the contacts). The blank document should be downloaded from the magazine Zapisi website.

Furthermore, the copies of all consents for reproducing the previously published material, the use of illustrations and disclosure of information on famous people or names of the people who contributed to the creation of the article.

NOTE: The article which does not meet the criteria of this instruction cannot be sent to be reviewed and it will be returned to the authors to be edited and completed. Following the instruction for preparing the article will consume less time on the preparation process for publishing in the magazine. It will also have an impact on the quality of the article and the regular publication of the magazine.

For all additional information, please contact the editorial board of Zapisi magazine

The Historical Archives of Požarevac Yearbook,
Dr Voje Dulića 10, 12000 Požarevac, Republic of Serbia,
phone number +381.12.523.082
e-mail: info@arhivpozarevac.org.rs
www.arhivpozarevac.org.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)

ЗАПИСИ : годишњак Историјског архива Пожаревац = Zapisi : The Historical Archives of Požarevac Yearbook /
главни и одговорни уредник Јасмина Николић. - Год. 1, бр. 1 (2012)- . - Пожаревац : Историјски архив, 2012- (Смедерево : Newpress). - 23 x 23 cm

Годишње. - Текст на више светских језика.
ISSN 2334-7082 = Записи (Пожаревац)
COBISS.SR-ID 196053772

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный

№ 230

для свободнаго пути и обратно проезда, дано сей пашпортъ

за подписаніемъ и съ приложеніемъ герба моего печати

съ сроком на

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣй-

ствительный Статскій Совѣтникъ, Ка-

занскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

для 1809 года.

Господину

Господину

Господину

ISSN 2334-7082